

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 15

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədaliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 15

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

ELMAR ABDULRƏHİMOV

Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin

Bakı filialının Xarici Dillər və Xarici

Ölkələr Ədəbiyyatı kafedrası

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

elmar_adu@mail.ru

SUBSTANSIALLIQ SİNFİNDƏN AGENTİVLİK BİLDİRƏN SİNTAKSEMLƏRİN LEKSİK BAZASI VƏ LEKSİK ƏHATƏSİ (İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: substansiallıq, sintaksem, agentivlik, aksionallıq, kvalitativlik, stativlik, leksem, semantik sahə, leksik-semantik qrup

Ключевые слова: субстанциональность, синтаксема, агентивность, акциональность, качественность, стативность, лексема, семантическое поле, лексико-семантическая группа

Keywords: substantivity, syntaxeme, agency, quality, action, state, lexeme, semantic field, lexico-semantic group

Dilin müxtəlif səviyyələrində müvafiq vahidlərin funksionallığına dair aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onların nitqdə reallaşması zamanı qarşılıqlı əlaqələr yaranır. Funksional sintaksisin başlıca vahidi sayılan sintaksemlərin struktur cəhətdən cümlənin müəyyən sintaqmı çərçivəsində tutduğu mövqedə məzmun planında sintaktik-semantik mənanı kəsb etməsi, onların distributiv xüsusiyyətləri və variantlılığı dilin digər səviyyələri ilə sıx bağlı olduğunu sübut etmək mümkündür. Bu baxımdan sintaksemlərin funksional təhlili zamanı dilin leksik səviyyəsinin vahidləri olan leksemlərin məna xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə halda, şübhəsiz, funksional sintaksislə funksional leksikologiyanın qarşılıqlı münasibətləri aşkar olunur. Tədqiqatçı bu və ya digər sintaksemin cümlənin dərinədəki quruluşunda əks etdirdiyi sintaktik-semantik əlamətlərinin müəyyən nitq hissəsinə aid olan sözlərin hansı leksik-semantik qruplara daxil olması ilə yanaşı, onun leksik əhatədə hansı mənanı kəsb etməsi kimi məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə konkret olaraq ingilis atalar sözlərində cümlənin mübtədası mövqeyində çıxış edən agentivlik (icraçı rolu) mənalı

sintaksemlərin ifadə olunduğu substantiv variantının leksik bazasını təşkil edən leksemlərin, funksional leksikologiyanın vahidləri kimi aid olduqları semantik sahə bloku və leksik-semantik qrupların təhlili verilir.

Dilin leksik səviyyəsində semantik sahə bir məfhumun ümumiliyi ətrafında birləşən, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərin məcmusu kimi başa düşülür. Semantik sahənin təşkilində əsas baza mühüm ünsür olduğuna görə, müəyyən münasibətlərlə əlaqəyə girib, həmin məfhumun gerçəkləşməsi üçün material hesab olunur. Sözlər bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, dilin leksik səviyyəsində paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərlə ayrı-ayrı mənaların hesabına semantik sahə və leksik-semantik qruplarda birləşərək, leksem statusunu alır. Leksemlərin mənası və onlara müvafiq məfhumlar dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik qruplara bölünməsində əsas meyar kimi çıxış edir. Şübhəsiz, ayrı-ayrı dillərin mədəniyyətində konseptual və dil məzmunu dəyişkən və fərqli olduğundan semantik sahə dünya mənzərəsinin təqdimatı üsulu kimi, səciyyəvi milli baxımdan qavranılmasından asılıdır.¹ Semantik cəhətdən “semlərin” təhlili zamanı alınan nəticələr leksemlərin semantik təsnifatında geniş istifadə olunur. Cümlədə bu və ya digər leksem qrupuna daxil olan üzvlər formal olaraq distributiv xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.²

İngilis atalar sözlərində cümlənin mübtəda mövqeyində işlənərək, hərəkətin icraçısı vəzifəsini görən agentivlik mənalı sintaksemlərin funksional təhlili nəticəsində məlum olur ki, onların əksəriyyəti substantiv (yəni isimdən ibarət) və əvəzlikli variantlarda çıxış edir. Sırf agentivlik bildirən sintaksemin substantiv variantı nəinki canlı/cansız, eləcə də şəxs, əşya, konkret və mücərrəd anlayışları əks etdirən leksemlərlə ifadə olunur. Bunlar da, öz növbəsində, agentivlik bildirən sintaksemin leksik bazasını təşkil edərək, ayrı-ayrı semantik sahə və leksik-semantik qruplarda birləşir. Leksemlərin aid olduqları semantik sahə və qrupların təsnifatı tədqiqatçıya sintaksemlərin leksik bazası haqqında kifayət qədər fikir söyləmək imkanını yaradır.³

İngilis atalar sözlərində işlənən agentivlik mənalı sintaksemlərin leksik bazasını əsasən “İnsan məfhumunu bildirən semantik sahə” blokuna daxil olan leksemlər təşkil edir. Məsələn:

1. *Man* proposes, *God* disposes (≈ Sən saydığını say, gör fəlakət nə sayır.).

2. A good *Jack* makes a good *Jill* (≈ Pendiri dəri saxlar, arvadı əri saxlar.);

3. Every *cook* praises his broth (≈ Hər kəs öz ayranına turş deməz.).

4. When *Greek* meets *Greek*, then comes the tug of war (≈ Daş qayaya rast gəlib.).

5. *Company* in distress makes trouble less (≈ El ilə gələn vaxt bayramdır.).

6. *God* helps those who help themselves ($\approx$ Səndən hərəkət, məndən bərkət).

7. *Satan* always finds work for idle hands ($\approx$ Bekarlıq korluq gətirər.).

Verilən misallarda qrafik cəhətdən sırf agentivlik mənalı sintaksem-lərin leksik bazasını “İnsan və onunla bağlı mövzuları əhatə edən semantik sahə” blokunun ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarında birləşən leksemlər təşkil edir: 1-ci misalda *man* leksemi “insan və onun qohumlarını bildirən leksik-semantik qrupuna”, 2-ci misalda *Jack* (kişi adı) xüsusi isimlə ifadə olunan adları bildirən leksik-semantik qrupuna, 3-cü misalda *cook* leksemi peşə məfhumunu bildirən, 4-cü misalda millət adlarını bildirən, 5-ci misalda cəmiyyət, birlik bildirən, 6-ci misalda ilahi qüvvə bildirən, 7-ci misalda mənfi mənə daşıyan qüvvəni bildirən leksik-semantik qruplarına daxil olaraq, substantiv variantın ifadə vasitələri kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadaladığımız leksik-semantik qrupların arasında peşə bildirən qrupuna aid olan leksemlərin bəziləri “-er” şəkilçili düzəltmə isimlərdən ibarətdir. Məsələn: 1. *The cobbler* must stick to his last ($\approx$ Öz köçünü sür, özgədə işin olmasın.); 2. “-man” yarimsuffiksi vasitəsilə yaranan leksem: *A good marksman* may miss ($\approx$ Səhvsiz insan olmaz.).

Agentivlik mənalı sintaksemlərin leksik əhatəsinə gəldikdə isə, onların müxtəlif mənə daşıyan feil leksemləri ilə birləşmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Yuxarıda adları çəkilən leksik-semantik qruplara daxil olan isim leksemləri xəbər sintaqmı çərçivəsində hərəkət bildirən, düşüncə, mühakimə, yaratma, hiss, münasibət bildirən feil leksemləri ilə yanaşı işlənərək, leksik əhatə yaradır. Həmin feil leksemləri içərisində həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə təsadüf etmək olur. Məsələn: *The devil lurks behind the cross* ($\approx$ Qurd qoyun dərisinə girib.)

Agentivlik mənalı sintaksemlərin leksik bazasını təşkil edən ikinci semantik sahə bloku “Təbiət məfhumunu bildirən müxtəlif növ leksik-semantik qrupların” leksemlərini özündə birləşdirir:

1. Heyvanlar aləmini əks etdirən leksik-semantik qrup:

1) ev heyvanlarını bildirən yarımqrup (cat, dog, cow, horse, donkey): *The dogs bark, but the caravan goes on* (= İt hürər, karvan keçər.).

2) quş adlarını bildirən yarımqrup (bird, hen, cock, crow, hawk, nightingale, pigeon): *Birds of a feather flock together* ($\approx$ Kor koru tapar, su da çuxuru).

3) meşə və çöl heyvanlarının adlarını bildirən yarımqrup (bully, fox, leopard, hare, ape, lion, wolf): *The leopard cannot change its spots* ($\approx$ Qozbeli qəbir düzəldər.).

4) sürünənlər və həşəratlar (tortoise, worm, fly): *The tortoise wins the race while the hair is sleeping* ($\approx$ Yatan aparmaz, yetən aparar.).

5) heyvanın orqanları (paws, leg, horn, feathers, claws): Velvet *paws* hide claws ($\approx$ Asta basır, bərk kəsir.).

2. Təbiət hadisələrini bildirən leksik-semantik qrup (storm, rain, cloud, wind, danger, adversity, calamity): *The wind* cannot be caught in a net ($\approx$ Xəlbirlə su daşımaq olmaz).

3. Göy cisimlərini bildirən leksik-semantik qrup (the moon, the sun, the sky): *The moon* does not heed the barking of dogs ($\approx$ Yel qayadan nə aparar; it hürər, karvan keçər.).

4. Meyvə, kol, bitkilər və onların hissələrinin adlarını bildirən leksik-semantik qrup (fruit, apple, leaf of the mulberry, weeds, herb, straw, grass, oak): No *herb* will cure love ($\approx$ Eşq dərdinə heç bir dərman əlac etməz.).

5. Sağlamlıq və bədən üzvləri bildirən leksik-semantik qrup (remedy, heart, fingers, tongue, eye, hand, belly, bones, face): A clean *hand* wants no washing ($\approx$ Doğruya nə and.).

6. Yemək və içki adlarını bildirən leksik-semantik qrup (mustard, bread, egg, wine, water): *Fish* begins to stink at the head ($\approx$ Balıq başından iylənər).

7. Məkan, yaşayış yeri və s. bildirən leksik-semantik qrup (house, wall, mill, hedge, fence, door, stone): *The mill* cannot grind with the water that is past ($\approx$ Olan oldu, keçən keçdi.).

8. Əşyalar: ev avadanlığı və hissələri, sursat, geyim adları bildirən leksik-semantik qrup (pot, broom, sack, tub, nail, pitcher, gun; coat, shoe, cap): *The pot* calls the kettle black ($\approx$ Kor kora rişxənd edər.).

9. Maliyyə və ticarət bildirən leksik-semantik qrup (exchange, business, fortune, penny, money): *Money* makes money ($\approx$ Pulu pul çəkər).

10. Həyat tərzini bildirən leksik-semantik qrup (life, custom, habit, need, prosperity): *Prosperity* makes friends and adversity tries them ($\approx$ Yaxşı günün dostu yaman gündə məlum olar).

11. Hadisə və bayram adlarından ibarət leksik-semantik qrup (event, case, Christmas): *Christmas* comes but once a year ($\approx$ Gündə bayram olmaz.).

Agentivlik və aksionallıq (hərəkət) mənalı sintaksemlərin leksik bazası insanın gördüyü müxtəlif növ iş fəaliyyətini əks etdirən isimlərdən (work, gain, experience, go, stumble) ibarət olur. Bu leksemlər iş, hərəkət bildirən leksik-semantik qrupunu təşkil edir və cümlədə xəbər mövqeyində təsirli və təsirsiz feillərlə yanaşı işlənərək, leksik əhatə yaradır. Məsələn: *A stumble* may prevent a fall ($\approx$ Yıxılmaqdan, budaqlanmaq yaxşıdır). Agentivlik və aksionallıq mənalı sintaksemlərin leksik bazasını yoxlamaq üçün isim leksemi eyni kökdən olan feil leksemi ilə əvəz etməklə yoxlamaq mümkündür: *A stumble* may prevent a fall $\rightarrow$ *a stumble* $\rightarrow$ *his stumble* $\rightarrow$ *he stumbles*.

Sırf agentivlik, eləcə də agentivlik və aksionallıq bildirən sintaksemlərdən fərqli olaraq, agentivlik və kvalitativlik (keyfiyyət) mənalı sintaksemlərin leksik bazasını insan, digər canlı və cansız, əşya və hadisələrin müxtəlif

səciyyəvi keyfiyyətlərini əks etdirən leksemlər təşkil edir.⁴ Həmin leksemlər “keyfiyyət bildirən semantik sahəyə” daxil olan leksik-semantik qruplarda aşağıdakı tərzdə birləşir:

1. Müsbət keyfiyyətlər (conscience, deed, honours, wit, truth, pride, care, forbearance, happiness, wisdom, knowledge, caution, charity, diligence, discretion, familiarity): *Truth will conquer* (≈ Haqq yerini tapar).

2. Mənfi keyfiyyətlər (fault, cheat, envy, curse, evil, idleness, mischief, ignorance, unkindness): *Unkindness destroys love* (Kobudluq məhəbbəti məhv edir.).

Agentivlik və kvalitativlik mənalı sintaksemlərin leksik bazasını yoxlamaq üçün “to be” feili ilə birlikdə sifətləşmə transformasiyası ilə yoxlamaq mümkündür: *Unkindness destroys love*. → *unkindness* → *his unkindness* → *he is unkind*. Bu leksemlərin leksik əhatəsi hərəkət və dəyişiklik bildirən (change, kill, make, destroy, happen) feillərdən ibarətdir.

Agentivlik və hal-vəziyyət (stativlik) əlamətlərinə malik sintaksemin leksik bazasını təşkil edən leksemlər (silence, peace, death, despair, poverty, hunger, opportunity, misfortune, absence) insanın bu və ya digər vəziyyətini, psixoloji durumu və hiss-həyəcanını əks etdirən leksik-semantik qrupa aiddir: *Hunger breaks stone walls* (≈ Ac özünü oda vurur). Bu qrupun leksemləri hərəkət, dəyişiklik, mənsubiyyət bildirən (come, prove, give, break, go) feil leksemləri ilə leksik əhatə yaradır.

Agentivlik və temporallıq mənalı sintaksemin leksik bazası zaman bildirən

leksik-semantik qrupun (today, tomorrow, day, time, hour, start) leksemlərindən ibarətdir: *Time works great changes* (≈ Zaman keçdikcə hər şey dəyişir.).

Substansiallıq sinfindən agentivlik mənalı sintaksemlərin leksik bazasını təşkil edən leksemlərin semantik sahə bloku və onların leksik-semantik qruplarda birləşməsi kimi xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, ingilis atalar sözlərində sintaksemlərin paradigmatik sıralarının ayırd edilməsində leksik bazanın mühüm rolu vardır. Leksemlərin cümlədə reallaşması ilə yaratdıqları leksik əhatəsi də ingilis atalar sözlərinin mənimsənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- ¹ Вердиева З.Н. Семантические поля в английском языке. Москва, Высшая школа, 1986. с.4
- ² Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Изд. «Наука» Ленинград. 1980. с.105
- ³ Мухин А.М. Вариантность синтаксических единиц. Санкт-Петербург, «Наука», 1995. с.73

- ⁴ Мухин А.М. Вариантность синтаксических единиц. Санкт-Петербург, «Наука», 1995. с.78

Э.Абдулрагимов

Лексическая база и лексическое окружение агентивных синтаксем из субстанционального класса (на материале английских пословиц)
Резюме

Синтаксемы, как единицы функционального синтаксиса тесно связаны с лексическими единицами. Взаимосвязь лексических единиц раскрывается при реализации парадигматических рядов агентивных синтаксем. Агентивный синтаксико-семантический признак исследуемых синтаксем может быть выражен лексическими единицами различных семантических полей и лексико-семантических групп. Эти лексемы составляют лексическую базу агентивных синтаксем. Кроме того, агентивные синтаксемы могут быть сформулированы с помощью своего лексического окружения. Лексическая база такой синтаксемы относится к следующим семантическим полям: человек и его окружение; природа с различными лексико-семантическими группами. Лексико-семантические группы включают в себя лексемы, обозначающие профессию, национальность, названия животных, птиц, фруктов, небесных тел, здоровья, частей тела, пищи и т.д. Лексическая база агентивной и акциональной синтаксемы содержит лексико-семантические группы лексем, обозначающих деятельность и работу. Агентивные качественные синтаксемы могут выражаться лексемами, обозначающими положительные и негативные качества человека. Лексическая база агентивной и стативной синтаксемы входит в состав лексико-семантических групп, обозначающих состояние, положение, эмоции. Анализ лексической базы и лексического окружения доказывает, что связь синтаксических единиц с лексическими имеет огромное значение в изучении английских пословиц.

E.Abdulrahimov

Lexical Basis and Lexical Environment of Syntaxemes with Agentive Meaning of Substantival Class (on the materials of English Proverbs)
Summary

Syntaxemes, as units of functional syntax are closely linked with lexical units. The relationship of lexical units is revealed in the realization of

paradigmatic rows of agentive syntaxemes. The agentive syntactic-semantic feature of syntaxemes studied can be expressed by lexical units of different semantic fields and lexico-semantic groups. These lexemes constitute the lexical basis of agentive syntaxemes. Besides the agentive syntaxemes can be formulated by their lexical environment. The lexical basis of such a syntaxeme can be related to the following semantic fields: humans and their environment; nature with different lexico-semantic groups. The lexico-semantic groups involve the lexemes, denoting profession, nationality, names of animals, birds, fruit, celestial bodies, health, parts of a body, food, etc. The lexical basis of agentive and actional syntaxeme contains lexico-semantic groups of lexemes, denoting action and work. The agentive and qualitative syntaxemes are expressed by the lexemes denoting positive and negative human qualities. The lexical basis of an agentive and stative syntaxeme involves lexico-semantic groups, denoting state, mood, condition, emotion. The analysis of lexical basis and lexical environment proves that the relationship of syntactical units with the lexical ones is of great importance in studying English proverbs.

Rəyçi: Leyla Cəfərova
filologiya elmləri doktoru, dosent

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏSNİFİ

Açar sözlər: sadə cümlə, cütləribli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qramatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: простое предложения, односоставное предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language.

Cümlə sintaksisin əsas problemidir. Nitqin əsas vahidi olan cümlənin tədqiqi, sintaksisin əsas probleminin tədqiqi deməkdir.

Cümlənin ümdə vəzifəsi kommunikativlikdən, başqa sözlə desək, onun müəyyən informasiya ifadə etməsindən ibarətdir. Məhz bu vəzifəsinə görə cümlə başqa sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Digər sintaktik vahidlər – sözlər, söz birləşmələri ancaq müəyyən şərait daxilində, kontekstdə, dialoqda və yaxud mürəkkəb cümlənin tərkibində kommunikativ vəzifə daşıya bildikləri halda, cümlə bu vəzifənin, yəni kommunikativ vəzifənin öhdəsindən müstəqil olaraq gəlir. Təsədüfi deyil ki, qrammatikaya aid nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatda sintaksisin əsasını cümlə haqqında təlim təşkil edir. Buna görə də dilin cümlə bəhsinin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Dilçilik tarixində sintaksisin əsas obyektini hesab olunan cümlə müxtəlif dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən müxtəlif cür də anlaşılmışdır. Müasir dilçilikdə cümlə haqqındakı təlimdə A.A.Şaxmatovun adı ilə bağlı olan məntiqi-psixoloji məktəbin ənənələri hələ də güclü olaraq qalır. A.A.Şaxmatov cümləni psixoloji kommunikasiyanın sözlə ifadəsi hesab edirdi. Formal-qrammatik məktəbin nümayəndələri sintaksisin əsas predmetini söz birləşməsi hesab edir, cümləni də söz birləşməsinin bir növü sayırdılar. Görkəmli rus dilçisi A.M. Peşkovski cümlənin təşkilində xəbərin rolunu xüsusi göstərirdisə də, cümlədə mütləq üzv kimi mübtədanı götürürdü. Rus dilçiləri Buslayev, İ.İ. Davıdov və A.A. Potebnya cümlənin təşkilində felin rolunu xüsusi qeyd edirdilər. Akademik V.V. Vınogradov cümlənin əsas əlaməti kimi intonasıya bitkinliyini və predikativliyi irəli sürür. Biz akademik V.V. Vınogradovun bu fikrini qəbul edirik və predikativliklə intonasıya bitkinliyini cümlənin əsas əlaməti sayırıq. Dilçilikdə predikativlik haqqında müxtəlif rəylər vardır. V.Q. Admoninin

fikrincə, hökmün iki üzvü cümlədə mübtədə və xəbərdə öz əksini tapır. Bəzi alimlər bi fikrin əksini söyləyir və göstərir ki, predikativliyi təkcə mübtədə-xəbər münasibəti ilə məhdud etmək doğru deyil, predikativlik cümləni üzvlərə ayırmadan bütövlükdə cümləyə xas ola bilər. V.V.Vinoqradovun fikrincə, cümlədə təsərif olunan felin təşkeledici rolu haqqında fikir ona görə çox yayılmışdır ki, felin şəxslı formalarında şəxs, zaman və şəkil kateqoriyaları əyani olaraq ifadə olunur. Sintaktik predikativlik də bu kateqoriyalarla əlaqədardır. T.T.Lomtev yazır ki, cümlədə predikativlik cümlədəki ayrı-ayrı sözlərin forması ilə deyil, onun bütün tərkibi ilə ifadə olunur. Predikativlik cümlənin qrammatik deyil, məntiqi xüsusiyyətidir. N.Y.Şvedova predikativliyi sintaktik zaman və obyektiv modallığın vəhdəti adlandırır. İ.S.Valqina da bi fikrə şərik çıxaraq qeyd edir ki, cümlə modallığa və sintaktik zamana malikdir. Bu iki kateqoriya ayrılmaz şəkildə bir-birilə əlaqədardır və bu da predikativlik deməkdir. A.V.Bondarkonun fikrincə isə predikativlik öz əksini sintaktik zaman və şəkil kateqoriyasında deyil, funksional semantik kateqoriyalar olan modallıq, temporalıq və personallıq kateqoriyasında tapır. Mahiyyət etibarilə N. N. Prokonoviç də bu fikrə tərəfdar çıxaraq yazır ki, predikativlik modallıq, zaman və şəxs kateqoriyalarının məcmusu kimi anlaşılmalıdır.

Q.L.Zolotova yazır ki, predikativlik cümlənin məzmununun real varlığa münasibətidir ki, o da modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası ilə ifadə olunur. Bu da cümlənin struktur-semantik mərkəzini təşkil edən iki üzvü vasitəsilə həyata keçirilir. Təktərkibli cümlələrdə real varlığa münasibət bu mərkəzlərdən biri vasitəsilə reallaşır. A.N.Qvozdev predikativliyi cümlənin zəruri və spesifik əlaməti hesab edir. E.M.Qalkina-Fedorukun fikrincə, predikativlik zaman və şəxs kateqoriyasıdır. O yazır: “Cümlənin qrammatik əsası zaman və şəxs kateqoriyasıdır...” . Predikativliyi cümlənin məzmununun gerçəkliyə münasibəti kimi qəbul edən alimlərin fikri ilə razılaşımayaraq, o qeyd edir ki, belə alimlər qrammatik kateqoriyaları hökmün məntiqi üsürləri ilə qarışdırırlar. O.V.Sirotnina haqlı olaraq yazır: “Bizim dilçilik elmində predikativlik anlayışı o qədər dumanlı və ziddiyyətli ki, ondan ümumiyyətlə qeyd-şərtsiz olaraq istifadə etmək praktik şəkildə mümkün deyil”.

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, predikativlik haqqında nəinki fikir birliyi yoxdur, hətta söylənmiş fikirlər çox halda daban-dabana ziddir. Yuxarıda deyilmiş, habelə dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan bir sıra mülahizələri yekunlaşdırsaq, deməli ki, predikativlik cümlənin əsasını təşkil edir. Predikativlik cümlədəki sözləri cümlə şəklinə salan əlamətlərin kompleksidir. Predikativliyin əsasını modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası təşkil edir. Predikativliyin ifadə vasitələri hər şeydən əvvəl felin şəkil, zaman formaları və bir sıra yardımçı söz və hissəciklərdir. Dillərdə predikativliyin əsas ifadə vasitələrindən birisi felin şəkilləri hesab olunur. Fel şəkillərin predikativliyin ifadəsində oynadığı rol

cümlənin təşkilində feli əsas mərkəzə çevirir. Cümlədə fel olmadıqda predikativliyin ifadəsi intonasiyanın öhdəsinə düşür.

Cümlə yalnız gerçəklik haqqında informasiya ifadə etməklə məhdudlaşmır, cümlə vasitəsilə həm də söylənilən fikrin reallıq dərəcəsi bildirilir. Cümlədəki informasiyanın gerçəkliyə münasibəti hər şeydən əvvəl modallıq münasibətidir. Beləliklə, modallıq da cümlənin əsas əlaməti hesab olunur. Modallığın ifadə vasitələri kimi adətən fel şəkilləri, modal sözlər və söz birləşmələri çıxış edir. Modallıq predikativliklə sıx bağlıdır, daha doğrusu, modallıq kateqoriyası, xüsusilə obyektiv modallıq hissənin tama münasibəti kimi ümumi predikativliyə daxildir. Beləliklə, cümlə qrammatik şəxs, zaman və şəkil kateqoriyalarına və bununla əlaqədar olaraq, modallıq kateqoriyasına malik olan sintaktik strukturdur. Cümlənin məzmunundakı məlumatın gerçəkliyə münasibəti şəxs, zaman və şəkil formaları ilə ifadə olunur. Qrammatik şəxs, zaman və şəkil kateqoriyaları predikativlik anlayışında birləşir. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin həddunun müəyyənəşdirilməsi üçün edilən səylər sonralar bu məsələnin məntiqi planda izah olunması, yəni cümlənin məntiqi hökmə uyğun gəlməsi kimi anlaşılmğa başladı. Lakin təktərkibli cümlələr mahiyyətə hökmün cütüzlü olması ilə uyuşmurdu. Buna görə də bəzi müəlliflər cümlənin üzvlərə bölünməyən növləri olduğu qənaətinə gəldilər. Rus dilçiliyində A.A.Potebnyanın əsərlərindən başlayaraq məntiqi-psixoloji cərəyanını tərəfdarları (məsələn, A.A.Şaxmatov), formal məntiqi cərəyan nümayəndələri (məsələn, F.F.Fortunatov, M.N.Peterson, A.M.Peşkovski və s.) cümləni onun əsas əlaməti olan xəbər vasitəsilə müəyyən etməyə çalışmışlar. Dilçilik ədəbiyyatında xəbərin rolunun daim xüsusi qeyd olunması nəticə etibarilə xəbərin, xəbərlik kateqoriyasının və habelə predikativlik anlayışının getdikcə daha geniş mənada anlaşılmasına gətirib çıxartdı. Lakin predikativlik cümlənin struktur əsasını təşkil edən iki baş üzvün sintaktik əlaqəsi kimi başa düşüldüyü üçün təktərkibli cümlələri ya bir baş üzvün buraxılmış olduğu cümlə kimi, yaxud da A.A.Potebnyanın dediyi kimi, hər iki baş üzvün funksional olaraq bir üzv vasitəsilə ifadəsi şəklində izah etmək lazım gəlirdi. A.A.Şaxmatov və onun ardıcılıları olan dilçilər məhz bu əqidədə idilər. Onların fikrincə, təktərkibli cümlələrdə olan yeganə baş üzvdə məntiqi hökmün həm subyekti, həm də predikatı əks olunur. Fars dilinin qrammatik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlələrdir. Söz birləşməsi həmişə cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümlə isə həm təklikdə, həm də digər cümlələrin tərkib hissəsi kimi işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz

birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə “sadə cümlə”lərdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən düzəlir. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak edən “sadə cümlə”dən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiası (buna “bitmə intonasiası” da deyirlər) olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı “sadə cümlə”nin hər birinin bitmə intonasiası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiası (cümlə intonasiası) olur. Deməli, cümlə intonasiasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevrilərkən, özünün bitmə intonasiasını itirib, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiasına tabe olur. Ayrıca sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin komponenti olan “sadə cümlə”nin oxşar cəhətlərini də inkar etmək olmaz. Hər bir komponentdə cümlə üzvləri, sözlər arasındakı əlaqələr olduğu kimi qalır. Predikativlik özünü mühafizə edib saxlayır. Bütün bu xüsusiyyətlərə görə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini (komponentlərini) “sadə cümə”, “predikativ vahid”, “predikativ konstruksiya” və s. adlandırırlar. Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl, quruluş fərqi. Eyni mənanı sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Tərkibində feli birləşmələr olan sadə cümlələrlə tabeli mürəkkəb cümlələr mənaca bir-birinə yaxın olur. Sadə cümlənin feli tərkiblər hesabına genişlənməsi məsələsi onu tabeli mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırır. Lakin feli birləşmələr predikativ mərkəz yaratmır.

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı belə bir sxem vasitəsilə ifadə etmək olar: Sadə cümlə - içərisində feli birləşmə olan sadə cümlə- tabeli mürəkkəb cümlə. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabelsiz mürəkkəb cümlə arasında görmək olur. Digər həmcins üzvlü cümlələrə nisbətən, xəbərləri həmcins olanlar tabelsiz mürəkkəb cümləyə daha yaxın olur. Məlum olduğu üzrə, cümlə tərkibli cümlələrdə predikativlik mübtəda ilə xəbərin əlaqələnməsi sayəsində meydana çıxır. Həmcins xəbərlər bir mübtəda ilə bağlıdırsa, onda başqa bir predikativ mərkəz əmələ gələ bilmir, buna görə də, sadə cümlə həmcins üzvlər hesabına nə qədər genişlənsə də, sadə cümlə çərçivəsində qalır. Xəbərlərdən biri digəri ilə əlaqələnilməyi predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabelsiz mürəkkəb cümlə meydana çıxmış olur. Bu mürəkkəbləşmə xəttini sxem vasitəsilə belə ifadə etmək olar: sadə cümlə-həmcins üzvlü sadə cümlə-tabelsiz mürəkkəb cümlə (2, 352). Məlum olduğu üzrə, mürəkkəb cümləyə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu təriflərdə yanlış cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil işləyə bilən, bitmiş bir fikri ifadə edən sadə cümlələr kimi izah olunmuşdur. Bu təriflərə görə mürəkkəb cümlə bitmiş bir fikri bildirməklə, eyni zamanda, bitmiş fikri bildirən cümlələrin mexaniki məcmuyundan ibarətdir. Mürəkkəb cümlənin tərifində əsas məqsəd onun tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələri, ya da onların müstəqilliyini nəzərə çarpdırmaq deyil, bəlkə sadə cümlələrin birləşərək

mürəkkəb bir sintaktik vahid olduğunu göstərməkdir (1,322). Akad. V.V. Vinogradov göstərir ki, mürəkkəb cümlə vahid intonasiya və məna bütövlüyündən, lakin xarici formal qrammatik quruluşlarına görə az və ya çox dərəcədə sadə cümlələrə oxşayan hissələrdən ibarətdir. Mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri xarici quruluşlarına görə sadə cümlələrlə həmcins olsalar da, lakin bunlar bütövlük daxilində cümləyə xas olan bitmiş məna və intonasiyaya malik deyildir və buna görə də, ayrı-ayrı cümlələr ola bilmirlər (2, 224). Bir mübtədasi və bir neçə xəbəri olan sadə cümlələr isə bunun əksinədir. Burada olan xəbərlər eyni formada olduğu və eyni suala cavab verdikləri üçün həmcinsdir. Məlumdur ki, mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin mühüm rolu vardır. Lakin bunlar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə başqa funksiyada iştirak edir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə iştirak edən əvəzlilik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmunu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də, özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlilik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl sösyələnmədiyi üçün özündən sonra budaq cümlə ilə izah edilsin. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsində xidmət edən işarə əvəzlilikləri məlumlara işarə edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yəni məchullara işarə edilmiş olur. c) intonasiyadakı fərq. Tabesiz mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe etməyən intonasiya olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabeəddici intonasiyadır. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müxtəlif əlaqə vasitələri ilə, yəni bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər və intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Müasir fars dilində mürəkkəb cümlələr iki yerə ayrılır: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlələr eyni hüquqlu, bir-birindən asılı olmayan cümlələri birləşməsi, tabeli mürəkkəb cümlələr isə biri müstəqil, o biri qeyri-müstəqil, yalnız müstəqil cümləyə tabe olan və onu izah edən cümlələrin birləşməsi kimi izah olunur (1,328). Beləliklə, bu təriflərə əsasən tabesiz mürəkkəb cümləni tabeli mürəkkəb cümlədən ayıran iki cəhət özünü göstərir: 1) müstəqillik, 2) asılılıq. Bu təriflərdə əsas nöqsan bundan ibarətdir ki, mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkib hissələr bir növ bir-birindən təcrid olunur. Digər tərəfdən də, müstəqillik və asılılıq bunları ayırmaq üçün əsas meyar ola bilmir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birindən asılı olmayaraq mürəkkəb cümlədən xaric, müstəqil cümlələr kimi təsvir etmək qeyri-mümkündür. İkinci tərəfdən, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birini müstəqil, qeyri-asılı, digərini isə qeyri-müstəqil və asılı kimi izah etməkdə, çox vaxt doğru olmur. Ona görə ki, tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən istər baş və istərsə budaq cümlələr bir-birindən asılıdır. İkinci cəhətdən də baş

cümlənin müstəqil, budaq cümlənin isə qeyri-müstəqil işlənməsi həmişə doğru ola bilmir.

Bir çox budaq cümlələr baş cümləyə nisbətən müstəqil ola bilir. Məsələn:

(دیری نگذشت که محمد وارد شد (ص.ه)

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlədəki fikir (محمد وارد شد) baş cümlədəki fikrə (دیری نگذشت) nisbətən müstəqil və bitkindir. Digər tərəfdən də, baş cümlədəki fikrin izahı budaq cümlədəki fikirdən asılıdır. Buna görə də, baş cümlənin müstəqil olması və budaq cümlədən asılı olmaması fikri həmişə doğru ola bilməz. Tabeli mürəkkəb cümlələri tabesiz mürəkkəb cümlələrə yaxınlaşdıran və ayıran cəhətlər vardır. Yaxınlaşdıran cəhət onların tərkib hissələrinin bir-birindən daxili mənaya görə asılı olmasıdır. Ayıran cəhət mənə asılılığının dərəcəsidir, yəni mənə asılılığının tabesiz və tabeli halda olmasıdır (1,328). Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı mənə asılılığı zəif və tabesizlik əsasındaırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələr arasındakı mənə asılılığı daha qüvvətli və tabelilik əsasındaıdır. Bundan əlavə, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrinin ardıcılığında hadisə və proseslərin asılılığı fikirlərin birləşməsi ilə ifadə olunursa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrinin ardıcılığında danışanın ifadə məqsədindən asılı olaraq, fikir tabeliliyi, bir sözlə, fikirlərin birləşməsinin yekunu ifadə edilir. Tərkib hissələri arasında müxtəlif əlaqələri göstərən ifadə vasitələri ilə də mürəkkəb cümlələr bir-birindən seçilir. Beləki, tabesiz mürəkkəb cümlənin özünə görə əlaqələri ifadə edən vasitələri olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin də özünə aid əlaqələri ifadə edən vasitələri vardır.

Ədəbiyyat

- 1.M.Ş.Şirəliyev. Mürəkkəb cümlə. Bakı, 1959.
- 2.В.В.Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения. Москва, 1955.
- 3.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
- 4.Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
- 5.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 6.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
- 7.Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
- 8.Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
- 9.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
- 10.بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.

خانلری پرویز نائل. دستور زبان فارسی. تهران، 11.1351
نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 12.1960

Л.Махмудова

**Классификация сложных предложений в современном
персидском языке**

Резюме

Статья посвящена классификации сложных предложений в современном персидском языке. В частности, указывается, что сложные предложения отличаются от других видов простых предложений своим грамматико-синтаксическими и функциональными особенностями.

В статье также дается критический обзор научных мыслей и мнений некоторых азербайджанских, русских и европейских востоковедов о сложных предложениях, приводятся цитаты и ссылки.

Подробно анализируются синтаксические значения сложных предложений. В статье также указывается способы выражения сказуемого в сложных предложениях.

L.Mahmudova

**The classification of the compound sentences in the modern
persian language**

Summary

This article is dedicated the classification of the compound sentences s in the modern Persian language. In particular it is indicated that compound sentences differ from other sentences by their grammatic-syntaksic and functional features.

The article also includes critical review of the scientific thoughts and opinions of the some azerbaijanian, Russian and European orientlists about compound sentences in Persian language and also given reliable sources and examples of different authors. In this article is given detailed analyses of syntactic meanings of compound sentences and is shown modes of expression of predicate in compound sentences.

Rəyçi: Mənzərə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

FATİMƏ VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti,

fatima@mail.ru

ARXAİK SÖZLƏR AFORİZM VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: Aforizmlər, atalar sözləri, dastan, arxaik leksik vahidlər.

Key words: Aphorisms, proverbs, epos, archaic lexical units.

Ключевые слова: Афоризмы, пословицы, эпос, архаические лексические единицы.

Aforizmlər, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar və s. müasir dilçilikdə paremioloji vahidlər sisteminə daxildir. Belə dil vahidlərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi isə paremiologiya adlanır. Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, paremiologiya dilçilik elminin yeni formalaşan, digər dilçilik sahələri ilə müqayisədə nisbətən gənc sahələrindən biridir. Bidiyimiz kimi, atalar sözü və zərbi-məsəllər şifahi xalq yaradıcılığının qədim və maraqlı janrlarındandır. Şifahi xalq yaradıcılığı hansı ərazidə və coğrafi məkanda yaranmasından asılı olmayaraq mənsub olduğu xalqın adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, etik və əxlaqi dəyərlərini, bir sözlə, onun mənəvi dünyasına məxsus olan xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirən ən etibarlı mənbələrdən biri hesab olunur. Əsrlər boyu xalq öz arzu və istəklərini, onu düşündürən və duyğulandıran məram və niyyətlərini münasib üsullarda və ifadə formalarında dilə gətirmiş, zaman-zaman onu hafizələrə və yaddaşlara köçürmüş, bununla da nəsil-nəsil insanlar belə bir yaradıcılıq ənənəsinin varislərinə və daşıyıcılarına çevrilmişlər. Bu varisliyini məntiqi davamı kimi aforizmlər, atalar sözü və məsəllər formalaşmışdır. Aforizm yunan sözü olub qısa kəlam, ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı fikir, himətli söz deməkdir. Atalar sözü isə xalqın yaratdığı və əsrlərdən bəri özünə həyat düsturu etdiyi hikmətli və möcüzəli sözlərdir [5]. Mövzu müxtəlifliyi ilə yanaşı, bimiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə atalar sözlərinə xas olan cəhətlərdir. Atalar sözləri xalqın həyatda sınıanmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsas xüsusiyyəti həm də kiçikliyi, lakin mənaca hikmətli və nəsihətli olmasıdır. Atalar sözləri bitkin fikir ifadə edir [1]. Atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər və s. tarixən folklor janrı kimi folklorşünaslıqda daha geniş yer almış, onların kiçik janr kimi ədəbiyyatşünaslıq aspektində öyrənilməsi daha məntiqli sayılmışdır. Amma XX əsrin ortalarından belə leksik vahidlərin dilçilik baxımından tədqiqi və aspektlərinin müəyyən

olunması xüsusi bir dilçilik sahəsi olan paremiologiyanın formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Sırf dilçilik araşdırmaları paremioloji vahidlərin- atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər və s. sintaktik quruluşunu, semantik strukturunu və konseptual-məna radiusunu müəyyənləşdirir. Aforizmlərin fəlsəfi konseptlər kimi öyrənilməsi də olduqca maraqlıdır. Folklor dilinin tədqiqatlarının, dil vahidlərinin etimologiyasının və linqvostruktur araşdırılmasının günümüzdə aktual və gərəkli olmasını bir sıra tanınmış alimlər dəfələrlə qeyd etmişlər. Belə tədqiqatçılardan Z.İ.Budaqovanı, Z.Əlizadəni, Ə.Dəmirçizadəni və başqalarını göstərmək olar.

Aforizmlərin, atalar sözlərinin dilinin leksik xüsusiyyətlərindən biri də onlarda arxaik leksikanın, müasir dil baxımından köhnəlmiş leksik vahidlərin işlənməsidir. Başqa sözlə, arxaizmlər aforizmlərin, atalar sözü və məsəllərin zənginləşməsində mühüm mənbə rolunu oynayan leksik vahidlərdir. Məqələmizdə Azərbaycan dilinə məxsus bir sıra atalar sözləri və aforizmlərdə işlənən, müasir dilçiliyimiz üçün arxaikləşən bəzi sözlərin müqayisəli-linqvistik təhlilinə toxunacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, arxaizmlər ədəbi dil üçün ümumişləkliyini itirmiş olsa belə, müasir dialekt və şivələrimizdə, başqa sözlə xalqın gündəlik nitqində öz varlığını müəyyən qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçı Türkan Əfəndiyeva yazır: “Arxaizmləri tamamilə işlək olmayan sözlər hesab etmək olmaz. Arxaik sözlər köhnəlsə də, dildən tamam çıxmır, onların yalnız işlənmə dairəsi məhdudlaşır. Bu o deməkdir ki, arxaizmlər fəal iştirakdan məhrum olmuş, dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmiş sözlərdir” [6, s.227].

Beləliklə, hazırda dilimizin passiv fonduna keçən (arxaikləşən-F.V.), lakin şifahi xalq ədəbiyyatımızda, müxtəlif aforizmlərdə, atalar sözlərində, eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə öz varlığını qoruyan və aforizmlərin, atalar sözlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutan bəzi arxaik leksik vahidlərin müqayisəli linqvistik təhlilinə diqqət yetirək. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş **arı** sözü Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatında “*Aydan arı, sudan duru*” atalar sözündə öz ilkin mənasını “*təmiz, pak, duru*” anlamını qoruyub saxlaya bilmişdir. Morfoloji baxımdan sadə sifət olan **arı** leksemi təsadüfi deyil ki, xalq arasında “*Özün elə apar ki, elə bil aydan arı, sudan durudu*” ifadəsində işlənir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, belə sözlər ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş olsa belə dialekt və şivələrimizdə yaşayır. Belə ki, hazırda Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində **arı** “*təmiz, pak, duru, saf*” mənalarında mövcuddur. *Məs.: Arı suyu çihləndirməx' günahdı, bala. Arı* kök morfemi dialekt leksikamızda işlənən “*arıtıdamax-arıtlamaq*”, “*arınmax-arınmaq*” feillərinin kökündə də öz ilkin mənasını saxlayır. *Məs.: Buğda arıtıdamaxdan gözdərim ağrıyır. Arıtlamaq* sözünün tərkibə görə təhlilinə diqqət yetirək. Fikrimizcə, leksem **arı** kök

morfemi, ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən, lakin tarixi qrammatikamızda söz yaratmada iştirak edən və qeyri-məhsuldar şəkilçi olan *-t* və müasir dövrdə söz yaradıcılığında fəal iştirak edən *-la* (*la²*) şəkilçi morfemlərindən ibarətdir. *Arınmaq* sözünün təhlilinə gəlincə deyə bilərik ki, buradakı *arı* kök morfem, *-n* isə feilin qayıdış növünü yaradan şəkilçidir. *Məs.: Günahlarınnan arınmağın vaxdıdı day.* Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, klassik yazıçılarımızın əsərlərində də eyni mənanı daşımışdır.

Axıb gedən arı sudan dəst aldı [13, s.38].

Qırxların qəlbi durudur,

Gələnin qəlbin arıdır [10, s.322].

Həq xirqəyə ey salıq, bağmaz içünü arıt [14, s.130].

Sözə dilimizin Bakı [17, s.111], Quba [15, s.278] dialektlərində, Qaraqalpaq dilində də *arı* şəklində eyni mənada rast gəlinmişdir. *Arı* sözü “Divani-lügət it türk” əsərində *arı//aruğ* [11, s.32], Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *arığ* [7, s.122] şəklində, eyni anlamda işlənir.

Hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik sözlərdən hesab olunan *yey* sözü “*Ac qonağa bir çörək, naz balısdan yeğdir*” aforizmində “*yaxşı*” mənasında öz ilkin anlamını saxlamışdır. Aforizmdə işlənən və quruluşca sadə sifət olan *yey//yeg* sözünün linqvistik təhlilinə diqqət yetirsək, burada sözün əvvəlində işlədilən “*y*” samiti artımının qədim türk dili üçün xarakterik fonetik hadisə olduğunu görürük. Belə ki, dilimizdə işlədilən *ıldırım, ilan, aqlamaq, ulduz* və s. kimi sözlər qədim və orta əsrlər dövründə daha çox *yıldırım, yıldız, yıqlamağ, yılan* şəklində olmuşdur. Qeyd olunan sözlər müasir Türkiyə türkcəsində öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlamışdır. Bu leksik vahid müasir dövrdə bəzi dialekt və şivələrimizdə öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu gün Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində sözə *yeg//yey* fonetik variantlarında rast gəlinir. Haqqında söhbət açdığımız leksem “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *yeg* şəklində, “*öz əksini tapmışdır. “...Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yeg.”* [13, s.32]. Söz müasir Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində *ey//iyi* [4, s.187] şəklində eyni mənada mövcuddur. *Məs.: Nasılsın, eymisin (iyimisin)?* M.Kaşğarının “Divani lügət-it-türk” əsərində də *yeg* sözü “daha yaxşı, xeyirli” [11, s.768] mənalarında işlənmişdir. Təsədüfi deyil ki, klassik ədəbiyyatımızda da *yey* kəlməsi *ey* şəklində geniş istifadə olunmuşdur.

Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət,

Eydir ondan həq bilir, bir guşeyi-külkan mana [8, s.17]

Bütün bu faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz aforizmdə əksini tapan *yeg//yey* sözü dilimizin qədim fonetik xüsusiyyətlərini özündə saxlayan arxaik leksik vahidlərimizdən biridir. Quruluşca sadə isim olan *yazı* sözü vaxtilə dilimizdə geniş dairədə işlədilsə də, artıq indi ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Buna baxmayaraq ində də

dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində, bəzi atalar sözlərində *yazı* sözünə rast gəlirik. Belə ki, xalq arasında işlənən “*İçimiz bizi, yazımız xalxı yandırır*” aforizminə paralel olaraq şifahi xalq ədəbiyyatımızda “*İçim özümü, çölüm özgəsini yandırır*” ifadəsi işlədilməkdədir. Nümunədən bu aforizmin formalaşmasında da *yazı* arxaik leksik vahidinin rolunu əyani şəkildə görmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *yazı* sözü dialekt və şivələrimizdə “*çöl, səhra*” mənasında işlənməklə öz ilkin variantını saxlamaqdadır. *Məs.: Qoyun-geçilər yazıda ottar da*. Hətta bəzi yer adlarımız, yəni toponimlərin formalaşmasında da bu sözün işləndiyinin şahidi oluruq. Göyçay rayonun Qarayazı kəndinin adını buna misal göstərə bilərik. Sözə Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində də eyni fonetik tərkib və mənada rast gəlinmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da *yazı* sözü geniş işlənmə arealına malikdir. *Məs.: Ozan evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırılar-əzizlər, göndərər* [13, s. 33] və yaxud *Qalxar bizə gen yazıyı dar edər* [13, s.140]. Bu söz Kərkük türkmənlərinin dilində *yazi* [12, s.244] şəklində *düzənlik*, Türkiyə türkcəsinin Ərzincan və ətrafı şivələrində *yazı* [16, s.428] *çöllük ərazi* mənalarında qeydə alınmışdır. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıqlaşan quruluşca sadə yer zərfi olan *irax//irağ* (iraq) leksik vahidi də dilimizdə mövcud olan bir sıra atalar sözləri və aforizmlərdə yaşamaqda və xalqımızın ulu keçmişinə işıq tutmaqdadır. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, iraq sözü hazırda ədəbi dilimizdə mövcud olan “*uzaq, kənar*” leksik vahidlərinin arxaıqlaşmış sinonimidir. “*Dəvə irağına, qatır dırnağına baxar*”, “*Gözdən irax, könüldən qırax*”, “*İrax qurban tükündən*”, “*Qurd bizdən irağ olsun, yediyi quyruq olsun*” kimi atalar sözləri və aforizmlərdə biz bu leksemin işlənməsinin əyani şahidi oluruq. Maraqlıdır ki, hələ bu gün də xalq arasın birisi it, ulaq, pişik və s. kimi heyvanları yanlışlıqla qoyun, keçi, çəpiş və bu kimi digər heyvanlardan birinə bənzədirsə, sanki öz gününü yumaq üçün tez “*İrax qurban tükündən*” ifadəsini işlədir. Başqa sözlə desək, *iraq* leksemi ədəbi dilin passiv fondunda yer alsə da, xalqın dilində hələ də yaşamaqda və işlənməkdədir.

İrax//irağ sözü həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, həm də klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə eyni mənada işlənmişdir.

İrağından yaxınından bəri gəlgil,

İgidlərin zərbin görgil [13, s.321]

Olmaya kim pir qatında,

Səni edə irax bir söz [8, s.321]

Söz özbək dilində *iorok*, qaraqalpaq dilində *djrak*, oyrot dilində *irak* şəklində, eyni mənada işlənir. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məqaləmizdə aforizmlərin, həmçinin atalar sözlərinin formalaşmasında mühüm mənbə rolunu oynayan bir sıra arxaizmlərin linqvistik təhlilindən

bəhs olundu. Şübhə yoxdur ki, dilimizdə işlənən belə sözlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə söhbət açmaq bir qədər çətinidir. Araşdırılan aforizmlərdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən arxaik leksik vahidlərin hamısı milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması günümüzdə ərəzilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü /İ.Abbaslının redaktəsi ilə. Bakı: Öndər, 2004, 264 s. ;
2. Atalar sözü və məsəllər. Bakı: Azərnəşr, 1971, 152 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3 c., II cild. Naxçıvan: 2011, 496 s.
4. Caferoğlu A. Sivas və Tokat illeri ağızlarından toplamalar. Ankara, 1994, 276 s.
5. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1990, 160 s.
6. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1980, 251 s.
7. Əhməd Yəsəvi. “Divani-hikmət”. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 128 s.
8. Füzuli M. Əsərləri. I c., Bakı: Azərnəşr, 1988, 581 s.
9. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
10. Xətai Ş.İ.Keçmə namərd körpüsündən. Bakı: Yazıçı, 1988, 365 s.
11. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”. Dörd cildə, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
12. Kərkük folkloru antologiyası. Bakı: Azərnəşr, 1990, 367 s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 376 s. s.130
15. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərnəşr, 1954, 282 s.
16. Sağır M. Erzincan ve yöresi ağızları, Ankara: 1995, 435 s.
17. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı: Azərnəşr, 1957, 321 s.

F.Valiyeva

**Archaic words as an important source in forming of the aphorisms and
Proverbs
Summary**

The article has been devoted the learning of some archaic lexical units used in aphorisms and proverbs. These lexical units have been comparative investigated with the examples used in ancient written monuments, classic poets` creative works and “Kitabi-Dada Gorgud” epos. Studying these words from the national aspect, in the context of general Turkish linguistics and their linguistics, proving that they are connected with our people, this land is a significant source that can answer the baseless Armenian claims against our territories today. In our opinion, such research is one of the most important issues that arise from the demands of the day and is of great importance to our language. Result of the investigation it is proved that some words used in aphorisms and proverbs are archaic for Azerbaijan literary language. But majority of these words are exist in our folklore, also in the dialects and accents of our language. In the article those lexical units have been ethnolinguistic investigated.

Ф.Велиева

**Архаические слова как важный источник в формировании
пословиц и афоризмов
Резюме**

Статья посвящена изучению некоторых архаических лексических единиц, употребляемых в пословицах и афоризмах. Эти лексические единицы изучены в сравнении с древними надписями, с примерами из творчества классических поэтов, эпоса «Китаби-Деде Коркут». Изучая эти слова из национального аспекта, в контексте общей турецкой лингвистики и их лингвистики, доказывая, что они связаны с нашим народом, эта земля является значительным источником, который может ответить на безосновательные претензии Армении на наши территории сегодня. На наш взгляд, такие исследования являются одним из наиболее важных вопросов, которые возникают в связи с требованиями дня и имеют большое значение для нашего языка. В результате исследований доказано, что некоторые слова, употребленные в афоризмах и пословицах для азербайджанского языка, являются архаическими. Но большинство этих слов до сих пор существует в диалектах и говорах нашего языка.

Rəyçi:

Əbülfəz Quliyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TƏRANƏ XƏLİLOVA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti (UNEC)
txalilova1962@gmail.com

PARONİMİYA VƏ PARONOMAZİYA

Açar sözlər: paronim, məna, söz, funksiya, fərq

Ключевые слова: пароним, значение, слово, функция, различие

Keywords: paronym, meaning, word, function, difference

Deyilişi və yazılışı eyni, lakin leksik mənalari müxtəlif olan sözlər omonimlər adlanır. Məsələn, «qaz balası» və «qaz iyi» ifadələrində fonetik tərkibi eyni olan **qaz** sözü müxtəlif leksik mənalari bildirir. Omonimlər bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdir.

Omonimlər həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Məsələn, *qaz*, *xal* sözləri bütün mənalari görə isim, *yaş* sözü isə bir mənasına görə sifət (*yaş paltar*), digər mənasına görə isə isimdir.

Omonimlik iki formada olur: **leksik omonimlər**, **grammatik omonimlər**.

Leksik omonimlər belə omonimlər müxtəlif leksik mənalari ifadə edir. Haqqında danışdığımız omonimlər məhz leksik omonimlərdir: *yaş*, *yol*, *daş*, *şam* və s.

Grammatik omonimlər leksik omonimlər kimi eyni cür yazılır, eyni cür tələffüz olunur, lakin mənalariından biri əsas nitq hissəsi, digəri isə köməkçi nitq hissəsi olur. Bu sıraya həm söz, həm şəkilçi kimi işlənən sözlər də daxildir. Məsələn, *nə* – həm əvəzlik, həm bağlayıcı, həm də ədatdır. -*ma*² – həm inkar şəkilçisi, həm də feldən isim düzəldən leksik şəkilçidir və s.

Dilimizdə zahirən omonimə bənzəyən, lakin omonim olmayan sözlər də var. Dilçilikdə belə sözlər omonimliyin müxtəlif formaları (**omofon**, **omoqraf**, **omoform**) olsa da, əsl leksik omonim kimi qəbul oluna bilməz.

Deyilişinə görə bir-birinə oxşar olan, lakin yazılışları fərqli olan sözlərə **paronim** deyilir. Məsələn, *mətn* – *mətin*, *atlas* – *atlas*, *şahid* – *şəhid*, *xeyir* – *xeyr* və s.

Paronimlər eyni köklü sözlər olub, səslənmə cəhətdən yaxın, mənacə müxtəlif sözlərdir. Paronimlər eyni nitq hissəsinə mənsub olaraq, cümlədə eyni analogi funksiyani yerinə yetirirlər. Bəzi müəlliflər paronimiya anlayışına daha geniş yanaşaraq, səslənmə cəhətdən demək olar ki, eyni olan bütün sözləri paronim kimi qəbul edərək, onların eyni köklü olmadıqlarının fərqiə varmırlar : lanset – pinset , farş –fars və s.

Digər müəlliflər isə paronimiyadan bəhs edərkən məhz eyniköklü sözləri nəzərdə tuturlar və bunu onların eyni morfoloji kökə malik olmaları ilə əsaslandırırlar .

Paronimlərə həmçinin ümumi tarixi köklərə malik olub, müasir dildə etimoloji bağlılığını itirən sözləri də aid etmək olmaz. Bura alınma sözlərin bəzilərini də (eyni kökə malik olub, deetimologizasiya olunmuş) daxil etmək məqsədəuyğun deyil: roman – romans.

Paronimlərin aşağıdakı özəllikləri var:

- a) suffiks cəhətdən fərqlənənlər;
- b) paronimlərdən birinin qeyri-törömö köklü, digərinin isə törəmə köklü olub , sözünü şəkilçi ilə işlənənlər.

Əksər paronimlər müxtəlif mənə incəlikləri ilə fərqlənilirlər. Mənə cəhətdən kəskin fərqlənən paronimlər azlıq təşkil edir. Digər qrup paronimlərə isə semantik cəhətdən oxşar olub, leksik uyğunluqca fərqlənənlər aiddir .

Paronimlər həm də stilistik rəngarənglikdən, işlənmə yerindən asılı olaraq fərqlənilirlər. Bəzi müəlliflər paronimləri tədqiq edərkən onların omonim, sinonim və antonimlərlə əlaqəsi məsələlərinə də toxunurlar. Ş.Balli paronimiya ilə omonimiyanın yaxınlığını göstərərək, onları “psevdo omonimlər” adlandırır. Lakin paronimlərlə omonimlər bir-birinə yalnız oxşayırlar. Omonimiyada mənə müxtəlif olan sözlərin bütöv müvafiqliyi müşahidə olunursa, paronimiyada bu yalnız nisbi xarakter daşıyır, çünki onlar sözyaradıcılığında mütləq hər hansı bir müxtəlifliyə malik olurlar. Söz-paronimin kökündə etimoloji cəhət, söz-omonimin kökündə yalnız təsadüfi müvafiqlik olur ki, bu da özünü yazı və tələffüzdə əks etdirir .

Paronimlər sinonimlərdən də fərqlənilirlər. Paronimiyada eyni cür səslənən sözlər arasında mənə fərqlər o qədər güclüdür ki, bir sözü digəri ilə əvəz etmək mümkünsüzdür. Sinonimlərsə mənə cəhətdən az-çox fərqlənsələr də, müəllif üçün uyğun seçim imkanı genişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən paronimlərin sinonimlərə keçmək faktlarına da rast gəlinir. Bu, paronim sözlərin nitq prosesində qarşılaşdırılması nəticəsində baş verir və müəyyən zaman axını tələb edir. Lakin keçmiş paronimlərin qarşılıqlı dəyişməsi yalnız o zaman mümkündür ki, yaranan yeni mənə lüğətlərdə əks olunsun. Paronimlərin mənə fərqləri adətən antonimiyə uğramır, çox nadir hallarda bəzi paronimlər mətn daxilində ziddiyyətə çevrilirlər.

Paronomaziya müxtəlif morfoloji köklərə malik, eyni cür səslənən sözləri əhatə edir. Losman-bosman, klarnet-kornet, inyeksiya-infeksiya və s. Paronimlərdə olduğu kimi, paronomaziya leksik cütlüklər eyni nitq hissəsinə mənsub olaraq, cümlədə eyni analogi sintantik funksiyanı yerinə yetirirlər. Belə sözlərdə eyni sözünü şəkilçilər, suffisklər, söz sonluqları ola bilər, kök əsasları isə mütləq müxtəlif olur.

Təsadüfi fonetik oxşarlıq istisna olmaqla, bu tip leksik cütlüklərdə ümümlilik olmur, onların əşya-məna münasibliyi müxtəlifdir. Paronomaziya paronimiyadan fərqli olaraq, qanunauyğun və müntəzəm xarakter daşıyır. Dildə fonetik cəhətdən oxşar sözlərin olmasına baxmayaraq, bu cür leksik cütlüklərin müqayisəsi fərdi qəbul olunur. Bəziləri paronomaziyanı tiraj-tipaj, digərləri tiraj-miraj, başqaları isə tiraj-vitraj formasında qəbul edirlər. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, nitqdə işlənmə nöqteyi-nəzərindən paronomiya ilə paronomaziya sözlərin səslənməsi cəhətdən yaxındırlar.

Paronimlər (bəzən eyniköklü olmasalar da) nitqdə müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirilər. Hər bir müəllifin qarşısında paronimlərdən birinin seçilməsi problemi dayana bilər.

Əgər leksik materialın sinonimik seçimi söz yaradıcılığı ilə müşayiət edilərsə, onda paronimlərdən hər hansı birinin seçilməsi yalnız o hallarda baş verə bilər ki, nitqdə yeni paronomik sözlər yer alsınlar. Paronimlərdən düzgün istifadə yazıçıya və ya söz müəllifinə fikrini dəqiq ifadə etmək imkanı verir, çünki paronimlər Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini göstərməyə xidmət etməklə onun daxili imkanlarını açirlar.

Bəzən bir cümlədə eyni vaxtda iki paronim sözə rast gəlmək olur. Bunlar stilistik fiqurun –paronomaziyanın tətbiqinə xidmət edir. Bu proses həmçinin “binar stilistik fiqur” da adlandırılır. Paronomaziyanın köməkliyi ilə müəllif fikrinin obrazlılığı ön plana çəkilir. Paronomaziya folklorunda, poeziyada, publisistikada istifadə olunur.

Paronomaziya adətən qohum sözlər ön plana keçir. Paronomaziya istifadənin stilistik effekti ilk növbədə qarşılaşdırılan sözlərin səs oxşarlığı ilə ölçülür.

Yazıçılar bəzi hallarda paronimləri yanaşı işlədirlər ki, bununla onların məna müxtəlifliyini ön plana çəkirlər. Bu zaman paronimlər nitqin təsirini gücləndirməklə, müxtəlif stilistik funksiyaları yerinə yetirirlər. Paronimlərin qarşılıqlı işlədilməsi tавтологiya səs təkrarlığı yaradır. Paronimlərin tətbiqi fikrin dəqiqliyinə də xidmət edir, stilistik effekti artırır.

Qohum olmayan, lakin səs oxşarlığı olan sözlər də qarşılaşdırılır: Firma deyil, formadır. Paronimlərin leksik müqayisəsi mətn daxilində üzə çıxır. Paronomiya və paronomaziya komik situasiyalara da səbəb ola bilər. Həkim nekroloq xəstəni müayinə edirdi. Siz belə ciddi təşkilatın makulaturasıdır. Ümumiyyətlə, paronomaziya istifadə edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır ki, leksik səhvlərə yol verilməsin.

Ədəbiyyat

1. Теренин А.В. Топономазия, игра слов, каламбур. Взгляд на проблему. Москва, 2015.
2. w. philol.msu.ru. «udocs» dictionary
3. paronymonline.ru

Т. Халилова

Паронимия и парономазия

Резюме

Однокоренные слова, близкие по звучанию, но не совпадающие в значениях называются паронимами. Паронимы как правило относятся к одной и той же части речи и выполняют в предложении аналогичные синтаксические фигуры.

Паронимы – созвучные разнокоренные слова, разные по значению. Если смешения паронимов грубая лексическая ошибка, то преднамеренное употребление двух слов-паронимов в одном предложении представляет собой стилистическую фигуру, которая называется парономазией.

Парономазия – стилистическая фигура, состоящая в образном сближении слов, которые в следствии сходства в звучании и частичного совпадения морфемного состава могут иногда ошибочно, но чаще каламбурно использоваться в речи. Парономазия также стилистический прием с использованием обоих паронимов в одном предложении. Так как задействованы сразу два слова, прием иногда называют бинарной стилистической фигурой.

С помощью парономазии добиваются выразительности авторской мысли и образности высказывания. Парономазия используется в поэзии, фольклоре, публицистике. В приеме парономазии, как правило, используются родственные слова.

Paronymy and paronomasia

Summary

The root words that are close in sound, but do not coincide in the meanings are called paronyms. Paronyms usually refer to the same part of speech and perform similar syntactic figures in the sentence. Paronymy - consonant with different words, different in meaning. If the mixture of paronyms is a gross lexical error, then the deliberate use of two word-paronyms in one sentence is a stylistic figure called paronomasia.

Paronomasia is a stylistic figure consisting in the figurative rapprochement of words which, due to their similarity in sound and the partial coincidence of the morpheme composition, can sometimes be mistaken, but more often punished in speech.

Paronymy is also a stylistic device using both paronyms in one sentence. Since two words are involved at once, reception is sometimes called a binary stylistic figure.

With the help of paronomasia, expressiveness of author's thought and imagery of the utterance are achieved. Paronymy is used in poetry, folklore, and journalism. In the reception of paronymy, as a rule, related words are used.

Rəyçi: Aybəniz Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ELXAN YUSİFOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADU

elxankamal@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİNİN EKSTRALİŊVİSTİK VƏ İNTRALİŊVİSTİK SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: söz mənasının dəyişməsi, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, sözün semantik həcmi

Key words: the changing of word meaning, the enriching of vocabulary, the semantic volume of the word

Ключевые слова: изменения в значении слова, обогащения словарного состава, семантическое объем слова

Dil donmuş yaradıcılıq məhsulu deyildir, əksinə o, daim inkişafda və hərəkətdədir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən sözün təkcə zahiri forması deyil, həmçinin mənası da dəyişir. Təbii ki, bir sirr deyil ki, sözün zahiri dəyişməsi onun daxili dəyişməsi ilə müqayisədə daha çox gözə çarpır. Sözün mənasının dəyişməsi, əsasən tarixi, sosial və siyasi faktlarla bağlı olur. Ümumiyyətlə, söz mənasının dəyişməsi reallıqda olan əşya və hadisələrin dəyişməsi ilə eyni zamanda baş verir. Bu problem, yəni sözün mənasının dəyişməsi dilçilərin diqqətini daim cəlb etmişdir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən də alman dilçilərinin araşdırmalarında söz mənasının dəyişməsi tədqiqatın obyektı olaraq geniş şəkildə öyrənilir. Lakin onların araşdırmalarında bir qayda olaraq söz mənasının dəyişməsinə reallaşdıran amillərin səbəbi açılmır, çünki onlar dilin ictimai mahiyyətinə, onun təfəkkürlə əlaqəliliyinə və dilin ümumi inkişafına diqqət yetirmirlər.

S.Abdullayev qeyd edir ki, linqvistik qiymət çoxluqları dilin güc mərkəzlərindən biri olan məcazlar sayəsində məna sıçrayışları və addəyişmə, adköçürmə, məfhum mübadiləsi nəticəsində geniş yaradıcılıq, törədıcilik perspektivləri açır, yeni hüdudlar, reallıqlar kəsb etməklə dərk etmə imkanlarını genişləndirir (1, 504). Məhz bu səbəbdən də dildə məcazlara, metaforaya dil üslub vasitəsi kimi deyil, dərk etmə mexanizmləri kimi yanaşmaq doğru olardı. Metaforaya “həqiqəti anlamaq vasitəsi”, subyektiv reallıq indikatorları və denotatın variativ adlandırılması üsulu kimi yanaşmaqla A.Məmmədov və M.Məmmədov təfəkkürün gücsüzlüyünü obrazların köməyi ilə verilməsi cəhdi adlandırırlar (2, 47-48). Sözsüz ki, metaforalar əşya və hadisələrin daxili və zahiri əlaməti əsasında dərk olunmaqla subyektiv reallıq göstəricilərinə çevrilir. Fikrimizcə, söz mənasının köçürülməsinin əsas səbəbi dildə mövcud olan söz formalarının bənzətmə, assosiasiyalar əsasında adlandırılması ilə

əlaqəlidir. Bu isə birbaşa köçürülən şəxs, əşya və predmetin həmin nişan, əlamət və işarələri özündə əks etdirməsi ilə sıx bağlıdır. Belə leksemlərin semantik strukturunda metaforik işarə köçürmələrinin leksik-semantik variantları özünü büruzə verir.

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ən mühüm yollarından biri də sözlərin məna dəyişməsi ilə bağlıdır. Söz və onun məna dəyişməsi ilə leksikologiyanın sahələrindən biri olan semasiologiya məşğul olur. Alman dilinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri dildə hər bir sözün bir və ya bir neçə mənaya malik olmasıdır.

Ümumiyyətlə “söz nədir?”, onun məna, məfhumla əlaqəliliyi nədən ibarətdir? – Bu məsələ daim dilçiləri, filosofları düşündürmüş, onların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qeyd etmək istərdik ki, təfəkkür obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Bu əks etmə dillə birbaşa bağlı olub və onunla sıx əlaqəlidir. İnsan obyektiv gerçəklikdə olan həqiqətləri duyğu orqanlarının köməyi ilə dərk edir. Ona görə də insanın praktik fəaliyyəti sayəsində onun şüurunda obyektiv gerçəkliyi əks etdirən əşya və hadisələrlə bağlı məfhumlar yaranır. Məfhum bizi əhatə edən obyektiv həqiqətin şüurumuzda əksidir. Bir sözlə, məfhum sözün məna məzmunudur. O, dilin səs qabığı, səsli forması olmadan mövcud ola bilməz. Belə ki, məfhum sözdə onun mənası kimi mövcuddur. Məna isə sözün məzmunudur. Bu səbəbdən də söz və məfhum müxtəlif kateqoriyalar kimi qəbul edilməlidir. Söz – dilə məxsus kateqoriya kimi dil qanunlarına tabedir və insan təfəkküründə məfhumun mövcudluq formasıdır, məfhum isə məntiqi kateqoriya olub, məntiqin qanunları ilə izah olunur.

Leksik metaforalar üslubi metaforalardan fərqli olaraq, sözdüzəldici kateqoriya kimi, dildə mövcud olan sözlərin yeni çalarlarını yarada bilir. Bununla belə leksik metaforalar dildə yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Üslubi metaforalar isə dildə yeni söz yaratmır. Onlar yalnız fikir və hisslərimizin dildə müxtəlif cür ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Dildə üslubi metaforaların işlədilməsi ilə müəllif, əsasən təbiətin gözəl, emosional və təsiredici təsvirini vermiş olur. Məsələn, *nəğmələrimin, xatirələrimin qanadlarında, arzularımın axarında* və s.

Bəzən leksik metaforalar da üslubi metaforalar kimi düzgün söz seçimi ilə məşğul olur. Belə ki, dildə eyni və oxşar mənalı sözlərin mövcudluğu və onlardan müəyyən məqamlarda düzgün istifadə edilməsi ilə dilçiliyin leksikologiya şöbəsi məşğul olur. Üslubiyyat isə sözlərin incə məna nüanslarını, rəngarəngliklərini və məna çalarlarını öyrəndiyi halda, leksikologiya sözlər arasındakı sinonimlik əlaqələrini, ədəbi dilin inkişafında onların sosial və territorial nöqtəyi-nəzərdən təhlilini, sosiolinqvistik və funksional aspektlərini müəyyənləşdirməyi və konkretləşdirməyi əsas hesab edir.

V. Pizani qeyd edirdi ki, dildə mövcud olan söz formasını dəyişmədən semantik dəyişiklik yaratmaq mümkündür. Məs.: *it, öküz, eşşək, fil, tülkü, çaqqal, taxta, kötük, qaratikan, göy(dollar)*; Alman dilində - *fuchsen, ochsen, büffeln, eseln, unken, äffen* və s (11, 143).

Forma, rəng, daxili əlamət və xarakterinə, funksiya və oxşarlığına görə köçürmələr zamanı leksik metaforalar asanlıqla üslubi metaforalarla əvəzlənə bilər. Eyni zamanda həmin metaforik köçürmələr dildə asanlıqla leksik metaforalar kimi də işlədilir. Bəzən onlar dilin adı leksik vahidinə çevrilir. Məs.: *gecə keçdi, işıq gəlir, günəş hərəkət edir, həyat davam edir, illər ötüb keçir, onun gözləri danışır, dili qurumaq, dili lal olmaq, gözləri çuxura düşmək* və s.

Metaforalar çoxfunksiyalı olur. Onlar sırf adlandırma, dəyərləndirmə, dəyərini təxmin etmə və yaxud aşağılayıcı, dəyərsizləşdirici funksiyası yerinə yetirir. Bunlar isə ilk öncə hər bir dilin daşıyıcısına tam məlum olan və dildə yayılmış leksik vahidlər olur. Feili metaforalar – *fuchsen, eseln, ochsen* çoxmənalıdır. Məs.: alman dilində - *eseln* 1) işləmək, 2) aldanmaq (kart oyununda), 3) ələ salmaq, lağa qoymaq, 4) axmaqcasına zarafat etmək mənasında işlədilir.

Leksik metaforalar dilin lüğət tərkibini o halda zənginləşdirə bilər ki, onlar konkret olaraq hər hansı bir əşya və hadisəni deyil, əksinə bir neçə əşya və predmeti göstərməklə bir sıra mənalı özündə əks etdirsin. Dilin lüğət tərkibinin bu növ zənginləşməsi keyfiyyət-mahiyyət zənginləşməsi adlanır. Dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətə zənginləşməsi dildə yeni sözlərin yaranması sayəsində baş verir. Bu növ zənginləşmə dildə çoxmənalı sözlərin parçalanması, omonimlərin yaranması sayəsində əmələ gəlir. Deməli, metaforik adköçürmələrə dilin lüğət tərkibinin semantik zənginləşmə vasitəsi kimi baxılmalıdır. Dildə təkcə isimlər deyil, həmçinin sifətlər, feillər və feili sifət formaları da metaforik olaraq işlənə bilər. Məs.: *scharfe Augen* (iti gözlər), *scharfe Stimme* (sərt, kəskin səs), *scharfer Blick* (sərt baxış); *tiefe Verachtung* (dərindən nifrət), *fester Schlaf* (dərindən yuxu), *reines Gewissen* (təmiz vicdan), *tiefer Ton* (alçaq səs), *tiefe Farbe* (tünd rəng); feili metafora kimi – *den Genuss versalzen* (bir kəsin ovqatına (kefinə) soğan doğramaq, feili sifət forması kimi – *brennende Augen* (yandırıcı, dalayıcı gözlər), *brennende Frage* (mühüm, ümdə məsələ), *versteinertes Herz* (daşa dönmüş, daşlaşmış qəlb) və s.

Sözün mənası bütün dövrlərdə, hər zaman stabil, konstant (dəyişməz) qala bilməz. Söz mənasının dəyişməsi həqiqətdə olan əşya və hadisələrin dəyişməsi ilə baş verir. Dilçilər sözün mənasının dəyişməsinə dilin ictimai mahiyyəti, cəmiyyətin inkişafı və insan təfəkkürü ilə bağlayırlar. L.Zütterlin, O.Vayze kimi tədqiqatçılar sözün mənasının nadir hallarda dəyişməz olduğunu iddia edirlər (8, 117; 9, 227). O. Behagel söz mənasının dəyişməsi

ilə bağlı araşdırmalar aparsa da, mexaniki olaraq Darvin nəzəriyyəsinin təbiətin inkişaf qanunlarından dilə keçdiyini vurğulayır (3, 219-220). Sözsüz ki, bu kimi həm yanlış, həm də “zərərli” bir fikir problemin həlli yolu hesab edilə bilməz. H.Şperber və H.Şuxardt kimi dilçilər söz mənasının dəyişmə-sini predmet və məfhumların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq izah etməyə çalışırlar. Bununla belə H.Şperber söz mənasının dəyişməsi hadisəsini izləmək üçün əşyanın və predmetin tarixini öyrənməyin vacibliyini əsas hesab edir və söz mənasının dəyişməsində hər şeydən əvvəl kontekstin rolunu yüksək dəyərləndirir. Eyni zamanda, hər iki dilçi zənn edir ki, daha çox güc, emosionallıq, affekt, yəni şiddətli həyəcan ifadə edən sözlər uzunömürlü və dəyişməz olur. Onların fikrincə, söz mənasının dəyişməsinin əsas amillərindən biri kimi onların müxtəlif hiss və psixi hadisələri ifadə etməsində görürlər (8, 28-31). Bizim fikrimizcə, istər H.Şperberin, istərsə də H.Şuxardtın konsepsiyası özündə həm bioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətləri cəmləşdirdiyi üçün, onlar ünsiyyət vasitəsi kimi dilin dəyərini artıq dərəcədə kiçildirlər. Lakin diaxron dilçilik materiallarına əsasən dildə gedən proseslər cəmiyyətin müxtəlif səpgili inkişafı ilə əlaqədar olaraq lüğət tərkibinin dəyişməsini xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı olduğunu aşkara çıxarır. Xalqın həyatı ilə bağlı yaranan əşya və hadisələr dildə mövcud olan sözlərin yeni məna çalarlarının yaranmasını və yaxud onların yeni sözlərlə adlandırılmasını tələb edir.

Söz mənasının dəyişməsi, yəni sözün semantik həcmnin daralması, genişlənməsi, yaxşılaşması və pisləşməsi dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, dilin cəmiyyətlə əlaqəli inkişaf prosesində semantik həcmnin- ümumidən xüsusiyyə, mücərrəddən konkretə və yaxud əksinə dəyişməsi baş verir. H.Kronasser söz mənasının dəyişməsinin ekstralingvistik və intralingvistik səbəblərini dilin ictimai inkişafının yeni məfhumlar yaradacaq hərtərəfli aspektləri ilə bağlı olduğunu, dildə sözlərin mənasının yaxşılaşması, pisləşməsi, sözün mənasının daralması və genişlənməsi ilə izah edir (5, 192). Təbii ki, sözün mənasının daralması onun işlənmə dairəsinin məhdudlaşmasına təsir edən amillərdəndir. Məsələn, alman dilində *Kunst* isminin genetik baxımdan *können*(q.a.d. *kunnan*) feili ilə bağlılığı və bacarıq, məharət, qabiliyyət, sənət, fənn, hünər mənalarını özündə ehtiva etməsi aşağıdakı mürəkkəb sözlərdə hələ də qalmaqdadır: *die Heilkunst, die Lebenskunst, die Staatskunst, die Kriegskunst, die Kartenkünste, die Toilettenkünste; der Kunstgriff* (kələk, hiylə, birlilik), *der Kunstmaler* (rəssam, nəqqaş), *der Kunststoff* (plastik maddə), *das Kunstwerk* (bədi əsər, incəsənət əsəri), *die Kunstseide* (qondarma ipək), *die Kunstschatze* (dəyərli incəsənət əsərləri) və s. Hal-hazırda *Kunst* isminin məna həcmi daralaraq iş fəaliyyəti prosesində qazanılan estetik zövq, gözəl hünər mənasında işlənir.

Həmçinin alman dilində *Hochzeit* sözü (o.a.d.: *hochzit*) ilk əvvəllər *Fest* – bayram mənasında işlənmiş və tədricən kəbin, nigah bağlanması kimi məhdud məna kəsb etmişdir. O cümlədən də, *Ehe* (o.a.d.: *ewe*) – qanun, qanuni müqavilə mənasında işləndiyi halda, həmin söz müqavilənin xüsusi bir növü--nigah müqaviləsi kimi işlənməkdədir. Alman dilində geniş şəkildə işlənən, hətta alınma söz kimi digər dillərdə işlənməkdə olan *Gast* ismi (o.a.d.: *gast*) ilk əvvəllər yadelli, qərib, bu gün isə dəvət olunmuş qonaq mənasında işlənir. Ümumən *Gast* sözünün ilkin məna çalarları aşağıdakı sözlərdə qalmışdır: *der Fahrgast* (sərnişin), *das Gasthaus* (müsafirxana, kiçik hotel, qonaq evi), *der Kurgast* (müalicə üçün gələn xəstə), *der Gastarbeiter* (mühacir fəhlə, xarici ölkədən gələn fəhlə), *das Gästebuch* (fəxri qonaqlar kitabı, rəy kitabı), *das Gastzimmer* (qonaq otağı), *der Gasthof* (mehmanxana), *der Gasthörer* (universitetdə qonaq dinləyici), *das Gastmahl* (ziyafət, qonaqlıq), *die Gastronomie* (qastronomiya), *der Gastwirt* (mehmanxana sahibi) və s.

Ümumiyyətlə sözün semantik həcmnin daralması onun əvvəlki mənasının itməsi, tədricən dildən uzaqlaşması və yalnız bir mənasının məhdudlaşması ilə qorunub saxlanılır.

Yuxarıda verilən nümunələrdən göründüyü kimi, sözün mənasının genişlənməsi onun semantik həcmnin xüsusiyyətindən ümumiyyətə, konkretədən mücərrəmə doğru inkişafının nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər. Sözün mənasının genişlənməsi prosesində məfhumun əsasını təşkil edən obyektiv (əməli) mənası isə dəyişməz qalır. Sözün mənasının genişlənməsinə onun işlənmə sahəsinin şaxələnməsi səbəb olur. Məsələn, alman dilində *Öl* sözü (q.y.a.d.: *oli*, o. a.d. *öl*, latın dilində *oleum*), ilk əvvəllər zeytun yağı, bu gün isə müxtəlif yağ növlərini, neft mənasını özündə ehtiva edir. *Öl* sözünün işləndiyi mürəkkəb sözlərə nəzər yetirsək, onun semantik məna həcmnin xüsusiyyətindən ümumiyyətə doğru genişləndiyinin bir daha şahidi ola bilərik. Məs.: *der Ölbaum* (zeytun ağacı), *die Ölfarbe* (yağ boyası), *die Ölkatastrophe* (neft fəlakəti, neft faciəsi), *die Öllampe* (qəndil), *die Ölleitung* (neft kəməri), *der Ölofen* (neft peçi), *das Ölpapier* (yağlı kağız), *der Öltank* (neft çəni), *der Ölteppich* (neft qatı, neft layı), *der Ölwechsel* (yağ dəyişmə), *die Ölquelle* (neft mənbəyi) və s.

Ferien ismi (lat. *feriare*) ilk əvvəllər məhkəmə orqanlarında bayram, bayram günləri mənasında işləndiyi halda, sözün semantik həcmi genişlənərək, bu gün orta, ali məktəblərdə məzuniyyət, ümumən tətil mənasında işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, sözün semantik həcmnin genişlənməsi və daralması alman dilinin lüğət tərkibini əsasən keyfiyyətə zənginləşdirir, nümunələrdən göründüyü kimi, dildə yeni sözlər yaranmır, əksinə dildə mövcud olan sözlərin semantik həcmi, məzmunu dəyişərək onların məna invariantları yaranır. Bəzi

hallarda isə sözün semantik həcmnin genişlənməsi və daralması alman dilinin lüğət tərkibinin kəmiyyətə zənginləşməsinə səbəb olur. Bu isə sözün yeni məna variantlarının, söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, alman dilində *Ehe* ismindən bir sıra düzəltmə, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri yaranmasına diqqət yetirsək, bunları aşkar şəkildə görə bilərik. Məs.: *ehelich, ehelichen, Ehebett, Ehebruch, Ehekontakt, Ehefrau, Ehemann, Eheleute, Ehepaar, Ehering, eine Ehe schliessen, Ehescheidung, Ehestand, Eheversprechen, Ehevertrag* və s.

Söz mənasının dəyişməsinin ən mühüm növlərindən biri də sözün mənasının yaxşılaşması və pisləşməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *Arbeit* (o.a.d.: *arebeit*) ismi ilk əvvəllər zəhmət, əziyyət; ehtiyac, eyni zamanda qədim slavyan mənşəli *rabu, rabü Knecht* -- nökr, qul, *Leibeigener* – təhkimçi qul mənasında işlənmişdir. Orta alman dili dövründə həmin sözün mənası məqsədyönlü məşğuliyyət kimi işlənmiş, daha sonralar isə onun mənfi çalarlı *Mühsal* (məşəqqət), *Not* (səfalət, fəlakət, korluq, zillət) mənalarını sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. İş sözünün mənasının yaxşılanması prosesinə Azərbaycan dilində də rast gəlirik. Belə ki, iş sözünün mənfi məna çalarlarına biz aşağıdakı nümunələrdə hələ də rast gəlirik. Məs.: Məni işə saldın; gör, başımıza nə iş gəldi?; yenə də işə düşdük; kiməsə iş kəsmək, kiməsə həbs etmək və s. Eyni zamanda bu sözün məna həcmi genişlənərək bir sıra digər məqamları da əks etdirir. Məs.: iş adamı, işgüzar dairələr, işgüzar əməkdaşlıq, işgüzar münasibətlər, iş sahibi olmaq, iş icraçısı, iş yeri, işçi qüvvələr, işlər vəkili, işçi qüvvələrin çatışmazlığı, iş stajı, iş şəraiti, işin gedişi, işə qəbul, işbaz, işbaccaran, işəyararlı və s.

H.Sperber qeyd edir ki, danışan şəxs üçün söz təkcə onunla digər individium (fərd) arasında anlaşıq vasitəsi deyil, həm də ən azı emosiya və həyəcanın ifadə vasitəsi rolunu oynamalıdır, çünki dil fasiləsiz olaraq dəyişir və daim inkişafdadır (8, 37).

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, dildə sözlərin mənasının dəyişməsi, sözə yanaşma mövqeləri, mənalandırma məqamları, onu qiymətləndirmə yolları birbaşa xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Tarixi inkişaf nəticəsində insanın sosial həyatında, məişətində, dünyagörüşündə dəyişikliklər, yeni anlayışlar meydana gəldikcə, bəzi anlayışların köhnələrək dildən çıxması, bəzi anlayışların mənasının genişlənməsi, daralması, yaxşılaşması və pisləşməsi kimi faktorlar üzə çıxır ki, onlar da eyni ekspressiv ifadə zonasında müxtəlif idiomatik ifadələrdən istifadə etməklə fikrin daha da gözəlləşdirilməsinə xidmət edir. Bu kimi amillər söz mənasının dəyişməsi yolu ilə dilin lüğət tərkibinin keyfiyyət və kəmiyyətə zənginləşməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, 2013, 595 s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, 2010
3. Behaghel O. Von deutscher Sprache, S.219-220
4. Erdmann K. Die Bedeutung des Wortes. Leipzig, 1925, S. 126-131
5. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. 2.Auflage, Heidelberg, 1968, S.192
6. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1937, S. 87-103
7. Richter E. Über Homonyme. Festschrift für P.Kretschmer, 1926, S.174
8. Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre, Bonn u. Leipzig, 1923, S. 28-31
9. Sütterlin L. Die deutsche Sprache der Gegenwart. Leipzig, 1907, S. 117
10. Weise H. Unsere Muttersprache, Ihr Werden und Ihr Wesen, Leipzig-Berlin 1907, S. 227
11. Ullmann St. Semantic universals. – In: Greenberg J. Universals of Language. London, 1963, S.217 ff.
12. Пизани В. Этимология, Изд. Иностран. Лит., М., 1956, стр. 143

Э.Юсифов

**Экстралингвистические и интралингвистические причины
изменения в значении слова в немецком языке**

Резюме

В статье речь идет об обогащения словарного запаса немецкого языка, об улучшение и ухудшение значение слов и о таких факторов как расширение значения слов.

В том числе об обогащения словарного запаса с путем расширение семантического значения и изучения экстралингвистических и интралингвистических причин изменения слов. Изменение значения слов в языке, отношение к слову, путь его оценивания взаимосвязано с общественным мнениям и с интеллектуальным уровнем народа.

Эта статья посвящена тоже одной из актуальных проблем современной лингвистики. Здесь также дается информация о словосочетаниях и интерпретации метафор в предложении в частности немецкоязычной литературе.

E.Yusifov

Extralinguistic and intralinguistic causes of the changing of word meaning in the German language

Summary

The article deals with the ways of enriching of the German language by means of the changing of word meaning, the factors like the negative and positive meaning of the word, the tightness and the broadness of the word. At the same time the enriching of the vocabulary by means of the broadness of the semantic volume of the word and the extralinguistic and intralinguistic causes of the changing of word meaning are investigated.

It should be mentioned that the meaning of the word cannot be stable and constant for all periods. The changing of the word meaning happens by changing the substance and events. The linguists have been thinking about the word and its connection with the meaning. The changing of the words in the language, their approach, the moments of explaining, the ways of its appreciating are closely connected with the developing of the people's public conscience, with the general intellectual developing level. The metaphor on word combinations and interpretation of metaphors in sentences are also identified in the article.

Rəyçi:

Sərxan Abdullayev
Filologiya elmləri doktoru, professor

XATİRƏ ƏHMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADU

xatira-melikova@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSLİTERASIYA EDİLMƏ QAYDALARI

Açar sözlər: transliterasiya, fonetik yazı, dil, Almaniya, Azərbaycan

Key words: transliteration, phonetic writing, language, Germany, Azerbaijani

Ключевые слова: транслитерация, фонетическое письмо, язык, Германия, Азербайджан

Azərbaycan və alman xalqlarının hər birinin özünəməxsus milli, mənəvi sərvətlərini yaradan dillərinin tipoloji fonetik semantik-morfoloji sintaktik baxımdan öyrənilməsi bu dillərin müxtəlif məzmunlu fərqli üslublu mətnlərinin bir-birinə tərcümə olunması, yazılışca və deyilişcə fərqlənən xüsusi adların, söz və terminlərin transliterasiyası yolu ilə çatdırılması və təhlili həm dil nəzəriyyəsi, həm də müqayisəli dilçilik üçün dəyərli bir elmi hadisədir.

Son illərdə – müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi, ədəbi-mənəvi, elmi sferalarda milli təhsil sistemində olduğu kimi xarici dillərin öyrənilməsinə həsr olunmuş gərəkli və təxirəsalınmaz tədqiqatların yazılmasında və bu dillərin tədrisində də yeni istiqamətlər özünü göstərməkdədir.

Bu cəhət Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tipoloji baxımdan tədqiq olunması üçün də möhkəm etibarlı zəmin və stimulyaradır, həmçinin müxtəlif sistemli dillərdəki kiçik, universal və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əlverişli imkanlar açır. Həllini gözləyən məsələlərdən biri də xarici dillərdən birinin sözlərinin Azərbaycan dilində transliterasiya edilməsinə aid araşdırmaların aparılması işidir.

Transliterasiya deyilərkən ümumi halda “fonetik yazı” kimi qiymətləndirilən transkripsiyanın nəzər-diqqəti cəlb edən xüsusi bir növü olaraq qəbul edilir. Söhbət xüsusi adların transkripsiyasından getdikdə o zaman “transliterasiya” termini işlənir. Transliterasiya xüsusi adlara münasibətdə hədəf dilin fonetik yazısının mənbə dilin fonetik yazılışına uyğunlaşdırılması, bir fərqli səs-əlifba sisteminin başqa bir səs-əlifba sistemi üzərinə köçürülməsidir.

Diftonqların – alman dilinin səs-heca sistemində spesifik bir yer tutan iki saitin bir hecadə birləşməsinin Azərbaycan dilində qarşılığı olmadığına görə onların ifadəsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Bu cəhətdən [ei] /ae/

diftonqu ayrıca mövqe tutur və daha geniş yayılması ilə seçilir. Bəhs etdiyimiz diftonqun dilimizə indiyə qədər rus dil-əlifba ənənəsinin təsiri ilə yanlış olaraq [e] və [y] işarələri ilə deyil, mənbə dildə – əslində olduğu kimi və səslənməyə uyğun olaraq [a] və [y] işarələrinin birləşməsi şəklində verilməsi daha ağlabatandır, daha doğrudur.

Einstein /^ʔænstæn/ - Aynştayn

Heine /^hænə/ - Hayne

Fleischer /flæʃər/ - Fleişer

Schneider /^ʃnædər/ - Şnayder

Steinmeier /^ʃtænmæər/

Wittgenstein /^ʋɪtgənstæn/ - Vitgenştayn

2. [a] və [u] saitlərinin birləşib bir heca əmələ gətirməsi ilə yaranan /au/ [>] ao diftonqu mənbə dildəki ilkin səslənməyə müvafiq olaraq hədəf dildə də həmin işarələrlə verilməlidir:

Adenauer /^ʔɑ:deːnæər/ - Adenayer

Schopenhauer /^ʃɔpen hæər/ - Şopenhauer

Gauger /^gæogər/ - Qauger

Kraus /^kraos/ - Kraus

Auerbach /^ʔæərbax/

3. [eu] / əø diftonqu da səslənməyə uyğun olaraq əlifbamızdakı müvafiq işarələrlə qeydə alınmalıdır:

Freud /^frəøt/ - Froyd

Feuerbach /^fəør bax/ - Foyerbax

Reus /^fəøs/ - Roys

Müqayisə et, rus dilində: Фрейд, Зигмунд Фрейд

4. Rus dilindən fərqli olaraq həm alman, həm də Azərbaycan dillərində [h] səsi olduğundan müvafiq xüsusi adlar da analoji şəkildə yazılmalı və tələffüz edilməlidir:

Hauptmann /^hæopt, man/ - Hauptman

Hoffman /^hof man, man/ - Hoffman

Hesse /^hesə/ - Hese

Helmut /hɛlmʊt/ - Helmut

Hartmann /^hart, man/ - Hartmann

Verilmiş sözlərin rus transliterasiya standartları vaxtilə avtomatik olaraq Azərbaycan dilində də qəbul olunmuşdur ki, bunların yazılışı Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğunlaşdırılmalıdır. Müqayisə et:

? Гауптманн = Hauptman

? Гофман = Hofman

? Гессе = Hesse

? Гелмут = Helmut

? Гартман = Haptman

Qeyd etmək lazımdır ki, Hegel, Hayne, Husert, Humboldt, Hans kimi məşhur ad və soyadların yazılması və oxunmasında artıq tam sabitləşmə müşahidə olunmaqdadır.

5. Azərbaycan dilində həm [q], həm də [h] səslərinin mövcudluğu həmin hərf-işarələrlə başlayan sözləri dəqiq qeydə almaq imkanı yaradır ki, bu qaydaya əməl olunmalıdır. Müqayisə et:

Gaus /'qɑʊs/ - Gaus

Germann /'qɛrman/ - German

Gert /'qɛrt/ - Gert

Genscher /'qɛnʃɐ/ - Genşer

Mübahisələrə səbəb olan Goethe sözünün yazılışı da bu qəbildəndir. Həmin ulu adda, Allah (Gott) sözü ilə bağlı olan adda [h] səmindən əsər-əlamət yoxdur. Beləliklə, həmin xüsusi ad birmənalı şəkildə belə yazılmalıdır:

Goethe /'qø:tə/ - Göte

Qeyd edək ki, uzun müddət transliteration interferensiyaya məruz qaldığımız rus dilində [h] və [q] səsləri qarışdırılır ki, bu da anlaşılmazlığa səbəb olur, həmin səslər bəzən də [x] işarəsi ilə verilir. Müqayisə et:

Horst - ? Хорст

Heideffer /'haedeˈqəR/ - ? Хайдеггер - Haydeqer

Hummels /'huməls/ - ? Хумелс - Humels

6. Alman dilinin fonetik qaydalarına görə [h] samiti müstəqil səs kimi tələffüz olunmur, yalnız qarşısında gəldiyi sait uzunluğunu göstərir, xüsusi adların alman dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiyasında da bu cəhət nəzərə alınmalıdır:

Bühler /'by:ləR/ - Büler

Hahn /'ha:n/ - Han

Ehlich /'e:çlɨç/ - Elix

7. Alman dilində səslənməyə, transkripsiya qaydalarına rəğmən yazılışın və tələffüzün asanlıq, kakafoniyanın qarşısının alınması naminə sözün sonunda gələn z/ts/ elementinin sadəcə olaraq [s] kimi verilməsi məqsədəuyğun olar və daha münasibdir:

Franz /'frants/ - Frans

Kainz /'kaents/ - Kayns

Heinz /'hɛnts/ - Hayns

Glinz /'qlɨnts/ - Glins

Trunz /'trunts/ - Truns

Anlaşmaya, sözün bütövlüyünə heç bir xələl gətirməyən həmin qaydanı sözün əvvəlinə də tətbiq etmək olar. Müqayisə et:

Zimmermann /'tsɨmɛrman/ - Simmermann

Zweig /'tsvɛk/ - Svayq

Zənnimizcə, tələffüzə və yazılışa çətin gələn başqa bir böyük alman aliminin Nietzsche /'nɪ:tsʃə/ sözünün də belə sadələşdirilmiş, uyğunlaşdırılmış transliterasiyası məqbul görünür: Nitşe. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, bu yaxınlarda məşhur filosofun çapdan çıxmış “Zərdüşt belə deyirdi” əsərində də, görünür, intuitiv olaraq bu cür transliterasiya təcrübəsinə istinad edilmişdir.

8. Alman dilində umlaut morfonoloji hadisəsinin (Umlaut) göstərilməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyan, qarşısında işlənən saitın uzun deyilməli olduğuna işarə edən e /ɛ/ və i /i/ işarə-elementlərinin formallığı faktı da transliterasiya prosesində nəzərə alınmalıdır: ae/ä:/, oe/Ø/, u/y:/.

Müqayisə et:

Goethe /'qØ:tə/ - Göte

Ueding /'y:dɪŋk – Üding

Digər xüsusi isimlər, coğrafi adlar da yuxarıda göstərilən qaydalara tabe olur. Müqayisə et:

Hamburg /'hamburk/ - Hamburq

Düisburg /'dy:sburk/ - Düsburg

Bayern /'bæɛrn/ - Bayern

Leipzig /'læpt͡sɪç/ - Laypsig

Rhein /'ræɪn/ - Rayn

X.Ахмедова

Основные правила транслитерации с немецкого на азербайджанский язык

Резюме

Основные правила транслитерации с немецкого на азербайджанский язык.

В данной статье рассматриваются основные правила транслитерации с немецкого на азербайджанский.

Так как имеется большое различие в фонетической системе сравниваемых языков, переводчики часто сталкиваются с трудностями, пытаясь сохранить суть основного языка.

В представленной статье, анализируя фонетические системы данных языков, указывается на различия в системе транслитерации немецкого и азербайджанского языков.

X.Ahmadova

**Basic transliteration rules
from germany into azerbaijani**

Summary

Transliteration is one of the kinds of transcription which is referred as "phonetic writing".

For the special names the term "transliteration" is used. The transliteration is used for transferring the phonetic writings of the source language into the target language. As the phonetic system is not the same in the compared languages the translators usually face with difficulties in transforming the letters and sounds.

In the presented article the author analyzes the phonetic system both in Azerbaijani and Germany, come to several results and shows them in several samples. Meanwhile, it is emphasized that as the phonetic system is different from Russian, the transliteration forms are also quite different.

Rəyçi:

İsmayıl Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA
dosent, ADNSU-nun "Xarici Dillər1"
kafedrası"nın müdiri,
farida@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DƏRSDƏNKƏNAR SƏRBƏST OXUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: dərstdənkənar sərbəst oxu, mərhələ, bacarıq, vərdiş, xarici dil

Ключевые слова: внеаудиторная самостоятельная работа, этап, умение, навык, иностранный язык.

Keywords: independent work, stage, ability, skill, foreign language

Dərstdənkənar sərbəst oxu tələbənin nitq bacarığını genişləndirmək, təlimin praktik məqsədinə nail olmaq, ümumtəhsil və tərbiyə işlərini əhatə etmək vəzifələrini yerinə yetirir. Bu məqsədlə nitq materialının xarakterinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mətnlər maraqlı, auditoriyada öyrənilən materialın məzmununa uyğun seçilməlidir.

Mətnlərin həcmi təxminən aşağıdakı kimi götürülə bilər: I mərhələ - həftədə 1-3 səhifə, II mərhələdə 2-3 səhifə, III mərhələdə həftədə 3 səhifədən az olmamalıdır.

Tələbələr ardıcıl olaraq sərbəst ev oxusu üzrə yuxarıda göstərilən normada tapşırıq alırlar. Kafedranın təlim fəaliyyətinə verilən tələbləri əsasında və təyin etdiyi oxu normasına uyğun olaraq oxuduğu material haqqında qısa məlumat verməklə, seçmə tərcümə etməklə, referat yazmaqla, ingilis dilində oxuduqlarını müzakirə keçirtməklə həyata keçirilir.

Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi nəticəsində təlimin ilk mərhələsində dərstdənkənar sərbəst oxu ilə yanaşı danışma və auditiv işlərin fəal surətdə yerinə yetirilməsinə də xüsusi fikir verilir və bu mütləq paralel şəkildə həyata keçirilir. Bunun üçün söhbətdə iştirak üçün orta məktəb bilikləri, bacarıq və vərdişin səviyyəsi individual olaraq hər bir tələbə üçün müəyyinləşdirilir və hər bir mərhələnin vəzifələri buna uyğun olaraq inkişaf etdirilir.

Danışma və auditiv işlər üzrə orta məktəbdə alınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi artıq ən ümdə məsələlərdən biri kimi bizim üzərimizə düşən ən ümdə məsələlərdən biri kimi ortaya çıxır. Dialoq formasında olan nitqdə inkişaf etmək və bu haqda qısa məlumat verməyi bacarmaq da bu işin tərkib hissələrindən biri kimi çox mühümdür. Danışma və auditiv işlərin fəal surətdə yerinə yetirilməsindən ötrü biz nitq materialının xarakterinə görə seçilmiş dil materialı əsasında monoloq formasında və dialoqun müxtəlif növlərində bacarıqlarını ifadə etmək üçün çalışma növlərini seçirik.

Nəzakət, arzu razılıq, etiraf, qiymətləndirmək, vəziyyətlə əlaqədar sərbəst oxu materialı da bura daxildir. Fikri şifahi formada ifadə etmək dərşdənkənar sərbəst oxu əsasında tələbənin hal-vəziyyətilə əlaqədarlandırılır. Əlavə olaraq universitet həyatı, ölkəmizin həyatı və ölkəşünaslıq materialları ndan istifadə etmək də yararlı ola bilər.

Dərşdənkənar sərbəst oxu üçün dil materialının seçilməsi sözsüz ki, çox önəmlidir. Dil materialı çox sadə olarsa bu arxayımlıq hissi, çox çətin olarsa tələbədə qorxu hissi yarada bilər. Bu səbəbdən ilk növbədə lüğət – minimumunu müəyyən etməklə, (məsələn I mərhələdə orta məktəbdə öyrənilmiş 800 söz və sözbirləşmələri tələbənin fəal lüğət minimumuna daxildir) digər mərhələlər üçün də söz bazası seçilir. Fəal lüğət minimumun seçilməsi çətinlik dərəcəsi nəzərə alınmaqla həm də mütləq tələbələrin maraq dairəsi çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Əlbəttə ki, dərşdənkənar sərbəst oxu üçün dil materialının seçilməsi zamanı grammatik – minimum da unudulmamalıdır, belə ki bu da xarici dillərin öyrənilməsində ən önəmli yerlərdən birini tutur. Orta məktəb qrammatik – minimumunda sadə cümlə (təsdiq və inkar) sualın əsas növləri, şəxslı və şəxssız cümlə, modal fellər can, may, must və onların ekvivalenti. There (be) ifadəsi və s. nitqdə avtomatlaşmalı və şifahi formada olan nitqdən heç bir çətinlik olmadan dinləməklə anlanılmalıdır.

Öz fikrini xarici dildə ifadə etmək və xarici dildən şifahi formada olan nitqi dinləməklə anlamaq üçün tələbə artıql, təyin, ismin növləri, sifətin dərəcələri, say, əvəzlilik,felin Present, Past, Future İndefinite, Present Continious (active) Present Perfect (active) cerundun sadə formasını bilməlidir.

Təlim fəaliyyəti tələbənin danışma və dinləmə - anlama üzrə müəyyən bir vəziyyət haqqında rollarda çıxış etməyini tələb edir. Danışma və dinləməklə - anlama işləri qarşılıqlı surətdə aparılır. Buraya tanış olmaq, nümunələr əsasında danışma, plan üzrə danışma, yaradıcı və sairə təsviri işlər daxildir. Bu zaman tələbələr dialoq və monoloq formasında olan mətnlərlə əhatə olunmalıdır. Dərşdənkənar sərbəst oxu üçün dil materialının seçilməsi ilə tələbənin ilk mərhələdə sadə danışma və dinləmə - anlama fəaliyyətinə də yardım etmiş oluruq.

Dərşdənkənar sərbəst oxu üçün dil materialının düzgün seçilməsi nitq materialının xarakterinə uyğun olaraq tələbələrin xarici dil bacarıqlarını inkişaf etdirir və biz təcricən verilən tələbləri də artırırıq.

Dərşdənkənar sərbəst oxu ilə yanaşı biz onların ictimai siyasi biliklərini və dünyagörüşlərini artırmaqdan ötrü qəzet materiallarının da oxunulmasına diqqət veririk. Növbəti mərhələlərdə tələbə aşağıdakıları bacarmalıdır:

a) xarici dildə şəxsən ünsiyyət zamanı, həmçinin dinləmə çalışmaları dinləməklə anlamağı bacarmalıdır, ali məktəbin ixtisası, ictimai – siyasi

məsələlərə aid dəqiqədə 180-200 sözü olmaqla 3 dəqiqə davam edən mətni dinləyib anlamalıdır.

b) şifahi formada hər hansı baş verən hadisə haqqında qısa məlumatlar vermək, vəziyyətlə əlaqədar dialoqlarda fəal iştirak etmək, hər hansı bir situasiyaya qarşı öz münasibətini bildirərək razılıq, narazılıqlarını bildirmək kimi vərdişlərin aşılınması çox önəmli yerlərdən birini tutur. Bu mərhələdə atriq danışma və dinləməklə anlamanın həcmi 18-20 cümlədən ibarət ola bilər.

Təlimin növbəti mərhələsində tələbənin formalaşmış bacarıq səviyyəsi elə olmalıdır ki, o, lazım olan məlumatla çıxış edib, söhbət və müzakirənin iştirakçısı olsun.

Bu mərhələnin vəzifəsi isə ondan ibarətdir ki,sonda a) tələbə məruzəçi, dinləyici, aparıcı, müsahib və s. rollarda çıxış etməyi; b) ixtisası üzrə və ictimai – siyasi mövzuda məlumat verməyi bacarmalıdır.

Dərsdənkənar sərbəst oxu tələbələrə müstəqil olaraq öz üzərlərində işləməyi, oxu materialı ilə yanaşı dinləməklə anlama vərdişlərinin də müstəqil olaraq təkmilləşdirilməsi yolu ilə baş verir. Bu mərhələdə nitq materialının xarakteri də fərqlənir.

Buraya monoloq formasında danışmaq, dialoq, söhbət, müzakirə daxildir. Bütün bu işlər dərsdənkənar sərbəst oxu kimi ixtisas istiqamətində və ictimai – siyasi ədəbiyyat əsasında aparılır. Tələbənin ixtisası üzrə jurnal məqalələri, monoqrafiyalardan da istifadə olunur.

Bu mərhələdə dərsdənkənar sərbəst oxunun köməyi ilə dil materialının seçilməsinə verilən tələblər bir qədər də artırılır, əvvəlinci mərhələdə öyrənilən lügət minimum -1200 söz və sözbirləşməsi daxil olmaqla, bu mərhələnin sonuna kimi təkmilləşdirilir. Qrammatik minimum da əvvəlinci mərhələyə daxil olanları təkmilləşdirməklə həyata keçirilir.

Beləliklə tədris fəaliyyətinin məzmunu təkmilləşdirilərək danışma və dinləməklə - anlama üçün müxtəlif növ söhbət, müsahibə, müzakirə, ixtisasa aid orijinal mənbələrdən istifadə etməklə məruzə etmək kimi bacarıqlar tələbələrə öyrədilir və inkişaf etdirilir. Təlimin sonuncu mərhələsində dərsdənkənar sərbəst oxunun köməyi ilə nitq bacarığına verilən tələblər inkişaf etdirilir

a) tələbə dəqiqədə 220 heca olmaqla monoloq və dialoq formasında olan nitqi dinləməklə anlamalı,

b) ixtisasına, ictimai – siyasi mövzular üzrə oxuduğu ədəbiyyat üzrə məruzə etmək bacarığına malik olmalıdırlar. Məlumatın həcmi 10-12 cümlə, nitq sürəti bir dəqiqədə təxminən 120 söz olmalıdır.

c) söhbət, müzakirədə iştirak etmək.

Нəсми 18-25 cümlə ola bilər. Hər mərhələ üçün yazı norması müəyyənləşdirilir: a) tələbə ingilis dilində və lüğət minimumuna daxil olan söz və sözbirləşmələrini düzgün yazmağı;

b) Yazılı tapşırıqları yerinə yetirməli; c) mətn əsasında öz fikrini yazı vasitəsi ilə qısa ifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Borich, G.D. Effective teaching methods. Upper Saddle River, 1996.
2. Devine, Thomas G. Teaching studies skills. Boston, 1987.
3. English As a Second Language and English Literacy Development. The Ontario Curriculum. Grades 1-8. Ministry of Education of Ontario. 1999

Ф.Гусейнова

Роль внеаудиторной самостоятельной работы в обучении иностранных языков

Резюме

Внеклассное чтение дает студентам возможность расширить свои способности в обучении иностранным языкам.

Чтобы достичь практической цели следует уделять особое внимание содержанию и объему материала для внеаудиторной самостоятельной работы.

Объем материала на I этапе составляет 1-3 страницы в неделю, на II этапе 3-6 страницы в неделю и т.д.

Правильный выбор языкового материала улучшает способности и знание в соответствии с содержанием материала, и постепенно увеличивая требования к изученному материалу, мы готовим их к устной речи и ведению беседы на различные темы на иностранном языке.

F. Huseynova

the role of independent work in learning foreign languages

Summary

Extracurricular reading material provides students with the ability to expand their foreign language knowledge, achieve practical goals.

For this purpose, special attention should be given to the selection of material.

The texts should be interesting; content of them should be based on their previous knowledge. The volume of the texts can be taken as follows: in the I stage-1-3 pages in the week, in the II stage-3-6 pages, etc.

According to requirements of training we also improve the students speaking abilities and skills, as we ask them to provide discussions after reading.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMİRƏ ORUCOVA

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

samira@mail.ru

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ ONUN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Acar sözlər: Söz birləşməsi, nitq, vasitə, ünsiyyət vasitələri, orta məktəb, mündəricat, söz birləşmələrinin təsnifi, anlayışı.

Keywords: Phrases, kinds of communication, speech, high school, contents, concept, classification of phrases.

Ключевые слова: Словосочетания, средства общения, речь, средняя школа, содержание, понятие, классификация словосочетаний.

Dil insanlar arasında istifadə olunan ən mühüm və praktik ünsiyyət vasitəsidir. Nəzərə alsaq ki, dilin ən önəmli funksiyalarından biri kommunikativlik funksiyasıdır, bu zaman cəmiyyətin var olmasının mühüm amillərindən biri kimi, dilin varlığının vacibliyi də inkaredilməz fakt kimi ortaya çıxır. Müasir dövrdə cəmiyyətdə sıx əlaqələrin qurulması və insanların bir-birini anlaması üçün ən başlıca vasitə sözdür. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə, ünsiyyət prosesidir. Bu baxımdan nitq sözlərin rabitəli şəkildə işlənməsi nəticəsində meydana çıxır. Sözlər arasında rabitənin və sistemliliyin qurulması üçün həmin sözlərin konkret qaydalar əsasında birləşməsi və sonra nitqdə işlənməsi çox önəmlidir. Məhz buna görə də, nitqimizdə işlətdiyimiz sözlər nəzəri cəhətdən “Nitq hissələri” adı altında qruplaşır. Nitq hissələri dilçiliyin “Morfologiya” bölməsinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, sözlərin heç bir dəyişikliyə uğramadan nitqdə işlədilməsi, nitqdə rabitəsizliyə və anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Məhz bu baxımdan sözlərin müxtəlif şəkildə, mənə və qrammatik əlaqələr vasitəsilə birləşərək nitqdə işlədilməsi, nitqin formalaşmasının başlıca xüsusiyyətidir. Bu proses zamanı sözlərin çox hissəsi onları mənə və qrammatik cəhətdən cümlə daxilində ayrılmaz bir şəkildə salır ki, nəticədə artıq sintaktik vahidlər-söz birləşmələri əmələ gəlir. Dilimizdə söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi, həmçinin Azərbaycan dilinin tipoloji bölgü baxımından iltisqi dillər qrupuna daxil olması ilə də əlaqədardır. Məlumdur ki, dünya dilləri içində flektiv dil qrupuna daxil olan dillərdə sözlər kökdən dəyişmə və ön şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif formalara çevrilir və cümlə daxilində bir-biri ilə əlaqəyə girir. Kök (amorf) dillərdə isə sözlər ümumiyyətlə heç bir dəyişikliyə uğramadan nitqin bir parçasına çevrilir. Bu dil qruplarından fərqli olaraq, Azərbaycan dilində sözlərin qrammatik dəyişmələri və

əlaqəyə girməsi dedikdə, məhz müxtəlif qrammatik kateqoriyalar qəbul edərək nitq prosesində işlədilməsi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə bu proses bütün türk dillərinin qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Xüsusilə də oğuz dil qrupuna məxsus dillərdə oxşar qrammatik dəyişmələri müşahidə etmək mümkündür. Türkoloqların araşdırmalarına görə, anadolu türkcəsində söz birləşmələri Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Belə ki, ismi birləşmələr Anadolu türkcəsində “belirtili tamlama”, “belirtisiz tamlama” və “takısız tamlama” adlandırılır. Quruluş və məna xüsusiyyətləri baxımından isə, Azərbaycan dilindəki söz birləşmələrinə çox bənzəyir. Lakin Azərbaycan dilinin qrammatikasında, söz birləşmələri barədə bir sıra ümumi məsələlər vardır ki, bu problemlər çox zaman istisnalar və eyniliklərlə müşaiyət edilir. Bu məsələləri anlamaq üçün, ilk növbədə söz birləşməsi anlayışının mahiyyətinə nəzər yetirmək lazımdır.

Ali məktəb dərslərlərində söz birləşmələri yalnız bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olmaq dairəsindən çıxarılaraq, əhəmiyyətli dil vahidi rəqursundan araşdırılmışdır. Bu baxımdan feli birləşmələrin tədqiqi və tədrisi məsələsi xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, feli birləşmələrin əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları – məsdər, feli sifət və ya feli bağlamadır. Bu formalar birləşmə daxilində-cümləndə işlədikdə tərkib əmələ gətirir. Yəni, cümlədə özündən əvvəl işlənən sözlərlə birgə, öz funksiyasına uyğun olaraq, müvafiq cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun müəllifi olduğu ali məktəblərdə sintaksis tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş “Müasir Azərbaycan dili” dərslində feli birləşmələr barədə belə bir fikir verilmişdir: “ Feli birləşmələrdə, hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur” (1, 57). Bu tərifdə hərəkətlə onun aid olduğu anlayış arasındakı əlaqə dedikdə, felin təsriflənməyən formaları ilə birləşən müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər arasındakı bağlılıq nəzərdə tutulur. Məsələn: Bakı şəhərində yaşayanda, böyük mağazaya girən, yaxşı oxumaq, bu barədə çox danışmaq və s. Göründüyü kimi, birinci və ikinci misalda feli bağlama isimlə, üçüncü misalda sifətlə, dördüncü misalda isə sayla əlaqəyə girmişdir. Yəni, hərəkətin aid olduğu anlayışlar fərqli olsa da, onlar arasında mütləq müəyyən bir sintaktik əlaqə vardır.

Sözlər əlaməti, keyfiyyəti, çoxluğu, ayrılmazlığı və ya konkret nə-yinsə adını və s. bildirmək məqdəsilə birləşib mürəkkəb sözlər formasında da təzahür edirlər. Məsələn: yavaş-yavaş (əlamət), uzunsaçlı (əlamət), günəbaxan (ad) və s. Y.Seyidov həmçinin onu da qeyd edir ki, sözlər söz birləşməsi əmələ gətirdikdən sonra da yeni leksik vahidə-mürəkkəb sözə çevrilə bilər. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz “günəbaxan” sözü adi halda, mürəkkəb söz kimi işlədilməzsə və bitişik yazılmazsa, feli sifət tərkibi kimi çıxış edə bilər. Məsələn: Uşaqlar həyətdə *günəbaxan* toxumu çirtlayırdılar.

Küçədə *günə baxan* oğlan mənim qardaşımdır. Birinci cümlədə iki sözün birləşməsi mürəkkəb söz, ikinci cümlədə isə, feli birləşmə əmələ gətirmişdir. Hər iki halda “gün” və “baxmaq” sözləri arasında əlaqə yaratmaq üçün qrammatik şəkilçilərdən istifadə edilmişdir. Birinci sözə ismə yönəlmiş hal şəkilçisi, felə isə, feli sifət şəkilçisi əlavə edilmişdir. Başlıca olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, söz birləşməsinin tərəfləri öz müstəqil mənasını saxlayır və cümlə daxilində əlaqələnərək, birləşmə əmələ gətirir. Həmçinin, mürəkkəb sözün komponentləri birləşərək, bir vurğu altında deyilir. Mürəkkəb sözün tərkib hissələri öz ilkin mənasından uzaqlaşır və birləşərək konkret bir anlayışı adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu isə söz birləşməsinin, dilin nominativ funksiyasının praktik olaraq reallaşmasında böyük rol oynadığını sübut edir. Yəni, bəzən hər hansı bir məfhumu bildirmək üçün, bir sözə deyil, bir neçə sözün birlikdə işlənməsinə ehtiyac olur. Təbii ki, nominativ funksiyanı yerinə yetirmək üçün ilk növbədə sözdən istifadə olunur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bəzi anlayışları daha dəqiq ifadə etmək və ya adlandırmaq üçün bir neçə sözün birləşməsindən istifadə olunur. Bu baxımdan, söz birləşməsi sözə nisbətən daha konkret məzmun bildirir və anlayışı dəqiq olaraq adlandırır. Məsələn: 1. *Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı*. Bu cümlədə “Balıq” sözü mübtədə vəzifəsində işlənərək digər sözlərlə əlaqəyə girmişdir, daha doğrusu, mübtədə xəbərlə uzlaşma əlaqəsi vasitəsilə bağlanır. “Balıq” anlayışının cümlədəki ifadə forması dəqiqləşdirilir və bu məqsədlə həmin sözün əvvəlinə “quruya düşmüş” feli birləşməsi – feli sifət tərkibi artırılır. Həmin cümlədə təyin vəzifəsində işlənmiş feli birləşməni ixtisar etsək mübtədanın məzmununda qeyri-müəyyənlik yaranacaq – “*Sanki balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı*”. Burada artıq balığın nəyə görə belə hərəkət etməsinin səbəbi öz əksini tapmır. Deməli, söz birləşməsi hadisənin səbəbini dəqiqləşdirir və cümlə üzvünün məzmununu konkretləşdirir. Eyni zamanda, söz morfoloji, söz birləşməsi isə sintaktik vahiddir. Söz müstəqil şəkildə, söz birləşməsi isə, cümlə daxilində əmələ gəlir. Sözlər cümlə daxilində müəyyən bir şəkilçi qəbul etmədən, müstəqil şəkildə də işləyə bilər. Məsələn: məktəb ən müasir formada təmir olundu. Bu cümlədə məktəb və təmir sözləri heç bir hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və ya digər şəkilçi qəbul etmədən müstəqil şəkildə cümlədə işlənmişdir və digər sözlərlə əlaqəyə girmişdir. Lakin söz birləşmələri işində ismi birləşmələrdən yalnız I növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir-biri ilə əlaqəyə girərək söz birləşməsi şəklində işlənir. Digər birləşmələrin, o cümlədən də feli birləşmələrin komponentləri bir-biri ilə əlaqəyə girmək üçün müəyyən qrammatik kateqoriyaları qəbul edir. Məsələn: Bu da *təzə kassirşa* imiş; *Milisioner Qərib* tüfəngli yan-yörədə hərələnirdi. Bu cümlədə işlənən “*təzə kassirşa*” və “*Milisioner Qərib*” birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələridir. Bu birləşmələr sifət və ismin əlaqəyə girməsi nəticəsində

əmələ gəlmişdir. Qız *davamlı baxışla onu süzüb*, sonra birdən özünü palanın üstünə yıxdı; Yuxarı başda müştükdə *papiros çəkən və yaxalıqı yanakı əyilmiş* bir kişi irəli çıxdı”. Verilmiş cümlələrdə söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin bir-biri ilə əlaqəyə girməsi üçün qrammatik şəkilçilərdən istifadə edilmişdir. Belə ki, birinci cümlədə feli sifət düzəldən –ib şəkilçisindən istifadə edilmişdir və burada feli birləşmənin məzmunu birləşmə daxilində görüldüyü bildirilən işin, əsas feildəki işdən əvvəl icra olunduğunu göstərir. İkinci cümlədə isə, iki feli birləşmədən istifadə edilmişdir – “papiros çəkən” və “yaxalıqı yanakı əyilmiş”. Bu birləşmələr cümlədə həmcins təyinlər kimi çıxış edir. Belə ki, birini birləşmədə -ən feli sifət şəkilçisindən istifadə edilmişdir, ikinci birləşmə isə -mış şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Belə ki, “papiros çəkən” birləşməsi iki sözün əlaqəyə girməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Burada birinci tərəf hərəkətin obyektini bildirir. Əsas tərəf isə, feli sifətin sifətə məxsus olan əlamət bildirmək funksiyasını daşıyır. Lakin burada söz birləşməsi daha mürəkkəb konstruksiyanın qurulması və ikidən çox sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Söz birləşmələrinin cümlə və sözlə, eyni zamanda mürəkkəb sözlərlə oxşar və fərqli cəhətləri həm orta məktəb dərsliklərində, həm də ali məktəb dərsliklərində öz əksini tapır və tədris edilir. Belə ki, bu məsələlərə həm ali məktəblərdə sintaksisin tədrisinə həsr olunmuş Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dili”, Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili-sintaksis” dərsliklərində, həm Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı dərs vəsaitində eyni zamanda, digər dərslik və dərs vəsaitlərində geniş yer ayrılmışdır. Orta məktəblərdə tədris edilən Azərbaycan dili fənnindən sintaksisin tədrisi zamanı da söz birləşməsinin adı söz, mürəkkəb söz və cümlə ilə əlaqəsinə diqqət yetirilir. Belə ki, 8-ci sinif “Azərbaycan” dili dərsliyinin söz birləşmələrindən bəhs edən bölməsində, söz birləşmələrinin konkret təsnifinə və təhlilinə keçməzdən əvvəl, ümumilikdə söz birləşməsi anlayışı barədə məlumat verilir, söz birləşməsinin sözlərlə, cümlələrlə oxşar və fərqli cəhətlərinin izahına ayrıca yer ayrılır. Söz birləşməsinin mürəkkəb sözlərlə müqayisəsi isə, birləşmələrin sözlərlə münasibətini göstərmək üçün ayrılmış hissənin tərkibində izah edilir.

Orta məktəb dərsliklərində söz birləşmələri ilə qoşa sözlərin müqayisəsinə yer verilməmişdir. Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı dərs vəsaitində qoşa sözlərlə söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərinin izahı geniş şəkildə verilmişdir. Burada “qoşa söz” termininin inkişaf yolu göstərilmiş, eyni zamanda bu tip sözlərlə mürəkkəb sözlərin ortaq xüsusiyyətləri, qoşa sözlərin spesifik cəhətləri geniş planda işıqlandırılmışdır. Məsələn: yollar izlər, dərələr-təpələr, ət-mət və s. (16, 57) Göründüyü kimi, müəllif orta məktəb dərsliklərində və bir çox ali məktəb

dərslik və dərs vəsaitlərində “mürəkkəb söz” kimi götürülən defislə yazılan sözləri mürəkkəb söz hesab etmir və bu tip sözləri “qoşa söz” termini altında ümumiləşdirir. Y.Seyidov burada qoşa sözlərin morfoloji planda götürülməsindən də bəhs etmişdir. Bütün bu fikirlərdən sonra adı çəkilən dərs vəsaitində qoşa sözləri söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhətlər konkretləşdirilmişdir: 1. Qoşa sözlər iki sözdən təşkil olunsa da, bir məfhumu izah edir. Onların bir çoxunda semantik vahidlik zəif olsa da, bu qoşa sözləri söz birləşmələri ilə bərabərləşdirmir. 2. Qoşa sözlər başqa dilə tərcümə edildiyi zaman heç də tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir. Hər iki məfhumun ifadə etdiyi ümumi məfhum əsas anlayış kimi götürülür. Məsələn: ata-ana – родители. Bu üsul tərəflərin ayrı-ayrılıqda tərcümə edilməsi imkanını inkar etmir. Y.Seyidovun fikrincə, tərəflərin ayrı-ayrı tərcüməsi yeni dildə həmcins üzv təsiri bağışlayır ki, bu da sözlərin qoşa söz kimi tərcüməsindən kənara çıxır (16, 58).

Söz birləşməsinin mürəkkəb adlarla müqayisəsi məsələsinə həm orta məktəb, həm də ali məktəb dərsliklərində yer verilmişdir. Eyni zamanda abituriyentlər üçün nəzərdə tutulmuş dərs vəsaitlərində də bu məsələyə toxunulmuş, müqayisə aparılmışdır. Belə ki, M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində mürəkkəb adları mürəkkəb söz kimi izah etsə də dərsliyin 1964-cü il nəşrində mürəkkəb idarə adlarının mürəkkəb söz olmadığını göstərmişdir. Bu məsələdən bəhs edərkən Y.Seyidov bu tip sözlərdən-mürəkkəb idarə adlarından söz birləşməsi kimi danışmağı üstün tutmuşdur. Onun fikrincə, bu tip sözlər söz birləşmələrinin bütün tələblərinə cavab verir. Sadəcə olaraq, bu sözlər müəyyən dərəcədə sabitləşərək nitqdə işləndiyi üçün onlar çox vaxt mürəkkəb sözlərin sırasına daxil edilir. Lakin mürəkkəb idarə adları da söz birləşmələri kimi tərkib hissələrinin dəyişməsinə, əvəzlənməsinə məruz qala bilər. Məsələn: Maarif nazirliyi – Təhsil nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Universiteti – Bakı Dövlət Universiteti və s. Elə məhz bu xüsusiyyət də mürəkkəb idarə adlarının mürəkkəb sözlərə deyil, söz birləşmələrinə aid olduğunu sübut edir. Həmçinin söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlər öz inkişafından geri qalmır, zaman keçdikcə dildə baş verən dəyişikliklər və inkişaf sözlərə təsir etdiyi üçün, həm də söz birləşmələrinin inkişafına və yeniləşməsinə şərait yaradır. Mürəkkəb sözlərin tərkibində qəlibləşmiş sözlər isə, olduğu kimi qalır və inkişaf onlara təsir göstərmir. Yəni, mürəkkəb sözlər artıq dildə bir anlayışı bildirən bir söz kimi sabitləşdiyi üçün, onun tərkib hissələrinin ayrılaraq dəyişməsi qeyri-mümkündür. Söz birləşmələrində isə bu imkan hər zaman var. Yəni, qeyd etdiyimiz kimi söz birləşmələri sərbəst şəkildə yarandığı üçün, onun komponentlərinin dəyişməsi və tərkibinə əlavələr olunması mümkündür. Məsələn: evə gedəndə - evdən məktəbə gələndə - qonaqlığa gələndə və s. Bu nümunələrdə biz yuxarıda verilmiş mürəkkəb

adların tərkibində baş verən dəyişikliyə uyğun proseslərin baş verdiyini görürük. Bu isə bir daha sübut edir ki, mürəkkəb idarə adlarını söz birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi tədris etmək daha məqsədəuyğundur. Bəhs edilən məsələyə əksər ali məktəb dərslərlərində münasibət bildirilsə də, bu problem orta məktəb dərslərlərində yer almamışdır. Bu isə, orta təhsil prosesində əsasən baza biliklərin tədrisi işinin əsas olması ilə əlaqədardır. Həmçinin, bir çox məsələlərin dərinədən mənimsədilməsi tədris prosesində iştirak edən tərəflərin: öyrədən və öyrənin – müəllimin və şagirdin vəzifələrindən, elmi və fərdi xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Təbii ki, orta məktəb dərslərlərində, söz birləşmələri ilə bağlı məsələlərin professional səviyyədə verilməsi, şagirdlərin bu bilikləri mənimsəmə prosesində çətinlik törədəcək. Elə buna görə də, söz birləşmələrinin cümlə, mürəkkəb söz və mürəkkəb adlar kimi sintaktik vahidlərlə müqayisəsi daha yığcam şəkildə tədris edilməlidir.

Qeyd edilənlərdən əlavə, ali məktəb dərslərlərində söz birləşmələrinin sintaksisin əsas vahidi olan sintaqmın müqayisəsinə də yer ayrılmışdır. Bu məsələyə Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı dərs vəsaitində geniş şəkildə yer verilmişdir. Burada nitq parçalarından, nitqin ritmik xüsusiyyətlərindən danışılmış, dilçilik elmi sahəsində böyük xidmətlər olan L.V.Şerba, A.A.Reformatski, F.De Sössür və digər mütəxəssislərin fikirlərinə münasibət bildirilmiş, söz birləşmələrinin sintaqma ilə əlaqəsi qeyd edilmişdir. Lakin orta məktəb dərslərlərində qeyd edilən məsələyə toxunulmur. Bu da təbii ki, yenə də tədris prosesində öyrəninlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə bağlıdır.

Söz birləşməsi anlayışından bəhs edərkən söz birləşmələrinin təsnifi məsələsi ən əsas məsələ hesab olunur. Y.Seyidovun söz birləşmələrinin təsnifi prosesində predikativ və qeyri-predikativ birləşmələr bölgüsündən də bəhs etmişdir. O, bu bölgünü F.Fortunatovun “Bitmiş söz birləşmələri” və “bitməmiş söz birləşmələri” bölgüsü ilə əlaqələndirmişdir. Alim, həmçinin V.P.Suxotinin fikirlərinə müraciət edərək predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrin mahiyyətini açıqlayır. Belə ki, daha çox işlənmə funksiyasına malik olan söz birləşmələri predikativ birləşmələr adlandırılır. Mürəkkəb adları bildirən söz birləşmələri isə qeyri-predikativ birləşmələrə aid edilir. Predikativ söz birləşmələrin komponentlərinin mübtəda və xəbərdən ibarət olduğu barədə fikir söylənilir. Lakin, orta məktəb dərslərlərində söz birləşmələrinin bu şəkildə bölgüsü öz əksini tapmır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Həsənov A.Q., Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili, dörd cildə, 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1960, 334 s.
3. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində yeni metodların tətbiqi. Bakı: Təhsil EİM, 2009, 44 s.
4. Azərbaycan dili. Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Güvən, 2014, 272 s.
5. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 505 s.
6. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
7. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Azərnəşr, 1999, 299 s.
8. Bəliyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
9. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan söz birləşmələri. XIV cild. Bakı: Nizami Adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun nəşrləri, 1960, 471 s.
10. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azərnəşr, 1947, 85 s.
11. Cəfərzadə Ə. M. Bakı – 1501. Bakı: Yazıçı, 1981, 262 s.
12. Əbülhəsən Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 398 s.
13. Hüseynzadə M. H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU, 1954, 241 s.
14. Mir Cəlal Ə. Ləyaqət. Bakı: Yazıçı, 1984, 355 s.
15. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
16. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.

С.Оруджева

Словосочетания и общие проблемы их преподавания

Резюме

Слово является самым важным и практичным средством общения людей, основной функцией которого является коммуникация. С этой точки зрения неоспоримо то, что слово является одним из важнейших факторов существования общества и главнейшим средством для создания тесных связей и взаимопонимания между людьми. Слово является средством общения, речь же представляет собой процесс общения. Использование слов, принимающих многочисленные

окончания и объединённых по значению и грамматическим связям в речи является важнейшей особенностью формирования речи. В статье прослеживаются случаи использования словосочетаний в учебниках средней школы и вузов. Здесь отмечается, что словосочетания выражают более конкретное содержание и дают точное название понятия.

В статье уделено особое внимание классификации словосочетаний и суждениям отдельных ученых по этому вопросу.

S.Orudzheva

Phrases and general problems of their teaching

Summary

The word is the most important and practical means of communication of people which main function is communication. From this point of view the fact that the word is one of the most important factors of existence of society and the major means for creation of close relations and mutual understanding between people is indisputable. The word is been by the means of communication, but the speech is communication process. The use of the words accepting the numerous terminations and united on meaning and grammatical connections in speeches is the most important feature of formation of the speech. In article cases of use of phrases in textbooks of high school and higher education institutions are traced. Here it is noted that phrases express more concrete contents and concepts give the exact name.

In article special attention is paid to classification of phrases and there is given judgments of certain scientists on this matter.

Rəyçi:

Nailə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAILƏ MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
naila@mail.ru

FƏAL-İTERAKTİV TƏLİM ZAMANİ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLİRİNİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: təlim, tədris, köməkçi nitq hissələri, fəal-interaktiv, qoşma, üsul

Ключевые слова: преподавание, обучение, служебные части речи, активное интерактивное обучение, послелог, метод

Keywords: teaching, studying, functional parts, active interactive training, methods

Köməkçi nitq hissələrinin məzmun standartlarına uyğun tədrisindən danışarkən 7-ci sinif Azərbaycan dili dərslərinə və müəllim üçün metodik vəsaitə istinad edərək verilən mətnlər üzərində işləməklə proqram əsasında məzmun standartlarının tələblərinə diqqət yetirmək lazımdır. Köməkçi nitq hissələrindən olan qoşmanın tədrisi zamanı müəllim əvvəlki biliklərdən istifadə etməklə onları izah edir. Qısa şəkildə bildirilir ki, qoşma köməkçi nitq hissəsidir, leksik mənası olmur, cümlədə sözlərə qoşulub məna çaları yaradır.

Müəllim “Zamanın idarə olunması” (7-ci sinif üçün Azərbaycan dili dərsləri. səh.78-82) mövzusunı şagirdlərə başa saldıqdan sonra həmin mətn üzərində qoşmanın məna növlərinin təyin edilməsi üzərində iş aparır. Şagirdlər mətndən qoşmanın məna növlərinə aid nümunələr seçir, daha sonra isə kitabda verilmiş çalışmalar əsasında mövzunu daha da dərinlən mənimsəyirlər.

Qoşma mövzusunda müəllim məzmun standartlarından istifadə edir. Müəllim daha sonra dərslərdə qoşmaların deyilişi və yazılışı mövzusunda motivasiya quraraq mətni izah etdikdən sonra qoşmaların deyiliş və yazılış qaydasını izah edir. O qeyd edir ki, çoxhecalı qoşmalar qoşulduğu sözlərdən ayrı yazılır, təkhecalı qoşmalar **(-dək, -can, -ca, tək, o cümlədən ilə qoşmasının ixtisar şəkli)** qoşulduğu sözlərə bitişik yazılır. Müəllim bu qoşmalara aid cümlələr yazır və bu cümlələrin üzərində qoşmaların yazılışını izah edir. Bununla yanaşı, qoşmanın deyilişinin öyrədilməsi də tədrisin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, şagirdlər **ilə** qoşmasını yazıldığı kimi deyil, samitlə bitən sözlərdən sonra **(-nan; -nən)**, saitlə bitən sözlərdən sonra **(yən-yinən)** şəklində tələffüz olunduğunu bilməli və bunu nitqlərinə tətbiq etməlidirlər. Məsələn: Varını heç kəsə **(kəsnən)** bölüşmək istəməyən yoxsuldur. Məktubu ona çatdır, qalanı **(qalanıynan)** işin yoxdur (7-sinif dərsləri. səh.86). Bununla yanaşı üçün qoşması samitlə bitən sözlərdən sonra

(çün) saitlə bitən sözlərdən sonra (yçün) şəklində tələffüz olunur. **Böyük insanların səhvləri axmaqlarçün (axmaxlarçün)təsəllidir. Sərkərdə üçün (sərkərdəyçün) qələbədən şirin şey yoxdur** (7-ci sinif dərslisi, səh. 86). Qoşmaların deyilişi və yazılışını “Uğura gedən yol” mətni üzərində tətbiq etməklə verilən bilik möhkəmləndirilir. Bu mövzu ilə bağlı olan **4.1.2** üst standartına əsasən, dil qaydası izah edilir. **4.1.3, 4.1.4** alt standartına uyğun olaraq isə qoşmanın sinonimliyi, qoşmaların yazılışı və deyilişi müəyyən edilir.

Bağlayıcı: 4.1.2 üst standartına uyğun olaraq tədris edilir. 7-ci sinif dərslisində bağlayıcı haqqında qısa olaraq qeyd edilir ki, bağlayıcı cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. “Təqvim” mətni əsasında **4.1.3, 4.1.4** alt standartına uyğun olan məsələlər müəyyən edilir. Bağlayıcılarda vergülün işlənməsi **4.1.3** məzmun standartına uyğundur. Dil qaydasında qeyd edilir ki, cümlədə bir çox bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: **Göy guruldadı, amma yağış yağmadı. Ki və belə ki** bağlayıcılarından sonra vergül qoyulur. Bu qayda **ki** ilə bitən digər bağlayıcılara aid deyil. Mən istədim ki, öz istədiyim sənəti seçim. **İndi ki belə oldu, gərək biz yenə də yeni şəraitə uyğunlaşaq.** **4.1.4** alt standartına uyğun olaraq, mürəkkəb bağlayıcılar izah edilir. 6 nömrəli dil qaydası keçid məqsədi daşıyır, şagirdlər müəyyən edirlər ki, bəzi bağlayıcılar bir neçə sözdən ibarət olur. 7-ci tapşırıqda nöqtələrin yerinə qoşa işlənən mürəkkəb bağlayıcılardan uyğun gələn yazılmalıdır. **4.1.4** alt standartına uyğun olaraq, 8-ci tapşırıq da mürəkkəb bağlayıcıların yazılış qaydalarını mənimsətməyə və yazılı nitqdə tətbiq etməyə xidmət edir.

Ədat. Ədat və onun mənə növlərinin öyrədilməsi “Həsərət” mətni üzərində müəyyən edilməklə **4.1.2** məzmun standartına uyğundur. Bu məzmun standartında 7 nömrəli tapşırıq dil qaydaları üçün motivasiya rolunu oynayır. Mətnə göy rəngdə verilmiş sözlər ixtisar edilərək oxunur, baş vermiş mənə və intonasiya dəyişikliyi izah edilir. Müəllim qeyd edir ki, cümlədəki fikrin daha təsirli ifadə olunmasına xidmət edən ədatlar cümlədən çıxarıldıqda mənə dəyişikliyi baş vermir, yalnız emosionallıq azalır. İlk məlumatla kifayətlənən müəllim şagirdlərə ədatları yerli-yerində işlətməyi, 8-ci tapşırıqda isə cümlələrdə ədatları və onların mənə növlərini müəyyənləşdirməyi, yeni cümlələrdə işlətməyi (9-10-cu tapşırıqlar) tapşırmaqla onların məntiqi və təfəkkürünü inkişaf etdirə bilər. Çalışmada ədatların mənə növlərini müəyyən edərək cədvələ yazmaq tələb edilir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər etdikləri seçimi əsaslandırсынlar. Ədatın mənə növlərinin izahı 11-ci tapşırıq üzərində aparılacaq iş şagirdlərdə həmin bacarığı formalaşdırır.

Modal sözlər. “Şəki xan sarayı” mətni üzərində modal sözləri müəyyən etməklə onlar **4.1.2** standartları əsasında tədris edilir. 7-ci tapşırıqdan dil qaydaları üçün motivasiya kimi istifadə etmək olar. Şagirdlər kontekstdən asılı olaraq nöqtələrin yerinə **təəssüf ki, əlbəttə ki** sözlərini artırırlar.

Müəllimin yönəldici sualları ilə şagirdlər bu cür sözlər vasitəsilə danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirdiyini anlayırlar. 8-ci tapşırığın icrası zamanı şagirdlər aldıkları məlumatla əsasən verilmiş cümlələrdə danışanın modal sözlər vasitəsilə ifadə etdiyi fikrə hansı münasibəti bildirdiyini müəyyənləşdirirlər. 9-cu tapşırıq da isə nöqtələrin yerinə təklif edilmiş modal sözlərdən uyğun gələnini artırmaq lazımdır. Bu zaman şagirdlər modal sözlərin işlənmə məqamını müəyyənləşdirirlər. Modal sözlərdə durğu işarələrinin işlənməsi **4.1.3** alt standartına uyğun olaraq tədris edilir. 6 nömrəli tapşırıq motivasiya xarakterlidir. Mətnə göy rənglə verilmiş **yəqin və sanki** modal sözlərində durğu işarələrindən istifadə edilməsindəki fərq şərh edilir. Müəllim modal sözlərin cümlədə vergüllə ayrılması ilə bağlı qaydanı və istisnaları qeyd etdikdən sonra çalışmalar üzərində iş aparır. 7 nömrəli tapşırığın icrası zamanı əvvəlcə cümlələri oxutmaq lazımdır. Bu zaman diqqəti modal sözlərin işlənmə məqamında intonasiyaya yönəltmək və durğu işarələrindən istifadə etməklə cümlələri dəftərə köçürmək lazımdır. 8-ci tapşırığın icrası zamanı fonetik tərkib etibarilə eyni olan **sözsüz** ifadəsinin kontekstə uyğun vəzifəsi müəyyən edilir. Şagird ifadənin modal söz və ya əsas nitq hissəsi olduğunu müəyyən etdikdən sonra fikrini əsaslandırmalıdır. Bunun üçün şagirdin diqqətini durğu işarələrinə yönəltmək lazımdır.

Nida. Müəllim nidaları izah edir. Nidanın məna növləri, eyni zamanda, cümlədə yeri barəsində məlumat verdikdən sonra praktik çalışmalar əsasında mövzunu öyrədir. Nida **4.1.2** üst standartı əsasında tədris edilir. **4.1.3** standartına uyğun olaraq isə nidanın məna növləri izah edilir. **4.1.4** standartı nidadə durğu işarələrinin öyrədilməsinə uyğun çalışmalar əsasında şagirdlərə izah edilir və mənimsədir.

Sonda fikirləri ümumiləşdirərək, qeyd edək ki, orta məktəblərdə köməkçi nitq hissələrinin rolu böyükdür. Belə ki, tədris zamanı şagirdlərin orfoqrafiyasında yol verdiyi nöqsanların qarşısı alınır, digər tərəfdən isə, nitqin inkişafı üçün şərait yaranır. Ənənəvi tədris üsulunda biliklərin nəzəri mənimsədilməsinə geniş imkan verildiyi halda, fəal interaktiv təlim üsulunda tədris daha çox praktik istiqamətdə gedir. Tədrisin daha effektiv, eyni zamanda, səmərəli olması üçün müasir təlim üsulları əlverişlidir. Hər bir köməkçi nitq hissəsinin tədrisində tətbiq edilən metodların köməyi ilə dərsin əsas məğzini şagird özü araşdırıb tapır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, I hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1965.
2. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 2003.

3. İsmayılov R., Qasımova X., Ellazov F. VII sinif üçün Azərbaycan dili dərsləri (III bölmə). “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2002.
4. İsmayılov R., Rüstəмова A., Allahverdi H., Məmmədova S. VII sinif üçün Azərbaycan dili dərsləri. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2006.
5. Rüstəмова A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S. Azərbaycan dili müəllim üçün metodik vəsait (MMV), “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2010.
6. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), II cild, “Elm” nəşriyyatı, 1980.
7. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, II hissə, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1977.
8. Həsənov H. Seçilmiş əsərləri, I hissə, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2010 .
9. Həsənov H. Seçilmiş əsərləri, II hissə, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2012.
10. Çəmənzəminli Y.V. Qızlar bulağı, “Hədəf” nəşriyyatı. Bakı, 2003

Н. Мамедова

**Преподавание служебных частей речи во время активного
интерактивного обучения**

Резюме

Статья посвящена проблеме преподавания служебных частей речи во время активного интерактивного обучения. В статье говорится о роли служебных частей речи в средней школе. Если при традиционном стиле обучения создаются широкие возможности для освоения практических знаний, то при активном интерактивном стиле обучения преподавание в основном проводится в практическом направлении. Для более эффективного плодотворного преподавания подходят современные методы обучения. При помощи методов, предпринимаемых при преподавании служебных частей речи, ученик сам должен самостоятельно уяснить суть урока. Служебные части речи рассматриваются в учебнике «Азербайджанский язык» и преподаватель особое внимание уделяет текстам, которые приводятся в учебнике на эту тему. Послелог, являющийся одним из служебных частей речи, изучается на основе знаний, накопленных на предыдущих занятиях. Доводится до сведения, что послелог не имеет лексического значения, в предложение вносит определенную эмоциональную окраску.

Teaching functional parts of speech during active interactive training

Summary

The article has been devoted to a problem of teaching functional parts of speech during active interactive training. In the article it is told about a role of functional parts of speech at secondary school. If at traditional style of training ample opportunities for development of practical knowledge are created, then at active interactive style of training teaching is generally carried out in the practical direction. Modern methods of training are suitable for more effective fruitful studying. By means of the methods undertaken when teaching functional parts of speech the pupil himself has to understand a lesson essentially. The official parts of speech are considered in the textbook "Azerbaijan language" and the teacher pays special attention to the texts that are given in the textbook on this topic. Postlog, which is one of the service parts of speech, is studied on the basis of knowledge accumulated in previous studies. It is brought to the attention that the postpositive has no lexical meaning, the sentence introduces a certain emotional coloring.

Rəyçi: Asifə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

SƏLALƏ ABASOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
shalala@mail.ru

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ DİALOQ SİSTEMLƏRİ

Açar sözlər: klassik, monoloq, dialoq, hekayə, əsər, yaradıcılıq, ədəbiyyatşünaslıq

Ключевые слова: классический, монолог, диалог, рассказ, произведение, творчество, литературоведение

Keywords: classical, a monologue, dialogue, the story, art product, creativity, literary criticism

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının 30-cu illərdən sonrakı mərhələsində yenilikçi, ustad, yaradıcı sənətkar kimi şərəfli yer tutan İlyas Əfəndiyev özünün sinkrefik ədəbi irsi ilə bu gün də müasirdir, bu gün də klassikdir. İlyas Əfəndiyev şair olmamışdır bədii yaradıcılığa nəsr ilə yazdığı şairənə hekayələri ilə başlamışdır. O, əfsanə, mahnı və nağıl kimi qələmə aldığı ilk hekayələri ilə nəsrə gəlmişdir. «İlyas Əfəndiyev əfsanəni də mahnını da, xəyali aləmdə axtarmır, real gerçəklikdə, canlı müasirlikdə axtarır» (3, səh. 5).

İlyas Əfəndiyev şer yazmadığı, şair olmadığı kimi, professional dilçi alim də olmamışdır. Lakin yaratdığı sənət nümunələri ilə Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarında, fonetik, morfoloji, sintaksis dil sistemlərinə, leksik-semantik imkanlarına, söz sırası, söz durumu məsələlərinə elə dəqiqliyi ilə riayət etmişdir ki, nəticədə adına-sənətinə layiq lirik-romantik-fəlsəfi bir üslub, «İlyas Əfəndiyev üslubu» formalaşdırmışdır. Söz, nitq-cümlə bütövlükdə kamil bədii dili ilə, lirik-romantik Azərbaycan bədii dilinin gözəl nümunəsini yaratmışdır. Onun bədii irsi bütün sənət sahələrini, hekayə və povestləri, romanları və dram əsərləri lirik-romantik Azərbaycan dilinin qayda-qanunları, füsunkar gözəllikləri ilə köklənmişdir.

İlyas Əfəndiyevin dil-üslubu ilk əsərlərindən oxucuların rəğbətini qazanmış, güclü marağa səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, indinin özündə də İlyas Əfəndiyev sənəti böyük oxucu kütləsini əhatə edir. Bu keyfiyyət ideya-məzmunla yanaşı, ilk növbədə ədibin ovsunlu dili ilə, bənzərsiz üslubu ilə bağlı məsələdir. Üslub sənətkarın şəxsiyyəti, istedadının uçuşu ilə bağlı olub, onu qarışıq düşməkdən qoruyan Söz-nitq-deyim tərz, geniş mənada kamil Azərbaycan xalq dili ilə bağlı olan, sənətkarın hissi-idraki düşüncə səviyyəsini, psixoloji, lirik-romantik, mənəvi düşüncələrini ehtiva edən yaradıcılıq vasitəsidir. «Üslub sənətkarın hissi-idrakı düşüncəsinin irəliyə uçuşudur». Bu uçuş daha

uzaqlarla, sonsuzluqla, bağlı olduqda sənətkar nəinki əsrinin, hətta əsrlərin - əbədiyyətin klassiki-müasiri olur. N.Gəncəvi, M.Füzuli. M.F.Axundov, H.Cavid, Üzeyir Hacıbəyov, S.Vurğun, Mir Cəlal, B.Vahabzadə və s. kimi yaşadıqları zamanı, dövrü, şəraiti, öz əsərlərində yaşadan, bütün uğurları, ziddiyyətləri, məhrumiyyətləri ilə təqdim edən, ədəbiyyatın – sənətin forma və məzmununa yenilik gətirən, özlərindən sonra da ədəbi mühiti, ədəbi tarixini öz adları ilə tanıdan və yaşadan, güclü məktəblər yaradan ustadlar olublar. İlyas Əfəndiyev də bənzərsiz ədəbi-bədii irsi ilə bu siyahıda xüsusi yer tutan sənətkarlardandır. Bir faktı göstərmək kifayətdir ki, M.F.Axundovdan, H.Cavid, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğundan sonra Azərbaycan səhnəsini, teatrı, rejissor və aktyor sənətinin qıtlıqdan, boş qalmaqdan qoruyan, onu yaşadan İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası olmuşdur. Bu dramaturgiya bu gün də yaşayır, fəaliyyət göstərir. Diqqətlə izləsək bu uğur və nailiyyət ilk başlanğıcını ədibin lirik-romantik, psixoloji hekayələrindən onların bənzərsiz dili – üslubundan alır. İlyas Əfəndiyevin ədəbi-bədii yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən ciddi tədqiqatlar üçün mövzu olmuş, səviyyəli elmi-əsərlər, monoqrafiyalar, namizədlik və doktorluq dissertasiya işləri yazılmışdır. Ədibin bədii nəsr yaradıcılığına dilçilik baxımından jurnal, qəzet məqalələri səviyyəsində toxunulsa da bu zəruri-vacib tədqiqatçılıq işi sistemli ardıcıl şəkildə aparılmamışdır. Mövzunun böyüklüyü, tədqiqatın kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən zənginliyini nəzərə alıb biz də ədibin yalnız hekayəsinin bir sahəsini; dialoq yaradıcılığını araşdırmağı məsləhət bildik.

Dialoq məsələsi həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından son dərəcə aktual, ciddi bir yaradıcılıq mövzudur. Dialoq və monoloqla bağlı əsrin klassikləri-ustad tənqidçiləri, yaradıcı alimlər, yazıçılar bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişlər. Dialoq və monoloqa hadisə, əhvalat, vəziyyət, xüsusilə obraz yaratmağın ən zəruri, uğurlu yaradıcılıq vasitəsi kimi baxmışlar, ona yüksək qiymət vermişlər, lirik romantik hisslərin, emosional əhvali-ruhiyyənin, müxtəlif psixoloji məqamların, habelə naqis, qüsurlu cəhətlərin, mənəvi-əxlaqi aləmi бүрүyən, əhatə edən boşluğun tənqidi nailiyyətlərin, müsbət idyalın təbliği və tərənnümündə dialoq və monoloq sənətkarın əlində ən fəal yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. Bədii quruluşun-satira və yumorun, kinayə, eyham və sairənin verilməsində dialoq və monoloq əlverişli yaradıcılıq vasitəsi kimi qəbul edilmişdir. Xüsusilə zamanı, dövrü, mövcud şəraiti göstərməkdə, insan amilinə, cəmiyyətə baxışın və münasibətin istifadəsində ustadlar dialoq və monoloqdan məharətlə istifadə etmişlər. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Mir Cəlalin bədii nəsr dilinin, sözə, cümlə və nitqə, ümumən zamana-insana səciyyənamə verməkdə dialoq və monoloq kara gələn ən uğurlu yaradıcılıq vasitəsi kimi qəbul edilmişdir.

Hər bir yazıçı dialoq və monoloqa öz yaradıcılıq imkanlarına, müşahidə və axtarışlarına uyğun olaraq yanaşmış, ondan bəhrələnmişlər. Özü də dialoq və monoloqu zamana, dövrlərinə uyğun qəbul etmişlər. Ona görə də dialoq və monoloq, müxtəlif məzmununda, hər sənətkarın yaradıcılıq səviyyəsinə və imkanlarına uyğun özünü göstərmişdir. Deyək ki, klassik sənətkarlarda dialoq və monoloq daha çox satirik-jurnal formada olsa da, haqqında bəhs etdiyimiz İlyas Əfəndiyevin hekayələrində əksinə, bu daha çox lirik-romantik, müsbət idyalı tərənnüm edən xarakterdədir. Bu da yenə dövrlə, zamanla, sosialist realizimlə bağlı bir məsələdir. Böyük nasir və alim Mir Cəlal yazırdı ki: «Biz bədii dildə bəzən dialoqa çox az əhəmiyyət veririk. Halbuki, şirin və təbii yazan realist yazıçılar üçün dialoq çox böyük bir vasitədir. Mən bütün tipləri ədibin yaxud qəhrəmanın dili ilə danışdıran çox süni bir üsuldən hələ də əl çəkməyənləri demirəm. Mən dialoqların xarakterinə, təbiiliyinə çox diqqət edilməsini lazım bilirəm.

İnsan xarakterini açan və dolğun məna ifadə edən maraqlı dialoqlara klassiklərimiz həmişə dil sənətkarlığının zəruri şərti kimi baxmışlar. Yaxşı dialoqlar vasitəsilə oxucunu güldürmək də, ağlatmaq da olar. Dərin fəlsəfi fikri də, xalis daxili psixoloji halları da, lirikanı da dialoqlar vasitəsilə vermək olar, satiranı da, yumoru da... sənətkarlığın başqa məsələlərində olduğu kimi, bu məsələdə də biz, klassiklərdən öyrənəcəyik və özü də dərindən öyrənməliyik» (5, səh.6). Mir Cəlal müəllim haqlı idi, bir də ona görəki satirik, lirik, yumorik, portret, xatirə hekayələrində, novellaların dialoqların təbii, gözəl nümunələrini yaratmışdı.

Ümumən İlyas Əfəndiyevin hekayə dili üç istiqamətdə, müəllif dili, dialoq və monoloq danışq dili şəklində işlənsə də aparıcı mövqedə dayanan, əsas dil vahidi müəllifin və dialoqların dilidir. Monoloq dili nisbətən az istifadə olunması ədibin obrazların xasiyyətnaməsinə, xarakterinə müdaxilə etməsi ilə bağlıdır. Çox zaman obraza, hətta hadisə və əhvalatlara xarakteristikani müəllifin özü verir. Ədibin dialoqları isə kamil, bütöv olmaqla obrazların xarakterini dəqiqliyi ilə açə bilir, hətta sənətkarın hadisəyə münasibəti haqda aydın təsəvvür yaradır. Ədibin «Kiçik bir poema» adlandırdığı hekayəsində bir dialoqa fikir verək: «Mən heç bir söz demirəm. Daha doğrusu deyə bilmirəm. Taleyin qəribə işləri barəsində nə demək olar ki,»

-Axı biz çoxdan tanışq-deyə gülümsədi. Xatırlayırsınızmı? «Durna gölü» sonra Bakıda xəstəxanada olan görüşümüz.

Mən ilk yaralandığım dəqiqəni və siyasi rəhbəri xatırlayaraq:

-Yoldaşınız salamatdırmı?-deyə zəif səslə soruşuram.

-Necə yoldaşım?-deyə o təəssüblə üzümə baxdı.

-«durna göldə» sizinlə gördüyüm, burada siyasi rəhbər olan...

-O mehribanlıqla gülümsədi:

-O mənim qardaşımdır-dedi-bir az bundan qabaq sizi yoluxmağa gəlmişdi...

Mən:

-Doğrudanmı o sizin qardaşınızdır?-deyə heyrlətlə soruşdum...» (2, səh.40). Böyük Vətən müharibəsi dövründə (1943) yazılmış bu hekayədə insan ömrünün mənasını ifadə edən, onu pak, səmimi duyğularını daha da təmizləyən, ağrı-acılara sinə görə əzablardan uğurla çıxan qüdrətli məhəbbət hisslərindən və müharibənin dəhşətlərinə baxmayaraq vətənpərvərlik, vətəndaşlığın qüdrətindən bəhs olunur. Sadə süjet xəttinə malik olan hekayənin konflikti hisslər, duyğular, təlaş və intizarların qarşılıqlı təsirindən yaranan psixoloji anlar, sarsıntılar təşkil edir. İlyas Əfəndiyev son dərəcə gərgin hissi düşüncələri, gərgin anları, xüsusilə müharibənin insan ömrünə-taleyinə vurduğu dəhşətli məqamları, adlarını çəkmədiyi insan düşüncələrində ömür yollarında məharətlə ümumiləşdirə bilmişdir. Bu sadəcə olaraq kamil-bitmiş dialoq deyildir. Burada hər bir söz, hər bir kəlmə öz rolunu məharətlə oynaya bilir. Suallar və nidalar, sözlərin sırası, onların psixoloji-hissi anlara uyğun düzülüşü, dəqiq mətləb ifadə etmək məharəti, məhəbbət sınaqlarının, insan taleyinə, bəxt-alın yazısı kimi təsiri məsələlərini, düşüncələrdə gedən psixoloji döyüşləri ümumiləşdirmək, qoşa obraz yaratmağa layiq düzgün seçilməsi dialoqun lirik-romantik xarakterini, ədibin sənətkarlıq məharətini üzə çıxarır.

İlyas Əfəndiyevin çoxsaylı hekayələri olsa da «Seçilmiş əsərləri»-nin birinci cildində on beş hekayəsi verilmişdir. Bu əsərlərin mövzusu müxtəlif hadisə, əhvalat və vəziyyətlərlə bağlıdır. Əsasən lirik-romantik üslubda, daha çox müharibə, ailə-məişət, məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Maraqlısı odur ki, əksər hekayələrində insanlardan daha çox hisslər, duyğular, mənəvi-əxlaqi məsələlər obrazlaşır. «Yarımçıq qalmış portret haqqında mahnı», «Tar», «Görüş», «Su dəyirmanı», «Apardı sellər Saranı», «Yun şal» bu qədildəndir. Bu hekayələrin üslubu gedişlərində, lirik-romantik pafosun yaranmasında dialoqların, söz-ifadə-durğu işarələrinin və müəllif dili əsas yer tutur. Bu yaradıcılıq prosesinin əsas aparıcı vəzifəsi, gücü, hekayələrin söz, nitq, cümlə, ifadə və birləşmələrin üzərinə düşür. Elə güclü lirik-romantik yaradıcılıq prosesi baş verir ki, üslubun özü də obrazlaşır. Hər bir söz, kəlmə, hiss, həyəcan, ümdə arzu və sairə xüsusi hadisə və əhvalatların, gərgin, həyəcanlı, fərəhli anların iştirakçısı, daşıyıcısı, geniş mənada obraz təsiri bağışlayır. Dialoqlarda təsirsiz, fəaliyyətsiz, məqsədsiz bir söz, kəlmə, hətta durğu işarəsi, deyək ki, nida-sual işarəsi tapmaq olmur. Bütün bu yaradıcılıq vasitələri dialoqların tamlığını-bütövlüyünü əks etdirməklə, sözə, lirik-romantik üsluba səviyyəli münasibəti üzə çıxarır. Lirik-romantik hisslər, duyğular toplusu dialoqlarda qabardılan bədii məqsədi ifadə etməklə insanların fərdi niyyətlərdən ucada durmaq istəklərini, xarakterini üzə çıxarır.

İlyas Əfəndiyev XX əsr bədii nəsrinin qüdrətli, lirik-emosional dialoqlar ustası, yaradıcısı kimi tanınır. Böyük satirik dialoqlar ustadlarından; C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Mir Cəlaləddin Fəxrəddin kimi, dialoq məsələsində psixoloji, lirik-romantik, emosional üsluba, deyim tərzinə üstünlük verdi. Səbəb yenə də dövrlə, zamanın tələb və ehtiyacları ilə bağlı məsələdir. Onunla yanaşı İlyas Əfəndiyev S.S.Axundovun, S.Hüseynin, Ə.Əbülhəsənin lirik-romantik yolunu yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirdi. 60-cı illərdə, yeni mərhələdə emosional, bəlağətli dialoq yolunun Ə.Məmmədcanlı, İsi Məlikzadə, A.Babayev və digər görkəmli nümayəndələri davam etdirdilər. Hissi-idrakı emosional yaradıcılıq yolu İlyas Əfəndiyevin yalnız dialoqlarını deyil bütün yazılarda yazdığı bədii əsərlərin əsas yaradıcılıq yolu kimi yaşamaqdadır. Bu o deməkdir ki, bütün yaradıcılıq vasitələrində, ədəbi növ və janrlarda İlyas Əfəndiyevin uğurları güclü dil mədəniyyəti ilə bağlıdır. Onu əsrinin klassiki səviyyəsinə ucaldan da ecazkar xalq dilindən istifadə yolu ilə yaratdığı lirik-romantik-emosional üslubu, bədii dilidir. Böyük ədəbiyyatşünas alim M.Arif yazırdı ki, «Unutmamalıyıq ki, xalqın yaratdığı ən müqəddəs nemət, ən zəngin mənəvi xəzinə onun dilidir. Dili yaşadan, ona rəvnəq verən, ona can və təzə qan verən isə bədii ədəbiyyatdır; yazıçılardır, söz ustalarıdır» (1, səh. 271).

Müasir ədəbi tənqidin mülahizələrinə əsasən deyə bilərik ki, İlyas Əfəndiyevin söz-nitq-üslub-deyim tərz, ümumiyyətlə bədii dili onun yaratdığı hadisə, əhvalat və vəziyyətində, bədii təsvir vasitələrində, xüsusilə dialoq yaradıcılığında öz bəhrəsini artırması ilə verir. Onun dialoqları qüvvətli, sirayətəddici təsirə, oxucunu ələ almaq, əfsunlamaq, haldan hala salmaq gücünə malikdir. O, insan qəlbini titrətsə də əqlini-idrakını narahat etmir. Düşündürür, nəticə çıxarmağa vadar edir. Onun dialoqlarında bəzən Qoşa obrazların, insanların hissləri fikir və düşüncələrinin, ahəng-bəlağət mətləbdən, xəyali mövcudiyətdən, lirik emosional hislər hərəkətdən artıq kimi görünərsə də bütövlükdə zamanla, dövrə, şəraitə uyğun tipik, real obraz yaratmağa xidmət edir. «Tar», «Yarımçıq qalmış portret haqqında mahnı», «Qoruqlarda», «Su dəyirmanı», «yun şal» hekayələribu cəhətdən tipik-real dialoqlarla zəngindir. «Su dəyirmanı» hekayəsində zəngin dialoqlar çox olsa da birinə diqqət yetirək: «Qonaq həyəcanla ayağa qalxdı. Anam o biri evin qapısını açıb içəri girdi. Mən ona dedim:

-Elçi getmək lazımdır.

Arvad təəccüblə üzümə baxdı:

-Kimin üçün?

-Qonağımız üçün.

-Qonaq kimin kürəkəni olmaq istəyir?

-Musanın!

-Hansı Musanın?

-Dəyirmançı...

- Nə olar, Bizim qızların padşahıdır.
- Sonra anam qonaqdan soruşdu.
- Bircə de görüm atan nə iş görür?
- Müəllimdir.
- Hə, bəs anan?
- Anam yoxdur, ögey anam var.
- Qardaş-bacın necə var?
- Xeyir, təkəm.
- Ay arvad-dedim-belə anket doldurmaqda fikrin nədir?
- Nə olacaq, kimin üçün elçi getdiyimi gərək bilək ya yox?
- Doğrudur, doğrudur-deyə qonaq cəld təsdiq etdi
- Yaxşı ana, indi nə vaxt gedirsən?
- Nə vaxt məsləhətdir?
- Lap elə sabah!
- Nə olar...
- Ancaq bir az ehtiyatlı danış. Musanın xasiyyətini bilirsən
- Mənə tərslik eləyə bilməz. Qızın hərisini almısınız?

-Eh...Qoydә!...Bәs onsuz olar?-deyә mән tәәccüblü bir ruh yüksәkliyi ilә cavab verdim. Lakin bununla belә otağın havası mәнә azlıq edirdi. Qonaqla anamı evdә qoyub bayıra çıxdım» (1, səh.134-135).

Bu dialoqda nəinki artıq söz yoxdur, əksinə sözə ciddi qənaət və nəzarət vardır. Belə ki, söz və ifadələrin sırası, quruluşu işlənmə, istifadə olunma yeri-vaxtı. Sırası, qrammatik qayda qanunlara tabeliyi, həm də mətləbə, nəzərdə tutulan məqsədə uyğun fikir yaratmaq missiyası dəqiqliyi ilə yerinə yetirilir. Üç obrazın; Qonaq, ana, oğulun fərdi, eyni zamanda sosial xarakteri haqda aydın təsəvvür yaradılır. Üstəlik milli ruh, adət-ənənə məsələlərində hörmət, diqqət və qayğı dəqiq nəzərə alınmışdır. Həmin dialoqa qrammatik cəhətdən yanaşsaq, burada morfoloji-sintaktik cəhətdən hər bir söz-kəlmə öz funksiyasını dəqiq yerinə yetirir. Suallar və nidalar da yerli-yerindədir. «Qonaq kimin kürəkəni olmaq istəyir?» və yaxud «Ay arvad...belə anket doldurmaqdan fikrin nədir?» sual cümlələri obrazların hadisələrə münasibətini bildirməklə yanaşı morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini dəqiqlik ilə yerinə yetirir. «Qonaq» ism-mübtəda, «kimin kürəkəni» üçüncü növ təyini söz birləşməsi, tamamlıq, «olmaq-istəyir» fel-xəbər. «Ay arvad»-xitab, «belə» sifət-təyin, «anket» isim-tamamlıq, «doldurmaq»-fel-xəbər. «fikrin» isim, tamamlıq, «nədir» xəbər və s. Dialoqun bütün söz materialına bu minvalla izah və şərh etmək mümkündür. Məsələ ondadır ki, dialoqda və ümumiyyətlə İlyas Əfəndiyevin dialoqlarında söz materialında qrammatik cəhətdən qüsurlu tapmaq qeyri-mümkündür. İlyas Əfəndiyev dilçi deyil, amma dilin qanunlarına hörmət və nəzakətlə yanaşması, onun canlı xalq dilinə, dövrünün ədəbi-bədii tələb və ehtiyaclarına dərindən bələd olması, məsuliyyətlə yanaşması ilə bağlıdır.

«Tar» hekayəsində İlyas Əfəndiyev sözə, cümlələrə, nitqə xüsusi diqqət və qayğı göstərərək hissi-idraki düşüncələrini təzələyən lirik-romantik hislər aşıl原因 dialoqlar yaratmışdır. Dialoqlara müəllifin özü tez-tez müdaxilə etsə də, kəsik-kəsik olan dialoqlarda vahid bir sistem müşahidə olunur, obrazlar bütün aydınlığı ilə görünür.

-Kim çalır?-deyə soruşdum. Müəllif müdaxiləsindən sonra

-Mən çalıram-dedi-qırx ildir ki, o, mənimlə yoldaşdır.

-Qoca gözlərini bağdan çəkməyərək susdu. Sonra mülayim bir səslə:

-Ancaq qızım gedən gündən əlimə almısam. Ürəyim gəlmir.

Axı mən bunu onun üçün çalırdım, həmişə bu vaxtlar belə axşam çağlarında boynumu qucaqlayıb:

-Ata, çal,-deyərdi,-sonra başını çiyninə söykəyib bağa tamaşa eləyə-eləyə qoca atasının çalğısına qulaq asardı» (2, səh. 42-43).

Bu kiçik dialoqda sənətə, sənətkara, milli musiqi alətlərinə ülvə məhəbbətlə yanaşı kövrək hislər, xatirə anları, valideyn-övlad münasibətləri ifadə olunur. Hamısı da bu kiçik dialoqda.

«Qəhrəmanla bülbülün nağılı», «Yarımçıq qalmış portret haqqında mahnı» hekayələrində də bu tipli dialoq sistemlərinə rast gəlmək mümkündür. «Birdən-Diqqət-deyə radio səsləndi.-Bəstəkar Gülər xanımın «Yarımçıq qalmış portret haqqında mahnı» adlı əsərinə qulaq asın.

-Ana, səni deyir,-deyə uşaq yüyürüb gənc qadının dizlərini qucaqladı. Kor rəssam əlini oğlunun başına çəkərək gülümsədi» (2, səh.56). Bu dialoq səviyyəli təsvirlə yanaşı, insanlardan daha çox hisslər-duyğu və təbəssümlər obrazlaşır. Ədibin dialoqlarında, ümumən, bədii nəsr və dram əsərlərində lirik romantik xəttin hissi-idraki düşüncələrin, bütövlükdə sənətkarın zəngin, davamlı müşahidə qabiliyyətinin səmərəsi ilə bağlı olsa da, həyata, yaşadığı zamana, əbədi-bədii mühitə olan baxış və münasibətindən çox asılıdır. Bədii yaradıcılıqda əsl yeniliyin mənbəyi həyatın özüdür. Yalnız öz xalqının həyatı ilə, mənafeyi, tələb və ehtiyacları, hissi idraki düşüncələri ilə maraqlanan-yaşayan sənətkar ədəbi-bədii idrakın məhsulunu irəliyə apara bilər, korlamaz. Bu da yenə «sənətkar istedadının irəliyə uçuşu» ilə bağlı olan təbii bir yaradıcılıq prosesidir. İlyas Əfəndiyev bir yazıçı kimi bu cəhətdən özünü doğruldan, bədii əsərləri ilə, bənzərsiz dili, üslubu ilə nümunə göstərən sənətkarlardandır. Bu barədə çoxlu nümunələr göstərmək olar. Onun nəinki dialoqları, bütün yaradıcılıq vasitələri; monoloqları, hadisə əhvalat, vəziyyət yaratmaq üsulları, tipik mühit, şərait, obraz yaratmaq cəhdləri həmin sistem üzərində qurulur. Odur ki, onun ədəbi-bədii irsi hər şeydən daha öncə ovsunlu, sirayətəddici, dil və bənzərsiz-lirik romantik üslubu ilə bağlıdır. Onun dialoqları da, monoloqları da, bədii dili və üslubuna borcludur. Böyük ədəbiyyatşünas Y.Qarayev İlyas Əfəndiyevin bir sənətkar kimi yaradıcılığından xüsusilə dram sənətindən danışarkən yazır ki, «İlyas Əfəndiyev öz

yüksək mədəniyyətli istedadını həyatımızın daha dərin qatlarına yönəldir...

İlyas Əfəndiyevin elmi-nəzəri yaradıcılığı barədə tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda söylənilən təqdirədirici mülahizələr bir daha sübut edir ki, o, XX əsr ədəbiyyatın inkişafında misilsiz xidmətlər göstərdiyi kimi, bu gün də həm bədii nəsrimizin, həm də teatr sənəti və dramaturgizmin inkişafında istiqamətverici ustad nasir və dramaturq kimi iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild, Bakı, EA-nın nəşriyyatı, 1967, səh.271.
2. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri altı cildə, I cild, Bakı, «Yazıçı» nəş. 1984, səh.40.
3. Qarayev Y. Müasirliyin sabitliyi. İlyas Əfəndiyev. Əsərləri birinci cild, Bakı, «Yazıçı» nəş. 1983, səh.5.
4. Qarayev Y. Səhnəmiz və müasirlərimiz. Bakı, Azərnəşr, 1972, səh.68-69.
5. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı. Azərnəşr. 1973, səh.6.

А.Шалала

Система диалогов в рассказах Ильяс Эфендиева

Резюме

Статья посвящена реалистическому творчеству Ильяс Эфендиева, одного из классиков азербайджанской литературы, мастеру создания монологов и диалогов. Следует отметить, что проблема диалогов является актуальной как с точки зрения лингвистики, так и литературоведения. Писатели, литературные критики и ученые-литературоведы высказали ряд ценных мнений по поводу диалогов и монологов. Они рассматривали эти явления как необходимое средство для создания ситуации, события, обстановки и особенно образа. Диалог и монолог в руках мастера становится самым действенным творческим методом, способствующим выражению лирико-романтических чувств, эмоционального настроения, различных психологических состояний героя. В статье на многочисленных примерах произведений рассматриваются особенности языка и стиля рассказов Ильяс Эфендиева, характерные для всего творчества литератора.

System of dialogues of Ilyas Efendiyev's stories

Summary

The article is devoted to the realistic creativity of Ilyas Efendiyev, one of classics of the Azerbaijani literature, and the master of creation of monologue and dialogues. It is necessary to notice, that the problem of dialogues is actually both for linguistics and literary criticism. By many writers, literary critics and scientists-literary critics were said valuable opinions concerning dialogue and monologue. They considered these phenomena as necessary means for creation of a situation, history, conditions and especially an image. Dialogue and a monologue in hands of the master becomes the most effective creative method promoting expression of lyrical-romantic feelings, emotional mood, and various psychological conditions of the hero. In the article on many examples from products are considered language and style features of Ilyas Efendiyev's stories, which characteristic for all creativity of the writer.

Rəyçi: **Nailə Məmmədova**
 filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

BDU

zohra@mail.ru

ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMİ

Açar sözlər: Azərbaycan, leksika, lüğət ehtiyatı, dərs vəsaiti, dünyagörüşü, nitqin formalaşması, elmi əsas.

Keywords: *Lexicon, Azerbaijan language, manuals, outlook, formation of the speech, scientific basis*

Ключевые слова: *Словарный запас, азербайджанский язык, учебные пособия, мировоззрение, формирование речи, научная основа.*

Azərbaycan dili təliminin konkret və ümumi didaktik vəzifələri vardır. Müasir məktəb cəmiyyətin ən vacib ictimai tələblərini həyata keçirən bir müəssisə olmaqla hər bir şagirdin gələcəkdə xalq üçün, vətən üçün layiqli şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili fənni də bu vəzifənin yerinə yetirilməsində özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Dil etnopsixoloji, ictimai mahiyyəti etibarilə şəxsiyyətin formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Buna görə də məktəbdə Azərbaycan dili dərslərinin didaktik prinsiplər əsasında təşkili, lüğət üzrə işlərə xüsusi əhəmiyyət verilməsi müəllimlərin daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Lüğət üzrə, nitqin inkişafı ilə əlaqədar dərslərdə aparılan işlərin ümumi sistemində leksik işlər xüsusi yer tutur. Dilin lüğət tərkibi fasiləsiz dəyişmədə olub, elm və texnikanın, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar daim yeni sözlər hesabına zənginləşir, eyni zamanda sözlər köhnələrək sıradan çıxır. Deməli, dilçiliyin leksika şöbəsində sözlərin işlənmə dairəsi, mənşəyi, semantikasi öyrənilsə, burada dilimizin lüğət tərkibinin tarixi inkişafı, müasir vəziyyəti işıqlandırılır. Ona görə də leksik işlərin elmi əsaslarını bilmədən Azərbaycan dili təliminin əsas sahəsi olan nitqin inkişafı, eləcə də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları kimi məsələləri metodiki cəhətdən düzgün həll etmək mümkün olmaz.

Dilin lüğət tərkibini işlənmə dairəsinə görə iki yerə bölürlər. Ümumişlək sözlər; qeyri-ümumişlək sözlər. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif sayda göstərilən S.Cəfəov, H.Həsənov, D.N.Şmelyov, V.İ.Koduxov və s. kimi dilçilərin əsərlərində göstərilən xüsusi və ümumi leksika və ya qeyri-ümumişlək leksikaya daxil olan sözlər qrupu-tarixizm, arxaizm, dialekt sözləri, arqolar, jarqonlar və sairələrin ayrı-ayrılıqda şagirdlərə mənimsədil-

məsi, belə sözlərin mənalарının şаğirdlərə öyrədilməsi onların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Şаğirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarından biri leksik alınmalardır. Leksik alınmalar problemi ilə bağlı dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat işləri az deyil. Əlbəttə, dilin zənginləşməsində, eləcə də şаğirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində leksik alınmaların rolunu öyrənərkən mənşəcə ayrı-ayrı dillərdən olan sözlərin qruplaşdırılıb araşdırılması vacibdir. Alınma sözlərin dilə keçməsinin əsas səbəbləri dil əlaqələri fonunda aydınlaşdırılır. Alınmaların dilin lüğət tərkibinin leksik laylarında paylanması yolu ilə tədrisi şаğirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün daha münasibdir. Belə ki, alınmalar ümumişlək sözdürmə, yoxsa arxaizmdir, termindir və ya neologizmdir? Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan *marşal, frak, manevr, pristav, uryadnie, naçalnik, kompüter, market, biznes* və s. kimi sözlərin dilin lüğət tərkibinin işlənmə dairəsinə görə bölgüsünün hansı layında istifadə edilməsi şаğirdlərə düzgün aydınlaşdırılırsa, həmin sözlər hesabına onların lüğət ehtiyatı zənginləşir. Beləliklə, leksik alınmaların dilin lüğət tərkibinin leksik laylarında paylanma yolu ilə öyrədilməsi şаğirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilmə mənbələrindən biridir.

Dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərin dilə keçməsinin əsas səbəbləri dil əlaqələri fonunda aydınlaşdırılır və alınmaların bir sıra yolları göstərilir. Müəyyən dildə danışanlar özlərində olmayan, başqa dilin daşıyıcılarını öz məişətlərinə daxil edərkən onu adlandırmaq üçün ilk növbədə ona yaxın əşyaların adlarından istifadə edirlər. Y. Blumfeld yazır: «German xalqları xristianlığı qəbul edərkən büt-pərəstlik terminlərini saxlamışlar». Leksik alınmalardan bəhs edərkən bir sıra tədqiqatçılar kalkanı ayrıca leksik alınma növü səviyyəsinə qaldırırlar. A. Reformatski göstərir ki, kalka sözün hissələr üzrə tərcüməsidir.

Azərbaycan dilçiliyində də kalka haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlik. N. Xudiyev, M. İsmayılova və s. kimi müəlliflərə görə «kalkalar söz yarıdıcılığının bir forması olub dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir».

Bizim fikrimizcə, *sotrudnik-əməkdaş, udarnik-zərbəçi* və s. kimi kalkalar leksik alınmalar kimi təqdim edilməlidir. Lakin belə sözlər vasitəsilə də şаğirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda internasional, yaxud beynəlmiləl sözlərdən geniş bəhs olunur. Leksik alınmaların bir qismini internasional sözlər təşkil edir. Internasional terminlər üzrə geniş tədqiqat aparan N. Məmmədli *krizis, diversiya, korifey, kodeks, dramaturgiya* və s. kimi sözləri beynəlmiləl terminlərə aid edir. Bizim fikrimizcə, belə sözlərin mənasını, dildəki qarşılığını

anladaraq şagirdlərə mənimsətməklə onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmiş olur.

Elmi və metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün söz və sözün mənası üzərində iş aparmaq lazımdır. Yəni şagirdlərə sözə şüurlu münasibət bəsləməyi öyrətmək lazımdır. Sözün leksik mənası dedikdə, onun əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyəti, başqa sözlə maddi mənası, obyektiv varlığın müxtəlif hadisələri ilə (əşya, əlamət, hərəkət və s.) münasibəti nəzərdə tutulur. Qrammatik məna isə hər cür konkretlikdən məhrum olan ümumiləşmiş mənadır (isim, sifət, say, əvəzlik, fel və s.).

Biz ünsiyyət prosesində sözləri bir-biri ilə bağlamaq üçün leksik mənanı saxlamaqla onları müxtəlif şəkillərə salıx – hallandırır, kəmiyyətə, zamana, şəxsə görə dəyişirik. Leksik mənaya malik hər bir söz ayrılıqda işlənmir, qrammatik cəhətdən müəyyən qaydaya salınır, müəyyən şəkə düşür, dəyişikliyə uğrayır. Qrammatik məna da leksik mənanı dəqiqləşdirir. Hər bir sözün leksik mənasının əsasında anlayış durur. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirilməsi şüurlu şəkildə həyata keçirilməlidir. Şagirdlərə sözləri mexaniki şəkildə əzbərlətməklə onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək mümkün olmaz. Söz öz növbəsində mücərrəd təfəkkürün forması olan anlayış və hadisələrin ümumi əlamətlərini əks etdirir. Akademik V.V.Vinoqradov sözün leksik mənasının müxtəlif faktlarla müəyyən olunmasından bəhs edərək yazır ki, söz bir çox hallarda ifadə etdiyi anlayışa uyğun gəlir. Leksik məna sözün aid olduğu nitq hissəsinin, qrammatik kateqoriyanın xassəsindən, ictimai məna daşıyan kontekstdən, başqa sözlərlə konkret əlaqələrindən, sinonimlərlə semantik münasibətindən, ekspressiv-üslubi rəngindən asılı olur. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir sözün mənası başqa sözlərdən təcrid olunmuş halda deyil, kontekst daxilində izah olunmalıdır. Belə olarsa, şagirdlərin lüğət ehtiyatı sözlərin mənasının dərk edilməsi yolu ilə zənginləşər.

Lakin V-X siniflərdə söz üzərində işin çətinliyi nəzərə çarpır. Bu məhz sözün təbiəti ilə, onda leksik-qrammatik mənanın vəhdətdə olması ilə bağlıdır. Sözü belə bir vəhdətdə qavramaq şagirdlər üçün çətinidir. Belə ki, çox vaxt şagirdlər sözün yalnız leksik-əşyavi mənasını anlayır, qrammatik mənasını, onun müəyyən bir kateqoriyaya münasibətini dərk etmirlər. Bu cəhəti nəzərə alaraq, sözlərin leksik-əşyavi mənasına üstünlük verməklə şagirdlərin lüğət ehtiyatının empirik üsulla zənginləşdirilməsini tələb edən əvvəlki proqramlardan fərqli olaraq, yeni proqramların tələbi sözə linqvistik münasibət yaratmaqdır.

Dilimizdə sinonimlik problemi xeyli araşdırılsa da, müəyyən mənada bu məsələnin öyrənilməsinə yenə də ehtiyac vardır. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mənbələrindən biri də sinonimlərdir. Elmi-

pedaqoji ədəbiyyatda sinonim sözlər adı altında çox vaxt səslənmə etibarilə müxtəlif, mənaca eyni sözlər nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, belə bir tərifi düzgün deyil. Sinonimlərin mənə yaxınlığını eyniyyət kimi başa düşmək düz deyil. Bir çox dilçilər – A.Reformatski, V.Roduxov, P.Aleksandrov və başqaları belə hesab edirlər ki, sinonim sözlər bir-birini tam əvəz edə bilər. A.Qriqoryevna yazır: «Yalnız mənə eyniyyət sözlərə sinonimlər kimi baxmaq imkanı verir».

E.M.Qalkina-Fedoruk, N.Şanskiy, A.Şapiro, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, B.Əhmədov və başqaları sinonimləri bir əşya, əlamət, hadisə ilə, yəni bir anlayışla bağlı, lakin müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlər hesab edirlər.

Beləliklə, qəbul olunmuş fikir budur ki, sinonimlər müxtəlif cür səslənən, bir anlayış bildirən, lakin ümumi mənasında fərqi, mənə çalarlığını saxlayan, üslubi və ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən yaxın mənalı sözlərdir. Sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri kontekstdə meydana çıxır. Məlumdur ki, *müharibə, dava, döyüş, vuruş* kimi sözlər sinonim sözlərdir. Lakin bu sözləri heç də hər yerdə bir-birinin yerində işlətmək mümkün olmur: *müharibə veteranı, müharibə əlili* dediyimiz halda, *döyüş//vuruş veteranı, əlili* ifadələri işlədilmir. Sinonimlər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi kontekst daxilində öyrədilməli, onların hər bir mənə çaları, üslubi xüsusiyyətləri, ekspressivlikləri şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Dildə leksik-semantik əlaqələr antonim sözlərlə də şərtlənir. Antonimləri tədris edərkən bəzi spesifik cəhətləri şagirdlərə aydınlaşdırmaq gərəkdir. Belə ki, antonimləri aralarında heç bir əlaqə olmayan əks mənalar bildirən sözlər kimi təqdim edirlər ki, belə bir fikir, əlbəttə, səhvdir. Antonim sözlər ona görə əksmənalı hesab edilir ki, onların əsasında bir ümumi anlayış durur: Məsələn, gecə-gündüz; axşam-səhər antonimləri ümumi bir zaman anlayışı ilə bağlıdırlar. Yəni antonimlərin hər iki tərəfi eyni əşya, eyni hadisə və proseslə işləyə bilər: Məs, gecə vaxtı, gündüz vaxtı; axşam çağı, səhər çağı; yaxşı iş, pis iş; aşağı mərtəbə, yuxarı mərtəbə və s.

Deməli, antonimlərlə real varlığın müəyyən cəhətlərinin əks mənaları ifadə olunur. Antonimlər arasında belə təbii əlaqə şagirdlərin lüğət ehtiyatını çoxlu sözlər hesabına zənginləşdirməyə imkan verir. Antonimlərdən həm də nitqi dəqiqləşdirmək məqsədilə istifadə edilir. Bəzən hər hansı bir sözün mənasını dəqiqləşdirmək məqsədilə həmin sözün antonimlərindən istifadə olunur. Məsələn, *passiv* sözünün mənasını izah etmək üçün ilk növbədə onun əksini bildirən *aktiv* sözü yada düşür və hər ikisinin mənasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində məxtəlif üslublarda işlənən antonim sözlərin də xüsusi rolu vardır.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi istiqamətində iş apararkən lüğət üzrə işlərdən biri də söz yaradıcılığı məsələləri üzərində

dayanmaqdır. Söz yaradıcılığı bəhsi həm leksikanın, həm də qrammatikanın tədqiqat obyektidir. «Söz yaradıcılığı morfologiyaya sıx yaxınlaşır, eyni zamanda, o, leksikologiyadan ayrılmazdır». Söz yaradıcılığı ilə qrammatika arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin söz yaradıcılığı yeni sözlərin əmələ gəlməsinin, başqa sözlə, dilimizin yeni sözlərlə zənginləşməsinin müxtəlif yollarını öyrənir. Məhz bu cəhətdən söz yaradıcılığı leksika ilə əlaqədardır. Azərbaycan dili daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq özünəməxsus söz yaradıcılığı xüsusiyyətlərinə malikdir: *leksik, morfoloji, sintaktik*. Söz yaratmanın ən məhsuldar yolu şəkilçi morfemin köklə birləşməsindən ibarət morfoloji yoldur. Bu prosesin öyrənilməsi sözün tərkibi haqqında məlumatın şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir. Bu əsas da yaranan hər bir sözü mənimsəməklə şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir. Məlumdur ki, leksik yolla yaranan sözlər əsrlərdən bəri dilimizdə işlənsə də, cəmiyyətin tələbini ödəmir, lakin həmin sözlər yeni sözlərin yaranmasına kömək edir. Bu baxımdan, dilimizin lüğət tərkibində yalnız öz dilimizə məxsus olan sözlər, ifadələr vardır ki, onlar morfoloji və ya sintaktik üsulla yaranmışdır: Məs.: *döyüş, uduş, arayış, udlaq, qoşma, tapşırıq, duyğu, uzaqgörən, günəbaxan* və s. kimi yüzlərlə, minlərlə sözlər vasitəsilə şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi – söz üzərində iş onları nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirir. Onlar ətraf aləmin əşya və hadisələrini müşahidə və müqayisə etməyi, hadisələri ümumiləşdirməyi, analiz-sintez etməyi, nəticə çıxarmağı söz vasitəsilə, öz lüğət ehtiyatları vasitəsilə yerinə yetirirlər. Buna görə də şagirdlərin lüğət ehtiyatı nə qədər zənginləşdirilərsə, onların dünyagörüşü bir o qədər artar, nitqləri inkişaf edər.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük maraq göstərilmişdir. Rus metodistləri F.Buslayev, R.Uşinski və başqaları ana dili tədrisinin bütün sistemində lüğət işinə geniş yer verməyi lazım bilmişlər.

Lakin 1950-ci illərdən sonra şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi xüsusi problem kimi qarşıya qoyuldu. Bu ciddi problemin həllində A.Tekuçev, P.İvanov, M.Baranov və başqaları mühüm işlər görmüşlər.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və nitqin formalaşdırılması probleminə görkəmli pedaqoq və psixoloqlar da – D.Elkonin, A.Lyubinskaya, N.Morozov, Y.Aydarova və başqalarının tədqiqatlarında da geniş yer verilmişdir.

Azərbaycanda isə 1917-ci ilə qədər leksik işlərin təşkili, aparılması və metodikası haqqında konkret bir əsər yoxdur. Lakin bu dövrdə M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.Zərdabi, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, A.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə və başqa maarifpərvər ziyalıları məktəblər açmaq, zəhmətkeşlərin balalarına təhsil vermək, ana dili, əlifba,

orfoqrafiya məsələlərini həll etmək, dərsliklər hazırlamaq kimi mühüm problemlər maraqlandırır.

Azərbaycan dilində metodik ədəbiyyatda şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları haqqında fikirlərə dilçi-metodistlərin yazılarında 1925-ci ildən sonra öləri də olsa, rast gəlirik. Bundan sonra 1942-ci ildə nəşr edilmiş metodika kitabının «Lüğət işləri» bölməsində məktəbə yenidən gəlmiş uşaqların lüğət ehtiyatının öyrənilməsinin əhəmiyyəti qeyd edilir.

Bələliklə, B.Çobanzadə, C.Məmmədquluzadə, Q.Ələkbərli və s. öz tədqiqatlarında bu məsələ ətrafında öz fikirlərini bildirmişlər.

1950-ci illərdən sonra Azərbaycanda metodika elminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu sahədə xeyli işlər görüldü, yeni-yeni tədqiqat əsərləri yarandı ki, bu haqda tədqiqat boyunca danışacağıq.

Azərbaycan dili fənni üzrə kurikulum interaktiv metodikaların yaradılmasını zəruri hesab edir, bu əsasda dil materiallarını nəzəri cəhətdən qavramaqla bərabər, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi də prioritet məsələlərdən biri olmalıdır. Burada dərsliklərin də payı vardır. Dərsliklər elə tərtib olunmalıdır ki, hər bir mövzunu keçərkən, ya nümunələr, yaxud nəzəri və praktik çalışmaları vasitəsilə şagirdlərin lüğət ehtiyatı mövzudan asılı olaraq, minimum və ya maksimum həddə zənginləşdirilə bilsin.

V sinifdən Azərbaycan dili üzrə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi ibtidai siniflərin bazası üzərində qurulur. Ona görə də pedaqoq-metodistlərin, psixoloqların fikrincə, bu işə ibtidai siniflərdən başlayaraq XI sinfə qədər mütəmadi davam etmək nəinki təkcə Azərbaycan dili dərslərinin, eləcə də digər fənlərin borcudur. Azərbaycan dili müəllimlərinin fəaliyyətinin əsas prinsipi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işini rəbitəli nitqə daxil edə bilməkdən ibarət olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996. səh.208
2. Y.Ş.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, səh. 430
3. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı// Azərbaycan təhsil siyasəti. I hissə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2005. səh. 368
4. Cəfərov S.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, «Elm» nəşr. 1984, səh.124
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988
6. Şmelyev D.N. Sovremennyy russkiy əzık. Leksika, M.Prosvəşeniye, 1997, 335 str.

7. Koduxov V.İ. Vvedeniye v yazıkoznaniye. M., 1987, 348 str.
8. Blumfeld S. Yazık. M., 386 str.
9. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v əzıkoznaniyev. M. 1956
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşdirilməsi yolları. Bakı, 1987. səh. 10
11. Məmmədəli Nadir. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər), Bakı, «Elm», 1997, səh.142
12. Vinoqradov V.V. Osnovniye tipii leksiçeskix znaçeniy slov. (Voprsı əzıkoznaniya), M., 1953, №5, str.6
13. Qriqoryeva A. Zametki o leksiçeskoy sinonimii. Voprosı kulturi i reçi: Vipusk II. M., 1959. str.8
14. Bax: Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, səh.81
15. Y.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, səh.436-437
16. Abdullayeva A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərnəşr 1968, 236 səh.
17. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışiq dili, Bakı, «Maarif», 1987, 77 səh.
18. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, 2009, 156 səh.
19. Əbdülov M. Kiçik yaşlı məktəblilərdə lüğət ehtiyatının və şifahi nitq vərdislərinin inkişaf dinamikası. Bakı, 1973, 195 səh.
20. Əhmədov B.A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı, «Maarif», 1967, 110 s.
21. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları. Bakı, 1987
22. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsaları. Bakı, «Maarif», 1978, 220 s.
23. Mikayılov R.X. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi. Bakı, «Maarif», 1968, 128 s.

З.Набиева

Проблема обогащения словарного запаса учащихся

Резюме

Статья посвящена проблеме обогащения словарного запаса учащихся. Здесь говорится о роли современной школы как организации, воплощающей в жизнь самые важные требования общества, воспитывающей учащихся как достойных личностей. В статье говорится о важности предмета азербайджанский язык. Здесь отмечается, что изучении случаев употребления слов, их происхождения и семантики в разделе языкознания лексика способствует освещению исторического развития

и современного состояния словарного состава азербайджанского языка. Для развитие речи, являющейся основой обучения азербайджанского языка и решения проблемы обогащения словарного запаса учащихся, необходимо знание научных основ лексики

Z.Nabiyeva

The problem of enrichment of the lexicon of pupils

Summary

The article has devoted to a problem of enrichment of a lexicon of pupils. Here it has been told about a role of modern school as the organization which is realizing the most important requirements of society, bringing up pupils as worthy persons. In article is told about importance of Azerbaijan language` subject. Here it is noted that studying of cases of the use of words, their origin and semantics in the section of linguistics lexicon promotes publicizing of historical development and the current state of dictionary structure of Azerbaijan language. Scientific bases of lexicon is necessary for development of the speech which is a basis of training of Azerbaijan language and a solution of the problem of enrichment of a lexicon of pupils` knowledge.

Rəyçi:

Sultan Seyidova
filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

İLƏHƏ SEYFULLAYEVA
filologiya elmləri namizədi
Lənkəran Dövlət Universiteti
Seyfullayeva-i@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRİN İŞTİRAKI İLƏ YARANAN MÜRƏKKƏB
(TƏRKİBİ) FEİLLƏR

Açar sözlər: alınma sözlər, ərəb alınmaları, mürəkkəb (tərkibi) feil, müasir Azərbaycan dili, köməkçi feil, ərəb dili.

Key words: loanwords, Arabic borrowings, compound verbs, modern Azerbaijan language, auxiliary verb, Arabic language.

Ключевые слова: заимствованные слова, арабские заимствования, сложные (составные) глаголы, современный Азербайджанский язык, вспомогательный глагол, арабский язык.

Müasir Azərbaycan dilində maraq doğuran məsələlərdən biri də mürəkkəb (tərkibi) feil problemidir. Məlum olduğu kimi, dilimizdə sözlər quruluşuna görə üç qrupa bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Sadə sözlər yalnız kök və ya kök və qrammatik şəkilçilərdən, düzəltmə sözlər isə kök və leksik şəkilçidən ibarət olur. Mürəkkəb sözlər isə ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir və bitişik və ya tire ilə yazılır. Dilimizdəki digər nitq hissələrinə baxdıqda burada mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə və yazılma qaydalarına tam riayət olunduğunu görmək mümkündür. Feillərə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqadır. İki sözün birləşməsindən yaranıb ayrı yazılan və mürəkkəb fel adlandırdığımız bu tipli birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında da qeyd olunduğu kimi, tərkibi feillər adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

Topladığımız faktlar göstərir ki, ərəb mənşəli sözlər müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb (tərkibi) feillərin əmələ gəlməsində fəal rol oynayır. Əsasən iki tərkib hissədən ibarət olan bu qəbil mürəkkəb sözlərin birinci komponentini ərəb mənşəli sözlər, ikinci komponentini isə Azərbaycan dilinə məxsus feillər təşkil edir. Belə quruluşlu mürəkkəb sözlərin tərkibindəki ikinci komponent köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirir.

Azərbaycan dilinə məxsus köməkçi feillərin ərəb mənşəli sözlərə artırılması ilə düzələn əksər tərkibi feillərdə, demək olar ki, köməkçi feil öz əsl mənasını itirərək məcazi mənaya keçir. Eyni zamanda qoşulduğu sözləri təkcə qrammatik idarə təsiri altına alıb, formaca dəyişdirməklə kifayətlənməyərək, bəzən məcazilik təsiri altına da alır və öz həqiqi mənasından uzaqlaşdırır.

Topladığımız nümunələr göstərir ki, ərəb mənşəli sözlərlə Azərbaycan dili feillərinin birləşməsindən yaranan mürəkkəb (tərkibi) feillər öz

mahiyyəti etibarı ilə iki yerə ayrılır: 1) müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillər vasitəsilə düzəlmələr; 2) müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillər vasitəsilə düzəlmələr.

Müasir dilimizdə mürəkkəb (tərkibi) feillərin komponenti kimi çıxış edən müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillər, əsasən, bunlardır: “etmək”, “eləmək”, “olmaq” və “qılmaq”. Bunlardan “etmək”, “eləmək” və “olmaq” köməkçi feilləri dilimizdə istər türk, istərsə də ərəb mənşəli sözlərə qoşularaq fəal şəkildə işlənməkdədir, lakin “qılmaq” feilinin istifadə dairəsi XVII əsrdən sonra tədricən məhdudlaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində “qılmaq” köməkçi feili yalnız bir neçə mürəkkəb (tərkibi) feildə öz köməkçi rolunu saxlaya bilmişdir, məsələn: namaz qılmaq, çarə qılmaq, məsləhət qılmaq və s. “Qılmaq” feili “etmək”, “eləmək” feillərinin sinonimidir və işləndiyi məqamlarda, əsasən, bu mənaları ifadə etmişdir.

Misallara nəzər salaq:

باعث “bais” sözü ərəb dilində “səbəb, motiv, təhrik etmə” mənasında işlədilir (2, s. 94). Müasir Azərbaycan dilində də ərəb mənşəli bu söz ayrılıqda işlənərək “səbəb, səbəbkar, səbəb olan adam” mənasını ifadə edir. (1, I c., s. 182). Məsələn: “Hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir və xoş güzəranlığına baisdir” (M.F.Axundov). “Gər İbni Səlam idi bəhanə; Məcnun idi bais ol fəğanə” (Füzuli). Eyni zamanda, “bais” sözü dilimizin köməkçi feili “olmaq” sözü ilə tərkibi feil əmələ gətirir və “səbəb olmaq” mənasını bildirir. Məsələn: “Atlar da, deyəsən, sahiblərinin iftixarına bais olduqlarını duymuşdular” (Mir Cəlal). “Bais nə oldu, ey güli-rəna ki, görmürəm; Əvvəlki iltifatlarından əsər sənin?” (S.Əzim).

قادر “qadir” sözü ərəb dilində “1) güclü, əzəmətli, qüdrət və qüvvət sahibi; 2) bacarıqlı, bacaran” mənalarını ifadə edir (2, s. 800). “Qadir” sözü dilimizdə həm ayrılıqda, həm də “qadir olmaq” mürəkkəb feilinin tərkibində işlədilir. Ayrılıqda işləndikdə ərəb mənşəli bu söz dilimizdə “1) qüdrətli, böyük qüvvət və qüdrət sahibi olan; bacaran, qabil; qüvvəsi, gücü çatan; 2) yaradan, allah” mənalarını ifadə edir (1, I c., s. 390). Məsələn: “Min nemət yetirir vətən torpağı; Alqış mərd, qabarlı, qadir əllərə!” (Ə.Cəmil). “Dünyada ilk dəfə olaraq qadir sovet dövləti insanı müqəddəs istəyi ilə birləşdirdi” (S.Rüstəm). “Qadir olmaq” tərkibi feili isə dilimizdə “bacarmaq, bir şeyi etməyə qüvvəsi və qüdrəti olmaq” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Yavaş-yavaş ətrafımdakı şeyləri seçməyə qadir oldum” (S.S.Axundov). “Bir az ürəkli olsun, yoxsa mürəfiə vaxtında qorxuram iqrara qadir olmuya” (M.F.Axundov).

دوام “dəvam” sözü “1) sürəklilik, davamlılıq, uzunsürmə, daimilik; 2) işdə olma müddəti” mənalarını bildirir (2, s. 340). Bu söz dilimizdə ayrılıqda işləndikdə “1) dözümlü, möhkəmlik, təqə, tab; müqavimət qabiliyyəti; 2) bir şeyin, işin və ya hadisənin daimi və ya müəyyən müddətli

olması; sürək, arası kəsilməmə” mənalərini ifadə edir (1, II c., s. 10). Məsələn: “Dərdə kimin vardır mən tək davamı; Eşqin mərəziyəm, sən ver davamı” (M.F.Axundov). “Biz başımıza həmişəlik doğru və sadıq oxucu cəm etmişik, bu, hələlikdə bizə kifayətdir və buna isbat məcmuəmizin davamıdır” (C.Məmmədquluzadə). Müasir Azərbaycan dilində “davam” sözü “davam etdirmək” və “davam etmək” tərkibi feillərini də əmələ gətirir ki, bunlardan “davam etdirmək” “başlanmış bir işi eyni qayda və ardıcılıqla fəaliyyətdə saxlamaq, inkişaf etdirmək” mənasını, “davam etmək” isə “1) dözmək, tab gətirmək, müqavimətə və çətinliyə qarşı dayanmaq; 2) bir şeyin üzərində möhkəm durmaq, səbat göstərmək; 3) arasıkəsilmədən sürmək, əvvəlki halında qalmaq, fəaliyyətdə olmaq, təsirini, gücünü, şiddətini olduğu kimi saxlamaq” mənalərini bildirir. Məsələn: “Axır vətəndən uzaqda davam eləyə bilməyib gəlmişəm” (Ə.Haqqverdiyev). “Usta Ağabalanın ürəyində cinlərin qorxusu hələ davam edirdi” (Y.V.Çəmənəzəminli).

إعلان “elan” sözü ərəb dilində “1) elan etmə, dərc etmə; 2) elan, bildiriş; 3) afişa” mənalərində işlədilir (2, s. 685). Müasir Azərbaycan dilində bu söz “yazılı, çap olunmuş bildiriş, xəbər, məlumat” mənasını ifadə edir (1, II c., s. 198). Məsələn: “Üç gün qabaqdan divarlara böyük, rəngli elanlar vurulmuşdu” (Mir Cəlal). Müasir dilimizdə ərəb mənşəli bu söz vasitəsi ilə “elan etmək” və “elan vermək” tərkibi feilləri əmələ gəlir ki, bunlardan “elan etmək” “1) hamının eşidəcəyi tərzdə xəbər vermək, məlumat vermək, bildirmək; 2) açmaq, izhar etmək” mənasını, “elan vermək” isə “1) məlumat vermək, xəbərdar etmək, bildirmək; 2) qəzet və ya mətbuat vasitəsilə bildirmək, xəbər vermək” mənalərini bildirir. Məsələn: “İlanə verənləri mətbuat səhifələrində adbaad elan etmək çətin idi” (Mir Cəlal). “Bakı fəhlələri bütün Rusiyanı bürüyən inqilaba səs verərək öz həmrəyliyini elan edir və tətillə başlayırdı” (M.S.Orduvadi). “Gəldiyev elan verib, sabaha büro iclası çağırırdı” (Mir Cəlal).

اعتبار “etibar” sözü “1) nəzərə alma, əhəmiyyət vermək; 2) hörmət, nüfuz; 3) etimad” mənalərində işlədilir (2, s. 121). Müasir dilimizdə “etibar” sözü ayrılıqda işləndikdə “1) bir şəxsin ixtisasına, sədaqətinə, səmimiyyətinə, doğruluğuna, düzgünlüyünə inam, etimad, əməniyyət və bunlara əsaslanan “münasibət”; 2) (klas.) ad, şərəf, hörmət, nüfuz” mənalərini bildirir (1, II c., s. 213). Məsələn: “İnsan oğlu can verər pərvanə tək atəşlərə; Düz sözün, düz ilqarın, düz etibarın eşqinə” (S.Vurğun). “Getdi şənımız, etibarımız; Varmı rütbəmiz, iqtidarımız” (M.Ə.Sabir).

Dilimizdə “etibar” sözü vasitəsilə “etibar etmək”, “etibar qılmaq” tərkibi feilləri də işlədilir ki, bunlar da “inanmaq, etimad etmək, inam göstərmək” mənalərini ifadə edir. Məsələn: “Mən böylə qılırdım etibarı; Kim bundan olur könül qərarı” (Füzuli). “Amma keyfiyyət bir mərtəbədə qərib idi ki, Yusif Sərrac onun doğru olmağına, bəvəcudi ki, gözü ilə görürdü, hərgiz

etibar edə bilmirdi” (M.F.Axundov). Dilimizdə eyni zamanda ərəb mənşəli bu söz vasitəsi ilə “etibardan düşmək”, “etibarını itirmək”, “etibar qalmamaq” tərkibi feilləri də işlədilir ki, bunlar da “1) hörmətdən düşmək, nüfuzunu itirmək; 2) daha mötəbər olmamaq, özünə olan inamdan məhrum olmaq; 3) qüvvəsini, təsirini itirmək (sənəd haqqında)” mənalarını bildirir. Məsələn: “Bundan sonra zamanədə mən mərzə şaiqəm; Çün düşmüşəm yanında onun etibardən” (S.Ə.Şirvani).

مذاق “məzaq” sözü ərəb dilində “dad, tam, ləzzət” mənasında işlədilir (2, s. 352). Müasir dilimizdə ərəb mənşəli bu söz “mazaq” formasında vulqar söz kimi işlənərək “zarafat, əylənmə, dilxoşluq (adətən kişi ilə qadın arasında) mənasını ifadə edir (1, III c., s. 253). Dilimizdə bu söz vasitəsilə “mazaq etmək (eləmək)” tərkibi feili də işlədilir ki, bu da “əylənmək, zarafatlaşmaq, dilxoşluq etmək” mənasını daşıyır. Məsələn: “Baxın, Pərviz xanın baş hərəmi öz ərinin gözünün qabağında nökar ilə mazaq eləyir” (Ə.Haq-verdiyev).

Ərəb dilində ميل “meyl” sözü “1) eniş, mailik; 2) həvəs, meyl, rəğbət; 3) istək, can atmaq” mənalarını ifadə edir (2, s. 990). Müasir Azərbaycan dilində “meyl” sözü ayrılıqda işləndikdə “1) bir tərəfə əyilmə; 2) istək, arzu, həvəs; 3) könül, məhəbbət” mənalarını daşıyır (1, III c., s. 272). Müasir dilimizdə ərəb mənşəli bu söz vasitəsilə əmələ gələn “1) əyilmək; 2) istiqamət almaq, yönəlmək” mənasında “meyl etmək (eləmək)”; “arzulamaq, istəmək, könül bağlamaq” mənasında “meyl qılmaq”; “həvəs göstərmək, rəğbət etmək” mənasında “meyl göstərmək”; “bir şeyə həvəs göstərmək” mənasında “meyl salmaq”; “daha həvəsi olmamaq, istəməmək” mənasında “meyldən düşmək”; “istəmək, bəyənmək, xoşlamaq” mənasında “meyli düşmək”; “həvəsi olmaq, istəmək” mənasında “meyli olmaq”; “istəmək, ürəyindən keçirmək” mənasında “meyli çəkmək” tərkibi feilləri də işlədilir. Məsələn: “Səfər kişi irəliyə tərəf meyl elədi” (Mir Cəlal). “Bir kimsəyə xurşid camalın ola mənzur; Mehri-fələkə meyl qılıb ayə baxarmı? (Q.Zakir). “Meylini sənətə, biliyə saldı; Miçurin dərs verdi Əmirxana da” (S.Vurğun). “Mehribana bu qədər meyli olduğu görülməmişdi” (S.Hüseyn). “Bir ildən artıqdır ki, özü də bilmədən Eyvaza meyl salmışdı” (Ə.Vəliyev). “Mən aşiq, neylim sənə; Düşübdür meylim sənə; Mən dönsəm, üzüm dönsün; Sən dönsən, neylim sənə? (Bayatı).

Ərəb dilində داخل “daxil” sözü “1) daxil olan, girən; 2) iç, daxil” mənalarında işlədilir (2, s. 312). “Daxil” sözü müasir dilimizdə ayrılıqda işlədildikdə “1) içəri, iç tərəf, bir şeyin içərisi; 2) bir ölkənin öz torpağı, öz hüddudlarının içərisi” mənalarını ifadə edir (1, II c., s. 40). Məsələn: “Bu evin daxili xaricindən gözəldir”. “Daxildə düşmənlərlə mübarizəyə başlamadan əvvəl sərhədləri bərkitmək lazımdır” (M.S.Ordubadi). Ərəb mənşəli “daxil” sözü vasitəsilə müasir Azərbaycan dilində “daxil etmək” və “daxil olmaq”

tərkibi feilləri də əmələ gəlir. Bunlardan “daxil etmək” feili “bir şeyin tərkibinə, içərisinə, sırasına salmaq, keçirmək” mənasını, “daxil olmaq” feili isə “1) girmək; 2) başlamaq, girmək; 3) bir təşkilata, cəmiyyətə və s.-yə üzv olmaq; 4) təhsil almaq üçün hər hansı təhsil müəssisəsinə qəbul olunmaq; 5) bir şeyin tərkib hissələrini təşkil etmək” mənalarını ifadə edir, məsələn: “Kürkə bürünmüş, başı başlıqlı Şəhabəddin içəri daxil oldu” (S.S.Axundov). “Bahar fəslə təzəcə daxil olmuşdu” (Ə.Haqverdiyev).

Topladığımız faktlar belə söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan dilində işlədilən bir sıra mürəkkəb (tərkibi) feillər ərəb mənşəli sözlərin dilimizin müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərinə qoşulması vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Haqqında danışılan tərkibi feillərin əmələ gəlməsində feilin çoxmənalılığı və məcazi mənə mühüm rol oynamışdır. Ayrılıqda işləndikdə həqiqi mənə ifadə edən feillər tərkib daxilində başqa sözlə birləşib tərkibi feil əmələ gətirərək öz həqiqi mənasını itirmiş və məcazi mənə kəsb etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində ərəb mənşəli ad qruplu sözlərlə birləşərək tərkibi feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillər, əsasən, bunlardır: “görmək”, “görünmək”, “vermək”, “tutmaq”, “gəlmək”, “bilmək”, “salmaq”, “kəsmək”, “başmaq”, “dönmək”, “almaq”, “itirmək”, “düşmək”, “təpmaq”, “açmaq” və s. Bu sözlərin hamısı müasir Azərbaycan dilində müstəqil mənalı feil kimi işlənəlməkdədir.

Misallara nəzər salaq:

کاسب “kasıb” sözü ərəb dilində “1) qazanan, əldə edən, qazanmaq üçün çalışan; 2) oyunda udan, qazanan” mənalarını ifadə edir (2, s. 879). Müasir Azərbaycan dilində bu söz ayrılıqda işləndikdə “1) heç bir var-dövləti olmayan, ehtiyac içində yaşayan adam, yoxsul; 2) kasıbyana, kasıbvary, yoxsulvary; 3) (məc.) zəif, naqis, qüsurlu” mənalarını bildirir (1, III c., s. 22). Məsələn: “Müsəlmanlar kasıbdırlar, qeyri millətlərdən çox kasıbdırlar və bunun da səbəbi odur ki, müsəlmanların xərci çoxdur” (C.Məmmədquluzadə). “Bilirəm kasıb oğlanlarsınız, mənim əlimdəki qızlara evlənib onların nazını çəkə bilməzsınız” (M.S.Ordubadi).

Ərəb mənşəli bu söz dilimizdə “kasıb düşmək” tərkibi feilini də əmələ gətirir ki, bu da “yoxsullaşmaq, kasıblaşmaq” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Məşədi Səttar axır kasıb düşüb evini satdı” (Ə.Haqverdiyev). “İndi birdən-birə kasıb düşmüş Dilaraya əfsanələr dünyası vəd edirsən!” (Ə.Məmmədخانlı).

Ərəb dilində کفّارة “kəffarə” sözü “bağışlanma, günahını bağışlatma, günahını yuma” mənasında işlədilir (2, s. 888). Ərəb mənşəli bu söz dilimizdə ayrılıqda işləndikdə “dindarların öz günahlarını bağışlatmaq ümidi ilə verdikləri sədəqə, tutduqları oruc” mənasını ifadə edir (1, III c., s. 62). Məsələn: “Mənə meydən keçən gün tövbə verdi şeyx, ey Seyid; Bu gün mən də alıb mey, şeyx üçün kəffarə göndərdim” (S.Ə.Şirvani). Müasir dilimizdə “kəffarə” sözü vasitəsilə “kəffarə vermək” tərkibi feili də əmələ gəlir ki, bu da “günahı

yumaq üçün bir şey (sədəqə) vermək” mənasını bildirir. Məsələn: “Sənin sifətini görənlər sill tapar, gərək kəffarə versin” (N.Vəzirov).

رواج “rəvac” sözü mənəbə dildə “1) yayılmaq, genişlənmək; 2) dövrü, tədavi; 3) tələb” mənalarını bildirir (2, s. 400). Müasir dilimizdə bu söz ayrılıqda işləndikdə “müşəriisi çox olan; təzsətilən, çoxişlənen, işəgedən” mənalarını ifadə edir, məsələn: “Zalim oğlu zalim, yüz yol qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır” (M.F.Axundov). Dilimizdə “rəvac” sözü vasitəsilə “rəvac vermək”, “rəvac tapmaq” tərkibi feilləri də işlədilir ki, bunlar da müvafiq olaraq “irəli aparmaq (getmək), tərəqqi etdirmək (etmək), inkişaf etdirmək (etmək), irəliləmək (irəlilətmək)” mənalarını bildirir (1, III c., s. 535). Məsələn: “Mən müntəzirəm verəm rəvacın; Bimar isə eyləyəm əlacın” (Füzuli). “Vahidin işi günü-gündən rəvac tapırdı” (Mir Cəlil).

مباحثه “mübahisə” sözü ərəb dilində “1) müzakirə; 2) danışmaq; 3) bəhs, mübahisə” mənalarını daşıyır (2, s. 66). Müasir Azərbaycan dilində “mübahisə” sözü “bir işi, məsələni” və s. müzakirə etdikdə öz fikrini qoruyan, sübut etməyə çalışanlar arasında başlanan bəhs, deyişmə” mənasında işlədilir (1, III c., s. 350). Müasir dilimizdə ərəb mənşəli bu söz vasitəsilə “mübahisə açmaq”, “mübahisə düşmək” və “mübahisə etmək (ələmək)” tərkibi feilləri də əmələ gəlir ki, bunlardan “mübahisə açmaq” “1) bir iş, məsələ, söz üstə deyişməyə başlamaq, bəhsə girişmək; 2) elmi yaxud başqa bir məsələni öyrənmək üçün müzakirə etmək” mənalarını, “mübahisə düşmək” tərkibi feili “bir şey, məsələ yaxud iş haqqında müxtəlif rəydə olanlar arasında sözləşmək, bəhs başlamaq” mənasını, “mübahisə etmək (ələmək)” feili isə “bir şeyi, məsələni sübut etməyə çalışaraq etiraz etmək, bəhs etmək, höcətləşmək, deyişmək, sözə gəlmək” mənalarını ifadə edir. Məsələn: “Uzun mübahisədən sonra Şahmar bir tikə çörək kəsib ... dirriyə enmişdi” (B.Bayramov). “O zaman mən sizinlə bu barədə geniş mübahisə açmaq istəmədim” (M.S.Ordubadi). “Onların düşdü çün mübahisəsi; Ki, nədəndir zəmanə hadisəsi!” (S.Ə.Şirvani). “Bir nəfər ... bir hampa kəndli ilə mübahisə eləyirdi” (Ə.Haqverdiyev).

مقام “məqam” sözü “1) vəziyyət, hal, mövqe; 2) yer; 3) dəyər, qiymət, əhəmiyyət; 4) dərəcə, rütbə; 5) sərdabə, məqbərə, qəbr; 6) (riyaz.) məxrəc, mənalarını bildirir (2, s. 855). Müasir Azərbaycan dilində “məqam” sözü “1) yer, məkan; 2) vaxt, zaman, çağ, münasibət; 3) vəzifə, rütbə, mənəb, mərtəbə; 4) hal, vəziyyət” mənalarını ifadə edir (1, III c., s. 279). Məsələn: “Mənimçin kəbəyi-küyündə, ey gül, bir məqam olmaz” (S.Ə.Şirvani). “Elə bir məqam və elə bir iş yadıma gəlmir ki, müsəlman intellidentləri orada qorxaqlıq biruzə verələr” (C.Məmmədquluzadə). Müasir dilimizdə ərəb mənşəli “məqam” sözü vasitəsilə əmələ gələn, “zamanı gəlmək, vaxtı çatmaq, yeri gəlmək, münasibəti olmaq” mənasında “məqamı

gəlmək”; “fərsət aramaq, imkan axtarmaq” mənasında “məqam axtarmaq (güdmək)”; “fərsət tapmaq, fərsətdən istifadə etmək” mənasında “məqam tapmaq”; “mənsəb sahibi olmaq, böyük vəzifəyə çatmaq” mənasında “məqama çatmaq” tərkibi feilləri də işlədilir. Məsələn: “O yandan da məqam güdür talan olmuş fransızlar” (S.Vurğun). “Ürəyini boşaltmağa məqam tapdığı yerdə top gurultusu da susdura bilməzdi” (B.Bayramov). “A kişi, gör iş nə məqama çatıb ki, Qanqal Sadıq ilə Kaftar Tağı da uşaqlarını uşqolaya göndərirlər” (Ə.Haqverdiyev).

Göstərdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb (tərkibi) feillərin əmələ gəlməsində ərəb mənşəli sözlər fəal rol oynayır. İstər müstəqilliyini itirmiş, istərsə də müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərlə birləşərək tərkibi feillər əmələ gətirən ərəb sözləri əmələ gətirdikləri rəngarəng semantik çalarlıqları ilə müasir dilimizdə fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 4 ciddə; I c. 1966; II c. 1980; III c. 1983; IV c. 1987.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1962.
3. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967.

İ Sheyfullayeva

Compound verbs originated from Arabic words in modern Azerbaijan language

Summary

One of the controversial problems in Azerbaijan language is the problem of compound verbs. It is known, that words in our language are divided into three groups: simple, derivative and compound. Compound words are formed by means of at least two words and are written together or through a dash. Basing on collected facts, we come to the conclusion, that words of Arabic origin play a great role in formation of compound verbs. The first element of such kind of two-stem compound words are mainly the words of Arabic origin, the second – Azerbaijanian words. The second element of these words plays the role of auxiliary verb. Auxiliary verbs in compound verbs, originated from arabic words lose their original meaning

and is used in figurative meaning. According to the collected materials, it is possible to state, that compound verbs formed from Azerbaijan verbs and Arabic words according to their meaning are divided into 2 groups: a) formed by means of conjoint auxiliary verbs; b) formed by means of absolute auxiliary verbs.

Илаха Сейфуллаева

Употребление сложных (составных) глаголов образованных при помощи арабских слов в современном азербайджанском языке

Резюме

Одна из актуальных тем в современном азербайджанском языке это проблема сложных (составных) глаголов. Слова в нашем языке делятся на три группы: простые, производные и сложные. Как известно, сложные слова образуются при помощи двух и более слов и пишутся вместе или через дефис. Собранные нами факты показывают, что, арабские слова играют активную роль в образовании сложных (составных) глаголов в нашем языке. Первый компонент таких сложных слов, состоящих из двух частей состоит из арабских слов, а второй компонент играет роль вспомогательного глагола. В основном в таких составных глаголах образованных при помощи арабских слов и вспомогательных глаголов азербайджанского языка эти вспомогательные глаголы потеряв свои истинные значения приобретают переходный смысл. Собранные нами факты показывают, что сложные (составные) глаголы, образованные при помощи арабских слов и азербайджанских глаголов по своей сути делятся на две группы: 1) образованные при помощи вспомогательных глаголов которые потеряли свою самостоятельность; 2) образованные при помощи вспомогательных глаголов которые сохранили свою самостоятельность.

Rəyçi: Sevil Mehdiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

NAILƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nailya.gasimova@gmail.com

HOW TO WRITE A PUNCHY PRESS RELEASE

Açar sözlər: mətbuat şərh, media, diqqət, mövzu, rəhbərlik, nəticə, əlaqə

Key words: press release, media, focus on, headline, guidelance, conclusion, communication

Ключевые слова: пресс-релиз, средства массовой информации, внимание, заголовок, руководство, заключение, общение

A press release is a statement prepared for distribution to the media. Its main purpose is to give journalists information that is useful, accurate and interesting. Every organisation has news that will interest potential customers, such as

- relocation of offices
- expansion of business
- a new product launch
- a current promotion
- a local team sponsorship
- changes in top personnel
- human interest stories

We can send our press (or media) release to local or national newspapers or to other media like radio and TV stations. There are also many services available online now that will distribute our press release to every major news site and search engine on the Internet, and can put us in front of consumers and journalists.

When visiting the website of any organisation, we'll most probably find a tab 'News releases' or 'Media'. There we'll find all their news releases, with hyperlinks taking readers to connecting stories or sites of interest.

For our release to be considered newsworthy it must have a legitimate news angle (announcing something new and /or timely). It must not contain obvious sales language, and it must have a broad general interest or a special angle. It must be written objectively and in third person, as though someone else is writing the story.

We have focus on a particular event, service, product or person.

Formatting our press release

Journalists receive a lot of press releases every day, so they have expectations that we must conform to if we want our release to be read, let alone published.

While no one can guarantee that our press release will be published or used for an article, there are things we can do to improve our chances. The biggest obstacle to most press releases is the release itself. Here are some guidelines:

▪ Main headings

Press releases should be printed on company letterhead in double line spacing. At the top spell out the words PRESS RELEASE in capitals and bold. If the press release is for IMMEDIATE RELEASE, say so, on the left margin directly above the title in capitals. Otherwise, you may state the date when the information may be released. This is called an EMBARGO DATE.

▪ Compose a compelling headline

Just as the subject line of an email should attract the reader to open a message, a press release headline should pack such a punch that the reader wants to read on. It should be brief, clear and straight to the point—a really compact version of the story's key point. Remember, this headline may be our only chance. Don't try to write the headline until we've finished the body of the release though.

▪ Draw the reader in with the 'lead'

The first sentence of the body is called the lead. This must hook the reader in and make him want to keep reading.

▪ Structure the body of the release logically

1. After the lead, the next paragraph must actually sum up the press release. Journalists won't read the entire press release if the start of the article doesn't generate interest.

2. Keep the body copy compact. Use simple sentences and short paragraphs. Don't try to use fancy language and always avoid jargon.

3. Provide as many actual facts as possible—events, products, services, people, targets, goals, plans, projects.

4. Communicate the 5 Ws and the H: what, when, where, why and how.

Address these issues in your news story:

What is the actual news?

Why is this news?

The people, products, items, dates and other things related with the news

The purpose behind the news

Your company- the source of this news

5. The more newsworthy we make the press release copy, the better the chance it will be selected by a journalist for reporting.

6. Always include a quotation-ideally from the main person involved in the item. The next need not be an actual quote but it should be realistic. Always check that the person being quoted is happy with it. A quotation allows a busy journalist to prepare a complete article without doing a follow-up interview.

▪ **Include a powerful call to action**

What action would you like people to take after reading? Make sure you invite them to take that action. Perhaps you want them to buy a product? If so, include information on where the product is available. Maybe you want them to enter a contest on your website, or learn more about your organisation? If so, include URL or a phone number.

▪ **Use anchor text links**

Anchor text links are essential in press releases. Make sure all your keywords are hyperlinked to pages on your website or blog that are optimized for the same keywords. This is a contributing factor to overall search engine marketing success. This way, when press release syndication networks distribute your content, the keywords will still be hyperlinked to the content you're promoting. Remember too, people read content, so it's important to ensure that the keywords make sense in the structure and flow of your copy.

▪ **Include contact details**

If your press release is really newsworthy, journalists will want more information and may like to interview key people. Always include:

The company's name

Contact person's name and title

Office address

Telephone and fax numbers

Mobile phone numbers

Email addresses

Websites

▪ **Signal the end**

It's usual practice to signal the end of a press release with three # signals, centered directly underneath the last line.

A press release is not an advertisement. Be sure to write as though you are the editor of the newspaper speaking, in third person.

Literature

1. Sheryl Lindsell-Roberts, 1999, Writing business letters for dummies, UK.
2. Erik Bruun, 2001, Forbis Book of Great Business Letters, 2006, Toronto.
3. Corey Sandler, 2004, 1001 Letters for All Occasion, 2004, Harlow.
4. Pamela Aitcheson,(2008). Writing Business Documents, UK
5. MacCarter, S. (2003). Academic Writing practice. MacMillan.
6. Sahanaya, W. and Lindeck, J. (2009).Preparation and practice. Oxford University Press.
7. MacCarter,S. and Whitby, N. (2007). Improve your writing skills. MacMillan.
8. Slater, S., Millen, D. and Tyrie, P, (2006), University of South Australia.
9. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, (2005).
10. Write English Right, (2007).
11. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, (2013).
12. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, (2009).

N.İ.Qasımova

Mətbuat şərhini necə yazılacaq?

Xülasə

Mətbuat şərhləri mediaya yayılması üçün hazırlanan bir bəyanatdır. Onun əsas məqsədi jurnalistlərə faydalı, dəqiq və maraqlı məlumatlar verməkdir.

Hər təşkilatın potensial müştəriləri maraqlandıran xəbərlər var: ofislərin köçürülməsi, biznesin genişləndirilməsi, yeni bir məhsultəqdimatı, bir təqdimat, yerli komanda sponsorluğu, ən yaxşı kadr dəyişikliyi, insan maraqları hekayələri.

Mətbuat (və ya media) azadlığını yerli və ya milli qəzetlərə və ya radio və televiziya stansiyaları kimi digər mediaya göndərə bilərik.

İndi İnternetdə mövcud olan bir çox xidmət mövcuddur ki, mətbuat azadlığını İnternetdə hər bir əsas xəbər saytına və axtarış motoruna yayacaq və bizi istehlakçılar və jurnalistlərin qarşısına qoysun.

Н.Касумова

Как написать пресс-релиз

Резюме

Пресс-релиз - это заявление, подготовленное для распространения в средствах массовой информации. Его основная цель - предоставить журналистам информацию, которая полезна, точна и интересна.

У каждой организации есть новости, которые будут интересовать потенциальных клиентов, таких как перемещение офисов, расширение бизнеса, запуск нового продукта, текущая акция, спонсорство местной команды, изменения в верхнем составе, истории человеческих интересов. Мы можем отправить пресс-релиз (или средства массовой информации) в местные или национальные газеты или в другие средства массовой информации, такие как радио и телевизионные станции. В Интернете также доступно множество сервисов, которые будут распространять наш пресс-релиз на каждый крупный новостной сайт.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

SƏYYARƏ QƏHRƏMANOVA
ADU-nin Xarici Dillər kafedrası
seyvare@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN FƏRQLİ OLARAQ ALMAN DİLİNDƏKİ TƏSİRLİ FELLƏRİN MƏCHULLUĞUNDAN YARANAN MƏNA VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: məchul feillər, subyekt, obyekt, feli xəbər, qrammatik subyekt, qrammatik obyekt, təsirli feillər, qrammatika.

Ключевые слова: глаголы в страдательном залоге, субъект, объект, глагольное сказуемое, грамматический субъект, грамматический объект, винительные глаголы, грамматика.

Key words: passive verbs, subject, object, verbal predicate, grammatical subject, grammatical object, accusative verbs, grammar.

Alman felindəki növ Azərbaycan dilindən fərqli olaraq iki qütblüdür. O, məlumla məchulluğun əksliyi fonunda səciyyəlandırılır. Bəzi qrammatistlər bu binarlığı əsas götürməklə felin növ kateqoriyasını stativlik (vəziyyət) və qayıdışlıqla genişləndirirlər. Hər iki halda dilçilər alman felinin aktiv və passivliyi barəsində həmfikirdirlər, qeyd - şərtsiz onların mövcudluğunu qəbul edirlər.

Alman felindəki aktivlik və passivliyin qarşılaşdırılmasını, onların məzmun və struktur fərqlərini dilçilər çox vaxt Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi faktının dildə ikili ifadəsi üzərində qurmaqla (*Kolumbus entdekte Amerika* → *Amerika wurde von Kolumbus entdeckt* = *Kolumb Amerikanı kəşf etdi* → *Amerika Kolumb tərəfindən kəşf olundu*) şərh edirlər. Onu eyni həyatı hadisənin yuxarıdakı dil qarşılığında ifadədə aktiv-passiv növ əksliyinin klassik nümunəsi hesab edirlər (Шубик С.А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. Л., 1989. стр. 5).

Alman feli həm semantik məzmunu, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi baxımından digər nitq hissələrindən seçilir və bununla da onların içərisində öz ierarxik mövqeyini təmin edir.

Növ felə xas qrammatik kateqoriyalar içərisində ən mühümü, bir o qədər də mürəkkəbidir. Düzəldilməsi, konstruktiv xüsusiyyəti, nitqdə işlədilməsi, işləndiyi cümlənin strukturuna gətirdiyi məna və formal dəyişikliklər baxımından növ alman dilinin xarici dil kimi tədrisində nisbətən çətin və öyrəndəndən alman feli haqqında nəzəri bilik və metodik səriştə tələb edir.

Növ dildə subyekt - obyekt münasibətlərinin əsas ifadə vasitəsi olmaqla danışanın (yazanın) təcrübə və əqli fəaliyyətində mərkəzi yer tutur,

həmin münasibətin dil qabığı kimi özünün rəngarəng xüsusiyyətlərini işləndiyi cümlələrdə təzahür etdirir.

Doğrudan da, iş görünə obyekt arasındakı münasibətin həmin nümunə zəminində aktiv və passiv mövqeləri çox asan başa düşülür, məlumluqla məchulluğun istər nəzəri tədqiqinə, həm də təcrübi izahına bundan tutarlı və uğurlu nümunə tapmaq çətinidir.

Aktiv-passiv əksliyinin fərq spesifikliyi həmin nümunədə təkcə alman felinin müxtəlif formalarında deyil, həm də bu formaların əsasında əmələ gələn sintaktik tərtibatlardadır, müxtəlif strukturlu cümlələrin yaradılmasındadır.

Məchul növ bir qayda olaraq təsirli fellərin təsirsizləşdirilməsi yolu ilə yaranır. Başqa sözlə, təsirsiz fellərin məchul növdə işlədilməsi kimi dil hadisəsi yoxdur. Bu dil universallığıdır. Alman dilində təsirli felin təsirsiz formasının düzəldilməsi məlumluqla məchulluğun həm məzmun, həm də forma fərqlərinin əsasında durur.

Subyekt (semantik mənada) fəaliyyəti, prosesi və ya vəziyyəti yaradan - münasibətlər mənbəyidir, hansı ki, *obyekt* (semantik mənada) isə fəaliyyətin yönəldiyi, istiqamətləndiyi və ya proseslə vəziyyətin birləşdiyi predmetdir. Subyekt fəallığı ilə xarakterizə edildiyi halda, obyekt münasibətin passiv və ya az fəal olan iştirakçısıdır. Subyekt bir qayda olaraq mübtədə, obyekt isə tamamlıq mövqeyini tutur.

Subyekt - obyekt əlaqəsi anlayışında bir sıra fərqlər birləşir. Praktik və idrak prosesində subyekt kimi şəxs çıxış edəndə, onların arasında ən sıx vəziyyəti yanaşma, obyekt kimi çıxışında isə onun fəaliyyəti əsasında maddi və ideal predmetlər tutur (4). Subyekt - obyekt münasibətlərin natamam da olsa əsas fərqləri aşağıdakılardır:

1. transformativ (dəyişkən) münasibət - subyekt obyektin vəziyyətini və yerini dəyişir.
2. kreativ münasibət - subyekt obyektə yaradır, təzələyir və ya məhv edir.
3. adresativ münasibət - subyekt obyektə müraciət edir.
4. faktitiv münasibət - subyekt obyektin sərbəstliyinə, hisslərinə təsir göstərir.
5. perseptiv münasibət - subyekt obyektə hiss üzlərinin köməyi ilə qəbul edir.
6. koqnitiv münasibət - subyekt obyektə tanıyır.
7. emosional münasibət - subyektin obyektə qarşı müəyyən hissləri var.
8. instrumental münasibət - subyekt obyektə istifadə edir.
9. privativ (yardımcı) münasibət - subyektin obyektə ehtiyacı var. İkitərəfli feliar arasmda təsirli fellər obyektin subyektlə fəaliyyəti əlaqəsi daha çox seçilir. Məs.: vasitəli tamamlığın əsas forması ilə vasitəsiz tamamlıq (yönlük halında).

Əgər obyekt yaradılırsa, məhv edilirsə və ya müəyyən dəyişikliyə məruz qalırsa o zaman bu obyekt bir qayda olaraq vasitəsiz tamamlıqla verilir. Əksinə yönük halında olan tamamlıq adətən subyektin əlaqədə olmadığı obyekti bildirir.

Təsirli fellərin ən geniş xüsusiyyəti onlarda məchullaşma meyillidir. Yəni bu fellərdə passiv formanı düzəltmə keyfiyyəti var. Təsirli fellərin bu xüsusiyyəti onların adətən cümlədə ifadəsini tapmayan subyek və obyekt arasındakı dərin və sıx münasibətdə öz əksini tapır.

Bir çox qeydlərə görə yalnız təsirli fellərin passiv forması mümkündür. Amma bu fikir heç də dəqiq deyildir. Vəziyyət, proses bildirən bir çox fellərin də passiv forması mümkündür. Məs.: *benötigen, brauchen, hören, lieben* və s.

Məchulluğun nisbətən dəqiq şərhini belə vermək olar: subyektin roini bildirmək şərti ilə subyek - obyekt münasibətləri olan təsirli fellər passivlik qabiliyyətinə malikdirlər.

Passiv forması olmayan amma aktiv konstruksiyada passivlik qabiliyyəti qazanan təsirli fellərə, passiv transferi olmayan fellər arasında müqayisə aparanda biz birinci halda təsirli fellərin növ fərqləri, ikinci halda isə sintaktik şərtlər altında passiv formasının məhdud funksiyalaşması ilə qarşılaşırıq.

İndi isə üç vacib sintaktik şərtlərə nəzər salaq. Bu şərtlər passivlik qabiliyyətli aktiv konstruksiyalı passiv transformasiyalı fellərə ziddir:

1. Aktiv konstruksiyası «*sich*» qayıdış əvəzliyi ilə işlənir. *Peter kauft sich eine Zeitung. Von Peter wird eine Zeitung für sich gekauft.* Qayıdış əvəzliyinin istifadəsi obyektin subyek (mübtəda) identifikasiyası üçündür. Müstəsna hallarda bu obyektin - subyektdə oxşaması üçün istifadə olunur.

2. Aktiv konstruksiyada «*sein*» yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə olunan obyekt subyektlə possesiv münasibətlə bağlıdır. Məs.: *Er liebt seine Frau. Seine Frau wird von ihm geliebt.* Mübtəda mövqeyində obyekti təyin edən «*sein*» yiyəlik əvəzliyi nümunə cümlədə subyektin yox, obyektin kimə aid olduğunu bildirir.

3. Aktiv konstruksiyada mübtəda insanı əks etdirir. Vasitəsiz tamamlıq isə ismin müəyyən artikellə birlikdə bədən üzvlərini və ya onun geyim əşyalarını bildirir. Məs.: *Der Dieb hat das Bein gebrochen. Das Bein ist von dem Dieb gebrochen worden.*

Aktivdə isim müəyyən artikellə təsirlik halında işlənərsə «*sein*» əvəzliyi işləmə bilmir. *Der Dieb hat das Bein gebrochen. Der Dieb hat sein Bein gebrochen.* Bunula yanaşı subyek - obyekt arasında passivdə partitiv və ya possesiv münasibətlər itirilir. Müəyyən artikellə birgə ismlə ifadə olunmuş bədən üzvləri və ya əşyaların başqa birinə aid olduğu qəbul edilir.

Aktiv və passiv konstruksiya arasındakı semantik əlaqə burada analoji olaraq sintaktik əlaqəyə uyğundur.

Baxılan aktiv konstruksiyanın məchullaşması xüsusi hallarda mümkündür, əsas da subyektə işarə edilməyəndə. *Die Hände werden nach dem Essen gewaschen.*

Aktiv konstruksiylar arasında məchullaşması imkan verməyən hallarda adətən vasitəli tamamlıq kimi qayıdış əvəzlikli konstruksiya işlədilir.

Növbəti fikri də nəzərə almaq lazımdır ki, aktiv konstruksiyalarda komponentlər arası sərbəst əlaqələrlə xarakterizə olunan müxtəlif növ frazeoloji ifadələr də iştirak edə bilər. Frazoloji birləşmələrdə təsirli fellər ən çox aktiv formada istifadə olunur. Frazoloji xüsusiyyət passiv transformasiyasını məhdudlaşdırır, amma təhrif etmir.

Bir çoxları aktiv konstruksiyların sırasına vasitəsiz tamamlıq təsirlik halında olan halları da qəbul edirlər. Məs.: *Er ist einen leichten Tod gestorben.*

Amma bu növ konstruksiyalarda təsirlik hal vasitəli tamamlıq deyildir. Birincisi, müəyyən qruplar (*einen leichten Tod*) obyekt dolğun məna kəsb edir. Onu ancaq zərflə əvəz etmək olar (*leicht sterben*). Şəxs əvəzliyinin istifadəsi bu halda mümkün deyil. İkincisi, (*einen tiefen Schlaf schlafen*). Feilər təsirsizdir, isim və fel tautologiya yaradır. Müəyyənlik ümumiyyətlə istisna ola bilməz.

Bu konstruksiyanın passiv transformasiyası ancaq çox az hallarda mümkündür. «*Klavier spielen*», «*Auto fahren*» və s. kimi ifadələrə nəzər salaq. Çox vaxt bu ifadələri vasitəsiz tamamlıqlı konstruksiya kimi qəbul edirlər. Bu cür yanaşma səhvdir. *Es wird Klavier gespielt.* Burada vasitəsiz tamamlıq mümkün deyil. Bizim fikrimizcə bu leksik vahiddir. Komponentlər arasında semantik əlaqə var.

Ədəbiyyat:

1. Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. М., 1963.
2. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М., Л., 1964.
3. Шварцов В. М. Управление глаголов в немецком языке. М., 1981.
4. Шубик С. А. Категория залога и поле залоговоеTM в немецком языке. Л., 1989

S.G.Qahramanova

Qualities value and structures given from birth passive transitive verbs

Summary

The article has been devoted to the consideration by a transitive verb and their passive. As is known, verbs which operate a direct object are transitive. Transitive verbs are resisted with verbs intransitive which break up to two sharply differing types. The brightest/feature of transitive verbs is their ability to, passive. The article deals with the words in case of passive words in simple sentences of which predicate consisting of passive words.

At the same time, the effectiveness of the type designs is not necessarily finished. In the first, the defined groups have a meaningful object. Ego can only convert to the envelope In this case, the value of the human person can not be used. Inexperienced, Perian is ineffective, make up the name and the connection of the link. Explaining can not be excluded.

S.G.Qahramanova

Качества значение и структуры рождённый от пассивизации переходных глаголов

Резюме

Статья посвящена рассмотрению переходным глаголом и их пассивизации. Как известно, переходными являются глаголы, которые управляют прямым дополнением. Переходным глаголам противостоят глаголы непереходные, которые распадаются на два резко различающихся типа. Самой яркой особенностью переходных глаголов является их способность к пассивизации. В статье говорится о сказуемом, выражением глаголом в страдальном зоологе и о требовании выражения страдательного залога словами.

Однако эффективность этих типов конструкций не обязательно завершена. Во-первых, определенные группы имеют смысл объекта. Его можно заменить только конвертом В этом случае использование ценообразования человека невозможно. Во-вторых, Перья неэффективны, создают имена и выражения привязанности. Определение не может быть исключением.

Rəyçi:

Şaban Şabanov
filologiya elmləri dosktoru, professor

AĞAXANIM QARAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft Və Sənaye Universiteti
agaxanim.58 @ mail. ru

XARİCİ DİLİN TƏLİMİNDƏ FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ

Açar sözlər: şifahi nitq, mənimsəmə, mərhələ, yazılı, təcrübə, psixoloji, təhsil, ünsiyyət, diqqət

Key words: oral speech, appropriation, stage, written, experience, psychological, education, communication, attention

Ключевые слова: устный речь, усвоение, этап, письменный, практика, психологический, обучение, контакт, внимание

Təlimdə fərdi xüsusiyyətlərin, xüsusilə də xarici dilin öyrənilməsində, nəzərə alınması və müyəssərlik prinsipi müəllimlərdən tələbələrin tədris imkanlarını ətraflı tədqiq etməyi tələb edir. Bu baxımdan iki əsas cəhət diqqətdə saxlanılır:

- 1) şagird və tələbələrin bilik və bacarıqlarının hansı səviyyədə olması;
- 2) onların psixoloji inkişafının dərəcəsi

Bunların hər ikisi təlimin müvəffəqiyyətinə təsir edən əsas xüsusiyyətlərdir. Təlim zamanı şagirdlərin mövcud bilik və bacarıqları nəzərə alındıqda müəllimin yeni mövzu üzrə fikri tələbələr üçün aydın olur. Öyrənənlərin təlimə marağı dil materialının onların inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulmasından çox asılıdır. Fərdi xüsusiyyətlərin öyrənilib nəzərə alınması, müyəssərlik prinsipinin həyata keçirilməsi müəllimin metodiki hazırlığından, eyni zamanda, tələbələri təlimə həvəsləndirmək bacarığından asılıdır. Bu prinsip istedadlı şagird və tələbələrin üzə çıxmasını təmin edir və onların qabiliyyətlərinin inkişafını sürətləndirir, digərlərinin psixoloji funksiyalarının normal inkişafına şərait yaradır.

Dil materiallarının təlimi təkcə nitq vərdiş və bacarıqlarının formalaşmasına deyil, həmçinin şagirdlərin psixi inkişafına müsbət təsir edən faktordur. Təlim zamanı şagird və tələbələrin psixi qüvvələrinin (duyguları, qavrayışları, təfəkkürü, təxəyyülü, diqqəti, iradəsi v s.) nəzərə alınması onların inkişafında mühüm rol oynayır.

Tədris prosesinin bütün mərhələlərində ən geniş tətbiq olunan təlim metodu dil materiallarının nıqlı, yəni şifahi olaraq materialı şərh etməkdir. Yeni biliklərin izahına əsaslanan nəql metodunun qarşısında bir sıra tələblər qoyulur:

- nəql tədrisin ideya- əxlaqi istiqamətini təmin etməlidir;
- ancaq doğru və elmi cəhətdən yoxlanılmış faktlardan ibarət olmalıdır ;

-irəli sürülən fikirləri təsdiq edən kifayət qədər faktları və inandırıcı misalları özündə əks etdirməlidir ;

-izahat aydın və məntiqi olmalıdır;

-izahat sadə və anlaşıqlı şəkildə verilməlidir;

emosional olmalıdır;

-nəql edilən faktlara, hadisələrə müəllimin şəxsi qiyməti və münasibəti bilinməlidir.

Müasir şəraitdə fərdi kompüterlərdən istifadəyə xüsusi diqqət verilir. Hazırda tədris müəssisələrində elektron hesablama, texniki kabinetlərin yaranmasına böyük diqqət yetirilir. Dərs prosesində yeni texniki vasitələrdən istifadə təlimin əyani metodlarının imkanlarını genişləndirir. Bütün bu vasitələr təlim materiallarının səmərəli mənimsənilməsinə xidmət edir.

Bu baxımdan bir sıra şərtləri gözləmək lazımdır:

-əyaniliyin tətbiqi öyrənənlərin yaşına uyğun olmalıdır;

-əyanilikdən yerində istifadə edilməlidir, tədricən və ancaq müvafiq dərs vaxtı göstərilməlidir;

-müşahidə elə təşkil olunmalıdır ki, bütün tələbələr nümayiş etdirilən obyektə görə bilsinlər;

-illüstrativ material göstərilərkən başlıca və əsas cəhətlər seçilməlidir;

-nümayiş etdirilən əyani material dərsin məzmununa uyğun gəlməlidir;

-nümayiş zamanı verilən izahat dəqiq və düşündürücü olmalıdır;

-əyani vasitələrə və nümayiş etdirilən qurğuya uyğun materillərin verilməsinə tələbələrin cəlb edilməsi təmin olunmalıdır.

Bütün bunlar tələbələrin sərbəst şəkildə əyani vasitələrə alışmalarına imkan yaradaraq, onların təqdimatlar (prezentasiyalar) üzərində işləmələrinə təcrübə qazandırır.

Xarici dilin öyrənilməsində və dil materialının mənimsənilməsində tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində, əsasən məşğələlər tətbiq olunur ki, bu da təlimin əməli fəaliyyətinə əsaslanır. Məşğələnin xarakteri və metodikası öyrənilən fəndən, konkret materialdan, əyani vasitələrin tətbiqindən çox asılıdır.

Şifahi məşğələ dil materiallarının mənimsənilməsində tələbələrin məntiqi təfəkkürünün, nitqinin, yaddaşının və diqqətinin inkişafına kömək edir. Bu prosesdə şagird və tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri bariz şəkildə üzə çıxır. Tələbələr məşğələlərin həyata keçirilməsinə şüurlu yanaşdıqda, didaktik ardıcılığı gözlədikdə dil materiallarının mənimsənilməsi, nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşması baxımından səmərəli olur.

Yazılı məşğələ biliklərin möhkəmləndirilməsi və onları tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşdırılması üçün istifadə olunur. Bu baxımdan da belə məşğələlər məntiqi təfəkkürü, yazılı nitq mədəniyyətini, müstəqil fəaliyyətin inkişafına kömək edir.

Xarici dillərin tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri də keçilən dildə danışma və dinləmə vərdişlərinin aşılmasıdır. Bu, o deməkdir ki, təlimin lap əvvəlindən təlim edilənə verilmiş dil sisteminin bu və ya digər xüsusiyyətlərini düzgün qavramaq öyrədilməli və bunun əsasında onda düzgün tələffüz vərdişləri yaradılmalıdır. Təlimin vəzifəsi öyrənənə təkcə xarici dili düzgün qavramağı öyrətmək deyil, həm də sərbəst nitq ünsiyyətini asanlaşdıran müvafiq tələffüz bacarıq və vərdişləri aşılamaqdan ibarətdir.

Müasir təsəvvürə əsasən təlim prosesinə təlim fəaliyyəti kimi baxmaq lazımdır. Xarici dildə nitqin qavranılma səviyyələrindən bəhs edən psixolinqvistik təsnifatlardan birinə əsaslanaraq demək olar ki, şagird və tələbə ilk səviyyədə bu nitqi öz fonoloji bacarığına əsasən qavrayır.

Tələffüzün təlimi imitasiya aktında həyata keçirilir. İmitasiya aktı qnosik proseslərlə bağlı olan mərhələlərdən ibarətdir. Buraya duyğu və qavrayış kimi nisbətən sadə psixoloji proseslər, eləcə də anlayış və təsəvvürlərin yaranması kimi mürəkkəb proseslər aiddir. Bütün bunlar keçmiş təcrübənin fəaliyyət göstərməsi ilə şərtlənir və son nəticədə anlamanın müəyyən səviyyəsi ilə bağlı olur.

Tələbələrin xarici dilə yiyələnməsində real nitq ünsiyyəti şifahi nitq metodikasının ən əsas tələblərindən biri olmalıdır. Hazırda dil materiallarının tədrisinin ilkin mərhələsində öyrənənlərin xarici dildə şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir vermək tələb olunur. İlkin mərhələdə şifahi nitqin tədrisi, nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşması bir qayda olaraq " Bu nədir?" (What is it?) sualı üzərindəki işlə başlanır. Dərs prosesinin ilkin mərhələsində xarici dili tədris edənlərin bu sualdan istifadə meylini onunla izah etmək olar ki, "Bu nədir?" sualı nitqə istiqamətverici reaksiyanın formalaşmasına xidmət edir, o, mübaligəli intonasiya ilə öyrənənin diqqətini danışanın hərəkətlərinə cəlb etmək məqsədilə tələffüz edilir. Nitqin mənimsənilməsinə nəzarət leksikanın yadda saxlanmasına və standart formada söylənilməsinə nəzarətə çevrilir. Sual-cavab yolu ilə aparılan belə çalışmalardan istifadə zamanı kommunikasiya (ünsiyyət) yaranır və bu, tədrisin əsas praktik əhəmiyyətinə- xarici dildə danışığın mənimsənilməsinə nail olmağa gətirib çıxarır.

Bu sualı dilə yiyələnənin ilkin mərhələsindən çıxarmaq qətiyyəti olmur, çünki nitqin ontogenezi şərh etdiyimiz zaman, bu sual özünün istiqamətverici xarakterinə görə məhz bu mərhələdə vacibdir.

Təlimin ilk mərhələsində bu sualın metodik baxımdan düzgün qurulması iki şərtin yerinə yetirilməsini tələb edir, əvvələn, bu sual dərslərdə danışığ ünsiyyətinə daxil edilməlidir; ikincisi, ondan sırf tədris-yoxlama məqsədilə istifadə olunması minimuma endirilməlidir. Belə vəziyyətlərdə nitq, kommunikasiya şəraitində real idarəetmə vasitəsinə çevrilir.

Şagird və tələbələrin biliklərə yiyələnmək səviyyəsini və qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə həyata keçirilən təlim metodlarından biri də oyunlardan istifadə edilməsidir. Təlimin ilkin mərhələsində dil materialının mənimsənilməsi və nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması zamanı bu metodun səmərəsi çox olur və öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Oyun situasiyaları zamanı xarici dilin öyrənilməsində tələbələr qanunların, bu və ya digər tərcümələrin müzakirə olunmasında öz fikirlərini, qənaətlərini izah etməyə çalışır, qazandıqları bilikləri sərbəst nümayiş etdirməyə səy göstərirlər. Sözügedən vəziyyət və şəraitdən kompleks istifadə etmək şərtilə müəllim hansı metodu, söz, əyani və ya praktiki- müstəqil işi idarə etmək: nəzarət və özünənəzarət, reproduktiv və ya axtarıcılıq və s. metodları seçmək barədə qərar qəbul edir. Eyni bir dil materialı xarici dil öyrənənlər tərəfindən müxtəlif üslublarda ifadə oluna bilər, çünki mətnin məzmununu hər kəs eyni səviyyədə mənimsəmir. Belə ki, şagird və tələbələrdən bəziləri faktları ümumiləşdirmək və düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malik olduğu üçün mətnin üslubunu dəyişməklə məzmunu öz nitqinə müvafiq üslubda nəql edir. Lakin digərləri materialı əzbərləməklə məndəki üsluba geniş yer verirlər. Deməli, belə şagirdlər nitqlərində öz üslublarını deyil, mətnin üslubunu üstün tuturlar. Şübhəsiz, bu şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətində məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirə bilməz, nitq üçün əsas sayılan nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına imkan verməz. Pedagogikada təlimə verilən tərifə nəzər saldıqda onun bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesi olduğunu görürük. Deməli, bilik, bacarıq və vərdişlər təlimin məzmununu təşkil edir. Bilik təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid fakt və hadisələr, qaydalar, qanunlar və qanunauyğunluqlar sistemidir. Bacarıqlar bilikləri tətbiq edə bilməkdir. Ümumiyyətlə, bacarıq dedikdə hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün əlverişli vasitə, tərz, üsul və qaydaların seçilməsi və tətbiq edilməsi başa düşülür. Biliyə yiyələnmək hələ bacarıq əldə etmək deyil. Məsələn, şagird müəyyən qrammatik qaydaları, sözlərin mənalarını bilmiş ola bilər, amma onları tətbiq etməyi, cümlə qurmağı bacarmaya da bilər. Əlbəttə, bacarıq biliyə əsaslanır, ondan törəyir. Şagirdlər biliklərin yaxşı mənimsənilməsi prosesi ilə yanaşı bir çox bacarıqlar əldə edirlər. Təlim bacarıqları biliklərə əsaslansa da, sonradan özləri biliklərin dəqiqləşdirilməsinə, dərinləşdirilib möhkəmləndirilməsinə kömək edirlər. Dil materiallarının təlimi prosesində vərdişlərin rolu mühüm yer tutur. Vərdiş bacarıqların dönmə- dönmə təkrarı nəticəsində avtomatlaşmış formasıdır. Belə ki, vərdişlər bu və ya digər fəaliyyəti icra etmək bacarığını çalışma və təmrinlər vasitəsilə möhkəmləndirməyin nəticəsidir. Belə əməliyyatlar zamanı fəaliyyət avtomatlaşır və vərdiş halına keçir. Elə bir vərdiş tapmaq olmaz ki, o, bacarıqdan əmələ gəlməsin. Lakin elə bacarıqlar vardır ki, onlar nə qədər təkrar edilsə də vərdişə çevrilir. Məsələn, xarici dil öyrənən şəxslər nə qədər çox

söz, sözbirləşməsi, frazeoloji ifadələr, qrammatik qayda- qanunlar bilsələr də, müəyyən bir dil materialının tərcüməsi bacarığı vərdişə çevrilmir, çünki o, gərgin diqqət və şüurun nəzarətini tələb edir.

Təlim də nitq inkişafı üzrə aparılan işin bir formasıdır ki, bu zaman dil öyrənənlər ayrı- ayrı sözlərə deyil, cümlələrə istinad edirlər. Beləliklə, cümlə qurmaq vərdişi fərdi xüsusiyyət kimi inkişaf edir. Şagirdlərə bu vərdişi aşılamaq üçün fonetik, orfoepik, orfoqrafik və qrammatik qayda-qanunları yerli-yerində işlətməyi öyrətməliyik. Dil materialının əsasını təşkil edən mətn məzmunca dolğun, ardıcıl süjet xəttinə malik olub, rabitəli nitqin inkişafına böyük təsir göstərir. Mətn təkcə yeni öyrənilmiş qaydaları deyil, keçilmiş qrammatik qayda- qanunları möhkəmləndirmək və bu sahədə şüurlu vərdişlər yaratmaq mqsədini daşdığı kimi, eyni zamanda bilik, bacarıq və vərdişləri yoxlamaq üçün gözəl vasitədir. Bu nöqteyi- nəzərdən nitqdəki səhvlərin və onların başvermə səbəblərinin aydınlaşdırılmasında mətnin köməyi böyükdür. Xarici dilin təlimi zamanı öyrənənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq çox mühüm və mürəkkəb prosesdir. İş prosesində mətndəki yeni sözlərin mənalari, düzgün tələffüzü, cümlənin qrammatik quruluşu aydınlaşdırılmalı, kontekstdə yeni semantik məna kəsb edən ifadələr müəyyənləşdirilməlidir. Sözü mahiyyəti və kontekstdəki mənasını təkcə mətn üzrə öyrətmək olmaz. Mətnin tələbinə müvafiq çalışmalardan da istifadə etmək lazımdır. Belə qrammatik çalışmalar nitqin inkişafında effektiv və faydalı vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.Y. "Dil sistemində tipoloji sapmalar " (aqlütinativ dillərdə fleksiv təmayüllü elementlər) Bakı -2006 səh. 38 -82
2. Verdiyeva Z. Ağayeva F. Adilov M. "Dilçilik problemləri" (I hissə), Bakı-1982 səh. 146 -190
3. Axundov A. " Dil və ədəbiyyat" Bakı -2003 səh. 328 -336

A.Qarayeva

Principle of taking into consideration private properties in training foreign language

Sammary

Presented article deals with the private properties of students and pupils in learning foreign language. Everybody knows that there are several kinds of psychological properties. One of them is private property which expresses individual degree of learners" skills, senses, thoughts, attention, etc. It is

evident that successful work on the speech material depends on the personal psychological qualities of learners, how they can comprehend the given material, lexics, grammar rules, oral and written speech, etc. All these and other psychological principles must be taken into consideration by the teacher in the process of training. It's necessary for students to form suitable conditions and to improve their knowledge, ability, capability, etc.

All information is presented in the article below. It may be useful for readers who want to get wide information about individual properties of learners in training process.

А.Караева

**Принцип личных качеств изучающих в изучении
Иностранного Языка**

Резюме

Представленная работа о личных достоинствах студентов в изучении иностранного языка. Каждый знает, что существует несколько видов психологических качеств. Один из них личное достоинство, которое выражает индивидуальную степень

навыков, мышление, внимание, чувство изучающих языков. Это очевидно, благополучная работа над речевым материалом зависит от личных психологических качествах изучающихся, так как они преобретают представленный материал, лексику, грамматические правила, устный и письменный речь, прочие. Все эти и другие качества должны взяты на усмотрению со стороны учителей в процессе изучение. Это необходимо для студентов формировать соответствующую обстановку и улучшить их знание, навыков, способностей и прочие.

Вся информация представлено на статье выше. Оно мог бы полезно читателям, кто хочет получить подробную информацию о личных качествах изучающихся в процессе изучение.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

РЕНА МАГЕРРАМОВА

АГЭУ

rena.@.mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ НЮАНСЫ ПРОИЗНОШЕНИЕ ФОНЕТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: fonetika, sait, samit, dişarası səslər, vurğu, işarə əvəzliyi, modal feillər.

Ключевые слова: фонетика, согласный, гласный, межзубные звуки, ударение

Key words: phonetics, consonant vowel voiceless constant voiced constant, interdental, stress

Основной целью данной статьи является приобретение умения правильно произносить английские слова и предложения, а также развитие способностей слышать и понимать речь носителей языка. Для достижения этих целей необходимо знать, как произносятся отдельные звуки, а также слова, в которых они используются. Не менее важным является также знание того, как интонационно оформляются английские предложения, какие члены предложения ударные, а какие безударны и другие фонетические особенности английского языка. В этот раздел будут включены тексты, озвученные носителями языка, и у вас будет возможность слышать образцы как британского, так и американского произношения.

При произнесении согласных звуков воздух на своём пути встречает разные преграды, образованные активными органами речи: языком, губами, зубами и альвеолами. ^

Если органы речи смыкаются так, что полностью преграждают проход для воздуха, то мы произносим смычный согласный. Такие согласные также называют взрывными, так как при размыкании органов речи слышен небольшой взрыв. К смычным взрывным звукам принадлежат русские согласные [г, б, т, д, к, г] и английские [p, b, t, d, k, g].

Если воздух проходит наружу через полость носа, то такие смычные звуки называются носовыми. Примерами носовых смычных являются русские [Н', м] и английские [п, ш, д]. Если органы речи смыкаются не полностью, а оставляют узкий проход - щель для воздуха, то мы произносим щелевой согласный. В русском языке щелевыми являются звуки [с, з, ф, в, ш, ж* л], в английском языке. Преграда на пути выдыхаемого воздуха может быть образована

различными органами речи. Если нижняя губа сближается с верхней, то появляются губио-губные согласные. В русском языке это звуки [п, м], в английском [р, м, w]. Если нижняя губа прикасается к верхним зубам, то такие согласные называются губно-зубными. В русском языке это звуки

СФ, в}, в английском - [f, v]. Если кончик языка находится между нижними и верхними передними зубами, то произносится межзубный согласный:

[0, 5). Русские согласные [т, д, н, л, с, з] - зубные, так как конец языка поднимается к внутренней поверхности верхних зубов. Английские согласные [t̪ d̪, t̪ s̪, z̪] - альвеолярные, так как кончик языка прикасается или приподнимается к альвеолам.

По работе голосовых связок различают глухие и звонкие согласные. Жри произнесении глухих согласных голосовая щель раскрыта и выдыхаемый воздух проходит через гортань беззвучно. При звонких согласных голосовые связки сближены и напряжены. Выдыхаемый воздух приводит их в колебания, в результате чего образуется звонкий согласный звук. В русском языке звуки: [б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р, ц] - звонкие согласные, а звуки: [к, п, с, т, ф, х, ч, ш, щ] - глухие согласные звуки. В английском языке к звонким звукам относятся: [b, v, g, d, z, l, m, n, r], к глухим – [k, p, s, t, f, t̪, ð, θ, h].

Сравните: Звонкие согласные: Глухие согласные:

б - [b] к - [k]

в - [v] п - [p]

г - [g] с - [s]

Для классификации гласных рассматриваются различные положения языка относительно твердого нёба, а также, какая часть языка участвует в артикуляции и как высоко спинка языка поднимается к твердому нёбу. Различают гласные переднего ряда, когда кончик языка упирается в основание нижних зубов, а спинка языка довольно близко подходит к твердому нёбу~ английский гласный [i :] и русский [и]. Если язык оттянут назад и кончик языка опущен, а спинка языка приподнята к мягкому нёбу, мы произносим гласные заднего ряда: английский звук [а :] и русские звуки [о] и [у]. По положению губ различают огубленные и неогубленные гласные. Например, при произнесении русского звука [у] губы округляются и выдвигаются вперед: [у] является огубленным гласным. При произнесении [и] губы чуть растянуты, но не выдвинуты вперед: гласный [и] - неогубленный гласный. Качество гласного зависит от напряженности мускулатуры органов речи чем напряженнее артикуляция, тем

отчётливее и ярче звук. Соответственно различают гласные напряжённые и ненапряжённые. Например, английский гласный [i:] произносится с большим напряжением, чем [i]. Особенности английского произношения

Органы речи устроены у всех народов одинаково. Однако в каждом языке* есть свои особенности в звуковом строе, свои способы произношения звуков; и фраз. Каждый язык характеризуется определённым укладом органов речи имеет свои особенности в интонации предложения.

В отличие от русского языка звонкие согласные в английском языке в конце слов и перед глухими согласными не оглушаются. Звонкость - глухость в английском языке являются смысловоразличительной чертой, т.е. отличает одно слово от другого: bad (плохой) - bat (летучая мышь) Глухие согласные в конце слов произносятся очень энергично. Звонкие же* согласные произносятся менее энергично, особенно в конце слов. В русском языке звонкие согласные в конце слов и перед глухой согласной оглушаются: дуб, сев.

[tin] tin - тень / dei] day - день / feit] late - лет [neim] name - нет

Английский язык чётко различает напряжённую и протяжную артикуляцию одних гласных звуков и ненапряжённое и краткое произнесение других. Нап: [nit - ni:t]

В русском языке противопоставления слов по долготе и краткости нет.

В английском языке есть долгие звуки, которые произносятся напряжённо и протяжно, в то время как краткие гласные - ненапряжённо и кратко: [u - u:]

Долгота в транскрипции обозначается двумя вертикальными точками после гласной. Долгота - краткость отличают одно слово от другого. Например: 1 полный - [fu:l] дурак

В русском языке долгота - краткость не несёт смысловоразличительной шпирозки. Звуки противопоставляются по твёрдости - мягкости: угол - уголь ел - ель нос - нёс

и ио глухости - звонкости: путь - будь , том - дом собор – забор. В английском языке согласные не смягчаются,

В английском языке существуют дифтонги (да - два*, фтонг - звук), которые являются неделимыми звуками. Первая часть дифтонга "ядро" произносится довольно чётко, вторая часть представляет собой скольжение в направлении звуков [i] или [э]. Кроме того, имеются гласные звуки, состоящие из трёх элементов: [aiə], [aυə]. В русском языке дифтонгов нет. Сочетания звуков - "ой, эй, ай" дифтонгами не являются.

В английском языке артикуляция, т.е. произнесение гласных почти не поддаётся влиянию согласных. Гласный звук является

ведущим в артикуляции. В связи с этим рекомендуется при постановке английского произношения сочетать а гласным звуком как можно больше различных согласных звуков. Мы придерживаемся этого принципа в фонетических упражнениях, данных ниже. В русском языке артикуляция гласных в большой степени зависит от твёрдости или мягкости соседних согласных: вол - вёл; нос - нёс. Выделение голосом слов в предложении или во фразе называется фразовым ударением. В русском предложении слова не выделяются так резко фразовым ударением и оно падает почти на каждое слово; русская речь, по сравнению с английской, производит впечатление более плавной. Конечно, и в русской речи есть слова, которые не выделяются ударением, но их не так много. Не выделяются ударением, например, частицы ли, же, ведь; обычно безударны союзы и, но; не всегда ударны личные и притяжательные местоимения (я, он, она, мой, его, её), часто безударны предлоги (в, на, от, и т.д.). Сравните: Я стал рассказывать ей об 'этом инциденте, но 'она 'так ниче'го и 'не поня'ла.

ЕBe'gan 'telling her about the 'incident, but she 'didn't under stand 'anything. В английском языке происходит чередование ударных и безударных сло- шв* что создаёт определённый ритм английской речи. При большом количестве многосложных слов в русской речи и при свободном ударении, ритм русского предложения не столь ясно уловим, как в английской речи. Если же произносить? английские предложения, ставя ударения по законам русского языка, то такая английская речь будет звучать как чтение по слогам. Поэтому совершенно необходимо знать особенности фразового ударения в английской речи.

Литература

- 1.Х. П. Адонн «Фонетика современного английского языка» М-1989 71 Л. В. Славгородская «Некоторые особенности языка научной дискуссии» Москва-1998.
2. Marchand Н. “Bases of studying of phonetics of English language”, 1989.
- 3.Ермаков А.А. «Практическая грамматика английского языка». Москва, «Айрес Пресс», 20
- 4Q. Mamedova A.Rüstəmovanın III səslənmə. İngilis dilinm fonetikasi”

R.Məhərrəmov

İngilis dili fonetikasının tələffüzündə bəzi fərqli cəhətlər

Xülasə

İngiliscə səslənmələr, necə intonasiya biliklər, cümlo hissələri ingilis dili di- gər fonetik xüsusiyyətləri də az vacib deyil və ya vurğusuz okmur. Ana dil tərəfindən səsləndirilib mətnləri bu bölməsinə daxil olacaq və siz Britaniya və Amerika tələffüz həm nümunələri eşitmək imkanımız olacaq. İşdə göstərilən mövzu geniş amdırılmaş ingilis dilinin fonetikasi təhlil edilmişdir. İngilis dilinin fonetikasi rus və azərbaycan dillərinin fonetika- sından köklü şəkildə fərqlənir.İstər sait səslərin istərsə də samit səslərin tələffüzündə fərqli nüanslar var və bu hər bir səsin tələffüzündə hiss olunur.Məqalənin də əsas mövzusu ingilis dilinin fonetikasını öyrənməklə yanaşı başqa Avropa mənşəli dillərin fonetikasını bir an da olsa yada sal- maq,onu İngilis dilinin fonetikasi ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək qarşıya məqsəd qoyulur.

R.Magerramova

Concept of the "The English pronunciation, phonetics of the EnglishLanguage"

Summary

The knowledge of how intonation the English offers are made out, what sentence parts shock and what are unaccented also other phonetic features of English language is not less important also. The texts sounded by native speakers will be included in this section, and you will have a possibility to hear samples both British, and the American pronunciation.

A main objective of the given section is ability acquisition correctly to say English words and offers, and ako development of abilities to hear and understand speech of native speakers. For achievement of these purposes it is necessary to Know, how separate sounds, and also words in

what sentence parts shock and what are unaccented also other phonetic features ©f English language is not less important also. The texts sounded by native speakers will be included in this section, and you will have a possibility to hear samples both British, and the American pronunciation.

Rəyçi:

Nuriyyə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN İBRAHIMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten_edahib@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLƏRİN TARİXİ

Açar sözlər: söz, söz yaradıcılığı, prefiks, postfiks, infiks.

Ключевые слова: слово, словообразования, префикс, суффикс, внутренняя ставить.

Key words: word, word formation, prefix, suffix, infix.

Müxtəlif dil tiplərinə məxsus olan Azərbaycan, ingilis və rus dillərində müxtəliflik şəkilçilərə olan münasibətdə də özünü açıqcasına göstərmişdir. Şəkilçilər sözün tərkibində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölünür: ön şəkilçilər, orta şəkilçilər, son şəkilçilər. Sözün önünə artırılan şəkilçilər ön şəkilçilər və ya prefikslər, sözün ortasına artırılan şəkilçilər orta şəkilçilər və ya infikslər, sözün sonuna artırılan şəkilçilər isə son şəkilçilər və ya postfiks adlanırlar. Dil tiplərindən aslı olaraq bəzi dillərdə bu mövqe qorunur, ancaq digər dil tiplərində isə tamlıqla dilin öz hesabına qoruna bilmir. Flektiv dil tipinə məxsus dillərdə son şəkilçilər çoxluq təşkil edir.

Britaniyanı istila edən Alman tayfaları, dörd əsr müddətində bir-birinin üzərindəki üstünlüyə görə mübarizə apararaq yeddi müxtəlif krallıq yaratmışdılar: Kent, Saseks, Eseks, Vesseks, Mercia [möşə], Şərqi Anqlia, Nortumbria (Nortumbria özü iki regiondan- Bernicia (börnişa) və Deiradan ibarət olub). 828-ci ildə mübarizələr Vessekslərin həlledici qələbəsi ilə sona yetdi və o zamandan bu günümüzdə qədər Vessekslərin kralı bütün İngiltərənin kralı oldu. VI əsrin sonlarından Anqlo-sakson Britania demək olar ki, bütünlüklə Avropadan təcrid olunmuşdur. 597 –ci ildə Roma Papası I Qriqori İngiltərəyə bütün Alman istilacıları arasında Xristian dinini yaymağı mis-siyasını verdi və İngiltərəni özünün siyasi təsir sferası olan ölkələr sırasına daxil etmiş oldu. İngiltərəyə həmçinin xristianlıq dini Alman tayfaları tərəfindən istila olunmuş İrlandlar tərəfindən də nüfuz edirdi. VII əsrdə artıq Xristian dini bütün İngiltərədə yayılmışdır. Latin dili həmin dövrdə Qərbi Avropada həm kilsənin, həm də kilsə elminin beynəlxalq dili olmuşdur. Bu inkişaf birbaşa və ya bilavasitə ingilis dilinin formalaşması üçün əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Qədim İngilis dilində hər ikisi də geniş yayılmış Runik və Latin dilləri istifadə olunmuşdur. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi də digər dillərdə olduğu kimi iki yolla inkişaf etmişdir: 1) dildə mövcud olan elementlərin vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması; 2) başqa dillərdən yeni sözlərin alınması. Qədim İngilis dilində birinci variant daha dərin əhəmiyyət kəsb edərək

inkişaf yolu keçmişdir. Qədim İngilis dilində sözyaratmanın vacib növü morfoloji sözyaratmadır. Söz kökünə şəkilçilər artırmaqla sözyaratma nəinki Muasir İngilis dilində həmçinin qədim ingilis dilində də geniş yer tutubdur.

Prefikslər qədim İngilis dilində yeni sözün yaradılmasında məhsuldar rol oynayan sözyaratma formasıdır və muasir İngilis dilində də məhsuldar sözyaratma formalarından biri məhz şəkilçilər vasitəsi ilə sözyaratmadır. Ümumiyyətlə qədim ingilis prefikslərin mənşəyi Hind-Avropa prototiplərinə söykənirlər. Qədim ingilis dilində işlənən, inkarlıq ifadə edən **un-** prefiksində işlənən **-n-** elementi Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan bir çox dillərdə inkarlıq bildirən prefikslərdə işlənilib: Fr **ne**, R **ne**, **nu**. Bir çox prefikslər qədim ingilis dilində sözlərləndən və zərflərdən yaranmış və yayılmışdır, məs: **mis-**, **be-**, **ofer-**, **æft-**, və başqaları. Belə sözlərin və ya zərflərin müəyyən qismi isə müstəqil söz kimi işlənməkdə davam edir. Prefikslər daha geniş feillərlə işlənilib amma digər nitq həssləri ilə işləndikləri zaman daha az məhsuldar olublar. Sadə kökə prefikslərin artırılması ilə yaranan feilləri aşağıdakı nümunələrin təmsalında öyrənək:

Ʒān – “go” faran – “travel”

ā-Ʒān – “go away” ā-faran – “travel”

be-Ʒān – “go round” tō-faran – “disperse”

fore-Ʒān – “precede” for-faran – “intercept”

ofer-Ʒān – “traverse” forþ-faran – “die”

Ʒe- Ʒān – “go”, “go away” Ʒe-faran – “attack”, etc.

Tez-tez işlənən, həmçinin də məhsuldar qədim ingilis dili prefiksləri aşağıdakılardır: **ā-**, **be-**, **for-**, **fore-**, **Ʒe-**, **ofer-**, **un-**. Yalnız **un-** prefiksi isim və sifətlərlə işlənilib, yerdə qalanlar isə feillərlə işlənən prefikslər olublar.

Prefikslər adətən sözün leksik mənasını bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə dəyişməklər: **Ʒe-boren - unƷeboren** (sifətləşmiş feli sifət; müasir ingilis dilində born-unborn); **siþ - for-siþ**, isimdir, “journey”, “death”; **dæd - undæd**, isim, müasir ingilis dilində deed “crime”; **īeþelīce - un-īeþelīce**, zərfdir, “easily”, “with difficulty”; **spēdiƷ - unspēdiƷ** sifətdir, “varlı”, “kasıb”.

Həm ismi, həm də feili köklərə artırılan bəzi prefikslər sözlərə yeni xüsusi məna verir və qoşulduğu sözün mənasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir: **Ʒytan - onƷytan** (müasir ingilis dilində **get**), “perceive”, weorðan – for-weorðan (feil), forwyrð (isim) “become”, “perish”, “destruction”, būƷan-bebūƷan (MI bow), “surround”. Fərqli semantik qruplara mənsub olan sözlər **un-**, **mis-**, **wan-**, **or-** inkarlıq bildirən prefikslərlə ifadə olunur. Sonuncu iki prefiks yalnız ismi prefikslərdir. Məsələn: hāl –unhāl or wan-hāl

“healthy”, “unhealthy”, wīsdōm- unwīsdōm (Mī wisdom), “folly”; līcian- mislīcian (Mī like), “displease”, limpan or ʒelimpan – mislimpan “happen”- “go wrong”, sorʒ (isim) – orsorʒ (sifət) (Mī sorrow), “unconcerned, careless”.

Bəzi prefiklər qrammatika ilə əlaqəsi olduğundan çox zəif və ya ümumi məna ifadə edir, məs: ʒe-, ümumiləşmiş feil prefiksidirki, tamlama və ya nəticə mənalarını ifadə edirdi. Bununla belə tez-tez keçmiş feili sifəti düzəltmək üçün istifadə olunubdur: sittan-**ʒesett**, stelan-**ʒestolen** (Mī sit, steal). ʒe- və ā- prefiksləri feilin tərzi mənasını dəyişir və onları leksik mənalarına toxunmadan davamlılıqdan tamlığa və ya nəticə mənasına dəyişir, verilən nümunələrdəki kimi, **feran- ʒeferan** “go -reach”, **drincan – ʒedrincan** “drink-drink off”, **winnan-ʒewinnan** “fight-win”, sendan- āsendan “send-send off”. Bəzi prefikslərlə işlənən sözlərdə isə prefiksin mənası zəif və qeyri-müəyyən ifadə olunur, beləki prefiksli sözün ifadə etdiyi məna ilə prefikssiz sadə sözün ifadə etdiyi məna arasında praktik olaraq fərq qalmır, məs: **ābīdan- bīdan** “await”, **swerian – āswerian** “swear”. Başqa feillərlə isə eyni prefikslər sözün mənasını tamamilə dəyişə bilir, məs: **sittan-ʒesittan** “sit-occupy”. ʒe- prefiksi ya kollektivlik, ya da hərəkətin mükəmməlliyi kimi mənalar da ifadə edə bilirdi: *ʒefēra* - “fellow-traveller”, *ʒefylc* – “troop”, *ʒemynd*- “mind”, *ʒesēon* – “see”.

Qədim İngilis dilində **ā-** prefiksi “içindən, -dan, -dən” mənasında işlənərək, məhsuldar şəkliçil olubdur, məs: *ārīsan* “arise”, *āwacan* “awake”, *āberan* “sustain”, *ābysʒian* “occupy”. “Həmişə” mənasını ifadə edəndə **ā-** prefiksi əvəzliliklərə qoşularaq sual ifadə edən sözlərdən ümumiləşmiş əvəzliliklər və zərflər yaradır: *āhwær* “everywhere” (*hwær* “where”*dən*), *āhwæPer* “either” (*hwæPer* “which of the two” mənasından). **Ā-** prefiksini ʒi- prefiksi izləyərək **āʒi-** yaranır, sonradan dəyişikliklərə uğrayaraq **æʒ-** formasını əmələ gətirərək sual ifadə edən sözlərdən ümumiləşmiş əvəzliliklər və zərflər yaradır: *æʒhwæPer* “either”, *æʒhwilc* “every”, *æʒhwær* “anywhere”.

Be- (bi “near (yanında)” mənasını ifadə edən əvəzlikdən və bi “by (yanında yaxınlığında)” mənasını ifadə edən sözünün birləşməsindən əmələ gəlib) prefiksi isimlərə və feillərə artırılaraq söz yaradır. Bəzən o özünün mənşə etbarı ilə özünün orijinal “around (ətrafında, əhatəsində)” mənasını ifadə edir, bəzi sözlərdə isə prefiksin mənası bir qədər zəifləyir. Məsələn: *beʒān* -“go around” “adore”; *behōn* -“hang with” , *besettan*-“besiege”, *bæwēpan*- “lament”, *beʒenca*- “think over”, *beniman* -“deprive”, *behēafđian*- “behead”. **For-** prefiksi “dağıtma, məhv etmə, itirmə” mənalarında tərcümə olunur: *fordōn*- “destroy”, *forweorPan* -“perish” . **Mis-** prefiksi inkarlıq və ya pis keyfiyyət mənalarını bildirib: *mislīcian*-“displease”, *misdæd* –“misdeed”. **Of-** prefiksinin sözün mənasını gücləndirmək rolunda

iştirak edib: *ofslēan* –“kill”, *oftēon*–“take away”. **On-** prefiksi (Alman ent-, emp- prefikslərinə uyğun gəlir; *entlassen, empfangen*) “dəyişmə” və ya “ayırılma, ayırma” mənalarında işlənilir: *onbindan-* “unbind”, *onlūcan-* “unlock”. Bəzi vəziyyətlərdə prefiksin mənası zəifləmişdir, məsələn: *onfōn-* “accept”, *ondrædan* –“dread”. **T Ō** - prefiksi “dağıtma, məhv etmə” mənalarını ifadə edibdir: *tōbrecean-* “break”, *tōteran-* “tear”. **Un-** prefiksi inkar mənanı ifadə edən məhsuldar şəkilçidir ki, bəzən də “pis” mənasını da ifadə edir: *uncuþ-* “unknown”, *undæd-* “misdeed”. **Wan-** prefiksi də inkarlıq ifadə edib: *wanhāl-* “unwell”. (3, 60-61)

Orta əsrlərdə İngilis dilində şəkilçi morfemlərin formalaşmasında böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Skandinavia dialektlərinin və Fransız dilinin İngilis dilinə təsirləri orta əsrlərdən başlamışdır. Bəzi fransız dilindən alınma şəkilçilər İngilis dilində məhsuldar şəkilçilər kimi formalaşmışdılar. Bu minvalla, Fransız dilində işlənən *disappoint, disdain, disagree* kimi feillərin bir hissəsi olub inkar mənada işlənən **dis-** və **des-** prefiksləri İngilis dilinə alınıbdır və mümkündür ki, İngilis dili özünün doğma kök sözləri ilə də şəkilçiləşərək yeni feillər əmələ gətirmişdir: *disown, disburden*. Bununla yanaşı **dis-** şəkilçisi yeganə olaraq doğma İngilis mənşəli kök sözlərə deyil alınma Skandinavia mənşəli sözlərin köklərində artırılmışdır: *distrust*. Fransız dilində alınma **en-** prefiksi mənşəyini Latin dilində işlənən in- prefiksindən götürmüşdür. *Encage, encircle, encompass* bu kimi sözlərə uyğun olaraq Fransız prefiks **en-** İngilis dilinin doğma söz köklərinə qoşularaq *endear, embed* kimi feillər yaratmışdır. (3, 157,)

XV əsrdən başlayaraq London dialekti və yaxud ədəbi dili tədricən bütün İngiltərəyə yayılmağa başladı. Qədim İngilis dilində bəzən həm prefiks, həm də feilin şəxsiz formasının xüsusəndə, məsdərin şəkilçi sonluğunu (məsdər şəkilçisi -an) isimlərə atırmaqla yeni feillər yaratmaq olardı; belə ki, mənşəcə isim olan *hēafod* –“head” sözü deyilən şəkilçilər əlavə olunaraq feil yaradılmışdır: *behēafodian-* “behead”. Orta əsrlərdə eyni tipli yeni sözdə əmələ gəldi: *heed- beheeden*. Müasir İngilis dilində isə **head-behead** formasını almış, hansıki feildə yalnız **be-** prefiksinin əlaməti qalmışdır. Be- prefiksində oxşayan Qədim İngilis dilində miqdar baxımından çox olan isim köklərindən əmələ gələn bir sıra feillər yaranmasında əsas rol oynayan prefikslərdən biri də en- prefiksi olmuşdur. En– prefiksi və feilin feilin şəxsiz forması olan məsdərin şəkilçi sonluğunu (məsdər şəkilçisi -an) isimlərə atırmaqla və ya fransız mənşəli alınma sözlərə də rıtırmaqla yeni feillər yaratmaq olardı. XIV əsrdən başlayaraq tədricən feilin sonundan feilin məsdər formasının şəkilçisi olan –an düşmüş və feilin yeganə əlaməti prefiks qalmışdır. Bu tiptə olan feillərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Orta əsrlərdə	Muasir dövrdə	Mənası
encasen	Encase	qablaşdırmaq
enchanten	Enchant	Ovsunlamaq
encirclen	Encircle	əhatə etmək
encouragen	Encourage	həvəsləndirmək
ensuren	Ensure	təmin etmək
envenomen	Envenom	zəhərləmək

Bu yolla prefiks qrammatik funksiya əldə etmiş və sadə isim kökdən feil yaratma vasitəsi olmuşdur. Belə feillərin bu tip anoloji vəziyyətində Muasir İngilis dilində yeni feillər başqa nitq hissələrinə prefikslərin artırılması ilə yaranmışdır: *befool*, *belittle*.(3, 253)

Prefikslərin inkişafı orta əsrlərdə müxtəlif formalarda inkişafa davam etmiş, dəyişikliklər nəticəsində öz yeniliklərini muasir dövrə çatdırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Buludxan X.Ə., Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası, Bakı-Nurlan, 2008, 442 səh
2. Həjiyeva A., English Lexicology (textbook), Bakı, Elm və təhsil, 2011, 248 səh.
- 3.B.Ilyish, History of the English Language, Ленинград-«Просвещение», 1973, 351 page
4. L.E. Grinberg, M.D.Kuznets, A.V.Kumacheva, G.M.Meltser, Exercises in Modern English Lexicology, Foreign languages publishing house, Moscow, 1960, 239 page.

А.Ибрагимова

История префиксов на английском языке

Резюме

Состав современного английский литературного словаря языка насколько богата в эти дни можно увидеть процесс развития словообразования. В словообразование являются одной из ветвей языковедения для создания слов и выражений большую роль играют история префиксов.

В статье указаны особенности история префиксов на английском языке. Оби рунический и латинский языки использовались на старом английском языке.

Словарь старого английского языка, как и на других языках, развивался двумя способами: словообразование посредством сущес-

твующих элементов на языке; 2) заимствование новых слов на другом языке. В старом английском языке первый вариант широко использовался. Лондонские диалекты или литературный язык временные были распространены всей Англии с начала XV века.

A.Ibrahimova

The history of prefixes in the English Language

Summary

The vocabulary of literary language of modern English that becomes rich these days we can see from the development process of its word formation. The role of history of prefixes in forming of new words in the word building that the great branch of linguistics is extensive.

The article was explored the characteristics of the history of the English language prefixes. Both the Runic and Latin languages were widely used in an old English.

The vocabulary of the old English language as in other languages developed in two ways: 1) word formation by the way of existing elements in language; 2) borrowing new words other language. In the old English first variant used widely. London dialects or literary language temporary were spread whole England from the beginning of XV century.

Rəyçi:

Nailə Sadıqova

filologiya elmləri dosktoru, professor

KAMALƏ ƏZİZLİ
ADPU
kama-565@mail.ru

İNGİLİS DİLİ LÜĞƏTLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU

Açar sözlər: söz düzəltmə, dil, nitq hissəsi, suffikslər, prefikslər.

Key words: word-building, language, parts of speech, suffixes, prefixes.

Ключевые слова: словообразовании, язык, части речи, суффиксы, префиксы.

Söz düzəltmə lüğətin genişlənməsində ən əsas vasitələrdən biridir. Söz düzəltmə sözün kökünü və affiksləri birləşdirməklə yaranan prosesdir. Bu, dil elminin bir sahəsidir və leksik vahidlərin yaranmasını öyrənir. Sözün kökünün affikslərlə birləşməsi yeni vahidlər yaradır (1, 5).

Affikslər ingilis dilinin tarixində ən məhsuldar söz düzəltmə vasitədir. Affikslərin müasir ingilis dilində ən birinci funksiyası bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsini düzəltməsi, ikinci funksiyası isə eyni nitq hissəsinin leksik mənasını dəyişdirməsidir.

Affiksasiya prosesi sözün kökünə affiks və suffikslər artırmaqla yeni söz düzəltməkdir. Affikslərin rolu bu prosesdə çox mühümdür. Affikslər 2 yerə bölünür:

1)suffikslər;

2)prefikslər

Hal-hazırda İngilis dilində ümumi olaraq 386 prefiks və 322 suffiks var. Onlardan bəziləri həqiqətəndə güclü düzəltmə bacarığına malikdir, onlardan 50-si prefiks, az hissəsi suffikslərdir.

Suffikslər sözün kökünü izləyən söz düzəldici morfemdir və o başqa nitq hissəsində və ya söz sinifində yeni törəmə yaradır. Məs: en, y, less. Hearten (ürəkləndirmək), hearty (hörmətci), heartless (mərhəmətsiz). Suffikslər sözün sonuna artırılan sözdüzəldici sonluq elementdir. Suffikslərin semantik dəyəri olsa da, müstəqil nitq hissəsi deyillər (2, 10).

İsmi suffikslər. Bu suffikslər əsasən feildən, sifətdən və isimdən isim düzəltmək üçün istifadə olunur. Bu cür mücərrəd isimlər hərəkəti, hərəkətin nəticəsini və keyfiyyəti və başqa yaxın anlayışları göstərir.

-age (Roman). Bu suffiks hərəkəti və onun nəticəsini göstərir məs: coverage (əhatə), leakage (sızma), spillage (dağılmasına), və kollektiv müəssisə və kəmiyyət bildirən isimlər məs: acreage, voltage (gərginlik), yardage.

-al (Latin). Bəzi feillər –al şəkilçisini götürərək isimə çevrilir və hərəkəti və ya onun nəticəsini bildirir. Məs: arrival (gəliş), overthrowal

(devrilmək), recital(yaradıcılıq gecəsi), referral, renewal (yeniləmək). Bu şəkilçi ilə əmələ gələn sözlərdə həmişə vurğu sonuncu hecaya düşür.

-ance (-ence, -ancy, -ency) (Fransız). Ən çox bu şəkilçi feillərə artırılır və hərəkət bildirən isimləri yaradır. Məs: absorbance (absorbsiya), riddance (təcrid etmək), retardance.

-ant (Fransız). Məs: applicant(ərizə), defendant (təqsirkar), disclaimant, və ya attractant, dispersant, etchant (idarə edən), suppressant. Bu feillərin çoxu latın mənşəlidir.

-eer (Latın). Digər isim düzəldən suffiksidir. Məs: auctioneer (auksoında satıcı), budgeteer, cameleer, mountaineer (alpinist), pamphleteer (publisist).

-ess (Latın). Bu suffiks əsasən qadın cinsinə və diş cinsinə aid heyvanları bildirən isimləri yaradır. Məs: princess (şahzadə), stewardess (stuardessa), lioness (aslan (qadın cinsi)), tigress (pələng (qadın cinsi)), waitress (afisiant qadın).

-ism (Yunan). İsimlərdən və sifətlərdən mücərrəd isimlər düzəldir və bu kateqoriyaya mənsub olan törəmələr dövlət, ştat, vəziyyət, münasibət, nəzəriyyə və s. bildirir. Məs: blondism, conservatism (mühafizəkarlıq), revisionism (təftişçilik), Marxism (Marksizm).

-ist (Yunan). Bu suffiks əsasən isim və sifət əsasları əsasında şəxs bildirən isimləri yaradır. Məs: careerist (vəzifəpərəst), fantasist (fantasist), minimalist (minimalist).

-ity (Latın). Bu morfoloji kateqoriyaya mənsub olan isimlər keyfiyyət, ştat və ya Latın mənşəli sifətlərdən əmələ gələn xassələri bildirir. Məs: curiosity (maraq, qəribəlik), productivity (məhsuldarlıq), profundity (dərindənlik), solidity (məhkəmlilik).

-ment (Latın). Bu suffiks prosesi və prosesin nəticəsini bildirən isimlər yaradır. Məs: assessment (qiymətləndirmə), involvement (daxil etmə), treatment (müalicə).

Fəli suffikslər. Bu suffikslər 4 dənədir: **-ate, -en, -ify** və **-ize**(3).

-ate (Latın). Məs: regulate (nizmalamaq), mercurate.

-en (Alman). Məs: sifətlər: blacken (qaralamaq), broaden (genişləndirmək), quicken (sürətləndirmək), ripen (yetişmək), isimlər: strengthen (gücləndirmək), lengthen (uzatmaq).

-ify (Fransız). Məs: humid-humidify (nəmlətmək), solid-solidify (bərkimək).

-ize (Yunan). Məs: feminine-feminize, emphasis-emphasize.

Sifət suffixsləri.

-able (Latın). Məs: marriageable (evlilik yaşına çatan), kitchenable, roadable (yola əlverişli olan).

-al (Latin). Məs: accidental (təsadüfən), colonial (müstəmləkə), cultural (mədəniyyət), federal (fedral), institutional, modal (modal).

-ary (Latin). Məs: complimentary (üzəgülən), momentary (ani).

-ic (Latin). Məs: hero-heroic (qəhrəmanlıq), parasite-parasitic (parazit).

-ous (Latin). Məs: curious (maraqlı), barbarous (barbar), famous (məşhur), synonymous (sinonimik), tremendous (böyük).

Suffiksərin mənşəyi. Suffikslərin mövcud olmasının 2 yolu var: 1) suffiks bir vaxt müstəqil sözlər idi 2) suffikslər bu cür başlanğıc götürür. Fakt 1) doğma suffikslərə tətbiq olunur. –dem və -hood suffiksi Qədim İngilis dilində müstəqil söz idilər sonra tarix boyu suffikslər müşahidə olunub; 2) –ling suffiksi –ing suffiksindən törənib və -l ilə bitir(4).

İngilis dilinin digər xarici dillərlə əlaqəsi saysız xarici sözlərin qəbul olunmasına gətirib çıxarıb.

Prefikslər.

Prefiks yeni söz yaradan şəkilçidir və sözün əvvəlində, sözün kökündən qabaq gəlir və mənanı dəyişir. Prefikslər kökün leksik mənasını təyin edir. Çox vaxt sözün kökü və prefix eyni nitq hissəsinə aid olur (5).

Prefiksləri semantik cəhətdən bu cür qruplaşdırmaq olar: birinci bu böyük qrupa məs: “one” (uni-/ unilateral, unification), “twice or two” (bi-, bilateral, bifurcation and di- disyllabic, ditransitive), “many” (multi-, multi-purpose, multi-lateral and poly-, polysyllabic, polyclinic), “small” (micro-, micro-surgical, microwave), “large” (macro-, macroeconomics, macro-biotic), “to excess” (hyper-, hyperactive, hypermarket and over-, overestimateç overtax), “not sufficiently” (undernourish, underpay).

İkincisi, məs: “around” (circumnavigate, circumscribe), counter- “against” (counterbalance, counterexample), inter- “bet ween” (interbreed), trans- “across” (transcontinental, transmigrate).

Üçüncüsü, məs: before (ante-, pre and fore-, as in antechamber, antedate, preconcert, predetermine, forefather), “after” (post, postmodify, postmodern), or new (neo-, neoclassical, Neo-Latin).

Dördüncüsü, (a(n)-, de-, dis-, in-, non-, un-. “Wrong evil” (mal-, malnutrition, “badly, wrongly ” (mis-, misinterpret), “false, deceptive” (pseudo), “together, jointly” (co), etc.

-a (n) (Latin). Bu prefiks təkcə latın mənşəli sifətlərdə olur.

-anti (Latin). Məs: anti-hero, anti-particle (əksi), anti-professor.

-de (Roman). Məs: decolonize, depollute, dethrone, deselect.

-dis (Latin). Məs: disagree (narazılıq), disobey (itaət etməmək), dislike (nifrət etmək).

-in (Latin). Məs: inactive (qeyri-fəal), intolerable (dözülməz), illegal (qanunsuz), irregular (qaydasız).

-mis (Alman). Məs: miscount (ylnış hesab), mismatch (uyğunsuzluq), misprint (mətbəə səhvi).

-non (Latin). Məs: nonbiological (qeyri bioloji), non-commercial (qeyri-ticari), non-returnable (qeyri-qayıda bilən).

-un (Latin). Məs: uncomplicated (sadə), unhappy(bədbəxt), unsuccessful(uğursuz), unreadable (oxunmayan).

Alınma affikslər əsasən Roman mənşəlidir və onlar ingilis lüğətlərində çoxdur.

Demək olar ki, ingilis dilindəki sözlərin yarı hissəsi suffukslər prefikslər vasitəsilə düzəlir. Sözlərə artırılaraq yeni məna yaradır. Müasir ingilis dilində də bu suffikslərdən geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Akhmanova O.S. Lexicology. Theory and method. M. 1972.
- 2.Arnold I.V. The English World. M. high School, 1986.
- 3.Bloomfield L."Language". London. 1935.
- 4.Bloomsbury Dictionary of New words. M. 1996.
- 5.Howard Ph. New words for Old. London. 1980.

Азизли Камаля

Роль аффиксов в обогащении словарного запаса

Резюме

Словообразование является одним из способов обогащения языка. Словообразование - это комбинация корня с аффиксами. Она отрос языковой науки.

Он изучает образование лексических единиц. Аффикс является наиболее продуктивным способом словообразования.

Первой целью аффиксов является создание новой единицы из другой.

А второйа - изменить лексическое измерение той же части речи. В настоящее время существует 386 префиксов и 322 суффиксов. Наибольшее количество аффиксов связано с романским происхождением. В современном английском языке эти суффиксы в основном используются.

Суффиксов и аффиксов имеют важный роль в лингвистики.

Azizli Kamala Adil

The role of affixes in enrichment of vocabulary

Summary

The word-forming is one of ways of enrichment of language. Word-formation is combination of the root with affixes. It is the brunch of language science.

It studies the formation of lexical units. Affixes are the most productive way in word-formation. The first aim of affixes is to make a new unit from another. And the second is to change the lexical meaning of of the same part of speech. At the present time there are 386 prefixes and 322 suffixes. The most amount of affixes are from Romanic origion. In modern English this suffixes are mainly used.

Affixes an suffixes has very important role in English linguistics.

Rəyçi: Nailə Sadıqova
filologiya elmləri dosktoru, professor

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevincmamedova@gmail.com

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏN ALINMIŞ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: söz birləşmələri, alınmalar, ingilis dili, lüğət tərkibi, dil

Key words: word combinations, borrowings, English, vocabulary stock, language

Ключевые слова: словосочетания, заимствования, английский, словарный запас, язык

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, roma, yunan əfsanələrinin, bədii ədəbiyyatın və başqa dillərin rolu olmuşdu. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi bibleizmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngindir. Bu dildəki frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Bunlardan əlavə ingilis dilinin

frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

Alınma frazeologizmlərinin bir qismi nisbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdi. Bütün bu frazeologizmlər ingilis dilinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədardır. Bu dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə frazeoloji birləşmə vermək üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır.

İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür.

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhvsiz insan yoxdur”; at the Greak Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə”.

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal”.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: to cry havoc “dağıtmaq”, “güclü zərbə endirmək”; to curry favour with somebody “yaltaqlanmaq”, “qılığa girmək”; a bird in the hand is worth two in the bush “soğan olsun, nağd olsun”; look not a gift horse in the mouth “bəy verən atın dişinə baxmazlar”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil.

Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeologizmlər: *speech is silvern, silence is golden* “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”; *storm and stress* “iztirablı günlər”; *between hammer and anvil* “od ilə su arasında”; *the mailed fist* “hərbi güc”; *storm and stress* “gərginlik”.

Müasir ingilis dilində yalnız bir neçə ispan dilindən alınmış frazeologizmlər var. Məsələn: *the fifth column* “beşinci kolon”, “düşmənin gizli köməkçiləri” (bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dövründə yaranmışdır. Madridi azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), *war to the knife* “yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə” (bu frazeologizm qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır) Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeologizmlər sırasına daxil olmuşdur.

Hollandiya dilindən alınma frazeologizm: *Forlorn hope* “son ümid”.

Çin dilindən alınma frazeologizm: *to lose face* “etibarını itirmək”, “nüfuzunu itirmək”.

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, “Min bir gecə” nağıllarından tərcümə edilmiş frazeologizmlərdir. Məsələn: *Alladin's lamp* “Ələddinin sehirli çırağı”. Bu nağıldan *rub the lamp* “arzularını asanlıqla həyata keçirmək” frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Alnaschar's dream “boş xəyallar”, “boş arzular” (Alnaşar bütün pullarını şüşədən olan mallara sərf edir, onları bir səbətə yığır və ümid edir ki, bir gün varlanacaq. Lakin Alnaşeri öz gələcək arvadına hirsələndiyi zaman bu səbətə əli ilə zərbə endirir və səbətdəki bütün şüşələr qırılır).

The old man of the sea “zəhlətökən insan”, “ələkməyən insan” (dəniz səyyahı Sindibad heç cürə öz yaxasını bir qocadan qurtara bilmirdi)

An open Sesand “bir şeyi əldə etməyin asand və tez yolu” (“Əli baba və qırx quldur” nağılında istifadə olunan bu sehirli söz vasitəsi ilə quldurların mağarasının qapısını açmaq mümkün idi). (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка)

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar:

Bread-and-butter letter “təşəkkür məktubu”, *cut no ice* “əhəmiyyət olmamaq; a hard row to hoe “çətin tapşırıq”, “çətin iş”; in the soup “çətin vəziyyətdə”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; to make the fur fly “səs-küy salmaq”, “dava salmaq”; on the level “vicdanlı”, “namuslu”; spill the beans “ağızdan qaçırtmaq”, “sirri vermək”; strike oil “uğur qazanmaq”; to take back seat “çəkinmək”, “gözdən itmək”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; you bet! “əmin olun”; do one's level best “əлиндən gələni etmək”; fly off the handle “özündən çıxmaq”, “hirsələnmək”; paddle one's own canoe “öz yolu ilə getmək”, “heç kimdən asılı olmamaq”.

Beləliklə yuxarda göstərdiyimiz frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.
2. Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966 səh 165-179;199.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992 səh 262.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh 4-67.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970. səh 95-100.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962. səh 59-62.

S.Mammadova

The use of compounds borrowed from various languages in english

Summary

Phraseologisms from other languages play a major role in English. There is no a language in the modern era that its vocabulary consists solely of its own phraseological units. In connection with modern development, peoples are inextricably linked to one another in scientific, cultural, political and economic terms.

The rapprochement of these languages creates the basis for phraseological integration to one another. Phraseologisms closely interconnected with different nations, labor activity, science and art are called international phraseologisms.

Most of the English language phraseologies are derived from Ancient Roman and Greek Literature.

The phraseologisms of the English language include phraseologisms from French, Spanish, Italian, German, Arabic, Chinese.

**Использование соединений, вызванных из различных
языки в английском
Резюме**

Фразеологизмы других языков играют важную роль на английском языке. В современной эпохе нет языка, в котором его словарный запас состоит исключительно из его собственных фразеологических единиц. В связи с современным развитием народы неразрывно связаны друг с другом в научных, культурных, политических и экономических условиях.

Сближение этих языков создает основу для фразеологической интеграции друг с другом. Фразеологизмы, тесно связанные с различными нациями, трудовой деятельностью, наукой и искусством, называются международными фразеологизмами.

Большая часть англоязычной фразеологии происходит от древнеримской и греческой литературы.

Фразеологизмы английского языка включают фразеологизмы с французского, испанского, итальянского, немецкого, арабского, китайского языков.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
GulshanCumshudova@gmail.com

GENERAL PROPERTIES OF ENGLISH AFFIXATION

Key words: affixation, phonological properties, consequences, prefix, pronunciation, suffix

Açar sözlər: affiksasiya, fonoloji xüsusiyyətlər, ardıcılıq, prefiks, tələffüz, suffiks

Ключевые слова: аффиксация, фонологические свойства, последствия, префикс, произношение, суффикс

Before we take a closer look at the properties of individual affixes in section 4, it seems desirable to discuss some of the properties that larger sets of affixes have in common, so that it becomes clear that even in this seemingly arbitrary and idiosyncratic domain of language called affixation certain larger patterns can be discerned.

Dealing with these general properties before looking at individual affixes has the considerable advantage that certain properties of affixes need not be stated for each affix individually, because, as we will see, these properties are at least partially predictable on the basis of other properties that a given affix shares with certain other affixes.

These properties are mostly of a phonological nature, but they have serious consequences for the properties of derived words and the combinability of affixes with roots and other affixes. An inspection of the phonological properties of a wider range of suffixes and prefixes reveals striking differences but also surprising similarities between subsets of affixes. One such difference is illustrated in the examples:

a. prefixes

contextualize decontextualize

organize reorganize

modern postmodern

modify remodel

argument counterargument

b. suffixes

feminine feminize

mercury mércurâte

selective selectivity

signify signification

employ employee

If we analyze the pronunciation of the base words before and after the affixation of the morpheme printed in bold, we can see a crucial difference between the prefixes and the suffixes. While the prefixes do not change anything in the pronunciation or shape of the base words, the suffixes have such an effect. They either lead to the deletion of material at the end of the base, or they lead to a different stress pattern. Thus, *feminine* loses two sounds when *-ize* attaches, and *mercury* loses its final vowel, when *-ate* is attached. The suffixes *-ity*, *-ation* and *-ee* have an effect on the stress pattern of their base words, in that they either shift the main stress of the base to the syllable immediately preceding the suffix (as with *-ity*), or attract the stress to themselves, as is the case with *-ation* and *-ee*. Prefixes obviously have no effect on the stress patterns of their base words. Of course not all suffixes inflict such phonological changes, as can be seen with suffixes like *-less* or *-ness*.

phonologically neutral suffixes: *-less* and *-ness*

propagánda propagándaless

advénturous advénturousness

radiátion radiátionless

articulate articulateness

mánager mánagerless

openmínded openmíndedness

Apart from the deletion of base material at the end of the base (as in *feminine* - *feminize*), suffixes can also cause the reduction of syllables by other means. Consider the difference in behavior between the suffixes *-ic* and *-ance* on the one hand, and *-ish* and *-ing* on the other, as illustrated with the examples. Dots mark syllable boundaries:

cy.lin.der cy.lin.dric cy.lin.de.rish

hin.der hin.drance hin.de.ring

en.ter en.trance en.te.ring

The attachment of the suffixes *-ish* and *-ing* leads (at least in careful speech) to the addition of a syllable which consists of the base-final [r] and the suffix (.rish and .ring, respectively). The vowel of the last syllable of the base, [ʔ], is preserved when these two suffixes are added. The suffixes *-ic* and *-ance* behave differently. They trigger not only the deletion of the last base vowel but also the formation of a consonant-cluster immediately preceding the suffix, which has the effect that the derivatives have as many syllables as the base (and not one syllable more, as with *-ish* and *-ing*). In order to see whether it is possible to make further generalizations as to which kinds of suffix may trigger phonological alternations and which ones do not, I have listed a number of suffixes in the following table according to their

phonological properties. Try to find common properties of each set before you read on.

All suffixes that inflict phonological changes on their base words begin in a vowel. Among the suffixes that do not trigger any changes there is only one (-ish) which begins in a vowel, all others are consonant-initial. Obviously, vowel-initial suffixes have a strong tendency to trigger alternations, whereas consonant-initials have a strong tendency not to trigger alternations. This looks like a rather strange and curious state of affairs. However, if one takes into account findings about the phonological structure of words in general, the co-occurrence of vowel-initialness and the triggering of morph-phonological alternations is no longer mysterious. We will therefore take a short detour through the realm of prosodic structure.

The term prosody is used to refer to all phonological phenomena that concern phonological units larger than the individual sound. For example, we know that the word *black* has only one syllable, the word *sofa* two, we know that words are stressed on certain syllables and not on others, and we know that utterances have a certain intonation and rhythm. All these phenomena can be described in terms of phonological units whose properties and behavior are to a large extent rule governed. What concerns us here in the context of suffixation are two units called syllable and prosodic word.

There are different ways of classifying these affixes. The most obvious way is according to their position with regard to the base, i.e. whether they are prefixes, suffixes, infixes, and we will follow this practice here, too. More fine-grained classifications run into numerous problems. Thus, affixes are often classified according to the syntactic category of their base words, but, as we have seen already in chapter 2, this does not always work properly because affixes may take more than one type of base. Another possible basis of classification could be the affixes' semantic properties, but this has the disadvantage that many affixes can express a whole range of meanings, so it would often not be clear under which category an affix should be listed. Yet another criterion could be whether an affix changes the syntactic category of its base word.

Again, this is problematic because certain suffixes sometimes do change the category of the base and sometimes do not. Consider, for example, -ee, which is category-changing in *employee*, but not so in *pickpocketee*.

Due to the methodological and practical problems involved in discerning affixed words and the pertinent affixes, it is impossible to say exactly how many affixes English has, but it is clear that there are dozens.

The purpose of this overview is to illustrate the variety of affixation processes available in English giving basic information on their semantics, phonology and structural restrictions.

References

1. Kremer, Marion. 1997. Person reference and gender in translation: a contrastive investigation of English and German.
2. Marchand, Hans. 1969. The categories and types of present-day English word-formation: A synchronic-diachronic approach. Munich.
3. Robert Sharer & Loa Traxler, 2006, The Ancient Maya, Stanford University Press.

G.Cümşüdova

ingilis dilində affiksasiyanın ümumi xüsusiyyətləri

Xülasə

İngilis dilinin qrammatikası və morfologiyasında affiksasiya sözə bir morfem əlavə etməklə bu sözün fərqli formasını və ya başqa bir məna ilə yeni bir söz yaratma prosesidir. Affiksasiya ingilis dilində yeni sözlər yaratmağın ən geniş yayılmış üsuludur.

İki əsas növ affiksasiya: prefiks – sözün əvvəlinə və suffiks – sözün sonuna əlavə edilməklə, bundan başqa, affiks şəkilçi qrupları da istifadə edilməklə mürəkkəb sözlər meydana gəlir.

Hazırda ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının əksəriyyəti qarışıqlığın nəticəsidir - yeni bir söz yaratmaq üçün birlikdə iki söz və ya qisim sözləri işlətməkdir.

Qısaca desək, affiks sözün mənasını və ya formasını dəyişdirmək üçün istifadə olunan ingilis dili qrammatikasının bir elementidir.

Affiksasiya morfoloji prosesdir ki, köklərə bağlı olan morfemlər sözün mənasında yaranan dəyişiklikləri ifadə edir. Affiks bir neçə forma qəbul edir və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

Общие свойства английского аффиксации

Резюме

В английской грамматике и морфологии аффиксация - это процесс добавления морфемы - или аффикса - к слову для создания либо другой формы этого слова, либо нового слова с другим смыслом; аффиксация - наиболее распространенный способ создания новых слов на английском языке.

Двумя основными типами аффиксации являются - префиксация, добавление префикса и суффиксация, добавление суффикса, в то время как кластеры аффиксов могут использоваться для формирования сложных слов.

Проще говоря, аффикс - это элемент слова английской грамматики, используемый для изменения значения или формы слова и представлен в виде префикса или суффикса. Аффиксация - это морфологический процесс, посредством которого связанные морфемы привязаны к корням или стеблям, чтобы отметить изменения в значении, части речи или грамматических отношениях. Аффикс принимает несколько форм и выполняет различные функции.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMİLLA MEHDİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
tamilla_mehdiyeva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA MÜRƏKKƏB SÖZLƏR ƏSAS MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: söz düzəltmə, mürəkkəb sözlər, mənbə, analitik yol, semantik məna

Key Words: word building, compound words, source, analytical way, semantic meaning

Ключевые слова: словосочетание, сложные слова, источник, аналитический способ, семантическое значение

İngilis dilində sözlər yaradılması üçün birinci və əsas mənbə bu dilin öz lüğət tərkibidir. Bu dil zəngin lüğət tərkibinə malik olduğu üçün termin yaradılması sahəsində də hər cür imkana malik bir dildir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlər yaradılarkən dilimizin lüğət tərkibinə dərindən nəzər salmaq, müvafiq sözləri seçib yerli-yerində işlətmək zəruridir. Unutmaq olmaz ki, dilin öz lüğət ehtiyatından götürülmüş terminlərin nüfuz dairəsi daha geniş olur.

İngilis dilində söz yaradıcılığında ən çox işlənən tiplərdən biri də “birləşmə” prosesidir. Söz deyilən zaman iki söz götürülərək bir səs tərkibində səsləndirilir. Nəticə olaraq hibrid sözlər yaranır. Mürəkkəb sözlər yaradılan zaman biz kökləri yaxud affiksləri birləşdiririk. Birləşmə nöqtəsində bir morfem qurtaran zaman o birisi başlayır. Məsələn bir “derivation” sözünü yaradan zaman bu ardıcılığı izləyirik: de+triv+at(e)+ion.

Burada bir morfem o birisindən sonra gəlir və hər birisinin ayrıca sərhəddi vardır. Birləşmə zamanı sözün bir hissəsi morfemin sərhəddindən asılı olmayaraq başqa sözə söykənir. Misal üçün “swooshtika” sözü hər hansı kompaniyanın korporativ maraqları və hegemonluğunu ifadə etmək üçün iki sözdən “swoosh” və “swastika” sözlərindən tərtib olunmuşdur. Belə ki, hibrid söz müasir dildə gözəl səslənir və aydın məzmunu malikdir. Belə sözlərə müasir ingilis dilində başqa nümunələrdə göstərmək olar. Məsələn: glitterati (glitter+literati), mockumentary (mock+documentary).

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə onların semantik mənaları ilə birbaşa əlaqədardır. N+ PII modelində olan mürəkkəb sözlərə “smoke-controlled (town)- (town) where smoke is controlled – kimi misal göstərmək olar. Burada 2-ci komponentlə ifadə olunan isim hərəkət obyektidir, smoke – controlled (insects) – (insects) controlled by smoke ifadəsində smoke komponenti subyektə göstərir və hərəkət alətidir. Belə

ifadələrə water- protected (Britain) – (Britain) protected by water, water-protected (watch) – (watch) protected against water – kimi misal göstərmək olar.

Bəzi mürəkkəb sözlərdə əsas məna daşıyan elementin atılmasına rast gəlinir ki, həmin məna bu və ya digər üsulla bərpa oluna bilər. Komponentləri birbaşa semantik əlaqədə olan mürəkkəb sözlər mövcuddur ki, hər “düşmüş” elementin olması aşkarlanmır. Belə sözlərə misal olaraq “bird-stone” – a name given to a class of prehistoric stone objects of undetermined purpose, usually resembling or remotely suggesting the form of bird.

Belə sözlərdə komponentlər arasında birbaşa əlaqə yoxdur və sözün bütünlükdə mənası onun komponentləri arasındakı əlaqənin təhlilindən ortaya çıxarıla bilmir. Belə əlaqələri struktur cəhətdən motivasiya olunmamış adlandırmaq mümkündür.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb sözlərin yaranması dilimizin, həmçinin də xarici dillərin özünün imkanları hesabına baş verir.

Söz yaradıcılığı prosesinin əsas qolu-sintaktik yolla söz yaratma prosesi hər bir dilin leksikasının inkişafında mühüm rol oynamış və bu gündə oynamaqdadır. Xüsusilə, son əsrdə texnikanın inkişafı ilə bu özünü termin yaradıcılığında bariz şəkildə göstərir. Gəlin, misalların nümunəsində texniki terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

-inertial force (ətalət qüvvəsi); synenergy (sinenergetika); thermo-physical (istilik-fiziki təsir); ultrasonic (ultrasəs); thermoconductivity (istilik keçiriciliyi); extrapolation (ekstrapolyasiya); carboxymethyl cellulose (karboksil metil sellüloza); lignin-alkaline agent (kömür qələvi reagenti); candle-stick (buruqda şamaltı); crosspiece (kəndələn qoyulmuş tir); drag-line (kanatlı ekskavator); hard-alloy bit (sərt xəlitədən balta); plastometer (qalınlıq ölçən cihaz); polyphosphate (polifosfat); electroseparator (elektrikəsici aparat); borehole (quyu gövdəsi); deepwater (dənizin dərin yerləri); multihole (çox dibli quyu); overshot (alətin adı); hydrograph, hydrometer (hidroqraf), aerometer (aerometr); pycnometer (piknometr), viscosimeter (mayələrin özlülüyünü ölçən cihaz); check valve (əks klapan); whipstock (sapdırıcı); inclinometer (quyu lüləsinin bucaqlarını təyin edən cihaz); dipmeter, stratimeter (kernoskop); prump jack, beam pump (nasos mancanaq dəzgahı); well wall (quyu divarı); dual-bore well (iki gövdəli quyu); prospect hole, pioneer well, wildcat well, exploratory test well (axtarış quyusu); well mouth, well head (quyu ağzı); bottom hole, well bottom (quyu dibi); gauge hole (ölçü dəliyi); turbo-drilling, turbine-drillind (turbın qazması); electrodrilling, electrodrill (elektrburla qazma); auger boring (şnekli burla qazma); diamond drilling, diamond drillcore (almazla örtülmüş qazıcı alət); adamantite drilling, pellet drilling (qırma üsulu ilə qazma); percussive (percussion) drilling (zərbə üsulu ilə qazma);

hydropercussion drilling, mud-powered hammer drilling, hydraulic hammer drilling (hidrozərbəli qazma); waterjet drilling, wash boring (hidromonitor qazma); electro-hydraulic drilling (elektrohidravlik qazma); hand or manual drilling (əl ilə qazma); turbo-generator, steam engine (buxar mühərriki); internal-combustion engine (daxili-yanma mühərriki) və s.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə mürəkkəb sözlərin tərkibində olan komponentlər ayrılıqda hərəsi müəyyən bir məfhum ifadə etməsinə baxmayaraq, eyni zamanda neft sənayesində yeni texnologiyaların inkişafı ilə yeni mürəkkəb sözlərin yaranmasına imkan vermişdir.

Müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır.

Müasir dilçilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir sıra yeni leksik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tətbiq obyekti mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problemindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii məsələdir, çünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilir ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir.

Məhz buna görə də çox zaman mürəkkəb sözləri təyin etmək, bu və ya digər mürəkkəb söz haqqında qəti fikir söyləmək çətin olur. Çünki mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasındakı oxşarlıq yalnız mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqla mümkün olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb söz problemi çox zaman müxtəlif mülahizə və mübahisələrə səbəb olur. Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmunə əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zaman mürəkkəb sözlərlə sərbəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yanlış bir yola gətirib çıxarmışdır. Bəzi alimlər də mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Belə alimlərin fikrincə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakter əlamət hesab etmirlər.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənanı və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz. Sözlərin birləşərək mürəkkəb sözlər əmələ gətirməsində məzmun, yəni leksik xüsusiyyət rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki məzmunşəkil forma olmadığı kimi, formasız da məzmun təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Başqa sahələrdə

olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə də forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir məsələdir. Çünki həmişə hər yerdə və hər zaman həm məzmun, həm də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlmir.

Mürəkkəb sözlər fərqli leksik xüsusiyyətləri ilə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buna görə də mürəkkəb sözlərə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları qanunauyğun prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Bir situasiyada mürəkkəb sözlərin məna çarları əsas götürülə bilər, digər halda isə onların qruplaşdırılmasını formal əlamətlərə görə aparmaq olar. Əgər mürəkkəb sözləri zaman əlaqəli, məkan əlaqəli və s. birləşmələr şəklində qruplaşdırıb öyrənmək istəyiriksə, bu bölgədə birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitələri, qrammatik formaları, leksik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və buna görə təsnif olunmalıdır.

Ədədiyyat

1. М.М.Рокровский Избранные работы по языкознанию. М. 1959.
2. Карашук П.М. «Словообразование английского языка». М. 1997. стр. 64-78.
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı: Maarif, 1992.
5. Н.Н.Амасова «Этимологические основы словарного состава современного английского языка». М. 1956. стр. 20-32.

T. Mehdiyeva

Compound words as main sources in the english language word-building Summary

A compound is a word composed of more than one free morpheme. The English language, like many others, uses compounds frequently. English compounds may be classified in several ways, such as the word classes or the semantic relationship of their components.

Most English compound nouns are noun phrases that include a noun modified by adjectives or noun adjuncts.

Due to the English tendency towards conversion, the two classes are not always easily distinguished. Most English compound nouns that consist of more than two words can be constructed recursively by combining two words at a time.

Combining “science” and “fiction”, and then combining the resulting compound with “writer”, for example, can construct the compound “science

fiction writer". Some compounds, such as *pepper* or *mother-of-pearl*, cannot be constructed in this way.

Т. Мехдиева

**Составные слова как основные источники
в английском языке словообразование
Резюме**

Соединение - это слово, состоящее из более чем одной свободной морфемы. Английский язык, как и многие другие языки, часто используется. Соединения английского языка можно классифицировать несколькими способами, такими как классы слов или семантические отношения их компонентов.

Большинство английских составных существительных являются существительными фразами, которые включают существительное, модифицированное прилагательными или существительными.

Из-за тенденции английского языка к преобразованию два класса не всегда легко различаются. Большинство английских сложных существительных, которые могут быть прочитаны путем объединения двух слов за раз.

Сочетание "science" и "fiction", а затем объединение полученного соединения с "writer", например, может построить состав "science fiction writer". Подобные соединения, такие как перец или перламутр, не могут быть сконструированы таким образом.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SARELLA QAİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sarella @mail.ru

DİL MATERIALLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ NİTQ BACARIQLARININ FORMALAŞMASININ ROLU

Açar sözlər: dil materialları, nitq bacarıqları, ünsiyyət, dilçilik, nitq aktı, terminologiya

Key words: language materials, speech skills, communication, linguistics, speech act, terminology

Ключевые слова: языковые материалы, речевые навыки, коммуникация, лингвистика, речевой акт, терминология

Dil yer üzərində, insanlar arasında mücərrəd, ümumi bir şey kimi mövcud deyil. Dil bir çox ictimai hadisələrdən onunla fərqlənir ki, o heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyə daşıyır. Dil bir ünsiyyət vasitəsi, fikir ifadə vasitəsi olmaq etibarilə müxtəlif xalqların, millətlərin dil kimi mövcuddur. Bu cəhətdən, dil deyərkən nəzərə Azərbaycan dili, rus dili, ingilis dili kimi konkret dillər gəlir. Hazırda yer üzərində 3000-ə yaxın dil vardır.

Məlumdur ki, biz hər hansı bir dili öyrənməyə başlarkən, ilk növbədə, həmin dilin lüğətini və qrammatikanı tapırıq. Belə çıxır ki, dil elə lüğətdən, yəni sözlərdən və qrammatikadan ibarətdir. Lakin lüğət və qrammatika ilə yanaşı biz həmin dilə aid mətnlər də əldə edirik. Bəlkə dil elə həmin mətnlərdən ibarətdir?

Lakin dili bilmək üçün o dildə danışmağa da, o dildə deyilənləri başa düşməyi də bacarmaq lazımdır. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, bu dili bilmək ən mühüm şərt olmalıdır. Deməli, dil əslində nitq fəaliyyətindən, daha konkret desək, nitq aktından ibarətdir. Çünki dilçilikdə dil və nitq ən mühüm problemdir. Termin kimi bunlar nəinki dilçilik elmində, hətta adi danışq leksikonunda çoxdan mövcuddur. Hazırda dil və nitq məsələsi müasir dünya dilçiliyinin özək problemləri sırasında xüsusi yerdə durur.

Bəzi dilçilərə görə dil ünsiyyət vasitəsi kimi müstəqil müşahidəyə gəlmir. Yalnız ayrı-ayrı fərdlərin nitqini: onların nitq fəaliyyətini və bunun nəticəsi olan mətni müşahidə etmək olar. Müşahidələrimizi bir-birinin üstünə gələndə biz, mətnlər məcmuyunu əldə edirik. Lakin Şerbanın terminologiyasına görə bu, dil deyil, dil materiallarıdır ki, onlar da lüğətlərdə və qrammatikadan məlumat kitablarında, qismən və bəzən də dəqiq olmayaraq yazılıb təsbit edilir”.

Dərs vəsaitlərinə daxil olmuş bir fikrə görə dil və nitq qrammatik qayda ilə, bu qaydaya aid verilən misalı, yaxud da lüğətdəki sözlə həmin sözün müxtəlif mətnlərdə müxtəlif mənə çalarlıqları ilə saysız işlənmə hallarını fərqləndirdiyimiz kimi fərqləndirmək lazımdır. Nitq dilin yaşama formasıdır. Dil nitqdə fəaliyyət göstərir və bilavasitə nitqdə verilmişdir. Lakin nitqdən təcrid olunmuş halda o, mücərrəd bir mahiyyətdir.

Dildə mücərrədlik, ümumilik, qaydalılıq o qədər güclü olur ki, o bəzən nitqin mövcud “qaydadan kənar” momentlərinə uyğun gəlmir. Uşaq dilinə aid qrammatik qaydalar “müntəzəmliyi” bu cəhətdən maraqlıdır.

Dil və nitq problemlərinin həllində əsas vəzifələrdən biri “dil” və “nitq” terminlərinin və bunlara aid anlayışların düzgün dərk edilməsidir. Bunların hər biri müstəqil termin olub xüsusi və fərqli anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Buna görə də “dil” termini ilə “nitq” termini arasında möhkəm sərhəd qoymaq lazımdır.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Onsuz cəmiyyət tərkibində insan həyatı qeyri-mümkündür.

Dilçilikdə nitqin 3 terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir dil kollektivinin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsilə ünsiyyət növü mənasını bildirir. Nəhayət nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir. Nitq psixologiya elminin də tədqiqat obyektlərindədir. Psixoloji baxımdan nitqə verilən tərif dil və nitq problemi cəhətindən maraqlıdır. “Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir. Nitqin yardımı ilə insanlar öz fikirlərini bir-birinə bildirir, bir-birinə təsir göstərir, hisslərini ifadə edirlər. Nitq anlayışının şərh üçün “nitq” sözü ilə bağlı olan terminlərə nəzər yetirək: rəvan nitq, aydın nitq, axıcı nitq, bayağı nitq, zəif nitq, güclü nitq, yazıcı nitq, müəllif nitqi, surət nitqi, obraz nitqi, doğma nitq, əcnəbi nitq, böyük nitqi, uşaq nitqi, sadə nitq, mürəkkəb nitq, uzun nitq, qısa nitq, sadə nitq, mürəkkəb nitq, yaxşı nitq-xoşa gələn nitq, pis nitq-xoşa gəlməyən nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, monoloji nitq, dioloji nitq, yazılı nitq, şifahi nitq, poetik nitq, məntiqi nitq, məntiqsiz nitq, nitq mədəniyyəti və s.

Nitq dilin təzahür formasıdır. Buna görə də nitq sözü ilə bağlı hər şeydən çox, ancaq bu anlayışda-ünsiyyət yaradıcısı olan nitqlə əlaqədar məsələlərdən bəhs edilməlidir.

A.A.Reformatski nitq haqqında bəhs edərkən göstərir: “Ən çətin nitqin nə olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Nitq müxtəlif ünsiyyət şəraitində dilin başqa-başqa formalarda təbiiqidir.

Nitq bazası dildir. Nitqin xarakterindən asılı olaraq şərait və məqsədlə əlaqədar dil vasitələri seçilib istifadə olunur. Nitq prosesində işlədilən dil

vahidləri əlavə məna və məna çalarları kəsb edə bilir və belə əlavə keyfiyyət həmin dil ünsüründə möhkəmlənib qala bilər.

Nitq insan danışığının cəmidir. “Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin yaradıcısıdır. Nitqin yaranması fərdi xarakterlidir”.

Nitq ancaq ünsiyyət təşkilinin konkretləşdirilməsində özünü göstərir. Buna nitq prosesi deyilir. İnsan nitq prosesində özünün mənəvi varlığını əks etdirir. Bu prosesdə həmçinin insan tərbiyə olunaraq hər hansı bir işi yerinə yetirməyə yönəldilir.

Nitq prosesinin 3 başlıca ünsürü mövcuddur.

a) danışmaq; b) eşitmək; c) dərk etmək

Danışmaq üçün ən vacib şərt insan orqanizmində danışmaq üzvlərinin normal inkişafıdır. Danışmağın başlıca əlaməti danışmaq səsləridir. İnsan danışmağa bir yaşından etibarən səy göstərir. İnsan danışmağı böyüdükcə inkişaf etdirir və fəal nitq prosesinə qoşulur.

Eşitmək insan orqanizminin üzvlərindən olan qulaqla həyata keçirilir. Nitq prosesində eşitmənin tam təmin olunması üçün qulaqların sağlam olması əsas şərtədir. Eşitmək nitqin düzgün dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Dərk etmək nitq prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Dərk etmək şifahi və yazılı nitq prosesində baş verir. Nitq üçün xarakterik olan bir sıra cəhətlər vardır:

a) nitq axını; b) nitq taktı; c) nitqin ritmi və s.

Nitq axını dedikdə nitq prosesində baş verən xətti ardıcılıq nəzərdə tutulur. Yəni burada dil vahidləri xaotik şəkildə deyil, müəyyən qanunauyğun cərgə əsasında nitqə düzülür, işlədilir. Nitqin dərk olunma prosesində ancaq səslər və ya hərflər deyil, onların təşkil etdiyi söz birləşməsi, ifadə və cümlə şəklində mənimsənilir.

Nitq taktı cümlə və ya ifadənin müəyyən intonasiyaya görə parçalanması nəticəsində əmələ gələn ayrı-ayrı mənalı hissələrdən ibarət ən kiçik bölmələridir. Nitq taktı məna ilə bağlı olduğuna görə dilçilikdə semantik hadisə hesab olunur.

Nitq ritmi nitqdə vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa, qapalı və açıq hecaların bir-birini əvəz etməsi hadisəsidir.

Ümumilikdə götürdükdə, belə bir tezis irəli sürmək olar ki, dili öyrənmək üçün nitq əsas təşkil edir. Belə ki, yalnız nitq faktlarını tədqiq etməklə bütövlükdə dili öyrənmək olar.

Dilin lüğət tərkibi sabit qalsa, inkişaf edə bilməz. Nitqin vasitəsilə dildə yeni-yeni sözlər yaranır. Dilin inkişafı nitqlə müəyyənləşir. Buna görə də F.de.Sössür göstərir ki, “Nitq hadisəsi dilin təkamülü üçün şərait yaratmışdır”. Nitqdə baş verən yen-yeni dəyişikliklər dildəki köhnə qanunauyğunluqları dağıdır və həmin dəyişikliklər dilə keçir. Buna görə də dildə neologizmlər, arxaizmlər meydana çıxır.

Dilçilikdə nitqin təsnifi problemi həmişə diqqə mərkəzində durmuşdur. Nitqdə obyektiv və subyektiv amillər əsas götürülərək onun fərdi xarakterinə görə təsniflər aparmışlar. Nitq aktında şəxs əvəzliliklərinin iştirakına görə nitqin 3 tipi müəyyən olunmuşdur:

1) I şəxs əsasında qurulan nitq; 2) II şəxs əsasında qurulan nitq; 3) III şəxs əsasında qurulan nitq.

Ümumiyyətlə nitqi dildən fərqləndirən başlıca əlamətlərdən biri nitqin şəxslər arasında baş verməsidir. Şəxsiz nitq mümkün deyildir. Buna görə də nitq aktının üç komponenti obyektiv şəkildə mövcuddur: danışan, qulaq asan, verilən məlumat.

Nitqi tiplərinə görə təsnif etməyin ən düzgün yolu onun səslə və səssiz olmasına görə bölgüsüdür. Çünki şəxslərə görə bölgü nitqi düzgün müəyyənləşdirə bilmir.

Nitq səssiz və səslə olmaqla 2 tipə ayrılır: daxili nitq; xarici nitq. Bunların hər birinə aid səciyyəvi xüsusiyyətlər mövcuddur.

Daxili nitq problemi ən mürəkkəb sahələrdən hesab olunur. Daxili nitq xarici nitqdən fərqli bir çox xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdır. Daxili nitq prosesində dil və qırtlaq hərəkətdə olur. 2. Daxili nitq sürətli olur. Belə ki, insan hər hansı bir məsələ haqqında öz-özünə düşünərkən daha tez nəticə çıxarır. 3. Daxili nitq lakonikaya malikdir. Burada az sözlə çoxlu fikir ifadə edilir. 4. Daxili nitq qrammatik konstruksiya etibarilə elliptik xarakterlidir. Yəni daxili nitqdə bütün cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir. Onların çoxu düşür.

Daxili nitqin bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, o hər cür siyasət, etika qaydalarına tabe olmur. Daxili nitq bir növ cəmiyyətdən uzaq "azad nitqdır".

Nitqdə ən mühüm və əsas cəhət məzmunudur, o nitqdə həm kompozisiyanın formasını, həm də dili müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. A.Abdullayev. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. 1968.
2. Ə.Rəcəbli "Dilçilik metodları", Bakı, Nurlan 2003. səh. 492.
3. Ə.Rəcəbli. "Struktur dilçilik" Bakı. "Nurlan", 2005. (səh. 292-321)

S.Gaibova

The role of speech skills formation in teaching language materials Summary

Language is a means of communication. Without it, human life is impossible in society.

Three terminological meanings of speech is widely spread in linguistics. First, the use of language by a speaker to speak to members of the same language group is called a speech.

On the other hand, speech means the type of communication through language. Finally, speech means one of the types of syntactic structures. In this sense, the speech is just a grammatical, or, more precisely, a term in syntax.

Speech is also one of the research objects in the field of psychology. The psychological point of view is interesting in terms of language and speech problems.

Speech is a manifestation of language.

C.Гаибова

Роль формирования речевые навыки в обучении языковых материалов Резюме

Язык - это средство общения. Без этого человеческая жизнь в обществе невозможна.

Три терминологических значения речи широко распространены в лингвистике. Во-первых, использование языка говорящим для общения с членами одной и той же языковой группы называется речью.

С другой стороны, речь означает тип коммуникации через язык. Наконец, речь означает один из типов синтаксических структур. В этом смысле речь является просто грамматическим или, точнее, термином в синтаксисе.

Речь также является одним из исследовательских объектов в области психологии. Психологическая точка зрения интересна с точки зрения языковых и речевых проблем.

Речь - это проявление языка.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru

ИНОЯЗЫЧНЫЕ СЛОВА

Açar sözləri: xarici, nitq, problem, mədəniyyət, ünsiyyət, elm, lügət, tədqiqat, beynəlxalq, birləşik.

Ключевые слова: иностранное, речь, проблема, культура, общение, наука, словарь, исследование, межнациональное, связь

Key words: foreign, speech, problem, culture, communication, science, dictionary, research, nation, connection

Человек слыша или встречая в тексте незнакомое слово: - Что это значит? А если к тому же это слово - иностранное, то возникает и второй вопрос: - Нельзя ли то же самое сказать по-русски? Такие вопросы у носителей русского языка особенно часто возникают в последнее время, когда в речи появляются все новые и новые слова, заимствованные из других языков. Каждый народ живет среди других народов. Обычно он поддерживает с ними многообразные связи: торговые, промышленно-экономические, культурные. Следствие этих связей -- влияние народов друг на друга. Языки контактирующих народов также испытывают взаимное влияние: ведь они -- главное средство общения, средство, с помощью которого осуществляются межнациональные связи. Основная форма языкового влияния одного народа на другой -- заимствование иноязычных слов. Заимствование обогащает язык, делает его более гибким и обычно не ущемляет его самобытности, так как при этом сохраняется основной словарь языка, присущий данному языку грамматический строй, не нарушаются внутренние законы языкового развития. Результатом этого явились многочисленные иноязычные слова, заимствованные русским языком из других языков.

Например, для обозначения дежурного администратора в гостинице в русском языке укрепилось французское слово *портье*, для обозначения особого сорта варенья (в виде густой однородной массы) -- английское *джем*. Потребность в специализации предметов и понятий ведет к заимствованию многих научных и технических терминов, например: *релевантный* -- наряду с русским *существенный*, *локальный* -- наряду с *местный*, *трансформатор* -- наряду с *преобразователь*, *компрессия* -- наряду со словом *сжатие*, *пилотировать* -- наряду с *управлять* и т.п. Внутряязыковые причины заимствования отчасти связаны с внешними. Так, социально обусловленная потребность в специализации понятий

поддерживается присущей языку тенденцией ко всё большей дифференциации языковых средств по смыслу. В результате этой тенденции значение, выражаемое русским словом, может расщепляться на два: одному соответствует русское наименование, а второе закрепляется за иноязычным, заимствованным словом, ср. такие близкие по смыслу, но не синонимичные пары слов: сообщение -- репортаж, всеобщий -- тотальный, увлечение -- хобби и др. Другая внутриязыковая причина заимствования, свойственная большинству языков, и в частности русскому, -- тенденция к замене описательного, однословного наименования однословным. Поэтому очень часто иноязычное слово предпочитается исконному описательному обороту, если оба они служат для называния одного нерасчлененного понятия, например: снайпер -- вместо меткий стрелок, турне -- вместо путешествие по круговому маршруту, мотель -- вместо гостиница для автотуристов, спринт-- вместо бег на короткие дистанции и т. п. Как часто бывает в языке, тенденции к замене русских описательных оборотов иноязычными словами противостоит другая, как бы сдерживающая действие первой. Она состоит в следующем: в языке образуются группы наименований, которые обозначают соотносительные понятия, и обычно наименования, входящие в эти группы, сходны по структуре: либо все они однословны (обычный, часто встречающийся случай), либо двусловны (белый хлеб -- чёрный хлеб, пассажирский поезд -- товарный поезд и т. п.). Если названия, образующие группу, двусловны, то замещение одного из названий иноязычным словом происходит очень редко. Так, с изобретением звукового кино в русском языке появилось заимствованное из немецкого языка слово тон фильм. Однако оно не смогло укрепиться в нашем словаре: этому препятствовало то обстоятельство, что в русском языке уже успела сформироваться группа наименований описательных, двусловных: немой фильм -- звуковой фильм, немое кино -- звуковое кино. На укоренение иноязычного слова в языке, на его употребительность влияет то, насколько важно обозначаемое словом понятие, насколько оно актуально для жизненных интересов человека. Иноязычные слова, которые обозначают понятия, затрагивающие интересы большого круга людей, попадают в зону социального внимания: в определенные периоды (обычно довольно короткие) их частотность в речи становится необычайно высока, они легко образуют производные, становятся объектом сознательного обыгрывания, словесных каламбуров, структурных переделок и т. п.

Типы иноязычных слов

Вся иноязычная лексика, употребляющаяся в русском языке, может быть подразделена на несколько групп: 1) заимствованные слова; 2) интернационализмы; 3) экзотизмы; 4) иноязычные вкрапления.

1. Заимствованные слова иначе называют освоенными. Для них характерны следующие признаки: а) передача графическими и фонетическими средствами русского языка (ср.: фр. *Pale-tot* - русск. пальто, англ. *tank* - русск. танк, нем. *sturm* -- русск. штурм); б) принадлежность к определенному грамматическому классу слов (пальто -- существительное среднего рода, танк -- существительное мужского рода и т. д.); в) определенность значения.

В зависимости от структуры заимствованного слова и его соотношения с иноязычным образцом различают три группы заимствованных слов:

1) слова, структурно совпадающие с иноязычными образцами, например: глиссер (англ. *Glisser*), юниор (фр. *junior*), силос (исп. *silos*);

2) слова, морфологически оформленные аффиксами заимствующего языка, например: танкет-к-а (фр. *tankette*), бутс-ы, джинс-ы (англ. *Boots*, *jeans*), пик-ирова-ть (нем. *pikieren*);

3) слова с замещением некоторой части иноязычного образца русским элементом (обычно замещается аффикс или одна из частей сложного слова), например: шорт-ы (англ. *Short-s*; русское окончание множественного числа -ы замещает английский показатель множественного числа -я), теле-видение (англ., *tele-vision* -- вторая часть английского слова заменяется русской: видение).

Интернационализмы - это иноязычные по своей морфологической структуре слова, преимущественно научные и технические термины, образованные из латинских и греческих элементов. Они существуют не только в русском языке, но и в неродственных языках (в трех и более), почему и называются интернационализмами, например: автомобиль, демократия, философия, республика, информация, телефон, телеграф, миллиметр, космодром и т. п. Специфика интернационализмов состоит в том, что они «не имеют родины», т. е. живого источника заимствования, как это характерно для большинства иноязычных слов. Интернациональные слова и термины в каждом развитом современном языке составляют значительный слой лексики. Постоянное увеличение этого слоя свидетельствует о возрастающей тенденции к созданию своего рода международного лексического фонда, облегчающего взаимопонимание между представителями разных народов и культур.

Экзотизмы -- слова, называющие реалии «чужой» жизни, наименования вещей и понятий, свойственных жизни и культуре того или иного народа. Это могут быть названия объектов природы -- деревьев,

трав, пород диких и домашних животных, рыб, насекомых и т. п., национальных традиций, особенностей государственного устройства, семейного быта, национальных блюд и напитков, т. е. всего того, в чём так или иначе проявляется своеобразие жизни народа и населяемой им территории: ср., например, такие слова, как араукария, бальса -- породы деревьев, растущих в Южной Америке, сельва -- влажные экваториальные леса в Бразилии, пиранья -- хищная прожорливая рыба, обитающая в реках Южной и Центральной Америки, сафра -- период уборки сахарного тростника (на Кубе), праймериз -- в США: первичное собрание избирателей для выдвижения кандидатов на выборные государственные должности, хурал -- орган государственной или местной власти в Монголии, шахсей-вахсей -- религиозная церемония у шиитов, имитирующая страдания Хусейна, одного из потомков Мухаммеда, якудза -- японская мафия, а также представитель этой мафии, гангстер и т.п.

Иноязычные вкрапления -- это слова или сочетания слов, передаваемые на письме и в устной русской речи графическими и фонетическими средствами языка-источника. Это, например, латинские выражения типа *dixi* - сказал, *ergo* - следовательно, *ad hoc* - к случаю, *pro et* - за и против, идиоматические обороты французского, английского, немецкого и других языков: *c'est la vie* - жизнь!', *entre nous* - между нами, *happy end* - счастливый конец и т. п. Что касается других иноязычных слов, вошедших в язык, то в том случае, когда они действительно вошли в язык, т. е. полностью освоены им, они не представляют уже какой-либо отдельной стилистической группы. Многие из них растворились в составе нейтральных слов (батон, салат, лифт, слесарь, солдат и т. п. и т. д.), другиеполнили разряд книжной лексики (меломан, импозантный, одиозный, перипетия, комплекция и т. п. и т. д.).

Литература

1. Крысин Л.П. О некоторых иноязычно-русских лексических соответствиях.- РР, 2007 №1.
2. Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика.: уч.пособие для студ. фил. фак. высш. уч. заведений - 2-е изд, стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2009.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. Ярцева В.Н. : М., Советская энциклопедия, 1990.
4. Словарь иностранных слов. Отв. ред. Бурцева В.В., Семенова Н.М. - М.: Рус.яз. - Медиа, 2004.
5. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика.: уч.пособие для студ. пед. ин-тов. М.: «Просвещение», 1977.

S. Imanova

Foreign language words

Summary

The history of the Russian language the fact that many borrowed words were in use. A significant part of the vocabulary of the language is the words of the book. Perhaps, some of the words- foreigners that have appeared in the last decades will leave our language. But since they are used now, and sometimes quite often in different spheres of communication. We need to know what they mean, how to relate to Russian words, that are close in meaning. We need to know how to correctly write them and pronounce them. We must know whether they have any stylistic coloring, whether they form derivatives, etc. The answers to these questions we can expect from the compilers of modern dictionaries. In addition, we need to be more strict about mistakes, better prepare journalists, create more for them and for the whole population of benefits in the culture of speech. All peoples first of all respect their language, do not treat it thoughtlessly.

S. Imanova

Xarici sözlər

Xülasə

Rus dilinin tarixi göstərir , ki alınma sözlər keçmişdə istifadə olunurdu. Xarici leksikanın müəyyən hissəsi kitab sözləridir. Ehtimal var, ki son on illikdə peyda olan bəzi xarici sözlər tamamilə yox ola bilər. Buna baxmayaraq bəzi sahələrdə rast gəlmək olur. Onların mənalərini bilib və rus sözlərinə yaxın olan uyğunluqlarını bilməliyik. Onları düzgün tələffüsünü və yazılmasını bilməliyik. Onun stilistik rənglənməsi və yaranması və s. Bu sualların cavabını ancaq muasir lüğətin tərtibatçılarından öyrənmə bilirik. Bundan səvəi biz səflərə daha ciddi yanaşmalı,müxbirləri ixtisaslandırılmalıyıq və nitq mədəniyyətinə aid olan kitabları əhaliyə çatdırılmalıyıq. Bütün xalqlar öncə öz dilinə hörmətlə yanaşmalı və laqeyid olmamalıdır.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ROMAN MAMEDOV
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
roman_aze@hotmail.com

“FÜYUZAT”DA TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Milli mətbuat, terminoloji leksika, “Füyuzat”, türkcülük, ümumtürk dili

Ключевые слова: Национальная пресса, терминологическая лексика, «Фиюзат», тюркизм, общетюркский язык

Keywords: National press, terminological vocabulary, "Fiyuzat", Turkism, common Turkish language

Terminlər elmi üslubun əsasını təşkil edir və leksikanın bir hissəsi kimi elmi, texniki, fəlsəfi, siyasi və digər sahələri əhatə edir. “Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də termin yaradıcılığı dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassiklərimizin əsərlərində, yazılı abidələrdə, “Əkinçi” qəzetindən başlamış bütün sonrakı mətbuatda da terminologiya məsələlərinə, ərəb, fars, Avropa mənşəli bəzi terminlərin qarşılığının tapılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.” [6, s.263] Azərbaycan ədəbi dilində elmi-ictimai terminlərin yaranması XIX əsrin II yarısına təsadüf edir. XIX əsr Azərbaycan maarifçilərindən biri Azərbaycan şairi, yazıçı, alim, mütəfəkkir və tərcüməçi A.A.Bakıxanovun dil, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq, psixologiya və sair elmlərə aid əsərlərində, böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin fəlsəfi məktub və komediyalarında, “Əkinçi” qəzetində elmi, ictimai-siyasi terminlər işlədilmişdir. Burada ilk dəfə rus və Avropa dillərindən keçən elmi terminlərə təsadüf edilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin terminlərlə zənginləşməsində mətbuatın böyük rolu olmuşdur. Müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri, elmi-texniki yenilikləri öz səhifələrində əks etdirən mətbuat elmi kəşf və ixtiralarla əlaqədar olan bir çox terminləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə gətirmiş və sabitləşdirmişdir. Bu dövrdə fəaliyyətə başlayan “Şərqi-rus”, “Qoç-Dəvət”, “Həyat”, “Açıq söz”, “Zəmbur”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanları Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub, elmi üslub, mətbuat üslubu, rəsmi-epistolaryar üslubun yaranaraq yayılmasında yaxından iştirak etmişdir.

“Füyuzat” jurnalının dili zəngin leksikası, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə XX yüzilin başında-ən xarakter əlamətlər və qanunauyğunluqlarla seçilən mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövəmdə özünəməxsus mövqə qazanan, üslubların sintezi, fonetik, leksik-qrammatik normalar və onların inkişafı məsələlə-

rinin həllinə aydınlıq gətirməkdə istinad ediləcək qiymətli bir mənbə” [3, s.3] kimi mühüm rol oynamışdır. “Füyuzat” jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbini yaratmağa yanaşı, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusiyalı azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Jurnal Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu və Bakı milyonçusu, məssenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi köməyi ilə 1906-cı ilin noyabrından 1907-ci ilin noyabrın 1-dək Bakıda nəşr olunmuşdur.

“Füyuzat” yalnız ədəbi orqan kimi fəaliyyət göstərmir, dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslərə də öz münasibətini bildirirdi. Jurnal öz ətrafında Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Axund Yusif Ziya Talıbzadə, Abdulla Şaiq, M.Ə.Rəsulzadə, Abdulla Sur, Əhməd Kamal, Əhməd Rəiq, Abbas Səhhət, Tofiq Fikrət kimi görkəmli ədəbiyyat xadimləri, publisistlər toplamışdı ki, onlar da “milli şüurun, milli özünüdərk prosesinin aparıcılarına çevrildilər və füyuzatçılıq adlı siyasi, ədəbi cərəyanın inkişafına xidmət etdilər... Füyuzatçılıq utopik düşüncələrdən, fikirlərdən qaynaqlanmırdı, tarixin reallıqlarından, milli özünüdərk prosesindən doğurdu. Bu ideologiyanın məqsədi milli istiqlal uğrunda mübarizə aparan türk xalqlarının milli şüurunu “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” istiqamətində oyatmaq, inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Füyuzatçılıq həmçinin ədəbiyyatda romantizmin, ortaq türk dilinin, ümumi ədəbi dil siyasətinin, islamçılığın, milli məsələlərdə farslaşma və ruslaşmaya qarşı türkçülük ideologiyasının təbliği demək idi.” [1, s.78]

XX əsrin əvvəllərində dil məsələlərinin siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrilməsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə siyasi terminlərin daxil olmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanda maarif ocaqlarının yaranması, fəaliyyətə başlayan rus-tatar məktəbləri, məktəbyaşlı uşaqlar üçün dərsliklər, qəzet və jurnalların nəşri, milli teatrın yaranması, elmin, texnikanın, sənayenin inkişafı yeni terminlərin meydana gəlməsinə kömək edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, milli ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə, yeni terminologiyanın yaranması prosesinin başlanğıcında mətbuat dururdu. Bu prosesdə mübarizə üç istiqamətdə; ərəb-fars, türk-osmanlı və rus-Avropa dillərinə üstünlük verən ziyalılar qrupları arasında gedirdi. Belə ciddi və gərgin polemika isə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə “Füyuzat” jurnalı, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin iki qüdrətli nəhəngi, Azərbaycan mətbuat tarixinin ən tanınmış nümayəndələri-Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əli bəy Hüseynzadə arasında daha aydın görünürdü.

“XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dili sürətlə İstanbul türkcəsinə yaxınlaşırdı və bu prosesdə Əli bəyin redaktoru olduğu “Həyat” (əvvəlki redaktoru Ə.Ağayev) qəzeti və “Füyuzat” jurnalı, əsaslı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Azərbaycana gələn Abdulla Cövdət tərəfindən qoyulmuş, lakin sonralar Əli bəyin idarə etdiyi Füyuzat Darülmüəlliminin tələbələri (bu böyük simanın yetişdirdiyi gənclər) fəal iştirak edirdilər.” [3,

s.60] “Füyuzat”ı vərəqlədikdə onun dilinin konkret qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu görürük. Burada Osmanlı türkcəsinin güclü təsiri hiss olunur və jurnalın dilindəki ümumi cəhətlər Osmanlı dil quruluşundan irəli gələn əlamətlərlə bağlıdır. Füyuzatçıların dilçilik görüşlərində XX yüzilin sonunda Türkiyədə çap edilən “Sərvəti-fünun” jurnalı və onun ətrafındakı ədəbi mühitin müəyyən təsiri özünü göstərirdi. O zamankı türk dili ərəbizm, farsizm və türkiizmlərdən ibarət qarışıq bir dil idi.

Jurnalın terminoloji leksikasında türk, ərəb, fars, az qisimdə isə rus-Avropa dillərindən götürülmüş sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. “Füyuzat” jurnalı zəngin və maraqlı bir leksikaya malikdir. Jurnalın lüğəti həm ədəbi dilin fəal lüğətinə daxil olan, həm də müəyyən mərhələdə onu tərk edən və ya ünsiyyət dairəsi daralan sözlərlə səciyyəvidir. “Füyuzat”ın dilində elə sözlər var ki, ədəbi dil baxımından daha çox onun öz leksikasına daxil olmuş və jurnalın fəaliyyətindən sonra arxaıqlaşmışdır. Həmin lüğətə daxil olan elə leksik vahidlər də var ki, XX yüzilin ikinci yarısına qədər işlək olmuşdur.” [4, s.196]

“Füyuzat” ərəb və fars dillərinə “qəlizdir” deyənlərə qarşı çıxır və dilimizin lüğət tərkibindəki alınmaların çoxunun həmin dillərdən olduğunu söyləyirdi. Bu dillərdən alınan terminlər zaman keçdikcə fonetik assimilyasiyaya daha çox uğramışlar. “Dilin ümumi leksik qatı kimi onun terminoloji sistemində yeniləşmə və zənginləşmə prosesi davam edir... Belə ki, dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün ictimai həyatda baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz əksini tapır... Hər bir elmi-texniki yenilik, əldə olunan nəticələr, kəşflər yeni anlayışların əmələ gəlməsini şərtləndirdiyi kimi, dildə də onları adlandıran normativ xarakterli adların, terminlərin yaranmasına səbəb olur.” [7, s.92] Jurnalın dilində ərəb-fars ifadələrinin və tərkiblərinin, osmanlı sözlərinin çox işlənməsi onun dilində ağırlıq yaratmış və məcmuənin dil baxımından hamı tərəfindən razılıqla qarşılanmasında çətinliklər yaratmışdır.

“Füyuzat” ictimai-siyasi, mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirdiyinə görə burada işlənən terminləri elm sahələrinə görə ədəbi-publisistik, ictimai-siyasi, elm və texnika, dini terminlər kimi qruplaşdırmaq olar ki, onlara da aşağıdakı nümunələri göstərmək mümkündür:

1. Ədəbi-publisistik terminlər. Məsələn:

Məfhum, füyuzat, Zərdüşt, Konfuçə, Budda, ibrani, sanskrit, qəzet, müdir, tamaşaxana, bədiə, müsahibə, ədəbiyyat (məsələn, “... Çünki “Füyuzat” ədəbiyyat aləmində yol bilməyənlərə bir təriq göstərəcək, yolunu şaşırmışlara rəhbər olacaq, bəhs və münazirədə üçün arayışı-nigahi-ibtisar ediyor...” [2, s.26]);

2. İctimai-siyasi terminlər. Məsələn:

İnqilab, inqilabçı, Duma, asayış, fırqə, kadet (məsələn, “Hökumət yeni Dumada bir müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məzkur fırqələri himayə ilə iktifa etmiyor, ..., hətta ən qüvvətli fırqələrdən biri olan kadetləri təzyiq və təqib ediyor.” [2, s.5]), icmal, terrorist, anarxist, bomba (məsələn, “... Digər tərəfdən gün keçmiyor ki, anarxistlər, tədhişçilər şəhərlərin birisində bombalar partlatmasınlar, qarətlər etməsinlər.” [2, s.6]) jandarma, hürriyyət, maksimalist, sosial-revolusioner, sosial-demokrat, kral, nasionalist;

3. Elm və texnika. Məsələn:

Kanal, teleqraf, qitə, sənaye, neft (“1900-cu ildən bəri Rotgşildin neft mədənlərində işləməkdə idi.” [2, s.147]), kauçuk;

4. Dini terminlər. Məsələn:

İslam, kəlisə, ortodoksal (“Ortodoksluq Tolstoya yolunu qalib etdirdi.” [2, s.24]);

“Füyuzat”da işlənən terminlər öz alınma mənbələrinə görə Azərbaycan türkcəsi, ərəb-fars, rus-Avropa və türk mənşəlidirlər. Həmin terminləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

1. Ərəb-fars mənşəli terminlər. Məsələn:

Hükəmə, rəyasət, xitabnamə, üləmə, lisan, müctəhid (məsələn, “Müctəhidlər kəndilərini zərərdən qurtarmaq və milləti hökumət əleyhinə təşviq eləmək üzrə rəyasətə keçiyorlar.” [2, s.19]), xilafət, məşrutıyyət, qitə, əşar, tərəqqi, intixabat, məddah, bədəvi (“Diyorlar ki, Marok qəbəyilli bədəvi olub, avropalılar haqqında vəhşətlər icra ediyor.” [2, s.370]);

“Füyuzat” jurnalının dilindəki ərəb-fars mənşəli sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) Ədəbi dildə sabitləşib normalaşmış, dilin lüğət tərkibinə daxil olan alınmalar;

b) Ədəbi dil normaları baxımından sabitləşə bilməyən sözlər (və tərkiblər).

2. Rus-Avropa mənşəli terminlər. Məsələn:

Anarxist, bomba, orqanizasiya (məsələn, “Türkiyə əhrarına lazım idi ki, əvvəla maarif və orqanizasiyalar vasitəsilə millətin sünufi-müxtəlifəsində olan qüvvələri həqqilə meydana çıxarsınlar...” [2, s.12]), jandarma, narod, narodniçestvo, triko, vodoqon, rement, bolt, dinamit, revolver, qradonaçalnik (“Moskvada qradonaçalnik, yəni Moskva şəhər hakimi olan Raynbota bomba atıldı.” [2, s.12]), general, injener, fabrika, polismeyster, proqram, kataloq (“Kataloqda İsgəndər deyə göstərilən bir süvari başına krala məxsus olan bir şərıt taxmış olub, ovlanan bir arslanın arxasında duruyor.” [2, s.47]), komediya, metamorfoza, doktor, moda, piramida və s.;

Jurnal bütün terminləri Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə çalışır, başqa dillərdə də qəbul olunmuş beynəlmiləl terminləri Azərbaycan dilinə gətirmək üçün təşəbbüs göstərirdi.

3. Türk mənşəli terminlər. Məsələn:

Köy, peşin, külbə, yarın, bən, bulmaq, oda (“... bu əsnada odama bir polis nəfəri daxil olub bütün kağızlarımı, kitablarımı “ədəbiyyati-inqilabiyyə” deyərək zəbt edib apardı.” [2, s.131]), əkmək, eş, bacaq;

“Füyuzat”dan Azərbaycan dili terminologiyasının XIX-XX əsrdəki vəziyyəti haqqında məlumat almaq olar. Göründüyü kimi termin yaradıcılığı cəhətdən bu dövrdə ərəb və fars dilləri yeganə mənbə hesab edilməmişdir. Bu mənbələrlə yanaşı, ana dilindən və qismən də rus dilindən istifadə olunmuşdur. Terminlər üçün mənbələrin sayı artmışdır. Bu dövrdə xüsusən idarə işlərinə aid terminlər, vəzifə, rütbə və bu kimi məfhumları ifadə edən bir çox terminlər rus və Avropa dillərindən alınaraq işlədilmişdir. Məsələn, general, konfrans, polip, deputat və s.

Jurnalda termin kimi qəbul edilən hər bir sözün açılışı verilmiş, o, elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Məsələn, “Hər gün istemal etdiyimiz şəkər, şam, neft, kibrit, sabundan başlayıb mətbəxin qab-qacağına, əczaxanın dava və dərmanlarına qədər bütün nəyəhtacımız kimya elmi sahəsində ucuz fiatlarla vücuda gətirilməkdədir.” [2, s.148]

“Füyuzat”da çap olunan məqalələrdə işlənən terminlər elm və fənlər inkişaf etdikcə, ixtira və kəşflər çoxaldıqca ortaya çıxan yeni məna və mətləbləri ifadə edən adların yaranma zəruriyyətinin meydana çıxmasını sübut edirdi.

Belə bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, füyuzatçılar türk dilinə üstünlük verir və belə hesab edirdilər ki, “osmanlı türklərinin ədəbiyyati-cədidələri müstəsna olduğu halda, İranla bərabər sair türklərin əşar və ədəbiyyatları tilsimə giriftar olmuş kibi bir nöqtədə donub qalmışdır. Təbi-şairanə güldən, bülbüldən, mey və məhbubdan ayrılamıyordu.” [2, s.17] Və belə bir fərqi olmasa düşüncəsi füyuzatçıları osmanlı türkcəsinə daha da yaxınlaşdırırdı. Əli bəy Hüseynzadə ümumtürk dili məsələsinə diqqəti yönəltməklə İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılmasının və ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasının vacib olduğunu bildirirdi. “Füyuzat” jurnalının 1907-ci ildə çap olunmuş 9-cu nömrəsində oxuculara təqdim edilmiş “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi” adlı məqalədə türklərin islam mədəniyyəti tarixində mühüm rol oynadığını və islam mədəniyyəti tarixinin sonuncu-üçüncü dövrünün başdan-başa türk tarixindən ibarət olduğu yazılır. Məhz bu baxımdan da müasir mərhələdə, yəni XX əsrin əvvəlləri üçün türk dilinin bütün dünyada daha çox yayılmış olması diqqətə çatdırılır. Türk dili təzə dövr üçün tərəqqi və mədəniyyət dili hesab olunur. Mancuriyadan və Sibirin şimal-şərqindən axan Lena çayı sahillərindən başlayan Altay, Qaraqorum, Pamir, Hinduş, Qafqaz, Krım dağlarından keçərək Balkan dağlarının qərbinə qədər, Ural dağlarının şimalından Afrika səhrasına qədər uzanan böyük ərazidə yaşayan əhalinin

böyük bir qismi türk dilində və şivələrində danışılar. Məhz buna görə də, bizə artıq nə ərəb, nə fars, nə rus, nə də firəng dili lazımdır. “Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzə məxsus ümumi türk dili vücuda gətirə bilərik.” [2, s.140] Jurnal belə bir fikri təsdiq edirdi ki, türk xalqları müxtəlif coğrafi regionlarda və müxtəlif dövlətlərdə yaşasalar da, bir mənbədən və məşədən təşəkkül tapıb formalaşmışdır. M.F.Köprülüyə görə, türk dilinin hicri tarixilə V əsrdə “şərqi” və “qərbi” ədəbi dilləri mövcud olmuşdur. O, hesab edirdi ki, “şərq türkcəsi Azəri və Osmanlı ləhcələrinə ayrılmışdır. Azəri ləhcəsinin təşəkkülü bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Şərqə oğuz kəndlərinin axını lap qədim dövrdən bu ərazidə yaşayan oğuzların dilini və bütün ənənələrini daha da canlandırmışdır. Get-gedə Azəri ləhcəsi ilə Osmanlı ləhcəsi arasında fərqlər yaranmışdır. Halbuki əski dövrlərdə bu ləhcələr arasında heç bir fərq olmamışdır.” [5, s.10]

“Füyuzat”ın bütün türkdilli xalqları birləşdirmək qüvvəsində olan ümumtürk dilinin yaradılması arzusu da məhz bu tarixi mənbənin doğru olduğunu təsdiqləyirdi. Bütöv bir Asiya qitəsi üçün ümumi dil ola biləcək ümumtürk dili müxtəlif türk xalqlarının mədəniyyətini, tarixini, həyata baxışını, o cümlədən dil quruculuğunu özündə toplayacaqdı. Orta Asiyadan keçərək Avropaya yayılmış türk tayfaları Azərbaycan ərazisinə gəlmiş, öz həmtayfaları ilə qaynayıb-qarışmışdılar. Bunun nəticəsi kimi, zəngin ədəbiyyat, mədəniyyət yaranmışdır. Azərbaycan dili də ümumtürk bətnindən ayrılmış bir qol olmaqla öz varlığını qoruyub saxlamış və bu günümüzə gəlib çatmışdır. Əgər Azərbaycanda, Qafqazda türk dilinin rolu zəif olsaydı, onda Azərbaycan dili də öz varlığını qoruyub saxlaya bilməzdi.

“Füyuzat”da işlənən leksik-semantik alınmaların böyük hissəsini türk dilindən keçən sözlər təşkil edirdi. Türk dilinin diferensiyası qüvvətləndikcə ərəb-fars, rus və Avropa dillərindən keçən sözlər jurnalın səhifələrində işlənərək Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ortaq türkcə, yaxud ümumtürk ədəbi dili türk xalqları üçün vahid dil ideyası XIX yüzilin sonlarından başlayaraq XX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər mürəkkəb, ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu cərəyan türk millətinin milli özünüdərk, milli oyanış prosesinin təbii nəticəsi olaraq meydana gəlmişdi. “Dil məsələlərində Əli bəy Hüseynzadənin özünün baxışları var ki, bu yanaşma sistemi ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasına əsaslanırdı. Azərbaycanda ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasını ortaya qoyan, bu ideyanı praktiki baxımdan öz əsərlərində işlədən və müdafiə edən Əli bəy Hüseynzadə idi.” [8, s.11] Müxtəlif mənbələrin leksik vahidləri bir jurnalda, onun nəşr olunduğu ədəbi dildə birləşərək, həmin dilin lüğət tərkibinin yaranmasında, XX əsrin əvvəllərində dil quruculuğumuzda iştirak etmişdir. “Füyuzat” jurnalının nəşrə başlaması

ilə ədəbi dilimizə ictimai-siyasi, ədəbi-bədii üslubların inkişafında və formalaşmasında fəal iştirak edən yeni türkdilli terminləri gətirmişdir. Bu terminlər ərəbləşdirmə, farslaşdırma, ruslaşdırma siyasətindən uzaqlaşmaqla bütün türk xalqlarını ortaq türk dili ətrafında birləşməyə çağırışdır.

Ədəbiyyat

1. Aşırlı A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 296 s.
2. “Füyuzat” (1906-1907). Bakı: Çasıoğlu, 2006, 672 s.
3. Həsənova S. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri. Bakı, 2006, 100 s.
4. Həsənova S. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Bakı, 2006, 298 s.
5. Köprülüzadə M. F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı: Sabah, 1996, 56 s.
6. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, 360 s.
7. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
8. Uğur. “Həyat” qəzeti: 1905-1906-cı illərin fikir, düşüncə və mübarizə salnaməsi //Xalq Cəbhəsi.- 2014.- 17 dekabr.- S.11.

Р.Мамедов

Разработка терминологической лексики в Фюйзате

Резюме

Литературно-художественный и общественно-политический еженедельник «Фиюзат» издавался в Баку в 1906-1907 под редакцией Али-бека Гусейнзаде. В журнале сотрудничали такие прогрессивные писатели, как Г. Зардаби, М. А. Сабир, М. Хади, Г. Джавид, А. Шаиг, А. Сиххат и др. Язык «Фиюзат» был сугубо литературным с преобладанием турецкой, арабской и персидской лексики.

Все усилия в журнале “Фиюзат” были направлены на формирование и развитие тюркского национального духа у азербайджанцев. Один из его идей было создание Турана-идеальной родины, являющейся союзом тюркских народов. Он рассматривал “нацию” не в качестве религиозной, а этнической общности. Поэтому журнал сосредоточил внимания на создание общетюркского языка.

Журнал «Фуюзат» для объяснении лексико-грамматических вопросов и языкового богатства Азербайджана в начале XX века. Журнал является ценным источником. Он который играет ключевую роль в открытии особенностей нового языкового стиля.

Development of terminology lexicon in Fuyuzat

Summary

The literary-artistic and socio-political weekly "Fiyuzat" was published in Baku in 1906-1907 under the editorship of Ali-bek Huseynzade. Such progressive writers as G. Zardabi, M. A. Sabir, M. Hadi, G. Javid, A. Shaig, A. Sikhhat and others collaborated in the journal. The language of "Fiyuzat" was purely literary with the predominance of Turkish, Arab and Persian vocabulary.

All efforts in the journal Fiyuzat were aimed at the formation and development of the Turkic national spirit among the Azerbaijanis. One of his ideas was the creation of Turan-ideal homeland, which is a union of Turkic peoples. He viewed the "nation" not as a religious, but as an ethnic community. Therefore, the magazine focused on the creation of a common Turkic language.

The magazine "Fuyuzat" to explain the lexical and grammatical issues and linguistic wealth of Azerbaijan in the early twentieth century. The magazine is a valuable source. He who plays a key role in discovering the features of the new language style.

Rəyçi: **Sayalı Sadıqova**
filologiya elmləri doktoru, professor

GÜLNAR QASIMOVA
Bakı Biznes Universiteti
gulnar.gasimova33@gmail.com

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, tema, rema, söz sırası, subyekt, predikat

Keywords: actual division of the sentence, theme, rheme, word order, subject, predicate

Ключевые слова: актуальное членение предложения, тема, рема, порядок слов, субъект, предикат

Aktual üzvlənmənin nitqdə rolu, yəni cümlə üzvlərinin daşdığı fərqli informativ yük hələ çox zaman öncə alimlərin diqqətini çəkmişdi. Belə ki, XVIII əsr fransız filosofu və filoloqu E.Kondilyak belə bir fikir irəli sürmüşdür: “Həyəcanlı və sakit insanların nitqində fərqli söz sırasının mövcud olduğunu müşahidə etmək olar. Həyəcanlı insan hər hansı bir hadisə nəticəsində aldığı subyektiv təəssüratları ifadə etməyə çalışır, sakit insan isə hadisəyə öz münasibətini bildirməyərək ona obyektiv gerçəklik kimi yanaşır. Nəticə etibarilə neytral söz sırası qrammatik qaydaya uyğunlaşaraq şeylər arasındakı obyektiv əlaqəni bildirir. Əgər buraya danışanın yaşadığı hissləri də daxil etsək cümlənin söz sırası dəyişəcək və məntiqi hökmün üzvlərinin düzülüşünə zidd olacaq.” [2, 271-272]

Bu fikirlər XIX əsr fransız filoloqu H.Vayl tərəfindən davam etdirilmişdir. H.Vayl iki əsr ərzində fransız alimlərinin söylədikləri ən tutarlı ideyaları seçmiş və cümlənin aktual üzvlənməsi haqqında tədqiqatların əsasını qoymuşdur. 1844-ci ildə yazdığı “Qədim dillərdə söz sırası (müasir dillərlə müqayisədə)” adlı doktorluq dissertasiyasında o, söz sırası məsələsinin həllində cümlənin aktual üzvlənməsinə diqqət yetirmişdir. H.Vayl iddia edir ki, cümlənin sintaktik söz sırası düşüncə və fikirlərin əmələ gəlmə ardıcılığı ilə üst-üstə düşmür, ancaq düşüncələrin dəyişməsi ya birbaşa söz sırasını saxlamaqla ya da onu pozmaqla cümlənin qrammatik strukturunu müəyyən edir. H.Vayl danışan və dinləyən üçün daha maraqlı fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin cümlənin sonunda gəlməsi barədə iddiaları rədd edərək bildirir ki, burada informasiya baxımından nitq dinləyiciyə məlum olanla, yəni çıxış nöqtəsi ilə başlayır ki, sonra onu yeni məlumatla təmin etsin, bu da bütövlükdə məlumatın məqsədinə çevrilir. O, hesab edir ki, söz sırası nitqə individualıq verir, fikirlərin ardıcılığını təmin edir. Heç şübhəsiz aktual üzvlənmə ilə bağlı olan söz sırası danışanın predmetə fərdi münasibətinin tema-rema bölgüsünü

bildirir və düşüncələrin ardıcılığının dəqiq ifadə olunmasını təmin edir. H.Vayl dil və şüur arasındakı əlaqəni dəqiq müəyyənləşdirərək fikirlərin ardıcılığını birinci, sintaksisi isə ikinci planda qeyd edir və fikirlərin ardıcılığı sözlərin sırası ilə bildirilir. H.Vaylın söz sırası nəzəriyyəsi belə bir fikrə əsaslanır ki, cümlənin əmələ gəlməsində iki faktor – fransız dili üçün birbaşa söz sırası təyin edən sintaktik norma və söyləmin təbiəti ilə uyğunlaşan aktual üzvlənmə iştirak edir. [8, 27-28]

XIX əsrin II yarısından real nitqdə əənəvi qrammatik qaydaların məntiqi məzmunu ilə uyğunlaşmaması məsələsi diqqət mərkəzində idi. H.Şteyntal dil və məntiq kateqoriyalarının fərqli, bir-birinə uyğun olmayan anlayışlar olduğunu qeyd etdi. Beləliklə, qrammatika və məntiq arasındakı bütün əlaqə inkar olundu. [7, 221-222] Dil hadisələrinə psixoloji cəhətdən yanaşılmağa başlandı. Xüsusilə, cümlə məntiqi deyil, psixoloji hökmün dildə ifadəsi kimi araşdırılmağa başladı və o, psixoloji subyekt və psixoloji predikatın birləşməsi kimi başa düşülürdü. Alman alimi H.Qabelents bu mövzu haqqında yazdığı ilk elmi işində bu terminləri (yəni psixoloji subyekt və psixoloji predikat) işlətdi. [5] Dilçilik elmində psixoloji istiqamətlə şərtlənən bu terminlər XX əsrin 20-ci illərinə qədər qüvvədə idi. H.Qabelentsə görə psixoloji subyekt danışanın düşüncəsində ilk əmələ gələn anlayış, psixoloji predikat isə həmin ilkin anlayış haqqında yaranan fikirlər toplusudur. H.Qabelents hesab edir ki, bu anlayışların cümlənin məzmununda ifadə olunmasının heç bir qrammatik forma ilə əlaqəsi yoxdur. Psixoloji subyekt və psixoloji predikat adətən qrammatik subyekt və qrammatik predikatla üst-üstə düşür. Sadəcə danışanın əhval-ruhiyyəsi, psixi vəziyyəti və məqsədi onları deyimdə ön plana gətirir. [4, 353-354]

H.Paulun tədqiqatlarında da cümlənin daxili məzmunu ilə psixoloji hökmün komponentlərinin məna uyğunluğu məsələsi öz əksini tapmışdır. H.Paul qeyd edir ki, cümlə dinləyici tərəfindən anlaşılması üçün danışanın düşüncəsində mövcud olan bir sıra anlayış və üsulların dildə ifadəsidir. Cümlə 2 üzvdən – psixoloji subyekt (danışanın düşüncəsində formalaşan anlayışlar) və psixoloji predikatdan (mövcud anlayışlarla əlaqədar yeni anlayışlar) ibarətdir. [6, 10-12]

H.Paul həmçinin psixoloji subyekt və psixoloji predikat anlayışlarının qrammatik subyekt və qrammatik predikat anlayışları ilə uyğun gəlmədiyini qeyd edir. Belə ki, psixoloji subyekt və psixoloji predikat dinamikdir, hər hansı bir emosiyanın təsiri ilə cümlədə yerini dəyişə bilər, qrammatik subyekt və qrammatik predikat isə müəyyən struktur formalarla bağlıdır. H.Paul göstərir ki, bunlar arasında genetik əlaqə mövcuddur ki, dilin tarixi inkişafı prosesində bu əlaqə get-gedə pozulur. “Qrammatik kateqoriyalar psixoloji kateqoriyalardan əmələ gəlib, ancaq zaman keçdikcə onlardan hər hansı bir münasibəti bildirmək üçün artıq istifadə oluna bilməz,

onların tətbiqi xüsusi hazırlanmış formalarla məhdudlaşır". Məs: Karl fährt morgen nach Berlin cümləsində verilən məlumatda nəyin artıq bəlli olmasından, söhbətin nədən getməsindən asılı olaraq istənilən üzv psixoloji predikat vəzifəsində çıxış edə bilər. [14, 339]

XX əsrin əvvəllərində H.Vaylın cümlədə söz sırasının fikir ardıcılığından asılı olması haqqında irəli sürdüyü ideyaları onun çex ardıcılı V.Matezius dəqiqliklə izah etmişdir. V.Matezius bu məsələyə lingvistik baxımdan yanaşmış və mühüm dil vahidi kimi cümlənin kommunikativ əhəmiyyətindən çıxış edərək məsələni həll etməyə çalışmışdır. O, "cümlənin aktual üzvlənməsi" terminini dilçiliyə gətirərək onu cümlənin semantik-funksional tərəfinin psixoloji cəhətdən izahını qəbul etməyərək "söyləmin çıxış nöqtəsi yaxud əsası" və "söyləmin nüvəsi" terminlərini işlətməmişdir. V.Matezius H.Vaylın fikirlərini təsdiqləyərək cümlənin aktual üzvlənməsini araşdırmaq üçün kommunikativ üzvlənmə, yaxud tema-rema bölgüsü ilə qrammatik (sintaktik) struktur arasındakı münasibətin aydınlaşdırılmasını əhəmiyyətli hesab etmişdir. Onun fikrincə, cümlənin aktual üzvlənməsi formal üzvlənmə ilə ziddiyyət təşkil etməlidir. Belə ki, formal üzvlənmədə cümlə qrammatik üzvlərdən ibarətdir, aktual üzvlənmədə isə cümlənin quruluşu məzmunundan doğur. Cümlənin formal üzvlənməsinin mühüm elementləri qrammatik subyekt və qrammatik predikatdır. Cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas elementləri isə cümlənin əsası, çıxış nöqtəsi, məlum olan, danışanın istinad etdiyi və cümlənin nüvəsi isə onun özəyi, məlum olan (çıkış nöqtəsi) haqqında danışanın söylədiyi fikir, informasiyadır. [13, 234]

Cümlənin aktual üzvlənməsinə semantik cəhətdən yaxınlaşan J.Firbas üzvlərin kommunikativ dinamizmi anlayışını irəli sürmüşdür. Kommunikativ dinamizm dedikdə ünsiyyətin irəliləməsi üçün cümlə üzvlərinin yerinə yetirdiyi funksiya başa düşülür. J.Firbas temanı kommunikativ dinamizmin aşağı dərəcəli, remanı isə yuxarı dərəcəli daşıyıcıları hesab edir və belə düşünür ki, söz sırası emfatik şəkildə pozulduğu halda onların qarşılıqlı əlaqəsi dəyişmir. Bununla J.Firbas göstərmək istəyir ki, tema təkcə məlum deyil, həm də yeni informasiya bildirir. Bundan əlavə, J.Firbas cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas komponentləri olan tema və remadan başqa üçüncü bir üzvün – keçid elementlərinin də mövcud olduğu fikrini irəli sürmüşdür. [3, 268]

Alman alimi K.Boostun tədqiqatlarında da bu məsələ işıqlandırılmışdır. O, cümlənin aktual üzvlənməsinə bir əsas kimi "gərginlik" prinsipini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, şifahi nitq prosesində danışan və dinləyən bir-biri ilə münasibətdə fərqli mövqedə dururlar. Danışan nə demək istədiyini bilir, dinləyici isə hələ də bundan xəbərdar deyil. Bu vəziyyət xüsusi psixi gərginlik yaradır ki, bu da müntəzəm olaraq davamlı nitqdə aradan qaldırılır. K.Boostun fikrincə, gərginlik danışan və yaxud yazanın məqsədinə uyğun olaraq nitq

vahidlərini formalaşdıran mühüm bir amildir. O, özlüyündə cümlə yaratmaq gücünə malikdir. [1]

K.Boost tema-rema üzvlənməsini cümlənin semantikasi ilə əlaqələndirir. O da V.Mateziusun fikri ilə razılaşıaraq onun eyni obyektiv gerçəkliyi nəzərdə tutduğunu və qrammatik üzvlənmə ilə uyğun olmadığını bildirmişdir. Onun fikrincə, cümlənin nitqdə semantik-funksional mənasını xarakterizə etmək üçün xəbərdən başqa digər qrammatik anlayış və kateqoriyaların tətbiqinə gərək yoxdur. [1, 35]

Rus dilçiliyində İ.Raspopov, V.Admoni, K.Kruşelnitskaya, A.Smirnitski, V.Şevyakova, İ.Kovtunova, B.İlyiş, N.Slyusareva və başqaları bu məsələyə dair öz fikirlərini bildirmişlər. [15,9,12,17,18,11,10,16] B.İlyiş hesab edir ki, çex dilçiləri V.Matezius və J.Firbas və alman dilçisi K.Boostun elmi araşdırmalarından sonra heç şübhəsiz cümlənin aktual üzvlənməsini xüsusi bir səviyyə hesab etmək olar və o, nə sintaktik, nə də başqa bir səviyyə ilə üst-üstə düşür. [10, 198]

V.Admoni cümlənin aktual üzvlənməsini danışanın gerçəkliyə idraki yanaşmasının bir ifadəsi kimi qəbul etmişdir. İdraki yanaşmanı müəyyən edən iki faktor bu prosesdə mühüm rol oynayır – cümlədə sözlərin düzlüşündə yaranan müəyyən ardıcılıq və cümlə üzvlərinin konkret situasiyada danışan üçün əhəmiyyəti nöqtəyi nəzərdən fərqləndirilməsi. Belə ki, ünsiyyət prosesində məlumdan məlumla doğru keçid baş verir ki, bu da cümlədə söz sırasının düzlüşündə və cümlə üzvlərinin kommunikativ dəyərinə görə danışan tərəfindən sıralanmasında özünü göstərir. Bu aspektdə V.Admoni də bir sıra məntiqi-qrammatik tipli cümlələrdə söyləmin komponentlərinin qrammatik üzvlərlə ifadə olunan anlayışların ardıcılığı və mənalı ilə üst-üstə düşmədiyini bildirmişdir. [9, 192-194]

A.Smirnitski isə dilçilikdə “leksik subyekt və leksik predikat” terminlərini işlətməmiş və cümlənin qrammatik üzvlərinin köməyi ilə ifadə olunanla bağlı onların köməkçi və əlavə rol oynadığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə cümlənin qrammatik üzvləri ilə yalnız sözlər arasındakı əlaqənin olması gerçəkliyini ifadə etmək olar, ancaq nitq prosesində bu əlaqənin istiqamətini də bildirmək vacibdir. Məhz bu istiqamətin ifadə olunması leksik subyekt və leksik predikatın hər bir söyləmdə daşdığı funksional yükü hesab olunur. [17, 67-68]

A.Smirnitski sözlər arasındakı qrammatik əlaqənin ifadə olunması ilə müqayisədə leksik subyekt və leksik predikatın daha az əhəmiyyət daşdığını qeyd edir. Belə ki, nitq prosesində əlaqənin istiqaməti deyil, məhz mövcud olması gerçəkliyi vacib rol oynayır. [17, 69] A.Smirnitski bununla da tema və remanın rolunu əhəmiyyətsiz hesab edir ki, bu fikirlə heç də razılaşmaq olmaz.

K.Kruşelnitskaya aktual üzlənmənin qrammatikadan kənar baxılmasını tələb edən tədqiqatçıların fikirlərinə qarşı çıxaraq bu məsələnin məhz sintaksisə aid olduğunu iddia edir. O, aktual üzlənmənin komponentlərini “verilən və yeni” adlandırmışdır. [12, 58]

K.Kruşelnitskaya cümlənin qrammatik üzlənməsi ilə aktual üzlənməsi arasındakı uyğunluğu onların cümlədəki roluna əsasən izah edir. Belə ki, qrammatik üzlənmə insanın dərk etdiyi gerçəklikdəki predmet və hadisələri əks etdirir, aktual üzlənmə isə danışanın gerçəkliyə olan münasibətini bildirir, danışan hadisələri, faktları bildirərkən onları tam şəkildə qiymətləndirir. [12,65]

Cümlənin aktual üzlənməsi müasir dilçiliyin araşdırdığı mühüm məsələlərdən birinə çevrilib. Bu sahəyə aid olan bütün dil hadisələrinin bütöv nəzəriyyəsinin işlənilib tamamlanması üçün bu mövzunu daha ətraflı və diqqətli araşdırmaq lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Boost K. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des Deutschen Satzes, Akademie – Verlag, Berlin, 1955
2. Condillac E. Oeuvres Completes. Paris, 1803. T. II. P. 271-272
3. Firbas J. Thoughts on the Communicative Function of the Verb in English, German and Czech, Bmo Studies in English 1. 39—68. Prague 1969
4. Gabelentz G.V. Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse, Leipzig, 1891, s. 353-354.
5. Gabelentz G.V. Ideen zu einer vergleichenden Syntax // Ztschr. Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, 1869. N 6.
6. Paul H. Deutsche Grammatik. Dritter Band. Halle, 1954.
7. Steinthal H. Grammatik, Logik and Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zu einander. Berlin, 1855, 392 p.
8. Weil H. Del'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes. Question de grammaire générale. Paris, 1844. (Englische Übersetzung von Ch.W. Super. Boston, 1887; Neue Ausgabe von A. Scaglione als Vol.14 von “Amsterdam Classics in Linguistics”. Amsterdam, 1978.)
9. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955.
10. Ильиш Б.А. **Строй современного английского языка.** Учебник по курсу теоретической грамматики для студентов педагогических институтов (на английском языке) Издательство “Просвещение”/Л., 1971, 352 с.

11. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976. 239с.
12. Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. В.Я., №5, 1956.
13. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения, пер. с чеш., в сб.: Пражский лингвистический кружок, М., 1967. 240-247с.
14. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
15. Распопов И.П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961. 163с.
16. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной синтаксиса современного английского языка. Изд. Наука. Москва, 1981, 206с.
17. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка/А.И. Смирницкий. - 2-е изд., испр. М.: Изд-во ЛКИ, 2007, 296 с.
18. Шевякова В. Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация, М., 1980, 383 с.

G.Gasimova

About the History of Actual Division of the Sentence

Summary

The article deals with the history of the actual division of the sentence and presents different views by a number of scholars on this topic. The history of the actual division of the sentence dates back to the XVIII century. The French filologist E.Condillac emphasized the changes in the word order affected by a person's feelings and experience. On researching the question of word order in his doctoral thesis H.Weil laid the foundation for the actual division of the sentence. A consistent and thorough study of this phenomenon was carried out by the Czech scholar W.Mathesius who is considered the founder of the theory of the actual division. According to W. Mathesius, the actual division of the sentence should be opposed to its formal division. He used the terms of "the starting point (or basis) of the utterance", i.e. something that is known in the given situation and from which the speaker proceeds and "the nucleus of the utterance", i.e. something that the speaker informs about the starting point of the Utterance. A great contribution to this theory was made by the Czech scholar J.Firbas and the Russian linguists I.Raspopov, B.Ilyish, V.Admoni, V.Shevyakova, N.Slusareva and some others. The German scholar K.Boost studied the theme-rheme division from semantic point of view whereas K.Krushelnitskaya related it to syntax. Though a number of linguists tried to clarify the essence of this theory, it requires further careful investigation.

Г.Гасымова

Об истории актуального членения предложения

Резюме

Статья посвящена истории актуального членения предложения и представляет различные взгляды ряда ученых по этой теме. История актуального членения предложения датируется XVIII веком. Французский филолог Э.Кондиллак подчеркнул изменения в порядке слов под влиянием чувств и переживаний человека. Изучая вопрос о порядках слов в своем докторском тезисе Г.Вайл заложил основу для актуального членения предложения. Последовательное и тщательное изучение этого явления было проведено чешским ученым В.Матезиусом который считается основателем теории актуального членения предложения. Согласно В.Матезиусу актуальное членение предложения должно быть противопоставлено его формальному разделению. Он использовал термины «исходная точка (или основа) высказывания», то есть то, что известно в данной ситуации и из которой выступает докладчик, и «ядро высказывания», то есть то, что докладчик информирует об исходной точкой высказывания. Большой вклад в эту теорию внесли чешский ученый Я.Фирбас и русские лингвисты И.Распопов, Б.Ильиш, В.Адмони, В.Шевякова Н.Слюсарева и некоторые другие. Немецкий ученый К.Боост изучал разделение темы-ремы с семантической точки зрения, в то время как К.Крушельницкая связывала его с синтаксисом. Хотя большинство лингвистов пытались прояснить суть этой теории, она требует дальнейшего тщательного изучения.

Rəyçi: Səadət Zeynalova
filologiya elmləri doktoru, professor

LALƏ İLDRIMZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lalai2706@outlook.com

EFFECTIVENESS OF A TOPIC SENTENCE IN THE WRITING PROCESS

Açar sözlər: məzmun cümlə, yazı prosesi, mühüm aspektlər, paraqraf, fikir

Key words: topic sentence, writing process, important aspects, paragraph, idea

Ключевые слова: тематическое предложение, процесс написания, важные аспекты, параграф, идея

Miscommunication can be a big problem, whether you are trying to make a point in an academic paper or you are trying to send the right message in the workplace. The topic sentence is a crucial part of writing letters, emails, and papers that clearly and concisely tell the reader what you are trying to say.

If you want to learn about communicating more effectively in the business world, you can check out a [business writing training course](#), or have a look at this blog post [outlining the top business writing skills you need](#). However, before you even take that step, it's important for you to tackle one of the most important aspects of writing– the topic sentence.

What is the Topic Sentence? A topic sentence is a sentence whose main idea or claim controls the rest of the paragraph; the body of a paragraph explains, develops or supports with evidence the topic sentence's main idea or claim. The topic sentence is usually the first sentence of a paragraph, but not necessarily. It may come, for example, after a transition sentence; it may even come at the end of a paragraph.

Topic sentences are not the only way to organize a paragraph, and not all paragraphs need a topic sentence. For example, paragraphs that describe, narrate, or detail the steps in an experiment do not usually need topic sentences. Topic sentences are useful, however, in paragraphs that analyze and argue. Topic sentences are particularly useful for writers who have difficulty developing focused, unified paragraphs (i.e., writers who tend to sprawl). Topic sentences help these writers develop a main idea or claim for their paragraphs, and, perhaps most importantly, they help these writers stay focused and keep paragraphs manageable.

Topic sentences are also useful to readers because they guide them through sometimes complex arguments. Many well-known, experienced writers effectively use topic sentences to bridge between paragraphs.

The topic sentence is a sentence that is used at the beginning of a paragraph to tell the reader what it is that you are going to be talking about in that paragraph. It's very similar to the thesis statement that you may have learned about if you took an English composition class, except on a much smaller scale. The topic sentence is important because it leads the reader into the points that you are trying to make, without leaving them confused. It also helps to prevent any miscommunication on your part.

There are a few qualities that make for a good topic sentence:

- **Brevity:** Long, rambling sentences can be confusing. Don't pack your topic sentence too full of details. That's what the rest of the paragraph is for.

- **Clarity:** Likewise, don't beat around the bush. Say exactly what you want to say. Try not to engage in wordplay and don't speak in vague terms.

- **Precision:** Don't be too broad when introducing the topic that you're going to discuss. Not only is that a bland approach, it is also unhelpful to readers.

On the other hand, there are a few things that make for a bad topic sentence. Be sure that you aren't using these kinds of sentences to introduce your paragraphs, as they are unhelpful to readers and do little to help you get your point across.

- Don't use facts as topic sentences. Remember, you are using the topic sentence to introduce a point you are trying to make, or your opinion.

- Don't just talk about the "what" – talk about the "why" as well. That is, don't just think about the effect, but it's cause.

- Don't say "I am going to tell you..." or I am going to speak about..." when introducing a topic.

Good and bad topic sentences

Now that you know a little about the basics of writing good topic sentences (and how you can start to avoid writing bad ones), let's take a look at some examples of each.

Bad: Abraham Lincoln was born in 1809.

Why isn't this a good topic sentence? First and foremost, it tells the reader very little about what you are going to say. Not only that, but you are not using this valuable space in your paragraph to make a real point.

Good: Abraham Lincoln, born in 1809, was one of the most influential politicians in history.

With this topic sentence, you are making a strong point, which you will ideally back up with plenty of facts and good information. The reader also knows what to expect when you use this kind of statement.

Bad: I am going to discuss the Battle of Gettysburg.

While you are telling the reader what the topic is, you are still speaking in very broad terms with this kind of statement.

Good: The Battle of Gettysburg, fought in 1863, was the turning point in the Civil War.

You are making a strong point with this kind of statement, and narrowing down what you are going to talk about. In this case, you are discussing why the Battle of Gettysburg was such an important battle.

Bad: The Civil War had lasting effects on the American South.

With this topic sentence, you are saying what happened, but you are not saying why.

Good: Because the Civil War was fought mostly on Southern soil, it had lasting effects on the region.

With this topic sentence, you are describing a cause and an effect, and you can go into a little more detail in the following sentences.

Here are a few more examples of topic sentences that work well, as well as descriptions of why they are effective. Consider some of these techniques to improve your own writing.

Carol never considered becoming a police officer until her sister was the victim of a violent crime.

Telling a story – especially one with a cause and an effect – can be a great way to hook in readers and to introduce your topic.

In tomorrow's meeting, we will be discussing workplace productivity.

For business writing, the topic sentence is important in delivering a message quickly.

Education is important in lowering crime rates.

This topic sentence introduces the point – that education is important – and tells the reader why that point is important.

To become a better athlete, you must learn a number of different skills.

This topic sentence is effective because it is easy to see why the topic is important. In addition, the reader can tell what will follow the statement – a discussion of the skills needed to be a better athlete. And finally, have a look at this topic sentence. What does it tell you? Now that you've seen plenty of examples of topic sentences, you should be more than ready to write your own.

Writing a great topic sentence is not difficult, and will improve your writing skills tremendously. Whether you want to improve your writing skills to become better at academic writing, something you can learn about in this great essay writing course, or you want to enhance your skills in the workplace, learning to write topic sentences can be of great benefit to you. People in business should also be sure to check out this

course on writing effective business emails to take your skills to the next level.

Although topic sentences may appear anywhere in a paragraph, in academic essays they often appear at the beginning. The topic sentence acts as a kind of summary, and offers the reader an insightful view of the writer's main ideas for the following paragraph. More than just being a mere summary, however, a topic sentence often provides a claim or an insight directly or indirectly related to the thesis. It adds cohesion to a paper and helps organize ideas both within the paragraph and the whole body of work at large. As the topic sentence encapsulates the idea of the paragraph, serving as a sub-thesis, it remains general enough to cover the support given in the body paragraph while being more direct than the thesis of the paper.

REFERENCES

1. "Paragraphs and Topic Sentences", Writing Tutorial Services, Indiana University.
2. "Lesson Plan: Writing a Good Topic Sentence", Bright Hub Education.
3. "Techniques for writing topic sentences".
4. "Paragraphs: Topic Sentences", Writing Center, Walden University.
- 5.

L.İldrimzadə

Məzmun cümləsinin yazı prosesində effektivliyi

Xülasə

Esse üçün əsas paraqraflar bir əsas fikir ətrafında mərkəzləşdirilməli olduğu halda, aydın bir məzmun cümləsinin yaradılması həm yazıçı, həm də oxucu üçün faydalıdır. Yazıçı üçün məzmun cümləsi mövzu üzərində qalması və məzmunundan çıxmadan əsas fikri inkişaf etdirməyi asanlaşdırır. Oxucu üçün, məzmun cümləsi paraqrafın nə haqqında olacağını açıqlayır və fərqli paraqrafların və ideyaların bir-birinə necə bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Məzmun cümləsi ümumiyyətlə paraqrafın əvvəlində görünür və ona nəzarət edir. Məzmun cümləsi, hər bir paraqraf üçün bir mini tezis cümləsinə bənzəyir və paraqrafın məzmununu birləşdirməyə xidmət edir. Paraqrafdakı hər şey məzmun cümləsinə aid edilməlidir. Bütün esselər aydın məzmun cümlələri nümayiş etdirmir, lakin yazıya yeni başlayanlar paraqraf birliyinə nail olmaq üçün effektiv məzmun cümləsi yazmağı öyrənməlidirlər.

Bütün məzmun cümlələrin tezis ifadəsinə aid olması vacibdir. Bu, essenin daha çox birliyə və diqqətə sahib olmasına imkan verir.

Л.Илдрымзаде

**Эффективность тематического предложения
в процессе письменности**

Резюме

Поскольку абзацы тела для эссе должны быть сосредоточены вокруг одной основной идеи, которая связывает тезис, создание четкого предложения темы полезно как для писателя, так и для читателя. Для писателя предложение темы облегчает пребывание на тему и развитие основной идеи, не выходя из строя. Для читателя тематические предложения объявляют, что будет в этом параграфе, и демонстрируют, как разные абзацы и идеи связаны друг с другом.

Тематическое предложение обычно появляется на ранней стадии в абзаце и контролирует абзац. Темальное предложение похоже на мини-тезис для каждого абзаца и служит для унификации содержания параграфа. Все, что следует в параграфе, должно касаться темы предложения. Не все эссе требуют явные предложения по темам, но большинство начинающих авторов должны научиться писать эффективные темы предложений на раннем этапе, чтобы достичь единства пункта.

Также важно, чтобы все тематические предложения относились к тезису. Это позволяет эссе иметь большее единство и фокус.

Rəyçi:

Gülnarə Əhmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

SAFURA GÖZƏLOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
safura@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ VƏ LEKSİK LAYIN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: dil, dilçilik, ictimai, terminlər, leksika, söz, elm, texnika.

Ключевые слова: язык, лингвистика, общественно, термины, лексика, слово, наука, техника.

Key words: language, linguistics, public, terminology, lexicon, word, science, technique.

Dilçilik elminin hüdudları genişləndikcə onun qarşısında yeni-yeni sahələr açılır. Dilçilik dil haqqında elm olduğu üçün, əlbəttə ki, onun birinci vəzifəsi dil üzərində tədqiqat aparmaqla, qarşıya çıxan problemləri araşdıraraq həllinə çalışmaqdır. Bu baxımdan, dilə yeni yanaşma üsulları meydana gəlir və dilçiliyin fəaliyyət dairəsi genişlənir. F.M.Berezin yazır ki, dil haqqında elmin tarixini öyrənməyin böyük tərbiyəvi və idraki əhəmiyyəti vardır. Xalqın mədəniyyətinin yaranması onun ifadəçisi olan dilin yaranması ilə əlaqədardır. Buna görə də mədəniyyətin dərk edilməsi, hər şeydən əvvəl, dilin dərk edilməsi deməkdir. Bir çox alimlər bu fikri təsdiqləyir. Çünki, həqiqətən, hər bir elmin başlanması, yaranması üçün o sahədə elmi idrak yaranmalı və inkişaf etməlidir.

Dil nədir? Necə əmələ gəlmişdir? Bu kimi suallar ilk görünüşdə çox asan görünə də lap qədimdən insanların diqqətini cəlb etmiş, onları tarix boyu düşündürmüşdür. Onlar bir çox başqa suallar kimi bu sualın da cavabını tapmaqda çətinlik çəkdikdə onun da yaranmasını ilahiyyatla əlaqələndirmişlər. Dil insanların ən böyük kəşfi olub, ümumilikdə insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Dilin tədqiqi zamanı dilçilik sahəsində müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bəzi tədqiqatçılar dili bioloji (A.Şleyxer), bəziləri psixoloji (H.Şteyntal (alman dilçisi) və Potebnya (rus dilçisi)), bəziləri isə fizioloji hadisə kimi qələmə vermişlər. Lakin artıq sübut olunduğu kimi bu fikirlərin heç biri doğru deyildir. A.Babayev bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: “Dil fərdi psixoloji hadisə olsa idi, onda adamın danışması üçün heç bir cəmiyyət lazım olmazdı, hər kəs öz-özünə danışardı. Bundan əlavə, dil psixoloji hadisə olsaydı hər kəsin öz dili ola bilərdi. Onda dil ümumi yox, xüsusi olmalı idi... Dil fizioloji hadisə də deyil. Məlumdur ki, fizioloji faktorlar bütün canlılara irsən keçir. Dil isə irsi-fizioloji faktor deyil.

Dil xüsusi ictimai hadisədir. O, fizioloji, bioloji, psixoloji hadisələrdən və bütün başqa ictimai hadisələrdən öz xüsusi əlamətləri ilə ayrılır. Dil

ictimai hadisə olaraq cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətlə bağlı olan bütün hadisələr ictimaidir (1, 165-166).

Dil ictimai hadisə olduğu üçün insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. İnsanların dilə olan tələbatı hətta qidaya, havaya, yuxuya olan tələbatla eyniləşdirilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilə tələbat da artır. Dilin zərurətdən, yəni birgə fəaliyyət göstərmək tələbatından yarandığı fikrini alman dilçisi Vilhelm Humbolt da öz əsərlərində sübut etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Dilin ilkin mənbəyi bizim üçün əlçatmaz bir sirdir. Dil şübhəsiz insandan yaranmışdır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insanların dünyagörüşünün yaranması üçün zəruridir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir. Dil yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir. Dilə ölü məhsul kimi deyil, yaradıcı bir proses kimi baxmaq lazımdır. Xalq bədii yaradıcılıq və fikirləşmə yoluna qoyduqda dilə əks təsir göstərir.

Doğrudan da insanların formalaşmasında dilin müstəsna əhəmiyyəti vardır; insanın gerçəkliyi qavramasında, dünyanı və özünü dərk etməsində, fərdi və ictimai dünyagörüşünün formalaşmasında, cəmiyyətin təşəkkülündə dilin rolu əvəzedilməzdir. Əgər qədim dövrlərdə dil hər hansı hiss-həyəcan bildirən səslərdən, daha sonra özünü müdafiə və kollektiv iş zərurətindən yaranan xırda-kəşik sözlərdən ibarət idisə, cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin də inkişafına təkan verdi və eyni zamanda dil inkişaf etdikcə cəmiyyəti də inkişaf etdirdi.

Ədəbi dil problemi uzun müddət dilçilərin mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Bu problemin qəlizləşməsinə səbəb “dil”, “nitq”, “yazılı nitq”, “şifahi nitq”, “ədəbi dil” kimi terminlərin bir-birindən fərqləndirilməməsi idi. Problemin həllində ilk addım XIX əsrdə dil və nitq anlayışlarının fərqləndirilməsi oldu. Bu dövrə qədər bu iki termin eyniləşdirilmiş, biri digərinin əvəzinə işlədilmişdir. İlk düzgün fikir İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun nəzəriyyələri, izahları tələbələri tərəfindən (Ş.Balli və A.Seşe) ölümündən sonra 1916-cı ildə “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsər kimi çap edilmişdir. O qeyd edirdi: “Nitq adamların danışdıqlarının cəmidir və fərdi xarakter daşıyır. Dil isə bir xəzinədir ki, nitq təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə mənsub olanlara çökdürülür. Bu, hər bir beyində mövcud olan qrammatik sistemdir, bütövlükdə dil onların heç birinə məxsus deyil, o, bütünlükdə yalnız kütlədə mövcud olur”. İki anlayışı bir-birindən fərqləndirən F.de Sössür onların qarşılıqlı əlaqələrindən də bəhs etmişdir: “Nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil vacibdir, nitq öz növbəsində, dilin bərqərar olması üçün vacibdir. Tarixən nitq mövcudluğu həmişə dildən əvvəl olur”.

V.Humbolt da dil və nitq məsələlərindən bəhs edərək yazırdı: “Dil onun məhsullarının məcmuyu kimi ayrı-ayrı nitq fəaliyyəti aktlarından fərqlənir. Bütün adamlar sanki bir dildə danışır, ancaq eyni zamanda hər

kəsin öz dili var. Canlı nitq dilin ilkin və həqiqi vəziyyətidir. Biz dilin canlı mahiyyətinə daxil olmaq istəyiriksə, dillərin tədqiqində bunu heç cür unutmaq olmaz. Dillər xalqların yaradıcılıq məhsuludur, onlar eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin ağzında yaradılır və yaşayır. Danışan ayrı-ayrı şəxslərdir, bu cəhətdən dil fərdlərin yaratmasıdır. Lakin dil ayrıca fərdin ixtiyarı yaradıcılığı deyil, bütün xalqa məxsusdur". (2)

Bu anlayışlarla bərabər XIX-XX əsrlərdə dilçilər ədəbi dil anlayışına da aydınlıq gətirmək istəyirdilər. Buna görə də bu terminin izahında müxtəlif dilçilərin müxtəlif fikirlərinə rast gəlmək olar. İlk öncə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışa verilən ad heç də beynəlmiləl xarakter daşmır. Müxtəlif dillərdə bu anlayışı yazılı dil, ümumi dil, vahid dil, mədəni dil və s kimi terminlərlə ifadə etmişlər. Ədəbi dil problemi təkcə adının dəyişikliyi ilə deyil, bu sahədə olan fikirlərin müxtəlifliyi ilə qəlizləşir. Belə ki, ədəbi dil dedikdə bəzən yalnız yazılı dil başa düşülür; bəzən tarixi proseslərlə əlaqədar olaraq dominionluq etmiş xarici dillər qeyd edilir; əsasən isə yazılı və şifahi dillərin vəhdəti nəzərdə tutulur (Ə. Dəmirçizadə, D. Cons və). Dilçilikdə ədəbi dil sahəsində belə müxtəlif fikirlər problemin həllini uzatmış, ona maneçilik törətmişdir.

Həmçinin ədəbi dili dialektdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A. Axundovun təsnifinə nəzər salaq [4, 101]

mahiyyətcə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşdırılmış, qanuniləşdirilmiş, subyektivdir; dialekt isə təbii, normalaşdırılmış və obyektivdir.

vəzifəcə - ədəbi dil geniş, ümumi, çox şaxəli; dialekt isə məhdud, xüsusi və təksaxəlidir.

Inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı; dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dili dialektdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə baxmayaraq, ədəbi dil məhz dialektlər əsasında formalaşır, onlardan biri daha üstün götürülür, lakin onlarla tam üst-üstə düşmür. "Ədəbi dil" termini dilçilər tərəfindən "İzahlı dilçilik terminləri" kitabında həmçinin belə izah edilir:

"Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış dil. Ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Ədəbi dilin 2 qolu – şifahi və yazılı vardır. Danışiq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır" [2,140].

Qeyd etmək lazımdır ki, dili tənzimləyən qaydalar hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlı olur, illər boyu cılayanır. Dilin özülünü təşkil edən normalar adətən bütün dillərdə ümumiləşmiş adla qeyd olunur. Lakin bu adın tərkibi hər bir dilin özünə müvafiq xüsusiyyətlərini cəmləşdirir. Yəni əgər biz leksik normanı götürsək, bunu müxtəlif dillərə aid edə bilərik, lakin təbii ki, bu norma əsasında hər dilin özünəməxsus qaydaları cəmlənəcək.

Dilin leksik layı – dedikdə dilin lüğət tərkibinin layları nəzərdə tutulur. Lüğət təkibi bütün ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi, dildə olan bütün sözlərin toplusudur.

Leksik layın tərkib hissəsi olan sözlər, dildə heç də xaotik şəkildə toplanmayıb. A.Qurbanov onları əsasən 2 sistem şəklində qruplaşdırır: apelyativ sistem və onomastik sistem.

Apelyativ sistemə daxil olan sözlər əşya və hadisələr haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edir və özü də qruplara bölünür: ilkin sözlər, törəmə sözlər, alınma sözlər, ümumişlək sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, arqo sözlər, jarqon sözlər və s.

Onomastik sistemə daxil olan sözlər isə xüsusi sözlərdir və adlardan ibarətdir. Belə sözlər digər dillərə tərcümə olunmadan olduğu kimi işlədilir. Bu sistemdəki sözlər isə aşağıdakı qruplara bölünür: antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və ktematonimlər.

A.Babayev dilin lüğət tərkibindəki sözləri üslubi laylara bölür: poetik sözlər, terminlər, ümumişlək sözlər, tabu, evfemizm, arqo və jarqon, vulqar sözlər. Lakin bu laylar arasında, müəllifin də qetd etdiyi kimi, kəskin sədd yoxdur, yəni gündəlik danışqda ümumişlək sözlərlə birgə söhbətin məzmununa uyğun olaraq digər layların sözləri də işlədilə bilər.

Dilçilər leksik layı təşkil edən sözləri müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırsalar da əsasən iki prinsipdən istifadə edirlər: sözlərin işlədilmə dairəsinə və etimoloji mənbəyinə görə təsnifi.

Dildə mövcud olan sözlərin yeni mənalara əldə etməsi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində xüsusi rol oynayır.

Dilin daim inkişafda olması onun bütün sahələrində dəyişikliklərə səbəb olur. Dilin inkişafı əsasən onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə ölçülür. Zəngin dil o dil sayılır ki, lüğət tərkibi ən dərin məna çalarlıqlarını, fikirləri ifadə etmək üçün zəngin söz ehtiyatına malik olsun.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr XXI əsrdə daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir.

Hər bir xalqın mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan milli geyimlər, kulinariya, bayramlar, gündəlik həyat tərzı və s. də mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyətə daxil olan

yeniliklər isə dildə yeni sözlərin istifadəsinə və bununla da dilin zənginləşməsinə səbəb olur.

Qərb mədəniyyətinin şərq mədəniyyətinə təsirində xarici kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Dünyada baş verən yeniliklər və onları ifadə edən məfhumların insanlara çatdırılması, yeni səslənən sözlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsi və əhali arasında işlək olması, düzgün və səlis nitqin təbliğ edilməsi rolunu ifa edərək KİV, dilin zənginləşməsi prosesində birbaşa iştirak edir və insanların maariflənməsinə xidmət edir.

KİV ilə insanlar öz dünyagörüşünü hərtərəfli inkişaf etdirə bilirlər. Heç də təəccüblü deyil ki, dünya əhalisinin böyük hissəsi üçün radio, televiziya və internet dünyagörüşünü artırmaq üçün yeganə vasitədir.

Texnologiyaların inkişafı daim yeni məfhumların meydana gəlməsinə səbəb olur, onların ifadə olunması isə yeni sözlərin dilə əlavə olunması ilə nəticələnir. Beləliklə, KİV bu yeni sözlərin əhaliyə ilk olaraq çatdırılmasına xidmət edərək dilin zənginləşməsi prosesində birbaşa iştirak edir. İngilis dilçilərinin araşdırmalarına əsasən, ingilis dilinə gətirilmiş neologizmlərin 11%-i məhz media vasitələrinin üzərinə düşür. Dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı həm də funksional üslubları və cümlələrin sintaktik quruluşu formalaşır. Media sayəsində dilin mətbuat və publisistik üslubları inkişaf edərək zənginləşir.

Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə, həqiqətən də, çoxtərəfli funksiyaya malikdir: ədəbi dilin təbliği, məlumatın yayılması, savadlılığın artırılması, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanışlıq və onların öyrənilməsi, əyləncə, dünya əhalisi arasında əlaqələrin yaranması, müxtəlif dillərin öyrədilməsi və s. Bütün bunlardan düzgün istifadə etdikdə KİV əhalinin inkişaf edib irəli getməsində və eləcə də ədəbi dilin zənginləşməsində yardımçı rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. A.M.Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı 2004. 511 səh.
2. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Icild, Bakı, 2010, 480 səh.
3. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı 1982, 240 səh.
4. Müasir Azərbaycan dili. EA-nın nəşri. I hissə. Bakı 1971, 468 səh.
5. M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı –Maarif 1989, 360 səh.
6. Terminologiya məsələləri. Bakı-Elm 1984, 64 səh.

С.Гозалова

**Проблема литературного языка в лингвистике и
формализование лексического слоя
Резюме**

Рождение народной культуры связано с появлением языка. Поэтому сознание культуры, прежде всего, это сознание языка. Язык это самое большое открытие, которое окружает все области человеческой жизни. Язык является специальным общественным событием. Он отделяется от физиологических, биологических и психологических явлений и от всех других социальных явлений и от всех других социальных явлений своими специальными элементами. Язык являясь социальным событием связано с обществом.

Проблема литературного языка долгое время оставалась полемикой между лингвистами. Литературный язык нормированный язык и имеет богатую систему стиля. С помощи СМИ развиваясь обогащается публицистический стиль. Развитие технологии является причиной появления новых концепций.

S.Gozalova

**The problem of literary language in linguistics and the formation of
lexical layers
Summary**

Creation of folk culture is connected with the formation of language. Therefore, understanding the culture means first of all understanding the language. Language was the greatest discovery of people, in general, it covers all aspects of human life.

Language is special public event. It separates itself from physiological, biological, psychological events and all other social phenomena. Language is a public phenomenon associated with society. Literary language problem has long been a cause for debate among the linguists. Literary language is a normalized language and has a rich style system. According to the media publicist style is developing. The development of technology always leads to new concepts.

Rəyçi: Aidə Salahova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Abdullazade konul@mail.ru

2000-Cİ İLDƏN SONRA AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: qloballaşma, cəmiyyət, toponimlər, inkişaf, dil, leksika, lüğət

Key words: globalization, society, toponyms, development, language, lexis, vocabulary

Ключевые слова: глобализация, общество, топонимы, развитие, язык, лексика, словарь.

Son dövrdə fenomen halına gəlmiş qloballaşma haqqında çox danışılır. Doğrudanmı qloballaşma bu qədər vacib və əhəmiyyətli bir qavramdır? Biz qloballaşmanı, demək olar ki, həyatımızın, bizi əhatə edən cəmiyyətin hər sahəsində hiss edirik. İstər elm və təhsildə, istər mədəniyyət və incəsənətdə, istərsə də iqtisadiyyat sahəsində qloballaşmanın təsiri müşahidə olunur. Qloballaşma artıq yaşam sferamıza daxil olmuşdur və ona görə də biz ona uyğunlaşmalıyıq. Öz milli dəyərlərimizi, məniyyətimizi qorumaq şərti ilə müasirləşməli və inkişaf etməliyik.

Qloballaşmanın bu prosesdə iştirak edən dünya dövlətlərinin dillərinə, onların leksikasına, terminologiyasına, qrammatikasına, ümumilikdə nitq mədəniyyətinə təsir edə bilməsi hamı tərəfindən dərk olunan reallıqdır. İnkaredilməz faktdır ki, qloballaşmanın dilə təsiri özünü ilk növbədə şifahi dildə göstərir. Bu dəyişiklik yazı dilinə sonrakı mərhələdə keçdiyinə görə şifahi dillə yazılı dil arasında nəzərə çarpacaq fərqlərin mövcudluğu hiss olunur. Məsələn, məişətimizdə, gündəlik həyatımızda elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilimizə bir çox sözlər keçmişdir ki, biz bu sözləri yazılı dildə istifadə etmirik. Belə sözlərə misal olaraq, mışka, kopy, kseriks, save, vois, selfi və s. sözləri göstərə bilərik. Bu sözlərin dilimizdə qarşılığı olsa da biz dilə rahat olan versiyadan istifadə edirik. Bəzilərinin isə məsələn, enter, browser, edit, ctrl, Recycle Bin və s. kimi terminlərin isə dildə, ümumiyyətlə, qarşılığını tapa bilmirik. Bu ifadələr dil norması kimi qəbul edilməyib. Sadəcə olaraq, özünün ilkin mərhələsini, şifahi dildə yaşamaq hüququnu əldə edib.

Belə faktlar təkcə kompüter terminləri ilə bağlı deyil. Biz bu “sözgötürmə” vərdişimizi digər sahələrdə də işə salırıq. Dilimizin zənginləşməsində yeni sözlərin nə qədər əhəmiyyətli olduğu danışılmaz fakt olsa da, dildə bu sözləri əvəz edə biləcək milli sözlər var ikən əcnəbi sözlərdən istifadə həm dilin leksik normasını pozur, həm də dilin təmizliyinə xələl gətirir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, dilimizin lüğət tərkibinə olan soyuq münasibət toponimlərdən də yan keçməmişdir. Bilirik ki, hər bir toponimin yaranma tarixi bu ərazidə yaşayan xalqın tarixi ilə əlaqədardır. Toponimlərin dəyişdirilməsi bu ərazilərdə yaşayan xalqın keçmişinin silinməsi və ya unudulması ilə nəticələnə bilər. Azərbaycan ərazisində bir çox yer adları dəfələrlə dəyişdirilmişdir. Çünki respublikamızda baş verən ictimai-siyasi hadisələr istər-istəməz toponimlərə də təsir edir. Əsas dəyişikliklər 1917, 1933-1936, 1950-1960, 1992-ci illərdə olmuşdur. Sovetlər dövründə yer adlarının dəyişdirilməsinin hansı məqsədlər güddüyü hamıya məlumdur. Azərbaycan xalqının öz ərazilərində məskunlaşdığı dövrü saxtalaşdırmaq üçün bu düşünülmüş addım idi. Lakin apardığımız araşdırmalar nəticəsində (2000-ci ildən bu günə qədər) onlarla toponimlərdə fonetik dəyişikliklər baş vermişdir. Belə fonetik dəyişikliklər sözlərdə mənə fərqi yaratmaqla bu toponimləri tarixi köklərindən uzaqlaşdırır. Gəlin bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

1. Abalı / Abalu (1933) oykonim. Zaqatala rayonunun Danaçı inzibati ərazi vahidində (i.ə.v.) kənd. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, kəndin əsl adı Abaəlioba olmuşdur. Yerli əhalinin ehtimalına görə, oykonim Abaəli (Dağıstanın Çaroda kəndindən gəlmiş şəxsin adı) və oba (kəndin ərazisində kiçik icma) komponentlərindən ibarətdir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən aba “ata, baba, əmi, ana, xala, böyük bacı” mənalarında işlənir. Oykonimi Dədəli, Babalı və s. etnotoponimlərinin omonimi kimi qəbul etmək lazımdır. Bu oykonim sonrakı illərdə Abasalı (1979), Abaslı (1986) variantlarında qeydə alınmışdır. 2004-cü ildə kəndin Abaəli variantında rəsmiləşdirilmişdir [1, 7].

2. Alılar oyk. Cəlilabad rayonunun eyni adlı i.ə.v.-də kənd. İncəcağın hər iki sahilində, düzənlikdədir. Etnooykonimdir. 2001-ci ildən rəsmi olaraq Alar adlandırılmışdır [1,35].

3. Aşağı Rəməşin oykonim. Şahbuz rayonunun Kükü i.ə.v.-də kənd. Kükü çayının sol sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Təhrifə uğramış toponimin əslisi Aşağı Rəməşindir. Yaşayış məntəqəsini keçmiş Rəməşin (indiki Yuxarı Rəməşin) kəndindən çıxmış ailələr salmışlar. 1969-cu ildə yaxınlığındakı Zırnel kəndi də bu kəndə birləşmişdir. Tarixi sənədlərin və tədqiqatçıların məlumatına görə, Rəməşin adına ilk dəfə XVII-XIX əsrlərə aid sənədlərdə rast gəlinir. 1654-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinin Şahbuz dərəsində yerləşən Xurəməşin kəndinin bir hissəsinin satılması haqqında məlumat verilir. Sənəddən aydın olur ki, hələ bu tarixdən 300 il əvvəl kəndin adı “hure-nişan” hissələrindən ibarət olub, “hurilər, gözəl qadınlar yaşayan yer” mənasını ifadə edir. 1727-ci ildə Hurçeşin, XIX əsrdə Hureməşin (Quroməşin) kimi qeydə alınmışdır. Azərbaycan xalq danışığı dilində toponimik termin kimi rəməl, irəmə “kiçik təpə, düzənliyə çıxan

alçaq təpə üzərində yerləşən yer, kələ-kötür yer, kənd” kimi də izah etmək olar. 2003-cü ildən kəndin adı Qızıl Qışlaq kimi rəsmiləşdirilmişdir [1,59].

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətindən qeydə aldığımız bu nümunələrdə toponimin ilkin versiyası ilə 2000-ci ildən sonrakı versiyası arasındakı fərqlər göz qabağındadır. Abalı – Abaəli, Alılar – Alar, Aşağı Remeşin – Qızıl Qışlaq. Belə nümunələri istədiyimiz qədər artırma bilirik. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi toponimlərdə fonetik cəhətdən təhriflər edilərək dəyişmələr olsa da, bəzi toponimlərin adı ümumilikdə öz ilkin versiyasından uzaqlaşdırılmışdır. Məsələn:

1. Gecəzur oykonim. Şahbuz rayonunun Gömür i.ə.v.-də kənd. Təpəlikdədir. Tədqiqatçılara görə, kəndin adı gecə (qaranlıq) və fars dilindəki zur (dərə) sözlərindən düzəlib, “qaranlıq dərə” mənasındadır. 2003-cü ildən kəndin adı Ağbulaq kimi rəsmiləşdirilmişdir [1,195].

2. Keştaz oykonim. Şərrur rayonunun Dərvişlər i.ə.v.-də kənd. Arazboyu düzənlikdədir. Oykonim qədim türk dillərindəki keş (kəmə, qurşaq) və Azərbaycan dialektlərində izi saxlanmış qədim taz (uzun) sözlərindən düzəlib, “uzun qurşaq” mənasındadır və kəndin yerləşdiyi ərazini təyin edir. 2003-cü ildən kəndin adı Çəmənli kimi rəsmiləşdirilmişdir [1, 270].

3. Nəftəluq oykonim. Cəlilabad rayonunun Muğan i.ə.v.-də kənd. Lənkəran ovalığındadır. Yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə müxtəlif yerlərdən gəlmiş ailələrin Nəftəluq adlanan yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Yerli əhalinin məlumatına görə, keçmişdə tuluqlara doldurulmuş neft dəvələrlə gətirilib burada satılırdı. Bu fikrə əsaslanan tədqiqatçılar oukonimin neft və tuluq sözlərindən ibarət olduğunu bildirirlər. Başqa bir fikrə görə isə, oykonim neft və məkan bildirən –luq şəkilçisindən (-ə bitişdirici saitdir) ibarət olub, “neftli yer” mənasındadır. Kəndin adı 2001-ci ildə dəyişdirilərək Söyüdlü (söyüd ağacları çox olan yer) adlandırılmışdır [2,132].

Göstərilən nümunələrdə oykonimlərin adları 2000-ci ildən sonra dəyişdirilmiş və ilkin adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Düzdür, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yer adlarının dəyişdirilməsi və yaxud təhrif olunması onu tarixi kökündən, yaranma qaynağından uzaqlaşdırır. Lakin bəzən elə toponimlərə rast gəlirik ki, belə adların dəyişdirilməsi labüddür. Bu fikir, əsasən, rus ailələrinin Azərbaycan ərazisinə köçürüldüyü zaman və sovet dövründə salınan kənd və qəsəbə adlarına nəzər saldıqda öz təsdiqini tapır. Məsələn:

1. Göytəpə oykonim, sadə. Cəlilabad rayonunun eyni adlı i.ə.v.-də kənd. Lənkəran ovalığındadır. 1840-cı ildə Rusiyanın yetirdiyi siyasətin nəticəsi olaraq buradakı Azərbaycan əhali qovulmuş, Saratov və Orenburq quberniyalarından köçürülmüş rus ailələri kənddə məskunlaşmışdır. Gələn ruslar özləri ilə gətirdikləri Prişib adını kəndə vermişdilər. 2001-ci ildən kəndin adı Göytəpə kimi rəsmiləşdirilmişdir. Kənd ərazidəki eyni adlı dağın adını daşıyır [1,211].

2. Qırmızı Oktyabr oykonim, mürəkkəb. İsmayilli rayonunun Kəlbənd i.ə.v.-də kənd, Dağətəyi ərazidədir. Keçmiş adı Yeykənd olmuşdur. Yaşayış məntəqəsi Oktyabr inqilabının şərəfinə belə adlandırılmışdır. 2001-ci ildən Yenikənd kimi rəsmiləşdirilmişdir [2,56].

3. Novavasilyevka oykonim, mürəkkəb. Neftçala rayonunun Böyük Oriyat i.ə.v.-də kənd. Düzənlikdədir. Yaşayış məntəqəsi XIX əsrin ikinci yarısında Həştərxan və Şimali Qafqazdan gəlmiş rus və ukraynalı ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Oykonim “yeni Vasilyevka kəndi” mənasındadır. XX əsrin 30-cu illərində iki hissədən ibarət olmuş kənd el arasında Yuxarı Malakan və aşağı Malakan adlandırılmışdır. Kəndin adı 2003-cü ildən Kürkənd kimi rəsmiləşdirilmişdir. Oykonim Kür çayının adından və kənd topokomponentindən düzəlmişdir [2, 138].

4. Sovetabad oykonim. Babək rayonunda kənd. Araz çayının sahilindədir. 2003-cü ildən Arpaçay adı ilə rəsmiləşdirilmişdir.

5. Şurakənd oyk. 1. Gədəbəy rayonunun Dəyəqarabulaq i.ə.v.-də kənd. Dağətəyi ərazidədir. Keçmiş adı Ayıkənd olmuşdur. Yaşayış məntəqəsini Qazax rayonunun Ağköynək kəndindən köçüb gəlmiş ailələr salmışlar. Yerli əhali arasında Sovetkənd adı ilə tanınır; 2. Gədəbəy rayonunun Çobankənd i.ə.v.-də kənd. Dağətəyi ərazidədir. Yaşayış məntəqəsini 1920-ci illərdə qonşu Əyrivəng kəndindən köçmüş ailələr Təzə Əyrivəng adı ilə salmışdılar. 1928-ci ildə Azərbaycanda Sovet (Şura) hakimiyyətinin qurulması şərəfinə Şuraabad adlandırılmışdır. Yerli əhali arasında Sovetabad adı ilə tanınır. Bu kəndlər 2004-cü ildə müvafiq olaraq Günəşli və Şahdağ kimi rəsmiləşdirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən də aydın görünür ki, bir çox oykonimin adının dəyişdirilməsi məhz dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bir başa əlaqəlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir yaşayış ərazisində məskunlaşan əhali həmişə yerə öz tarixi kökləri, əcdadları ilə bağlı ad verirlər. Bir müddət keçdikdən sonra yaşayış məntəqəsinin adının dəfələrlə dəyişdirilməsi bu ərazilərdə yaşamış xalqın tarixinin silinməsi təhlükəsi yarada bilər.

Yer adlarının dəyişikliyə uğraması yalnız kiçik kənd və qəsəbələrə aid deyil. Eyni zamanda böyük şəhərlərin də adlarında dəyişikliklərin baş verməsi tarixən müşahidə olunan faktlardandır. Məsələn, Gəncə şəhərinin adı illər boyu dəfələrlə dəyişmişdir. Gəncə - Yelizavetpol – Kirovabad – və nəhayət yenidən Gəncə olaraq rəsmiləşdirilmişdir. Əlibayramlı şəhərinin adı dəyişərək Şirvan, Xanlar rayonunun adı dəyişdirilərək Göygöl (həmin ərazidə mövcud olan eyni adlı gölün adına müvafiq olaraq) və s. adlandırılmışdır.

Dövründən və ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olmayaraq biz yaşadığımız torpağın hər bir qarışının qədrini bilməyə borcluyuq. Çünki, bura bizim VƏTƏNİMİZDİR. Biz torpaqlarımızı, dilimizi, adət-ənənələrimiz də

daxil olmaqla bütün maddi və mənəvi sərvətlərimizi ata-babalarımızdan aldığımız kimi gələcək nəsillərə ötürməliyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I cild. Şərq-Qərb, Bakı 2007, 299 səh.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II cild. Şərq-Qərb, Bakı 2007, 303 səh.

K.Abdullayeva

Azerbaijani toponyms since 2000

Summary

Almost we feel globalization in every piece of our life and society which surrounds us. Globalization entered our life sphere that we observe it in science, study, policy, economy even in culture and art. Irrefutable fact that globalization affect to language and its lexicon. If in 8-12th century there was Arabian-Persian words flow, in 19-20th century Russian-European words flow was increased. From the 21st century because of development of science and technology many English words entered our language. By one side it is useful for enrich our language. But our language has notions to express the same words. Include the same words to language is meaningless, it cause parallelness and damage of language.

In this article we talk about the changing of toponyms in globalization period (after 2000th year). In researching of some toponyms we noticed that in some place`s names was distorted. As a result we got words with absolutely another meaning. For example: Abalı/Abalu-Abaali, Alilar-Alar, Avush-Havush, Gultapa-Kultapa and so on. Some of toponyms were changed and it was far away from real meaning and its story. For example: Ashaghi Remeshin- Gizil Gishlaq, Maralig- Meralik, Naphtalug-Soyudlu, Oytala-Huytala, Yukhari Remeshin- Gunei Gishlag etc. Our purpose of writing this article is to show toponyms history and to take into account useless of changings. We are debtor to be carefully and protect every inch of our land.

К. Абдуллаева

Азербайджанские топонимы после 2000 года

Резюме

Глобализация чувствуется, можно сказать, во всех сферах окружающего нас общества. Она так вошла в сферу нашего образа жизни, что ее влияние явно наблюдается и в области науки и образования, и в области политики и экономики, и, наконец, в культуре и искусстве. Бесспорным фактом является и ее непосредственное воздействие на язык, на его лексику. Если в начале (в VIII-XII вв.) наблюдалось поток слов в язык только арабо-персидского происхождения, то потом (XIX-XX вв.) усилился поток слов русско-европейского происхождения. Начиная с XXI века в связи с развитием науки и техники в наш язык перешло большое количество слов из английского языка. С одной стороны, это полезно для обогащения языка. Но целесообразнее было бы употреблять имеющиеся в языке те слова, которые обозначают эти понятия, так как такое явление приводит к параллелизму в языке и нарушает его чистоту.

В настоящей статье нами рассмотрены изменения в местных топонимах и терминах происходившие в эпоху глобализации, т.е. после 2000 г. При исследовании истории некоторых топонимов обнаружили фонетические искажения в названиях некоторых местностей, которые послужили причиной образования слов совсем с другими значениями. Например: Абалы/Абалу-Абаали, Алылар-Алар, Авуш-Хавуш, Гюлтэпэ-Лютэпэ и др. А названия многих топонимов изменены, даны чужие названия этим местностям, совсем далекие, не имеющие отношения к истории населения, обитающего на этой территории. Например: Ашагы Ремешин – Гызыл Гышлаг, Маралыг – Мирелик, Нефтелуг – Союдлю, Ойтала – Уйтала, Йухары (Верхнее) Ремешин – Гюней Гышлаг и др. Цель этой статьи заключается в том, чтобы, освещая эти названия местностей, историю их образования, довести до сведения, что такие изменения не приносят пользу историю этих топонимов. С этой точки зрения мы обязаны быть еще внимательными, беречь каждый кусок наших исторических земель.

Rəyçi:

Ədalət Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BƏZ TÜRK ETNONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: onomastika, türk, oğuz, qıpçaq, tatar

Ключевые слова: ономастика, тюрк, огуз, кыпчак, татар.

Key words: onomastic, turkish, oguz, kipchak, tatar

Hər hansı bir xalqın dili haqqında aydın, obyektiv fikir söyləmək üçün onun tarixini bilmək çox vacibdir. Başqa sözlə, tarixi öyrənmədən heç bir xalqın dil tarixi haqqında dürüst mühakimə yürütmək olmaz.

Türk xalqlarının tarixi haqqında aydın və yekdil fikir yoxdur. Bu səbəbdən də türkoloji və tarixi ədəbiyyatda bu barədə bir-birinə zidd olan müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bunun da əsas səbəbi lazımı mənbələrin kifayət qədər olmaması, ilk türk yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey abidələrindən qabaq heç bir qədim türk yazılı abidəsinin bu günə qədər bizə gəlib çatmamasıdır. Türk alimi Əhməd bəy Ərcilasun “Türk dili tarixi” kitabının “Türklərin ana yurdu və ən qədim qonşuları” adlanan birinci hissəsində yazır: “Türklərin ataları, b.e.ə. 2000-1000 illər arasında Ural dağları ilə Sayan, Altay və Tanrı dağları arasında yaşayırdılar. Xəzər dənizinin qərb-şərqindən başlayıb Aral və Balkaş göllərini də içinə alaraq Tanrı, Altay və Sayan dağlarınadək uzanan bu coğrafiya Avrasiyanın orta bölgəsi idi. Şərqdə Moğol, Tunquz və Koreyalıların ataları məskunlaşmışdı. Qərbdə isə, Quzey bölgələrində Fin və Macarların ataları; güney bölgələrində Ari tayfalar vardı. Avrasiyanın güneyində, doğudan batıya doğru Çinlilər ilə Hind-İran tayfalarının ataları yaşayırdı. Moğol, Fin-Uqor, Hind-Avropa və Çin dilləri ilə Türkcədə görülen bəzi ortaqlıqlar, alış-verişlər məhz bu uzaq keçmişdəki qonşuluğun izləridir”.

Azərbaycan dilçisi professor Qəzənfər Kazımov bu fikri qəbul etmir. O qeyd edir: “Avropa alimlərinin qeyd etdikləri o nəzəriyyənin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, onlar türkləri Sayan – Altayda yerləşdirməklə qədim Azərbaycan və Anadolu ərazilərinə türklərin gəlmə olduğunu əsaslandırırlar. Bu, tarixi bilməməkdən də irəli gələ bilər. Altay türkün beşiyi deyil. Türkün beşiyi Anadolunun cənub hissəsi, Azərbaycan və ilk növbədə İkiçayarası ərazilərdir.” Q.Kazımov bu məsələdə Əhməd bəyi suçlayır ki, onda türk təəssübkeşliyi yoxdur. Möhtərəm alim unudur ki, elmin sərhədi, milləti yoxdur, burada təəssübkeşlik yox, faktlar əsas rol oynayır.

Müasir tarixşünaslıqda türklərin ilk məskənlərinin Mərkəzi Asiya, Sayan – Altay dağlarının şimal-şərq torpaqları və Yenisey çayı boyu olduğu qeyd edilir.

Türklərin yaşadıkları ərazilər şimaldan Sibir ərazisindən cənubda Himalay dağlarına, Xinqan dağlarından qərbdə Xəzər dənizinə və Ural dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edir və böyük Türküstan adlanırdı. Türk tayfaları məhz buradan müxtəlif torpaqlara köç etmişlər.

Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Altayda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı türklərin həyat tərz, məişəti, dini inancları, məşğuliyyəti haqqında maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. Dildə nə yaxşı ki, onomastik vahidlər var. Və bu vahidlərin bir çox mətləblərin aydınlaşdırılmasında müstəsna rolu vardır. Konkret olaraq xalqın əsl doğum yerini müəyyənləşdirməkdə onomastik vahidlər, xüsusilə xalqın öz ərazisində yerləşən obyektlərə verdiyi adlar əvəzolunmaz rol oynayır.

Hər hansı bir xalqın etnonimini və etnosunun tarixini öyrənmək üçün etnonimin tarixi ilə etnosun tarixini fərqləndirmək çox vacibdir. Belə ki, etnonimlə etnosun tarixi ayrı-ayrı şeylərdir. Hər birinin özünəməxsus yaranma tarixi və inkişaf qanunları vardır. Etnonimləri öyrənərkən 2 məsələyə xüsusi diqqət etmək vacibdir. 1. Etnonim vardır ki, xalq özü həmin adı verir, ona endoetnonim deyilir. 2. Elə etnonimlər də vardır ki, ona adı qonşuları və ya yadlar verir. Belə etnonimlərə ekzoetnonimlər deyilir. Məsələn, almanlar özlərinə döyç, ruslar nemes, biz isə alman deyirik. Belə faktlar onlardır.

Biz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq bəzi etnonimlərin etno-lingvistik təhlilini vermişik.

Türk. Müxtəlif qaynaqlarda *tukuye // türük // tukyu // török* kimi fonetik variantlarda xatırlanan *türk* sözünün qəbilə başçısının adı ilə bağlı olması ehtimal olunur. Bundan əlavə, türk sözünün *qüvvətli, qüdrətli, yürümək, törəyən* mənasında da işlənməsi qeyd olunur. Professor Əlisa Şükrlünün fikrincə, *tü* qədim türk dilində həmlə edən, qüvvətli, *r* ünsürü *ər* sözünün reduksiya olunmuş (səsdüşümü hadisəsinə məruz qalmış) şəkl, *-k* isə cəmlik şəkilçisidir. Deməli, türk sözünün daha bir mənası *həmlə edən, hücum edən kişilər* mənasına gəlir. Türk sözünə göytürklərin hökmranlığı vaxtı, hun tayfalarının qərbi və şərqə huna bölünməsi zamanı tukyu imperiyası yaratmaqda fəal iştirak edən qüvvətli bir tayfanın adı kimi, Orxon-Yenisey abidələrində “türk budun” (türk xalqı) söz birləşməsində rast gəlirik. Türk sözü haqqında daha bir mülahizə monqol dili ilə bağlıdır. Belə ki, monqol dilində arvad tərəfinin adamlarına *törxöm* deyilir. Monqollar türk əsilli arvadlarının yaxınlarını *törxöm* adlandırırdılar.

Oğuz. Bu söz ərəb və fars mənbələrində *quz*, qədim türk dilində isə *oğuz* kimi işlənir. Oğuz sözünün etimologiyası mübahisəlidir. Oğuzların 2 böyük dil ailəsinə – boz+ok və üç oka bölündüyünü nəzərə alaraq türkoloqlar oğuz sözünü qədim tayfa mənasında işlənən ok və çoxluq bildirən – uz şəkilçisindən əmələ gəldiyini və oklar, ok tayfaları mənasında işləndiyini qeyd edirlər. Oğuz sözünün inəyin ilk südü olan ağız//ağüz sözündən olması isə o qədər də məntiqi

deyil. Bu sözün tayfa və ya tayfa birliyi adı mənasında işləndiyi də qeyd olunur. Ərəb tarixçisi və coğrafi Əl-Yaqubi Oğuz dövlətindən danışarkən oğuzları çarlar adlandırır. Çin mənbələrində isə hələ türk sözü çəkilməyəndə okut qəbiləsinin adı çəkilir. Çin variantlı *okut* sözü türk dillərində *oqur* şəklində tələffüz olunur. Bəzi türk tayfalarında *-r* və *-z* əvəzlənməsini nəzərə alsaq, *oqur* və *oquz* eyni sözlərdir. Çin mənbələrində Tarbaqatay və Kobdo rayonları *okutların* əraziləri kimi qeyd olunur. *Oğuz* sözünə ilk dəfə Yeniye abidələrində 6 oğuz tayfaları şəklində rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, Orxon abidələri göy türklərlə oğuzlar arasında heç bir fərq görmür. Oğuzlar elə göytürklərdir. *Ox* sözü türk dillərində həm də qəbilə mənasında da işlənir. Qədim dövrlərdə *ox* sözü Çin dilinə qəbilə mənasında tərcümə olunurdu. Deməli, *oğuz* sözünün bir mənası da türk tayfası deməkdir.

Türkmən. Bu sözə ilk dəfə VIII əsrin əvvəllərində Tacikistanın şimalında tapılan soqdi sənədlərində və Çin mənbələrində rast gəlinir. Türkmən sözünün etimologiyası haqqında müəyyən mübahisələr mövcuddur. Bu sözə ilk baxışdan *türk* adı diqqəti çəkir. Hələ orta əsr müəllifləri Biruni, Kaşgari, Rəşidəddin çox maraqlı, həm də bir-birinə zidd fikirlər söyləmişlər. Birinci fikrə görə, bu söz *mən türkəm* mənasında *türk* və şəxs əvəzliyi *mən* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Sual olunur ki, türkmənlərə özlərinin türk olmalarını bildirmək nəyə görə lazım idi. Halbuki buna nə özləri, nə də qonşuları şübhə edirdi. Başqa bir fikrə görə isə, türkmən sözü *türk* və *iman* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib *inanlı türk*, *türk müsəlman* deməkdir. Başqa bir fikrə görə, bu söz *türk* və fars dilində *kimi*, *oxşar* mənasında işlənən *manənd* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib türkə oxşar, türk kimi mənasında işlənən türkmənənd sözünün fonetik dəyişilməyə məruz qalmış formasıdır. Başqa bir hipotezə görə isə, *türkmən* sözü ərəb dilində tərcüməçi mənasında işlənən *tərcüman* sözündəndir. Həmin fikrə görə, türkmən islam dinini digər türklər arasında yaydığına, təbliğ etdiyinə görə belə adlanmışdır. Bütün bu fikirlərin subyektiv ağılı məhsulu olması şübhəsizdir. Türkmən sözünün mənası, çox ehtimal ki, *türk kişisi*, *türk olan* mənalarında işlənir. Sözün tərkibindəki yeganə fakt həmin sözdəki türk sözünün olmasıdır. *Mən* isə digər türk dillərində isim üçün xarakterik olan sonluqdur. Məsələn, türk dilində öyrətmən (müəllim), danəşmə (məsləhət).

Qaqauz. XIX əsrin əvvəllərində nə tarixi, nə bədii və nə də statistik mənbələrdə xalq adı kimi qaqauz sözünə rast gəlinmir. 1897-ci ildə Rusiyada aparılan siyahıyaalınmaya görə onları Bolqar əhalisi kimi qəbul edirdilər. Məhz bundan sonra bu sözün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər meydana çıxdı. Qaqauzların poloveslərin qohumları olmasını nəzərə alıb *qaqauz* sözü əsasən *göy oğuz* kimi mənalandırılır. Rumın alimi Tiktin bu sözü rumın dili ilə əlaqələndirərək sözün əsasında *qaqa* və *uz* sözlərinin dayandığını iddia edir. Bunun isə *qazların çıxurtısı* mənasında işləndiyini qeyd edir. Bundan əlavə, o,

bu sözü həmin dildə *kəkələmək* mənasında işlənən *qaqai* sözü ilə əlaqələndirə də, bunların heç birinin elmi əsası yoxdur və xalq etimologiyası kimi qəbul edilir. Ehtimal olunan fikirlərdən biri də sözün I hissəsindəki *qaq və ya qaqa* oğuzların bir qolunun başçısının adıdır. İrəli sürülən etimoloji izahlardan biri də budur ki, *Qaq* sözü ərəb dilli *haqq* sözündəndir. Haqq sözü eyni zamanda yol, təriqət mənasında da işlənir. Yəni dinin göstərdiyi yol mənasını verir. Başqa bir fikrə görə, bu söz Anadolu Səlcuq dövlətinin başçısı II Keykavusun adı ilə bağlıdır. Belə ki, sanskrit dilində *qa* və ya *qaqa* varis, davamçı mənasında işlənir. Bu fikir də özünü doğrultmur. Ona görə ki II Keykavus qaqauzların yaşadıkları Dobruca qaçanda orada səlcuqlar çox az idi və təbii ki, öz siyasi mövqelərini möhkəmləndirən yerlilər öz adlarını onunla bağlaya bilməzdilər. Bundan əlavə, qədim türk dilində bir dənə də olsa, sanskrit (cilalanmış, normaya salınmış qədim hind dili) dilinə aid söz yoxdur. Çünki e.ə. I əsrədək Cənubi-şərqi və Mərkəzi Asiyada sanskrit abidələri mövcuddur. Müasir Hindistanda bu dil yalnız humanitar və mədəni sahədə istifadə olunur, dar çərçivədə isə danışığ dilidir. Savadsız köçəri türklərə sanskrit dilinin təsiri məntiqəuyğun sayılır. Baskakov qeyd edir ki, *qaqauz* və ya *xakoquz* sözlərinin ikisi də eynidir. Qaqauzlar oğuzların bir hissəsidir. Müasir xristian- qaqauzların dilinə ərəb mənşəli *xak* sözü dini mənə kimi (dinin göstərdiyi yol), Allah sözü kimi hələ Orta Asiyada daxil ola bilərdi. Beləliklə, oğuzların xristianlığı qəbul edən və ya islamı qəbul etməyən hissəsi əvvəl *xakoquz* sonra isə *uzlar* adlanmışlar. Bu da məlumdur ki, türkmənlər islamı qəbul edəndən sonra belə adlanmışlar. Siyasi mənada türkmən əvvəl türkcə bənzər islamı qəbul etmiş mənasını verir. Bu ümumiləşdirici mənada təkcə bir oğus nəslinə və ya türk tayfalarına aid deyildi. Tarixi analoji faktordan yanaşaraq belə bir fikir irəli sürülür ki, islamı qəbul etməyənlərə xakoquzlar, yəni əsl oğuzlar, inamlı oğuzlar deyilmişdir. Bəzi fikirlərə görə, qaqauz sözünün *türk* və tayfa adı olan *uz* sözlərindən əmələ gəlməsi qeyd olunsa da, bu özünü o qədər də doğrultmur. Çünki *qaqauz* sözünün səs tərkibi ilə *türk+uz* sözünün səs tərkibi fəqlidir. Rus tarixçisi Tolstov Özbəkistanda *Toprak kala*, *Kırkız kala* ilə yanaşı, *Kök-Oquz* qalasının da adını çəkir. Özbək türkoloqu Madrahimov buna əsaslanaraq belə qərara gəlir ki, *Kök-Oquz* söz birləşməsinin sonrakı inkişafı qaqauz şəklində formalaşmışdır. Bu isə *göy oğuz* deməkdir.

Qıpçaq. Leksik mənası həm *sərt, amansız, həm də bədbəxt, uğursuz* kimi mənalandırılan *qıpçaq* sözünə ilk dəfə eradan əvvəl I minillikdə Mərkəzi Asiya tarix salnamələrində rast gəlinir. Şərqsünas Radlovun lüğətində sözün mənası o qədər də aydın deyil. Belə ki, bu söz bir neçə mənada verilir: I. Boş mənasında işlənən kobu sözü ilə birlikdə işlənərək eyni mənada, yəni boş mənasında işlənməsi qeyd olunur. Məsələn, *Pu kıpçak kobı dünya kaçku apuntalım, pak karıttı, karımas ozun*. (Bu boş dünya kainatı fırlanır, Hamını qocaldır, özü qocalmaz) II. Boş ağac. III. İncimiş. Maraqlıdır ki, müəyyən əfsanələr də bunu

təsdiqləyir. Belə ki, orta əsr tarixçisi Rəşidəddin belə bir əfsanədən yazır: Oğuz kan utbarak qəbiləsi tərəfindən məğlub olub iki çaydan yaranan adanın ortasında düşərgə salır. Bu zaman onun döyüşçüləri ağac koğuşunda yenicə doğulmuş uşaq tapırlar. Oğuz xan onu öz oğlu kimi qəbul edib ona **Qıpçaq** adını verir. Başqa bir əfsanədə göstərilir ki, Oğuz xan dəstəsi ilə İtil çayına çatır. Lakin bu nəhəng çay o qədər gur axır ki, Oğuz xan, **belə bir çaydan necə keçmək olar?** deyir. Bu zaman onun dəstəsindən olan Uluq Ordu adlı bir bəy iri bir ağac kəsərək onunla çayı keçir. Oğuz Xaqan sevinir və deyir ki, səni buranın bəyi təyin etdim, Qıpçaq bəyi sən oldun. Başqırd əfsanəsində göstərilir ki, qıpçaq Loğman Həkimin nəslindəndir. Onun atası Oğuz xanın sərkərdələrindən idi. Döyüşlərin birində öldürülən sərkərdənin yenicə doğulmuş oğlu qıpçaqı Oğuz xan öz himayəsinə götürür. Beləliklə, deyilənlər belə nəticə verir ki, **kabuk-kabçak-kıbçak** zəif, uğursuz mənasında işlənir. Başqa bir versiyaya görə **qıpçaq** sözü rənglə bağlıdır. **Kuba** sözü sarı və ya solğun mənalarında da işlənir. Slavyanların qıpçaqları adlandırdıqları **poloves** sözünün mənası solğun deməkdir. Elə avropalıların qıpçaqları adlandırdıqları **kuman** sözündə də m-b əvəzlənməsinin baş verdiyini nəzərə alsaq, elə kuman kuba sözündən yaranması aydın olur. Türk dilli xalqların bir qismində, məsələn **kuba** sözü Noqay, şor, qazax və saray dillərində solğun mənasında işlənir. Ancaq solğun, sarıyaçalar rəng xalqın fiziki göstəricisi kimi (Məsələn, saçın rəngi), atın, paltarın və ya onların yaşadıkları yerin, bitki örtüyünün rəngi də ola bilər. Rənglə bağlı fikir qıpçaqların yayılma coğrafiyası ilə də üst-üstə düşür. Belə ki, türk ənənələrinə görə sarı rəng qərb, qırmızı rəng isə şimal mənasında işlənir. Odur ki, qıpçaq qərb, qırğız isə şimal nəzərdə tutulur. Noqay eposu “Yedigey”də **kuban-kuman-qıpçaq** sözləri insanın fiziki qüsurlarına işarə edilərək zəif, bədbəxt mənasında verilir.

Qazax. **Qazax** sözünə Çin, ərəb, fars, rus, monqol və türk dillərində yazılan qaynaqlarda rast gəlmək mümkündür. Həmin mənbələrdə bu söz **asa, kassa, hasa, haysak, kosok, gasag, hasık, kasok, kazak, qazsaq** kimi fonetik variantlarda işlənmişdir. **Qazax** adının nə vaxt ortaya çıxdığını söyləmək mümkün deyil. Çünki bu sözün etimologiyası tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Kazaklar haqqında tarixçilər müxtəlif fərziyyələr, dəlillər söyləmişlər. Məsələn, Akademik Marr yazır: “Qafqazda **qazaklar (kasok, kasahi)** yaşayırlar”. Çex tarixçisi Qrozni yazır: “Kazaklar e.ə. Xəzər dənizinin Qərb bölgəsində yaşayan Hunların nəvələri və **qafqaz, kaspi** sözlərindəki **qaz və kas** kökündən törəmiş olduğunu, **qazax** adının da bu sözdən qaynaqlandığını söyləyir. Məşhur alimlər Bartoldun, Samoyloviçin, Marrın qazax sözünün çox qədim olduğunu və bu sözün **kaspi və sak** sözlərindən meydana gəldiyini və **azad, igid, üsyançı** mənalarında işləndiyini qeyd edirlər. Qazax şairi Kadır Mirzalı **qazax** adının azad mənasını verdiyini ifadə edir. Qədim türk dilində **qazax** sözü azad mənasında işlənir. Elə bu söz öz azadlığı uğrunda daim mübarizə aparan bu

xalqın xarakterinə uyğun gəlir. Göründüyü kimi, qazax sözünün etimologiyası haqqında türkoloji ədəbiyyatda aydın və konkret fikir yoxdur. Odur ki, Azərbaycan etimoloqu Mirəli Seyidovun Qazax xalqının və Azərbaycandakı Qazax toponimik adının etimologiyası haqqında maraqlı fikri ilə kifayətlənməliyik. Dilçi alim qeyd edir ki, Qazax sözünün **qaz** hissəsi qədim türklərdə və hazırda da qırğız dilində ucalıq, böyüklük, yüksəklik mənasında işlənən **kas//qas** sözünün bir variantıdır. **Ax//aq** hissəsi isə türk dillərində yer anlamı yaradan şəkilçidir. (Bax: Yat + aq ; qon+aq; bat+aq). Hazırda Qafqaz, Kazbek sözlərinin, Dədə Qorqud dastanlarında dağ adı olan **Qazlıq dağı**, şəxs adı kimi işlənən **Qazlıq Qocaoglu**, güclü, sürətli, şöhrətli atlara verilən **Qazlıq atı** adlarında da həmin ucalıq, böyüklük mənaları Mirəli Seyidovun dediklərini təsdiq edir. Qədim Albaniyadan danışan tarixçi alim Yuşakov Ptolomeyin Kas-Sulaq toponimik yer adına izahat verərək göstərir ki, Sulaqın yuxarı hissəsi indi də Kas adlanır.

Qırğız. Digər qədim türk etnosları kimi **qırğız** etnoniminin də mənşəyi haqqında aydın və qəbul olunmuş konkret fikir yoxdur. Bu söz barədə yayılmış versiyalara diqqət edək. Baskakov sözün I hissəsi olan **qır** sözünün qırmızı sözündən, II hissə olan **ğız** sözünün isə **oğuz** sözündən yarandığını, sözün bütövlükdə **qırmızı oğuzlar və ya cənubda yaşayan oğuzlar** mənasında işləndiyini qeyd edir. Dilçi alim Petrov bu sözün I hissəsi olan **qır** hecasının **qırmızı** mənasında işlənən qədim **kırığ** sözü ilə türklərdə çoxluq mənası yaradan **-ız** şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlməsini və **qırmızı adamlar** mənasında işləndiyini göstərir. Kononov da **kırkız** sözünün qırmızı məna daşdığını bildirir. Osmanov sözün (**kırqu-az**) II hissəsini qədim **az** tayfası ilə əlaqələndirir və bu sözün **qırmızı azlar** anlamını verir. Başqa bir fikrə görə, bu sözün əsasında **qırmızı üz** mənasında işlənən **kərqut- kirkız** sözü durur. Xalq etimologiyasına görə, qırğız xalqının mənşəyi **qırx qız və ya qırx pəri** ilə bağlı olduğundan xalqın və dilin adı da məhz belə, yəni **kırkız // qırğız** adlandırılmışdır. Bəzi əfsanələrə görə isə, guya qırğızlar **qırmızı itdən-kızıl tayqandan** törəmişlər. Zuyev isə tamam başqa bir versiya irəli sürür. Onun fikrincə, bu söz hind-avropa mənşəlidir. Sözün əsasında **qartal** mənasında işlənən **karkasa** sözü durur. Çox güman ki, bu söz **qartalkimilər** fəsiləsindən olan **kərkəs** sözünün bir variantıdır. Göründüyü kimi, əksər izahlar **qırmızı** sözü ilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, qırmızı sözü qırğızlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda bir çox qırğızlar özlərini **qırmızı qırğızlar** adlandırırlar. Ümumiyyətlə, rəng anlayışı qədim türklərdə istiqamət mənasında işlənmişdir. Qırmızı rəng şimalı səciyyələndirirdi.

Tatar. Bu etnonim barədə müxtəlif və həm də bir-birinə zidd fərziyyələr mövcuddur. Tədqiqatçıların bir qisminin fikrincə, **tat** sözü **dağ** mənasında, **ar** isə kişi, insan mənasında olub dağda yaşayan insan, dağ sakni deməkdir. Digər alimlər bu sözü fars dilindəki **dəftər** sözü ilə bağlayırlar. Onunla əsaslandırırırlar

ki, yad adamları dəftərə yazardılar, başqa sözlə siyahıya alardılar. Sonralar *dəftər* sözü *taftar* və ən axırda isə *tatar* sözünə çevrilmişdir. Məşhur türkoloq D.E.Yermeyev bu sözü qədim fars dili və xalqı ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, M.Kaşğari də qeyd edirdi ki, türklər fars dilində danışanları *tat* adandırırlar. İlk əvvəllər *tat* iranlı, sonralar isə yadellili mənasında işlənmişdir. Bir çox müəlliflər bu sözü çin dilində vəhşi, varvar mənasında işlənən *ta-ta, da-da* və ya *tatan* sözü ilə bağlayırlar. Çinlilər onları narahat edən tayfaları belə adlandırırdılar. Odur ki, uzun müddət həm çinlilər və həm də avropalılar tatarları vəhşi adlandırmışlar. Əsil həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün tipoloji metod köməyə gələ bilər. Belə ki, kalmık dilində *tatr*, qədim monqol yazlarında *tatar* yad ləhcədə danışanlar, pis danşan, pəltək, barabin dilində *tele tırtık* pəltək, türk dilində türk dilini bilməyən, lal, monqol dilində pis danşan, pəltək, evenk dilində *tate* pəltək, *tatera* kəkələmək, koreya dilində *todori* pəltək, *todol* kəkələmək, vyetnam dilində *tít* susmaq, Krım tatarlarının dilində *tutuk* pəltək, qırğız dilində *dudik* lal, macar dilində *dadoqa* kəkələyən, başqırd dilində *totloq* kəkələmək və s. kimi bir-birinə yaxın mənələrdə işlənən sözləri nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, *tat* və ya *tatar* sözləri ilk dövrlərdə o tayfalara aid edilib ki, onların dili yerli sakinlər üçün ya anlaşılmayan və ya da pis anlaşılan mənələrində işlənmiş, sonralar isə bu söz ekzoetnonim olaraq tatarların ümumi adına çevrilmişdir.

Bulqar. "Bolqar" xalqının adına Bizans, latın və ərəb qaynaqlarında *Blkar* // *bolkar* // *bulkar* fonetik variantlarında rast gəlirik. *Bulqar* // *bolqar* sözü bulaq (çay) mənasında işlənən *bul* və kişi, insan mənasında işlənən *ər* sözlərindən yaranmış, çay sahilindən olan, sulu yerdən olan adam mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, bu etnonim haqqında da türkologiyada çoxly fərqli fikirlər mövcuddur. Bir sıra türkoloqlar balkar türklərinin özlərini *malkar* şəklində adlandırdıqlarını nəzərə alaraq, bu sözün I hissəsinin *mal* (mal, heyvan) və *qar* (quru, yer, ərazi) şəklində iki ayrı-ayrı sözün birləşməsindən meydana gəldiyini *malı, heyvanı bol olan yer və ya malçılıqla, heyvandarlıqla məşğul olanların yeri* şəklində mənalandırmışlar. *Bolqar* sözünün mənşəyi haqqında irəli sürülmüş nəzəriyyələrin içində ən çox tərəfdarı olanı macar türkoloqu Nemetin nəzəriyyəsidir. Onun fikrincə, "*Bolqar*" sözü türkcə qarışıq mənasını verən *bulga* feli ilə kişi, insan mənasında işlənən *ər* sözündən (*ər = r*) törəmişdir. Belə ki, ayrı-ayrı türk qəbilələrinin birləşməsindən, qarışmasından bolqar adından bir xalq əmələ gəlmişdir. Türk alimi İ. Kahfeçioğlu da Nemetin bu fikrini dəstəkləyərək, bolqarların hun və ogur (oğuz) qəbilələrinin qarışmasından meydana gəldiyini və V əsrdən əvvəl *bolqar* adında bir xalqa rast gəlinmədiyini söyləmişdir. Tələt Təkin qeyd edir ki, Nemetin "*Bolqar*" (qarışıq) sözü haqqındakı fikirləri ümumiyyətlə qəbul edilir, ancaq həmin söz "qarışıq" mənasında deyil, "qarışdırın" mənasında qəbul edilməlidir. Ona görə də "*Bolqar*" sözünün əsl mənası "qarışıqlıq salan, ortalığı qarışdırın, üsyankar"

deməkdir. Həqiqətən də, qədim türk dilində və müasir türk ləhcələrinin bir çoxunda **"bulqa"** sözü "qarışdırmaq, ortalığı qarışdırmaq, təxribatçılıq etmək" mənalarında işlənir. Müasir qaraçay-balkar dilində **"bulqa"** feli "qarışdırmaq" mənasındadır. Hətta həmin dildə təxribatçı, fəsadçı, dağıdıcı, ortalığı qarışdıran adam mənalarında işlənən **"bulqak"** sözü də mövcuddur. Bolqar tarixçisi Şişmanov bolqarların yaşadıkları yerin Volqa çayı ətrafı olmasına əsaslanaraq bu sözün Volqa çayından əmələ gəldiyini və Volqa əri, volqa kişisi mənasını daşdığını söyləmişdir. Türk alimi Çatan isə bu fikrə qarşı çıxaraq qeyd edir ki, bunun üçün əvvəlcə qədim türklərin həmin çaya **Volqa** demələrini sübut etmək lazımdır. Çünki türklər əvvəllər həmin çaya **İtil** demişlər. Bunu VII əsr yunan mənbələrində rast gəldiyimiz **Til** sözü təsdiq edir. Bundan əlavə türklərdə b səsinin v səsinə çevrilməsi olsa da, v səsinin b səsinə keçməsi hallarına rast gəlinmir. Alimin fikrincə, Volqanın **bolqar** sözünə çevrilməsini qəbul etmək olmaz. Ancaq bunun əksi həqiqətə daha uyğundur. Yəni Volqa sözünün əvvəllər Bolqa olması, sonralar isə Volqa şəklinə düşməsi mümkündür və bu, türk dillərinin qrammatik quruluşuna tam uyğundur. Başqa bir fikrə görə, **balqar** sözünün əsasında qədim türk sözü olan **balk** durur. M.Kaşğari lüğətində **balk/balık** sözü qala, şəhər mənasında işlənir. **Balk** sözünün qədim türkcədə digər mənası parlaq, parlaqlıq, parlammaq, parıltı, işıq, işıqlıq, işıqlıq saçmaqdır. Deməli, **bolqar** sözünün bir mənası da parlayan, işıq saçan deməkdir.

Başqırd. Başqırd sözü haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksər mülahizələr xalq etimologiyasına əsaslanır. Xalqın özü özünü **başqort**, ruslar isə **başkir** adlandırırlar. Tarixi qaynaqlarda, xüsusilə ərəb mənbələrində, macar xronikalarında bu sözün müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlirik: **başqird**, **başqard**, **bacqart**, **başqart**, **paşqatr**, **başğır**, **bəcquird**, **başkurt**, **başqurt**.

Mənalara isə müxtəlif cür yozulur:

1. Başqırdların toteminə uyğun olaraq başqırd sözü **baş+qurt=baş qurd**, yəni rəhbər qurd, başçı qurd, xilaskar qurd kimi mənalandırılır. Qurdla bağlı başqa bir mülahizəyə görə, başqırd sözü **baş/buş/buz** fonetik dəyişmələri nəticəsində **boz+qurd** anlamını verir. Qədim türklərin öz mənşəyini qurdlarla bağlamaları və türk mifologiyasında Aşina (yəni nəcib canavar) adlı dişi canavarın türklərin mənşəyində rolunu nəzərə alsaq, sonuncu fikir də reallığa yaxındır.

2. Başqırdlarda arıçılığın inkişafını nəzərə alaraq başqırd sözünün birinci hissəsi **baş** sözünə başqırd dialektlərində arı mənasında işlənən **qurt** sözünün birləşməsindən əmələ gəlib **ana arı** mənasını verir.

3. Ağsaqqallara hörmət əlaməti kimi **baş** sözünə yaşlı, qoca mənasında işlənən **qurt** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib baş ağsaqqal mənasında işləndiyi iddia edilir.

4. Başqa bir versiyaya görə, bu söz **baş** sözünə qədim qəbilə mənasında işlənən **qır** və cəmlilik bildirən **-t** şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlib **əsas qəbilənin xalqları** mənasını verir.

5. Bəziləri baş sözünü beş sözünün bir variantı kimi qəbul edir. Sözün II hissəsinin isə **oqur//oğur** qəbilə adının olduğunu və beş oğur mənasında işləndiyini qeyd edirlər.

6. Başqa bir varianta görə bu söz Bulqar sözünün bir variantıdır.

7. Bu sözün **meşə/beşə/məşkə** sözündən olub meşə adamları kimi qeyd edənlər də olub.

8. M.Kaşğaridə **başqırt** sözü türk tayfa birliklərindən birinin adı kimi göstərilir.

Bu fərziyyələrdən əksəri xalq etimologiyası ilə bağlıdır. Bunlardan daha məntiqəuyğunu macar türkoloqu Nemetin fikri sayılır. O, bu sözü **oqur** tayfası ilə bağlayır. Lakin başqırd sözündəki **baş** sözünün **beş** sözü ilə əlaqələndirilməsi, türklərdə isə tayfa birliklərinin **beş**lə deyil **on, otuz, doqquz** şəklində göstərilməsi həmin fikrə qarşı da müəyyən şübhə doğurur. Bundan əlavə, niyə **oğuz** yox, **oqur**? Bir də ki **baş** sözünün **beş** şəklində verilməsi də özünü doğrultmur.

Başqırd sözünün etimologiyası təbii ki, bu xalqın qədim tarixi ilə bağlıdır. Əsl həqiqət də budur ki, başqırdlar qıpçaq tayfalarından əmələ gəlmiş, lakin **bulqar, oğuz** dillərinin ciddi təsirinə məruz qalmışdır. Başqırd sözünün I hissəsi **özününkü** mənasını verən **bacə**, II **qur//ğur//qır** hissəsi isə **oqur**, yəni oğuz sözü ilə, **-t** isə cəmlilik anlayışını bildirir.

Ədəbiyyat

1. Майкл Кремо, Ричард Томпсон. **Неизвестная история человечества/** Пер. с англ. В. Филипенко. — М-: Изд-во «Философская Книга», 1999. — 496 с.
2. Лев Гумилев. **Этногенез и биосфера земли.** Азбука. Санкт-Петербург. 2013
3. F.Zeynalov. **Türkologiyanın əsasları.**
4. Баскаков Н.А Введение в изучение тюркских языков, Москва.
5. Internet resursları.

A.Алиев

**Лингвистический анализ некоторых
тюркских этнонимы**

Резюме

Для фундаментального изучения культуры, история и языка народа особую роль играет ономастическая лексика.

Название народа обусловлено историей, его прошлым. Поэтому изучение происхождения названия народа имеет немаловажное значение для установления и происхождения этноса.

Лингвистический анализ некоторых тюркских этнонимы,

Этноним содержит в себе определенную характеристику самого этноса и несут ценную историческую и лингвистическую информацию.

В этой статье рассматриваются некоторые тюркские этнонимы и проводятся их лингвистических анализы.

A.Aliyev

**Linguistic analysis of some
Turkish ethnonyms**

Summary

Onomastic lexics plays an important role in studying of culture history and language of a nation.

The name of the each nation does its history and past.

Learn how to establish the name of the people, play a significant role in determining the history of the formation of ethnicity.

Linguistic analysis of some Turkish ethnonyms,

The ethnonyms protects specific features of the people, also preserves valuable historical and linguistic information.

Linguistic analysis of some Turkish ethnonyms has been given in this article.

Rəyçi:

**Məsud Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor**

СЕВИНДЖ КУЛИЗАДЕ
АГУНП
sevinc@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ МОТИВАЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ЧТЕНИИ ЛИТЕРАТУРЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Açar sözlər: yetkinlik, heuristics, detaylandırma, antsipasiya, hiyerarşı, kelopologiya, sensory-perceptual, alqı

Ключевые слова: компетенция, эвристика - эвристический, детализация- детализировать, антиципация, градуированный - градуировать, иерархия, целеполагания, сенсорно – перцептивный /перцепция

Key words: competence, heuristic, deteiling, anticipation, graudired, hiearchy, objectives, sensory-perceptual, perception.

Признание в практике преподавания русского языка как иностранного приоритета коммуникативно - деятельностного подхода к процессу обучения позволило уточнения факторы, влияющего на усиление учебно-познавательной активности учащихся, и тем самым выявить резервы оптимизации процесса обучения. Одним из факторов является мотивация. Проблема мотивации процесса обучения может быть рассмотрена с позиции психологии, педагогики и методики преподавания.

В данной статье речь пойдет о методическом аспекте рассмотрения мотивации обучения, который заключается в конкретизации реализуемых в процессе обучения методических приемов, ведущих к формированию в разных видах речевой деятельности. В частности, эта проблема будет рассматриваться применительно к процессу формирования коммуникативной компетенции в чтении литературы по специальности, исходя из концепции психологической теории деятельности, сформированной А.Н. Леонтьевым (1). При этом учитывается, что мотивация является и средством обучения, и объектом воспитания.

Мотивация определяется как система побудителей, включающая потребности, мотивы, цели, интересы, эмоции. Говорить об оптимизации процесса обучения, т.е. о «выборе и осуществлении наилучшего для данных условий варианта обучения»

(2), можно лишь учитывая компоненты мотивации.

Ведущим компонентом мотивации в работах психологов признаются **потребности**, представляющие собой внутреннее условие, стимул деятельности, негативное состояние, нужду в чем-либо. Потребности могут создаваться как биологическими нуждами, генетическими

затками, так и социальными отношениями человека (1,3.4,5). Овладение коммуникативной компетенцией в чтении литературы по специальности на иностранном (русском) языке может быть продиктовано следующими потребностями:

- а) получение информации в конкретной области науки и техники;
- б) глубокое познание действительности на основе научных данных;
- в) коммуникативная потребность, которая для специалистов в различных областях знаний означает общение со своими коллегами посредством письменных видов речи, а для овладевающих основами наук- общение с целью приобретения общественных в данной области науки знаний и способов их приобретения при чтении учебной литературы.

Коммуникативная компетенция в чтении формируется с помощью адекватного для различных групп учащихся описания содержания коммуникативной компетенции. Описание, представленное в учебных материалах и как цель, и как содержание обучения позволяет приблизить процесс обучения к процессу реальной коммуникации, т.е. смоделировать его в соответствии с принципом коммуникативности. Особенностью процесса обучения при коммуникативно- деятельностном подходе является учет коммуникативных потребностей, не только имеющихся в данный момент, но и последующих. Это связано с той психологической закономерностью, которая проявляется в быстром удовлетворении учащимися своих потребностей при условии, что активность учащихся характеризуется адаптивностью. Возрастание же потребностей на основе возникновения новых мотивов и интересов наблюдается при проявлении учащимися творческой активности.

Для учащихся, у которых еще не сложилась стойкая система потребностей в чтении литературы по специальности (например, у школьников, студентов), важно создавать в ходе обучения ситуации, заставляющие их постоянно обращаться к соответствующей литературе при решении других учебных задач, не связанных непосредственно с изучением русского языка.

Наличие определенных потребностей приводит к возникновению деятельности. В соответствии с концепцией А.Н. Леонтьева, для этого нужен **мотив**, то есть, «объект, который отвечает той или иной потребности и который, в той или иной форме отражаясь субъектам, ведёт его деятельность (3.5). Основными функциями мотива являются функции побуждения и направления деятельности и функция смыслообразования. Мотивы, как правило, не осознаются».

Для учебного процесса особую значимость приобретают мотивы учения, отражающие направленность ученика на различные стороны

учебной деятельности (8). Мотивы учебной деятельности подразделяются: на познавательные, мотивы достижения и социальные.

Познавательные мотивы характеризуются направленностью учащегося на работу изучаемым объектом. Выделяются широкие познавательные мотивы (стремление овладеть новыми знаниями), учебно-познавательные (стремление овладеть способами получения знаний) и самообразования (самостоятельное совершенствование способов приобретения знаний).

Для методики преподавания оказывается немаловажным, что широкие познавательные мотивы можно сформировать за относительно короткий срок, мотивы же самообразования совершенствуются в ходе профессиональной деятельности в течение всей жизни. Возникновению широких познавательных мотивов способствует использование в процессе формирования названной коммуникативной компетенции текстового материала, удовлетворяющего следующим требованиям: - адекватность характеристик смоделированного учебного текста (микротекста, предложения) характеристикам коммуникативных единиц встречающихся при чтении соответствующей литературы в реальных условиях профессиональной или учебной деятельности; - наличие в учебных текстах для формирования коммуникативных умений новой для учащегося

информации либо в предметном плане, либо в страноведческом.

Для формирования учебно-познавательных мотивов важно показать учащемуся существующие способы получения знаний (на этапе объяснения материала), например путем эвристической беседы, и организовать усвоение этих способов при выполнении различных заданий, которые требуют использования приёмов анализа, сравнения, сопоставления, обобщения информации, извлечённый из нескольких текстов.

Среди мотивов достижения выделяются мотивы творческого и нетворческого достижения. Первые проявляются в стремлении добиться творческого успеха в науке (они характерны для взрослых учащихся-специалистов). Вторые заключаются в стремлении к высокой успеваемости, к современной и успешной сдаче зачетов и экзаменов, в тщательном выполнении домашних заданий и т.п.(9) (они присущи, как правило, всем категориям учащихся). Для развития творческих мотивов достижения необходимо использования таких методических приемов, основу которых составляют творческие задания, также приемы проблемного обучения. Например, к заданиям творческого характера относятся задания, направленные на выработку умения пользоваться приемами осмысления научного текста: приемы логической обработки текста (деление его на смысловые части и определение логических отношений между ними: определение логической последовательности

изложения информации, порядка детализации мысли,; осмысление логических связей описываемых явлений, взаимосвязь фактов) и приемы, способствующие формированию механизма антиципами (формирование градуированных по трудности вопросов к смысловому содержанию текста; формирование вопроса – предположения о дальнейшем содержании незаконченного текста; тест на завершение прерванного текста). Для формирования и развития мотивов нетворческого достижения используются методические приемы, которые позволяют учащемуся правильно осуществлять учебные действия на основе полной и обобщенной системы ориентиров. При обучении чтению литературы по специальности такими ориентирами выступают лексические и лексико-грамматические манифестации определенных смысловых единиц научного текста.

Так, смысловая часть «определение предмета, явления» во всех жанрах научной литературы имеет следующие наиболее частотные и распространённые манифестации: **что называется чем; чем называется что; что называется каким; что - это что; что есть что; что-что; под чем понимают что.**

Смысловая часть «вывод, обобщение» обычно вводится так: следовательно; можно сделать вывод, что...; отсюда (из сказанного, из этого, из закона...) следует, что..; значит,; таким образом,...; итак,

Для удовлетворения мотивов достижения необходимо также, чтобы задания имели инструкции по оптимальному способу их выполнения и ключи для самопроверки. Такая организация обучения объясняется следующим; ориентировочная основа действий в процессе приобретения коммуникативной компетенции в чтении усваивается при овладении не только лексико-грамматическими средствами, маркирующими смысловые части изучаемых коммуникативных единиц, но и правилами функционирования терминов в определенных лексико-грамматических конструкциях, необходимо учитывать последовательность осуществления действий при чтении. Приведем образец инструкции, реализующей указанный подход к выработке ориентировочной основы действий.

Задание.

А) Прочитайте текст про себя. Определите, о каком научном понятии в нём говорится. Вслух прочитайте определение этого понятия.

Б) Скажите, какие слова - ориентиры помогли вам при выполнении задания. Если вам трудно выполнить это задание, прочитайте ещё раз объяснение темы урока.

Преодолевать трудности учения помогают сформированные социальные мотивы, которые делятся на широкие социальные (например,

мотив долга, ответственности, стремление хорошо подготовиться к избранной профессии) и узкие социальные (например, стремление занять определенное место в обществе, заслужить авторитет, одобрение, овладеет престижной профессией, самоутвердиться) (8,10).

Психологи отмечают, что сформировать социальные мотивы гораздо труднее чем познавательные, так как этот процесс связан главным образом с системой внеаудиторных мероприятий, а не с организацией учебной деятельности на занятиях.

Для эффективного протекания учебной деятельности необязательно, чтобы действенными были все перечисленные мотивы иногда достаточно одного сильно действующего мотива.

Итак, характер учебной деятельности в целом определяется её мотивами. Характер же отдельных учебных действий зависит от цели, которая обуславливает направленность активности ученика на конечный и промежуточные результаты достижения потребностей (11). Б.И. Беспалов отмечает, что «- реализуемая человеком цель любого действия всегда осознана им, т.е. соотнесена с побуждающими её выбор внешними и внутренними объективными причинами, а также выражена в образной или речевой форме (11). Каждое учебное действие, таким образом, должно быть соотнесено как с общей, так и с будущей профессиональной или учебной деятельностью. Адекватное отражение иерархии целей в процессе формирования коммуникативной компетенции является обязательной методической характеристикой процесса обучения. Так, применительно к рассматриваемому нами аспекту одной из промежуточных целей выступает овладение различными коммуникативными единицами. Для её достижения, в свою очередь, необходимо овладеть единицами обучения, характеризующими разные стадии формирования коммуникативной компетенции. Учет цели учебной деятельности важен потому, что при этом у учащихся активизируется произвольное внимание, имеющее большое значение при усвоении новых знаний.

С психологической точки зрения обучение должно предусматривать выработку умения целеполагания, включающего целеобразование и целереализацию (13) Методические приёмы, формирующие способность к целеобразованию, используются на этапе объяснения. Для этого преподаватель сначала демонстрирует, как ставится промежуточная цель и обосновывается её необходимость для достижения конечной цели; затем показывает, как выбираются промежуточные цели и определяется их значимость и последовательность. На более поздних этапах постановку и выбор цели обосновывают сами учащиеся мето-

дические приёмы, относящиеся к целереализации, применяются на всех этапах учебно - познавательной деятельности. Функциональная предназначённость этих приемов заключается в предоставлении учащимся возможности определить, насколько достижима для каждого из них поставленная цель в соответствии с его значениями, способностями, временем, которым он располагает, и т.п. Для того чтобы преодолеть трудности на пути достижения цели, необходимы задания на определение целевой установки чтения в соответствии с коммуникативной задачей. Организующим началом при этом являются инструкции к заданиям и приёмы, направленные на выработку адекватной самооценки учащихся.

В связи с тем, что целенаправленность человеческих действий первоначально возникает в совместной учебной деятельности (1), важную роль в процессе формирования коммуникативной компетенции приобретают групповые и коллективные формы работы. Например, можно провести подготовку совместного доклада к научной конференции или к деловой игре, используя при этом изученную литературу по определенной теме.

Из сказанного следует, что основными методическими приёмами для развития умения целеполагания являются приемы проблемного обучения на базе совместно-индивидуальной и совместно - взаимодействующей творческой деятельности учащихся.

Формой проявления и выражения таких побуждений деятельности, как потребности, мотивы, цели, выступает **интерес**. Интерес есть сознательная направленность человека к удовлетворению неудовлетворённой потребности (4). С методической точки зрения важно, что интерес поддаётся управлению. В процессе обучения особое значение имеет познавательный интерес, обеспечивающий высокий уровень учебно-познавательной активности учащихся. Для формирования стойких познавательных интересов, в основе которых лежат потребности человека в новых знаниях и впечатлениях, рекомендуется как можно раньше вводить самостоятельные творческие индивидуальные задания с элементами исследования, систематически использовать в процессе обучения дополнительную литературу по специальности, способную вызвать интерес учащихся либо наличием новых научных фактов, открытий и достижений, либо новой страноведческой информации. Познавательный интерес возникает и при использовании разнообразных проблемных способов введения нового лингвистического материала, например при процессе эвристической беседы.

Психологи отмечают различные уровни сформированности интереса к учению, от широкого учебного интереса (например, у взрослого к

обучению в вузе), до преобразующего интереса (стремление совершенствовать свою учебную, познавательную или трудовую деятельность) (13). Планирующей учебный интерес заключается в стремлении поставить цели и их реализовать, результативный учебный интерес- выполнить задания, а процессуально - содержательный обусловлен содержанием учебного предмета, процессом его усвоения. Учебно- познавательный интерес проявляется не только по отношению к результатам и процессу учения, но и к способам учения. Таким образом, одна из задач преподавателя – определении уровня сформированности познавательных интересов каждого учащегося для адекватного выяснения задачи формирования нового уровня.

Интерес к учению воспитывается через содержание учебного материала, активизацию учебной деятельности в рамках проблемного обучения, реальные практические задания, соответствующие коммуникативным потребностям, а также посредством развития мотивационной сферы личности учащегося и её составляющих: мотивов, целей, эмоций.

Методически целесообразным представляются и то, что, по мнению психологов, интерес в качестве проявления мотива тесно связан с навыками как необходимым условием осуществления деятельности. В результате некоторые приобретенные мотивы возникают только тогда, когда получены соответствующие навыки (14). Необходимым условием развития коммуникативной компетенции в чтении литературы сформированной сенсорно - перцептивной базы, общей для всех видов речевой деятельности во всех сферах общения.

Действенность познавательных мотивов тесно связана с эмоционально – волевой регуляцией учения. Важнейшим компонентом мотивации являются **эмоции**. В условиях учебной деятельности при повышенной умственной нагрузке учащихся преподаватель должен уметь оказывать положительное влияние на эмоциональное состояние учащихся. Приведём ряд условий, влияющих на эмоциональное состояние учащихся.

1. Оптимальное педагогическое общение учащихся с преподавателем, помогающее снятию эмоционального напряжения и возникновению операциональной напряженности (13). Умение преподавателя благоприятно воздействовать на эмоции учащихся способствует формированию правильной самооценки учащихся . Особое значение при этом имеет организация контроля.

Контролю не выделяется специальное место т время, что и позволяет снять психологическое напряжение учащихся. Следует чаще использовать невербальные контролирующие приемы: чтение вслух

лишь таких частей текста, которые обусловлены коммуникативными потребностями учащихся (например, определение научного понятия), такой подход не затрудняет становление механизмов чтения. Для оценки сформированности навыков и умения чтения достаточно следующих показателей: коммуникация состоялась; коммуникация не состоялась; коммуникация состоялась с нарушением (например, читающим были неправильно интерпретированы логические связи в тексте).

Для текущего контроля при выполнении заданий достаточно отметить, верно или неверно оно выполнено.

2. Характер учебного материала и учебного процесса

3. Отношение к предмету изучения самого широкого круга людей.

4. Природа индивидуальных потребностей, развивающихся и преобразующихся в деятельности (5).

Для положительного эмоционального состояния учащихся имеет значение и

использование различных средств наглядности, и умение преподавателя обыграть возникающие на уроке ситуации. В учебных материалах должно быть предусмотрено использование тематически связанных с изучением материалом шуток из серий юмор и т.п., но при условии, что они не нарушают законов изучаемого жанра.

Таким образом, комплекс самых разных побудителей (потребности, мотивы, цели, интересы, эмоции) создает различные виды мотивации учебной деятельности учащихся: внешнюю и внутреннюю. Для эффективности осуществления деятельности особенно значима внутренняя мотивация, которая имеет две мотивационные ориентации: на процесс учебной деятельности и его результаты (16).

Внешняя мотивация имеет две ориентации: на оценку и на стремление избежать напряженностей (16). Для взрослых учащихся мотивационная ориентация на оценку подразумевает не столько «отметку» в процессе обучения, сколько оценку учащегося преподавателем и товарищами по группе как личности. Здесь учитывать методические приемы, которые сформируют адекватную самооценку учащихся. Сравнение результатов работы учащихся по различным показателям (скорость чтения, адекватность) извлеченной информации коммуникативной задаче, полнота и глубина понимания текста. С этой целью задания следует снабжать ключами, а в инструкции к заданию приводить некоторые нормативные показатели, например среднюю скорость чтения для определенного вида чтения и этапа обучения. Кроме того, важно соблюдать такую последовательность заданий, которая даёт учащимся возможность самим определить степень усвоения

нового материала, самостоятельно принять решение о выполнении следующего задания и др. Подобные указания даются в инструкциях.

Адекватной самооценке способствует также применение элементов программированного обучения, например разнообразных текстов, в том числе и с использованием обучающих машин (тесты множественного выбора, тесты на группировку слов по определённом признаку и др.).

Каждый преподаватель должен владеть и также общепедагогическим приёмом, который условно можно назвать «приемом аргументированного поощрения». Он заключается в умении преподавателя отметить любой, даже не очень значительный успех учащегося и похвалить его за это.

Мотивационная ориентация на стремление избежать неприятности позволяет использовать такие методические приёмы, которые обеспечивали бы выполнение учебных действий в соответствии с полной и обобщенной системой ориентиров и тем самым позволяли бы учащимся быстро и точно извлечь адекватно целевой установке информацию из текста.

В результате изложенного нужно признать мотивационно ценной для реализации коммуникативно –деятельностного подхода к процессу обучения такую систему методических приёмов, которая учитывала бы имеющийся у учащихся уровень мотивации и способствовала бы формированию нового её уровня. Особую значимость среди этих приёмов имеют такие, которые отвечают требованиям проблемного обучения на основе групповых и коллективных форм работы. Основу данных методических приёмов составляют упражнения и задания, формирующие механизмы чтения и ориентировочную основу действий.

Литература

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.1987
2. Бабанский Ю.К. Система способов оптимизации обучения. Вопросы психологии.- М.1982
3. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и сознание. М. 1966
4. Дилигенский Г.Г. Проблемы теории человеческих потребностей- 1977 г.
5. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции- М.1971
6. Матюшкин А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности-1982 г.
7. Дубровин Н.И. Мотивация при обучении иностранному языку и учебные материалы.-1978г.

8. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте -1983 г.
9. Вайсман Р.С. развитие мотивационной сферы человека в старшем студенческом возрасте-1973 г.
10. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека-1969 г.
11. Маркова А.К. Пути исследования мотивации учебной деятельности школьников- 1980 г.
12. Беспалов Б.И. Действие (Психологические механизмы визуального мышления) –М.1984г.
13. Формирование интереса к учению у студентов. Под ред. А.К. Макаровой-1986 г.
14. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека-1971 г.
15. Вертоградская Э.А. Эмоции и проблема мотивации обучения. Психологические вопросы обучения иностранному языку-1972 г.
- Симонова Н.М. Экспериментальное исследование структуры мотивации при изучении иностранного языка в вузе -1982 г.

S.Qulizade

Metodic analysis of motivation pri formyrovaniy kommunikative competence v chthnyi literature specialty

Summary

The article is devoted to the actual problem of foreign language from the standpoint of psychology, pedagogy and methods of teaching. In particular, this problem will be considered in relation to the process of forming communicative competence in reading literature in the specialty. At the same time, it is taken into account that motivation is also a means of learning and the object of education. For the learning process, the motivation of the students orientation to various aspects of learning activity. This, a complex of different motivators (needs, motives, goals, interests, emotions) creates different types of motivation for students learning activities. Each teacher should process such general pedagogical method, which can be conditionally called "the method of reasoned encouragement". It consists in the ability of the teacher to note any, even not very significant success of the student.

S.Quluzadə

Pedaqoji, psixologiya və tədris və metodikası baxımından rus dilinin
motivasiya prosesi

Xülasə

Məqalə pedaqoji, psixologiya və tədris və metodikası baxımından rus dilinin motivasiya prosesinin aktual probleminə həsr olunub. Xüsusilə, bu problem ixtisasa aid ədəbiyyat dərəcəsinə kommunikativ bacarıqların formalaşması prosesi ilə bağlı nəzərdən keçiriləcəkdir. Eyni zamanda motivasiyanın həm öyrənmə vasitəsi, həm də bir təhsil obyekti olduğu nəzərə alınır. Öyrənmə prosesi üçün öyrənmə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə şagirdlərin yönümünü əks etdirən həyata keçirmə motivasiyasıdır. Beləliklə, müxtəlif motivasiya kompleksləri (ehtiyacları, motivləri, məqsədləri, maraqları, duyğuları) tələbələrin öyrənmə fəaliyyətlərinə müxtəlif motivasiya növlərini yaradır. Hər müəllimin belə bir ümumi pedaqoji üsula malik olması lazımdır ki, bu da şərti olaraq “əsaslandırılmış təsdiq üsulu” adlanır. Bu, müəllimin hər hansı bir şagirdin, hətta çox əhəmiyyətli müvəffəqiyyətinin olmadığını qeyd etmək qabiliyyətindən ibarətdir.

Rəyçi: **Bəyimxanım Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi, dosent

NİGAR HACIYEVA

BDU

nigar40@mail.ru

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»UN DİLİNDƏ XİTABLAR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, “Kitabi-Dədə Qorqud”, xitablar, müraciət formaları, sintaktik vahidlər.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, “Китаби Деде Коркут”, обращения, синтаксические единицы.

Keywords: Azerbaijani language, “Kitabi Dede Korkut”, addresses, syntactic units.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası üçün səciyyəvi hesab olunan əlamətlərdən biri də bədii xitabların işlənməsidir. Bədii xitablarsız dastanı təsəvvür etmək mümkün deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təsir gücünü obrazlılığını, emosionallığını artıran xitablara, demək olar ki, hər abzasda rast gəlmək olar. Hətta dastana daxil olan on iki boydan yeddisinin adında xitab (xanım hey!) işlənmişdir. Şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində xitab kimi işlənən leksik vahidləri çıxartsaq o, öz təsir qüvvəsini itirər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da elə məqamlar var ki, obrazın - qəhrəmanın münasibəti müəyyən şəxslə və təktərkibli cümlələrlə deyil, müraciət bildirən söz və ifadələrlə verilmişdir. Məsələn, “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” adlı boyda yurdu - yuvası yağı tərəfindən talanmış Qazan xan su ilə belə xəbərləşir: Çağnam - çağnam qayalardan çıxan su, Ağac gəmiləri oynadan su, Həsənlə Hüseynin həsrəti su, Bağ və bostanın ziynəti su, Ayışə ilə Fatimənin nigahı su, Şahbaz atlar gəlüb içdigi su, Qızıl dəvələr gəlüb keçdigi su, Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su, Ordumuñ xəbərin bilürmisin, degil maña! Qara başım qurban olsun, suyum, saña! — dedi (2, s.41) Nümunədə axırıncı iki misranı çıxmaq şərtilə (“suyum” sözü istisnalıq təşkil edir) bütün misralar bədii xitablardan ibarətdir. K.Vəliyev bu münasibətlə yazır: “Dastanda ayrıca ritm və intonasiya ilə müşayiət olunan, uzun söyləmə şəklində olan xitablar mühüm yer tutur. Xüsusilə genişlənmiş bədii xitablar ekspressiv məna çalarlıqlarına malik olmaları, mətnə ayrıca bəzək vermələri ilə fərqlənilir. Genişlənmiş bədii xitablar əksər boylarda eyni şəkildə işlənilir” (15, s. 35). Demək olar ki, boyların əksəriyyətində qadın eyni sözlərlə ərinə müraciət edərək onun xarakterik xüsusiyyətlərini sayır. “Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!” boyunda Dirsə xanın xatını ona belə müraciət edir:

Bəri gəlgil başım baxtı, evim taxtı.

Xan babamın göygisı,

Qadın anamın sevgisi.

Atam - anam verdiği.

Göz açiban gördüğüm. Könül verib sevdigim A Dirsə xan...(2, s.8)

Bizim fikrimizcə, bu nümunədə ellips var. Çünki şeir dilinə uyğun olaraq və yersiz təkrarı aradan qaldırmaq üçün "A Dirsə xan" ifadəsi bütün misralarda düşmüşdür. Dastandakı xitablar şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: a) Danışanın dinləyənin müraciəti cavab məqsədi güdmür. Məsələn: Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. (2, s.27),Saña bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur.(2, s.32), yürü oğul! Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! - dedi.(2, s.32), Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır: Ağam Qazan, məsləhətdir.(s.37), Oğul çoban, qarınım acdır.(2, s.43), Bəli, Ağam Qazan, gecədən bir quzu bişürüb dururam.(2, s.43), Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən, mənim için ağlamayasan. Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının önünə ilətsünlər.(2, s.45), Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!(2, s.56), Aydır: Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlində zəbun oldu, buañıldı.(2, s.127) və s. b) Xitab sual məqsədi güdür. Məsələn: Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldu? (2, s.28), Mərə aznavur, nə hayfımız qaldı? (s.38), Salur Qazan, bəg Qazan, ölürsən, dirimsən, bu işlərdən xəbərin yoqmıdır?(s.40), Qazan döndi baqdı, Oğul çoban, qanda gedərsən?-dedi.(2, s.43), Baybörə bəg, nə ağlayıb bozlarsan? Baybörə bəg aydır: Xan Qazan, necə ağlamayın, necə bozlamayın?(s.52), Dədə, qız qarındaşımmı yolına bən nə istərsəm, verərmisən? (2, s.59), Oğlan, yüzügi alub taqındınımı? (2, s.130) və s. Dastanın poetikası üçün "məərə" sözlü bədii xitablar mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bir növ çağırış bildirən nida kimi çıxış edir. Prof. Q. Kazımov "məərə" sözü haqqında yazır: "Özlüyündə müraciət bildirən, ədə, a gədə mənasını ifadə edən "məərə" sözünün mənşəyini müəyyən etmək çətinidir, şivələrdə də izləri müşahidə edilmir" (9, s. 439). Lakin "Ensiklopediya"da "məərə" sözü "hey" mənasında işlənmişdir. Dastanda məərə sözü həm xitablarla birgə, həm də ayrılıqda işlənmişdir. Məsələn: Mərə ozan, qopuzun maña vergil, atımı saña verəyim (2, s.66). Mərə çobanlar, bir kişi yolda daş bulsa, yabana atar, siz bu yolda bu daşı neçün yığarsız? (2, s.66). Mərə oğlan, al şol barmağımdakı yüzügi parmağına taq, saña ox və qılıc kar eyləməsin (2, s.130), Qazan aydır; Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır? (2, s.44), Mərə, varın, Qazanın oğlu Uruzı dartın çəngələ asuñ (2, s.44). Mərə, bənim oğlum başmı kəsdi. qanmı dökdi? (2, s.55), Mərə, qavat oğlu qavatlar! Ata dururkən oğul əlinmi öpərlər? (2, s.54) və s. Nəzmdə olduğu kimi nəsrə də bədii xitablar emosiyalarını, hiss-həyəcanlarını ifadə etmək nöqteyi-nəzərindən obrazlar üçün mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Qaba dizi üzərinə çökdi, ayıtdı; Ünüm aılan bəglər, sözüm dinlən bəglər! Yata - yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurıdı: yürüyəlim a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın-keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlim, yeyələm-içəlim, xoş keçəlim! Qiyan Selcuk oğlu Dəli Dondar aydır: Bəli, xan Qazan məsləhətdir. Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır: Ağam Qazan məsləhətdir. (2, s.37), Vay, al duvağım iyəsi! Vay alnum - başım umuru! Vay şah yigidim, vay şahbaz yigidim! Doyınca yüzünə baqmadığım, xanım yigit! Qanda getdin, beni yanluz qoyub, canım yigit?! Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdigim, bir yasdıqda baş qodduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay, Qazan bəgin inağı! Vay Qalın Oğuzun imrəncəsi Beyrək!... (2, s.62). Yaxud da Dədə Qorqud Beyrək üçün elçiliyə gedəndə Dəli Qarçar ona belə müraciət edir. Ay əməl azmış, feli dönmüş, Qadir Allah ağ alnına qada yazmış! Ayaqlılar buraya gəldiyi yox. Ağızlılar bu suyumdan içdigi yox... (2, s.58) "Kitabi - Dədə Qorqud"un dilində eyni bir obyektə müxtəlif sözlərlə müraciət olunur. Prof. Q.Kazımov haqlı olaraq yazır ki, "oğul çoban qanda gedərsən?" cümləsində "oğul" sözündən sonra vergül qoyulmalıdır. Dastanda bu formada bir neçə cümləyə rast gəlmək olur. Məsələn: Oğul çoban, qarnım acdır, heç nəsnən varmıdır yeməgə? (2, s.43), Hey, oğul Qarçar, adama uş böğlək kibi bunludur. (2, s.60) və s. Belə cümlələrdə müraciət bildirən sözlər eyni bir şəxsə ünvanladığı üçün sinonimlik keyfiyyətinə malik olub vergüllə ayrılır. Dastanın dilində xitabın, xüsusən də genişlənmiş xitabın ifadə vasitələri arasında substantiv birləşmələr böyük rola malikdir. Bu haqda K.Vəliyev yazır: "Dədə Qorqudun dilində bədii təyinlərin substantivləşərək, xitab rolunda çıxış etməsi geniş yayılmışdır. Bu, müraciətin daha bədii və təsirli formasıdır. Uyğun ritm və intonasiya ilə müşayiət olunan bu xitablarda müraciət edənin daxili aləmi, psixologiyası açılır. Dastanda bütöv parçalar belə genişlənməmiş bədii xitablar üzərində qurulmuşdur. Substantivləşmiş bədii təyinlər bir-birinin ardınca gələrək müraciət ediləni bildirir" (15, s. 41). Məsələn;

*Qaranqu axşam olanda günü doğan,
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran,
Qaraquc atları gördüğündə kişnəşdirən,
Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdırən,
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılayan,
Arqasını urub bərk ağılıñ ardın sökən,
Qarma-bükəc səmüzin alub tutan,
Qanlı quyruq üzüb çap - çap yudan,
Avazı qaba köpəklərə gəvğa saları,
Çaqmaqluca çobanları diñlə yügürdən,*

Ordumuñ xəbərini bilürmisin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, qurdum, saña! - dedi.(2, s.41)

Dastan dilində işlənən müraciət bildirən sözlərin yeri haqqında da konkret fikir söyləmək mümkün deyil. Çünki ara sözlər kimi xitablar da cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir və cümlənin istənilən yerində gələ bilər. Məsələn:

Xitab cümlənin əvvəlində. Sultanım, bən varayın, ölusi - dirisi xəbərini gətirəyin! - dedi.(2, s.62), Mərə ozan, nəyə gedərsən? Ozan aydır: Bəg yigit, dügünə gedərəm.(2, s.66), Məgər xanım, Boyı uzun Burla xatun oğlarucuğunu andı, qərarı qalmadı.(2, s.91), Mərə dəli qavat, öginürdün, derdin, al qanatlı əzrayıl mənim əlümə girsə, öldürəydim; yaxşı yigidin canın onun əlindən qurtaraydım - derdin.(2, s.96), Oğul, qız buldınmı? (2, s.104), Qadın ana, bəg baba, əsən qalun! - dedi.(2, s.105), Oğul, sən varacaq yerün: Dolamac - dolamac yolları olur. (2, s.105), Məgər, xanım, təkür peşman oldu. (2, s.113), Oğlanım, sən insansan. (2, s.125), Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul - apul yürüyüşü adam kibi. (2, s.125), Pəri qız gəldi. Aydır: Çoban, əmanətin gəl, al! Amma Oğuzun başına zaval gətürdün!-dedi. (2, s.126), Dəpəgözün pəri anası gəlüb oğlanın parmağına bir yüzik keçürdi. Oğul, saña ox batmasın, tənünü qılıc kəsməsün! - dedi. (s. 126), Oğlan, qurtuldunmu? (s. 131),

Xitab cümlənin ortasında: Qalqubanı, yigitlərim, yerünüzdən uru durun, bu qərayib başa ya xatundadır-dedi. (s.25), Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldu? (s.28), Böylə digəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quv dəxi gətürdilər. (s.28), Saña bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoxdur. (s.32), Görürmisin, ay oğul, nələr oldu? (s.34), Görəlim, xanım, necə xəbərləşdi. (s.41), Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim! - dedi. (s.49), Vallah, sultanım, bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigittir. (s.56), Dügün qanlı olsun, xan qızı!-deyü barmağından altun yüzügi çıxardı, qızın parmağına keçürdi. (s.57), Beyrək baqdı gördi kim, kiçi qız qarındaşı biñar su almağa gəlür qardaş Beyrək! deyü ağlar-bozlar. (s.67), Dur qız, oyñarsan-oyñamazsan, cəhənnəmdə oyna! (s.43), Alan sabah, xan qızı, yerimdən durmadımmı? (s.45), Qazan bəg aydır: Muştuluq, Baybörə bəg! Oğlun gəldi!-dedi. (s.76) və s.

Xitab cümlənin axırında: Qadir Tañrı səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım, hey! (s.36), Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafir, Başındağı borkümcə gəlməz maña! (s.39), Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan! (s.42), Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürisün çoban! (s.43), Uruz aydır: Ağzuñ qurusun, ana! Dilün çürüsün ana! (s.45), Qova - qova bir yerə gəldi. Nə gördi sultanım?! (s.55), Ya nə məsləhətə gəldiñ, yigit?-dedi. (s.56), Bəli, ağ saqallu əziz baba. (s.57), Çal, mərə, dəli ozan! (s.73), Ünüm aña mənim,sözüm dinlə, ağam Qazan. (s.80), Gafil olma, qara başın qaldır, yigit! Ala qıyma görklü gözün açğıl, yigit! (s.113), Yum verəyim, xanım! (s.144),

Günahımızı adı görklü Məhəmmədə bağışlasun, xanım hey!!! (s.144), Ağzın için öləyim, qardaş! (s.152)

Nümunələrdən göründüyü kimi, müraciət bildirən sözlər cümlənin axırında az işlənir. Cümlənin axırında işlənənlər də daha çox sadə, təyinsiz, genişlənməmiş olur.

Xitab quruluşca sadə və geniş olur. Lakin xitabın quruluşca növü cümlə üzvlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, cümlə üzvləri bir leksik vahidlə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) ifadə olunduqda sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda mürəkkəb olur. Xitab isə bir leksik vahid və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq quruluşca sadə hesab olunur. Ona görə də başqa prinsiplərdən istifadə etmək lazım gəlir. Onu da qeyd edək ki, xitabların quruluşu haqqında dilçilikdə bir-birinə zidd olan müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bir qrup dilçilər söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitabları mürəkkəb götürdüyü halda Q.Kazımov onları sadə xitab kimi qəbul edir. Q.Kazımov bu haqda yazır: "Xitabların quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün başqa prinsipdən istifadə etmək lazım gəlir, çünki xitabların əsasında isimlər, isimləşmiş sözlər və ismi birləşmələr dursa da, onlar çox zaman təyinedici sözlər hesabına genişlənir və nəticədə həcm etibarilə iki üzvə mübtəda və onun təyininə uyğun gəlir. Ona görə də bir üzv həcmində olan xitablar müxtəsər (sadə) iki üzv həcmində olan xitablar geniş (mürəkkəb) xitab hesab olunur" (9, s. 509). Biz də Q.Kazımovun bölgüsün məqbul hesab edirik və xitabların quruluşunu alimə istinadən təsnif edirik.

Sadə - müxtəsər xitablar. Andan dəxi sizi, xanum, Allah saqlasın! Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün. (s.23), Ayıtdılar: "Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şöylədir kim oğlu - qızı olmayanı Tañrı Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız demişdir" - dedilər. (s.25), Xan qızı, yerimdən durayınmı? (s.26), Məgər xanım, Bayındır xanımın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. (s.27). Məgər, sultanım genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. (s.27), Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldu? (s.28), Ana ağlamağıl, maña bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! (s.33), Xanım, oğlanın qırq gündə yarası oñladı, sapasağ oldu. (s.33), Yata - yata yanıma ağrıdı, dura - dura belimüz qundı; yürüyəlim a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın - keyik yıqalım, qayıdayım, otağımıza düşəlim, yeyəlim - içəlim xoş keçəlim! (s.37), Ölmüşmiydiñ, yıtılmışmiydiñ, a Qazan! Qanda gəzərdiñ, nerədəydin, a Qazan! (s.42), Qazan döndi baqdı, oğul çoban, qanda gedərsin?—dedi (s.43), Mərə çoban! Qarnın acıqmamışkən, gözin qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör, yoxsa səni bunda qurtlar - quşlar yer dedi. (s.44), Bəglər! Bilürmüsüz, Qazana necə heyf eyləmək gərək? (s.44), Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır (s.44), Ağzun qunsun, ana! Dilün çürisün, ana! (s.45), Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə; Bir qulunu olmazmı olur.(s.46) Bəglər, mənəm dəxi haqqıma bir dua eyləñ. (s.52), Ünüm anla, sözüm dinlə, Baybörə bəğ! (s.55), Dəli Qarçar

aydır: Hay Dədə Sultan, Tañrı bunuñ simüzin də alsun, arığun da alsun. (s.60), Oğul, oğul deyübən böğürdü, zarlıq qıldı. (s.60), Hey, mənim qırq yoldaşım! Bilürmisiz, nələr oldu? (s.64), Mərə ozan, qopuzuñ mana vergil, atımı saña verəyim. (s.66), Burla xatun aydır: Qız, qalq oyna, əlündən nə gəlür? (s.74), Beyrək gedəli Bam - bam tərə başına çıqdınıni, qız?! (s.74), Dilin için öləyin, gəlincigüm! Yoluña qurban olayın, gəlincigüm! Yalansa bu sözləriñ, gerçək ola, gəlincigüm! (s.75), Qazan aydır; Oğul, biñ kafır öldürsəñ, kimsə səndən qan dəviləməz (s.81), Oğul, oğul, ay oğul! Mənim ünüm aña, sözüm diñlə! (s.82), Sam yelləri əsmədin, Qazan, qulağım çinlər. Sarımsaq atın yemədin. Qazan, içüm göynər. (s.85) və s. Müxtəsər xitablar dastanın şeir dilində də geniş işlənərək güclü təkrir, xüsusən də təkrir-epifora sistemi yaradır. Məsələn, "Qam Bөрəniñ oğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım, hey" boyunda dəli ozan qiyafəsində Banıçığayın toy mərasiminə gələn Beyrək ona belə müraciət edir: Beyrək gedəli Bam - bam dəpə başına çıqdıñmı, qız?! Qarılalıb dөrt yanıña baqdıñmı, qız?! Qarğı kibi qara saçın yoldıñmı, qız?! Qara gözdən acı yaş dөkdüñmı, qız?! Güz alması kibi ol yanağıñ yırtıñmı, qız?!...

Geniş xitablar "Kitabi - Dədə Qorqud"un poetikasında geniş - mürəkkəb xitablar öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə müxtəsər xitablardan köklü şəkildə fərqlənir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi mürəkkəb xitablar iki üzv həcmində olur və daha çox substantiv birləşmələr və tərkiblərlə ifadə olunur. Müxtəsər xitablar həm nəsr, həm də nəzm dilində müvazi olaraq işləndiyi halda geniş xitablara daha çox dastanın şeir dilində təsadüf olunur.

Dastanın poetikasında I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan geniş xitablar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdum?! (s.40), Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafir basırsan, qarnıñ acığar, mən saña bu ağacla yemək bişürərin. (s.44), Bəli, bəs ağ saqallu əziz baba. Evərməx gərək!-dedi. (s.57), Vay, bəgim qardaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qardaş! - deyüb ağlaşdılar-böğirişdilər. (s.61), Bəri gəlgi, qulunum oğul. (s.79), A bəg baba! Dəvəcə böyümişsən, köşəkcə aqlın yoq! (s.79), Bəg yigidim Qazan! Qalqubanı yerindən uru durduñ. (s.84), Bəri gəlgi a bəg baba!(s.88), Çal qılıcıñ, ağam Qazan, yetdim!.. (s.93), Ağ saqallu əziz, izzətlü, canım baba! Bilürmisən nələr oldu? (s.98), Yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən! Görkli Tañrı... (s.102), Mərə dəli ozan! Məndən nə dilərsən? (s.72) və s.

Dastanın dilində yalnız insanlara deyil, müxtəlif heyvanlara habelə cansız varlıqlara da müraciətə də rast gəlmək olur. Əgər insanlara aid edilən bədii xitablar müraciət, bəzən də münasibət funksiyasını daşıyırsa, heyvanlara və cansız varlıqlara aid edilən bədii xitablar müraciətlə yanaşı obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik funksiyasını icra edir. Təbii ki, bu da dastanın təsir gücünü artırır. Məsələn, "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı

bəyan edər" boyunda Qazan oğlu Uruz ağaca aşağıdakı kimi müraciət edərək onun səciyyəvi keyfiyyətlərini sadalayır:

Ağac, ağac! Dersəm saña, ərlənmə ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!

Musa Kəlimün əsası ağac!

Böyük - böyük suların körpisi ağac!

Qara-qara dəñizlərin gimisi ağac!

Şahi - mərdan Əlinin Döldülünün əyəri ağac!

Zülfqarın qınıyla qəbzəsi ağac!

Şah Həsənlə Hüseynün beşigi ağac!

Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxusu ağac! Başın ala baqar olsam, başsız ağac! Dibiñ ala baqar olsam, dibsüz ağac! Məni saña asarlar, götürməgil ağac! Götürəcək olursañ, yigitligim səni tutsun, ağac! Bizim eldə gərək idin, ağac! Qara hindu qullarıma buyuraydım, Səni para-para doğrayarlardı, ağac! (s.46)

Dastanda işlədilən xitablar bəzən çağırış bildirən nidalarla birgə işlənir. Bu halda onlardan sonra fasilə olmadıqda durğu işarəsinə ehtiyac olmur. Məsələn: Mərə Qısırcə yengə, dur sən oynax... (s.72), Mərə yigit, mənim atımı kimsə keçdügi yoq. (s.56), Ay oğul, Banıçıçəgin bir dəli qardaşı vardır, adına Dəli Qarçar derlər; qız diləyəni öldürər. (s.57), Oğul, oğul, ay oğul! Yağıya girüb baş kəsmədiñ. (s.82) Nida ilə xitab arasında fasilə edildikdə, tonun hansı səviyyədə olmasından asılı olaraq, yazıda vergül, yaxud da nida işarəsi qoyulur. Məsələn: Hey, mənim qırq yoldaşım! Bilürmisiz, nələr oldı? (s.64), "Hey, hey, dayələr, babam maña bən səni yüzi niqablu Beyrəgə vermişəm"-derdi. (s.56), Hay, bəg yigitlər, kafiri kim öldürdi.(s.123).

Araşdırmamız göstərdi ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində işlədilən xitablar situasiyadan asılı olaraq ünsiyyətdə olanların bir-birinə qarşı emosional münasibətini ifadə edir. Dastanda müsbət konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri mənfi konnotasiyalara nisbətən üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu onunla əlaqədardır ki, türklərin gündəlik həyatında tez-tez elə situasiyalar yaranır ki, etiket qaydalarına, yaxud daxili istəyə görə, insan eşitdiyi yaxşı xəbəre (övladın dünyaya gəlməsi, evlənmək, oğlun müharibədən qayıtması və s.) cavab olaraq sevincini bildirir, göstərilən xidmətə görə (yeməyə, suya, işə, xoş rəftara görə) təşəkkür edir, yaxın adamın itirilməsi ilə, bədbəxtliklə (xəstəlik, qəza, iflas, uğursuzluqla) bağlı olaraq başsağlığı bildirir. Qəzəb, acıq hissi isə, adətən, bəd dua, lənət və qarğışlarda özünü göstərir ki, bunları da dini əsaslara görə, öz nitqində istifadə etmək məsləhət deyil.

Dastan üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, emosionallığı, obrazlılığı artırmaq məqsədilə bir çox hallarda həmcins bədii xitabların sonuncusunda təyin olunan saxlanılmaqla əvvəlkilər ixtisar oluna bilir. "Kitabi - Dədə

Qorqud"da müxtəlif cansız varlıqlara, heyvanlara edilən müraciət bildirən sözlər qədim insanların, əcdadlarımızın müxtəlif totemlərə inamı ilə əlaqədardır.

Həmçinin müraciət və təsvir obyektı kimi götürülən obrazların, əşyaların xarici görkəmi, xarakteri, əlamət və keyfiyyəti poetik bir dillə mübaligəli şəkildə vəsf olunur. Və şübhəsiz ki, bu xalqın öz qəhrəmanını necə görmək istəməsindən irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Aksan D. Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Engin Yayınevi, 1996
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999
6. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1976
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1 c. Bakı, 2013
8. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
9. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. VI cild. Bakı: Təhsil, 2003
10. Məhərrəmov R. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2009
11. Məmmədova A. "Dədə Qorqud Kitabı"nın leksikası. Bakı: Nurlan, 2009
12. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili. Bakı, Nurlan, 2006
13. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası. Bakı, Nurlan, 2007
14. Türkoloji araşdırmalar – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015
15. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, 1981

Н.Гаджиева

Обращения в языке «китаби деде коркут» и особенности их употребления Резюме

В статье говорится об обращениях, используемых в языке «Китаби Деде Коркут» Здесь по отдельности изыясняются особенности употребления форм обращения в языке дастанов. Одним из признаков

характерных для поэтики «Китаби Деде Коркут» является употребление художественных обращений. Дастан невозможно представить без художественных обращений. Обращения усиливающие силу влияния, образность, эмоциональность «Китаби Деде Коркут» можно встретить в каждом из образов. Даже в названиях семи из одиннадцати частей произведения использованы обращения (ханым хей!!!). Если из языка «Китаби Деде Коркут» исключить лексические единицы, употребляемые как обращения он потеряет силу своего влияния. В «Китаби Деде Коркут» есть такие моменты где отношение образа, героя раскрывается не в личных или сложносочиненных предложениях, а в словах и выражениях, выступающих в роли обращений.

N.Gadzhiyeva

Addresses in “kitabı dede kornut language and feature of their use

Summary

In article have been told about the addresses used in “Kitabi Dede Korkut”’s language There have been expressed separately features of the use of forms of the address in language of dastan. One of signs characteristic of poetics of "Kitabi Dede Korkut" is the use of literary addresses. Dastan can't be presented without literary addresses. Addresses which strengthening influence force, figurativeness, emotionality of "Kitabi Dede Korkut" can be met in each of images. Even in names of seven of eleven parts of the work addresses are used (xanim hey!!!). If the lexical units used as addresses exclude from “Kitabi Dede Korkut”’s language it will lose force of the influence. In "Kitabi Dede Korkut" there are such moments where the relation of an image, the hero reveals not in personal or compound sentences, and in the words and expressions acting as addresses.

Rəyçi:

Nailə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA RZAYEVA
BDU
sevda@mail.ru

FƏAL-İTERAKTİV TƏLİMİN MAHIYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: təhsil strategiyası, fəal-interaktiv təlim, metod, məzmun, kurikulum, Kolb modeli.

Ключевые слова: стратегия образования, активное интерактивное обучение, метод, содержание, курикулум, модель Колби.

Keywords: strategy of education, active interactive training, method, contents, kurikulum, Colby's model.

Azərbaycan dili dərslərinin düzgün təşkili və aparılması işinin mahiyyəti dərslərdə ənənəvilik və müasir təlim, tədris üsullarından vasitə və texnologiyalarından istifadənin müvafiq qanunauyğunluqlarına bağlıdır. Yeniləşməkdə olan demokratik cəmiyyət, qloballaşan dünya, siyasi, sosial mədəniyyət sahələrindəki islahatlar Azərbaycan Təhsil sisteminin daha fərqli təşkilini, qurulmasını tələb edir. Təhsildə innovasiya onun məzmununa, inkişafına təsir göstərən sosial sivilizasiya şəraiti ilə ölçülür. Fəal-interaktiv təlimin metod və texnologiyaları öz növbəsində təhsildə innovasiyanın əsas mərhələsini əks etdirir. Təhsilin innovasiyasında mükəmməllik, müvafiqliyin göstəricilərinin ən başlıcası dərslərin düzgün qurulmasıdır (7, s. 32). İnnovasiyalı keçidin təlim vasitələri, məzmun standartları, təhsil texnologiyaları, qiymətləndirmə mexanizmlərinin mahiyyəti təhsilin üstün inkişaf sahəsinə çevrilməsini şərtləndirir.

Azərbaycan dili dərslərinin düzgün təşkili, aparılması işinin mahiyyəti bu baxımdan dərslərdə ənənəvilik, müasir təlim və tədris texnologiyalarından istifadənin müvafiq qanunauyğunluğuna bağlıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan dili dərslərinin təşkilində fəal-interaktiv təlimin mühüm rolu vardır.

İnteraktiv təlim üsulları haqqında. Pedaqogikada təlim üsullarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Şərti olaraq 3 qrupa bölək: passiv, aktiv və interaktiv.

1. Passiv üsullar. Burada şagird təlim prosesinin —obyektill kimi çıxış edir: o müəllimin verdiyi materialı qavramalı və təkrar etməlidir. Adətən bu, mühazirə - monoloq, oxu və sorğu zamanı baş verir. Məsələn, mühazirə zamanı müəllim mövzunun məzmununu şagirdlərə təqdim edir: bu zaman şagirdlər dinləyicilər rolunda olurlar. Bir qayda olaraq bu dərslərdə şagirdlər müəllimlə ünsiyyətdə olmur və heç bir yaradıcı tapşırıq həll etmirlər (əlbəttə

ki, burada da istisnalar vardır: gözəl suallarla və məharətli cavablarla zəngin mühazirələr vardır ki, onları ömürlük unutmaq mümkün deyildir!)

2. *Aktiv üsullar.* Şagirdlər burada təlimin subyektləridir. Onlar yaradıcı tapşırıqları həll edir, müəllimlə dialoqa girirlər. Əsas vasitə - yaradıcı tapşırıqlar (adətən ev tapşırıqları), müəllimdən şagirdlərə və şagirdlərdən müəllimlərə ünvanlanmış, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən suallar.

3. *İnteraktiv üsullar.* İnteraktiv təlim qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulmuş təlimdir. Bu üsul kollektiv, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanmış təlimi nəzərdə tutur.

İnteraktiv üsulların köməyi ilə şagirdlər mövzunun problemini özləri müəyyən edir və onun həllini tapırlar. İnteraktiv üsullar şagirdləri passiv müşahidəçilərdən dərs prosesinin fəal (aktiv) iştirakçılarına çevirir. Bu da interaktiv təlimi səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biridir.

Bu üsul vasitəsi ilə şagirdlər:

- a) mövzunu daha yaxşı mənimsəyirlər;
- b) onlardan məntiqi təfəkkür inkişaf edir;
- c) şagirdlərdə təşəbbüskarlıq inkişaf edir, onlar çətin vəziyyətdən sürətlə çıxış yolu tapmağı öyrənirlər;
- d) müəyyən bir məsələyə müxtəlif müstəvidən baxmağı öyrənirlər (2, s. 34).

İnteraktiv üsullarla keçirilən dərslərdə müəllim tez-tez şagirdlərlə birlikdə təlim prosesinin iştirakçısına çevrilir. Müxtəlif üsullar (söz assosiasiyaları, əqli hücu, rollu oyun, debatlar, diskussiyalar) vasitəsi ilə müəllim şagirdləri problemin həllinə cəlb edir. Elə də olur ki, problemin həlli müəllimin gözlədiyindən tam fərqli olur.

Beləliklə, interaktiv-fəal təlim prosesində müəllim də müəyyən problemə müxtəlif müstəvidən baxmaq bacarığına yiyələnir, fəlsəfi baxımdan daha da zənginləşir, o daha dözümlü olur və öz hərəkətlərini və düşüncə iəpzinı yenidən təhlil etməyə məcbur olur.

İnteraktiv təlim metodlarının təsnifatı və məzmunu. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim üsulları o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılsın. Öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir: 1) sosial-psixoloji; 2) informasiya mühiti; 3) əşyevi mühit.

Sosial-psixoloji mühit: Sosial-psixoloji mühit nə deməkdir? – Bu şagirdin digər insanlarla və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibətidir. Əməkdaşlıq, açıqlıq, bir-birini başa düşmə və köməklik mühiti təlimin effektivliyini artırır, təlim prosesinə emosianallıq verir, şagirdləri sözün əsil mənasında məktəbə doğru çevirir.

İnformasiya mühiti: İnformasiya mühiti məlumat mənbələrinin bütün kompleksini öz tərkibinə daxil edir. Adətən məlumat mənbələrinin çox dar

dairəsindən istifadə edilir. Təəssüf ki, bir çox hallarda müəllim və dərş vəsaiti yeganə məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox məlumat mənbələrindən istifadə edilməməsi (bədi, ensiklopedik, elmi-populyar ədəbiyyat, müşahidə, televiziya, kino, mətbuat və s.) təlim prosesini “kasıblaşdırır”, onu bir çox boyalardan məhrum edir, müəllim və şagird arasında sərbəstliyin itməsinə səbəb olur.

Əşyəvi mühit: Əşyəvi mühitin tərkibinə maddi-texniki resursların tam kompleksi daxildir. Bunlar aşağıdakılardır:

- məktəb əşyəvi mühiti: dərşliklər, didaktik vəsaitlər, texniki avadanlıq və s.;

- təbii mühit: canlı və cansız təbiət;

- yaşayış mühiti: ev, məişət, maddi mədəniyyət və s.

İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərşlərdə şagirdlərin inkişafını (və ya inkişaf səviyyələrini) B.Blumun tansonomiyası ilə müəyyən etmək olar:

1. Biliklərin mənimsənilməsi bacarığı: bura öyrəniləcək materialın konkret faktlardan bütöv nəzəriyyələrə qədər yadda saxlaması, ifadə edə bilməsi daxildir.

2. Dərşetmə bacarığı: öyrəndiyi materialı şərh etməsi, hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı məntiqli fikirlər söyləməsi.

3. Tətbiqetmə bacarığı: öyrəndiyi materialın məzmununu konkret şərait və vəziyyətdə tətbiq edə bilməsi.

4. Təhliletmə bacarığı: öyrəndiyi materialı tərkib hissələrinə ayırmaqla strukturunu müəyyən etməsi.

5. Sintezetmə bacarığı: elementləri kombinə etməklə tamı alması.

6. Qiymətləndirmə bacarığı: öyrəndiyi materialın əhəmiyyətini müəyyən edə bilməsi (8).

Yeni təlim texnologiyalarını ayrı-ayrı mövzulara, fənlərə tətbiq edərkən tədris ediləcək mövzunun məzmunu ilə tam tanış olmaq lazımdır. Yeni təlim texnologiyalarının məzmunu, tədrisdə tətbiq edilmə imkanlarını nəzərə aldıqdan sonra mövzunun hansı fəal-interaktiv təlim metodundan istifadə edilərək tədris ediləcəyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, mövzunun tədrisi zamanı bir və ya iki təlim texnologiyasından istifadə edildikdə səmərə yüksək olur.

İnteraktiv təlim metod və texnikalarına diqqət yetirək. İnteraktiv təlim metod və texnikaları mahiyyətinə görə bir neçə yerə qruplaşdırıla bilər. Bu qrupları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. “Beyin həmləsi” metodları: hücum, BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlayışların çıxarılışı, söz assosiasiyaları, insert.

2. Müzakirə metodları: müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, akvarium.

3. Rollu oyunlar metodları: rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə.

4. Prezentasiya metodları: təqdimatlar, esse.

5. Tədqiqatın aparılması metodları: problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, lahiyələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya.

6. Təşkilati metodlar: ziqzaq, karusel (9, s. 25).

Fəal-interaktiv dərslərdə Kolb modelinin tətbiqi. Tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlər təlim materiallarının tətbiqində yaxından iştirak etdikdə, mövzu haqqında araşdırma apardıqda fənni daha yaxşı mənimsəyirlər. Ənənəvi təlimdə isə şagirdlər müəllimlərin mövcud qavramları və bilgiləri verdikləri passiv tərəflərdir. Ənənəvi təlimdə fənnə aid materialın tam çatdırılması və şagirdlərin fənnə aid materialı mənimsəməsi yalnız formativ qiymətləndirmədə öz əksini tapır. Bu qiymətləndirmə növü isə şagirdə kömək, onun ehtiyacının öyrənilməsi kimi məziyyətlərindən uzaqlaşır, təhsiləlinin uzunmüddətli yaddaş və oxu bacarıqlarına meyillənməsinə əngəl yaradır. Formativ qiymətləndirmənin il boyu hegemon olduğu mühitdə isə şagird öz imkanlarından istifadə edə bilmir, müəllimdən hazır cavab gözləyir.

Müəllim də ənənəvi təlimdə bir növ, “danışan kitab” funksiyasını yerinə yetirir. Halbuki müəllim yalnız şagirdin tələbatını ödəyəcək qədər məlumatı verməli, ehtiyac yaranan məlumatı toplamaqda isə “mayak” funksiyasını yerinə yetirməli, onu sonrakı araşdırmalara sövq etməlidir. Təbii ki, bəziləri fəal təlimi “yeni təlim yaramazlıqlarının uzun siyahısında daha biri” (13, s. 2) adlandırırsa da, dünya təhsil ictimaiyyətinin fikirləri ilə tanış olan dil və ədəbiyyat müəllimləri innovativ təlim üsulunu qəbul edir, dərslərini hansı modellə qura biləcəklərini araşdırırlar. Dünya təcrübəsində dil və ədəbiyyat üzrə fəal-interaktiv dərsləri qurmaq üçün Şexter, Kolb kimi modellərdən istifadə edirlər. Bunlardan ən geniş yayılmışı Kolb modelidir. Devid Kolb (David Kolb) 1939-cu ildə anadan olmuş amerikalı təhsil nəzəriyyəçisidir. O, diqqətini daha çox təcrübə təlimə, şəxsi və sosial dəyişmələrə, icraedici və professional təhsil və karyera inkişafına yönəlmişdir. “Təcrübəyə Əsaslanan Öyrənmə Sistemləri” MMC-nin (Experience Based Learning Systems, Inc.) əsasını qoymuşdur. 1970-ci illərin əvvəllərində Kolb və Ron Fray (Ron Fry) 4 ünsürə əsaslanan təcrübə təlim modelini ikişaf etdirmişlər (12, s. 47).

Kolbun bu nəzəriyyəsi zehni fəaliyyətin mərhələli formalaşmasına xidmət edir, müxtəlif variantlarda interaktiv dərslərin gedişində geniş tətbiq edilir. Kolbun təlim nəzəriyyəsi dördmərhələli təhsil siklinə dayanan 4 əsas təlim stilini ehtiva edir. Bunu çox sadə olaraq “təhsil sikli” də adlandırmaq olar. Bu mənada Kolb modeli daha mükəmməldir, çünki o təlimin müxtəlif

stillərini anlama bacarığını təklif edir və məhz müəyyən adamlar üçün uyğun olan empirik təlim siklinin izahını verir. Kolb bu təlim siklini öz nəzəriyyəsinin bilavasitə və konkret təcrübə” “müşahidə və yansımalar” üçün bazis rolunu oynayan mərkəzi prinsipinə daxil edir. Bu müşahidə və yansımalar fəaliyyətə yeni məna qazandıran "müərrəd konsepsiyalar"la assosiasiya olunur və onlara çevrilir. Nəticədə, insan özü bu konsepsiyaları özü yoxlaya bilir, yeni təcrübə əldə edir.

Beləliklə, Kolb modeli iki səviyyədən - dördmərthələli sikldən ibarətdir:

- Müəyyən təcrübə (“Et”)
- Bu təcrübəyə əsaslanan müşahidə və refleksiya (“Müşahidə et”)
- Bu refleksiya əsaslanan müərrəd anlayışların formalaşması (“Düşün”)

- Yeni anlayışların, konsepsiyaların sınılanması (“Layihələşdir”)

Yuxarıdakı 4 element təlim spiralının əsas məğzidir.

Təlim prosesi bu elementlərdən biri ilə başlaya bilər. Kolbun prinsipinə uyğun olaraq isə fəal-interaktiv dərslərin ən geniş yayılmış strukturu aşağıdakı kimidir:

1. Motivasiya və yeni dərslərin elan edilməsi- ümumi dərslərin vaxtından 10%
2. Keçilmişlərin möhkəmləndirilməsi (təkrarı) - ümumi dərslərin vaxtından 20%
3. Yeni materialın öyrənilməsi - ümumi dərslərin vaxtından 50%
4. Qiymətləndirmə - ümumi dərslərin vaxtından 10%
5. Dərslərin yekunlaşdırılması (debrinq, refleksiya) – 10 % (14, s. 39).

Yuxarıdakı bölgü şərti səciyyə daşıyır, müəllimin istəyi dərslərin hansısa mərhələsi qısaldıla və ya vaxtı uzadıla bilər. Milli kurikulum üzrə tərtib olunmuş dərsləlik komplektlərində həm yuxarıda göstərilən strukturdan, həm də aşağıdakı strukturdan istifadə edilir:

- Motivasiya (problemin qoyulması, tədqiqat sualı)
- Tədqiqatın aparılması
- Kolb modelində keçmiş biliklərdən istifadə
- Məlumat (İnformasiya) mübadiləsi
- Məlumatın müzakirəsi və təşkili
- Nəticələrin çıxarılması
- Yaradıcı tətbiqetmə
- Qiymətləndirmə
- Refleksiya

Göründüyü kimi, “tədqiqatın aparılması” mərhələsi Kolb modeli ilə qurulan dərslərin keçmiş biliklərdən istifadə, məlumat mübadiləsi, müzakirə,

nəticələrin çıxarılması, yaradıcı tətbiqetmə isə yeni materialın öyrədilməsi mərhələsinə uyğun gəlir.

Təcürbə göstərir ki, Azərbaycan dili dərslərində vaxtilə uzun zaman tətbiq olunan ənənəvi təlim metodları yeni təlim üsullarının tətbiqi nəticəsində tamamilə sıradan çıxmamış, bəzən olduğu kimi, bəzənsə müəyyən əlamət, xüsusiyyətləri ilə fərqli priyomların yeni məzmununa qarışmışdır. Müasir təlim üsulları, metodlarının dil dərslərinə tətbiqi son dövrlərdə yeni də olsa öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Prosesin daha geniş təcürbi əhəmiyyət kəsb etməsi, fəallaşdırılması üçün isə bu istiqamətdə yeni nəzəri elmi tədqiqatların aparılması, metodik göstərişlərin hazırlanması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası / "Kurikulum", 2009, № 2.
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Təlimi Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün / "Fənn Kurikulumu", (IV-XI siniflər) Bakı, 2011.
4. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları, Bakı, 2008.
5. Əlizadə Ə. Yeni pedoqoji texnologiyalar; Bəzi psixoloji və pedoqoji məsələlər. "Kurikulum", Bakı, 2008, №1.
6. Hüseynli V. Mənsimov S. Problemli təlim didaktikanın inkişafının ən müasir səviyyəsi kimi. "Kurikulum", Bakı, 2009, 166 s.
7. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007
8. Mehrabov A. Müasir dərs: onun təşkili və gedişinə qoyulan əsas tələblər / <http://www.almazhasret.com>
9. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: APDU, 2012
10. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005.
11. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2007. 190 s.
12. Alice Y. Kolb and David A. Kolb. "Experiential Learning Theory: A Dynamic, Holistic Approach to Management Learning, Education and Development" London, Sage Publications 2008, 159 p.
13. Michael Prince. "Does active learning work? A review of the research" Journal of Engineering Education, July 2004, 10 p.
14. C Meyers and T B Jones. "Promoting Active Learning: Strategies for the College Classroom" Jossey-Bass, San Francisco. 1993, 192 p.

Значение, содержание и методы интерактивного обучения

Резюме

В статье говорится о значении, содержании и методах интерактивного обучения. Здесь поясняется роль и значение активного интерактивного обучения в организации урока азербайджанского языка. Отмечается, что с помощью интерактивных методов ученик сам определяет суть проблемы и находит ее решение. Интерактивные методы превращают ученика из пассивного наблюдателя в активного участника учебного процесса. В исследовании говорится о сути интерактивного урока, обсуждениях, ролевых играх, презентациях и другие методах и. изъясняется их содержание. В статье также дается информация и о модели интерактивного обучения Колби. Согласно принципам модели Колби, широко распространенной в мире, структура активного интерактивного урока охватывает ряд направлений.

C.Rzayeva

Importance, contents and methods of interactive training

Summary

In article it is told about importance, contents and methods of interactive training. Here the role and importance of active interactive training in the organization of a lesson of Azerbaijan language is explained. It is noted that with the help the interactive methods the pupil himself defines a key part of the problem and finds its solution. Interactive methods turn the pupil from the passive observer into the active participant of educational process. In a research it is told about an essence of an interactive lesson, discussions, role-playing games, the presentations and others methods and their contents expresses. In that article is also given information about model of interactive training of Colby. According to the principles of model of Colby widespread in the world, the structure of an active interactive lesson covers a number of the directions.

Rəyçi:

Əhəd Cavadov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA

BDU

irads@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI PROSESİ

Açar sözlər: terminologiya, termin, beynəlxalq söz, beynəlmiləl termin, ümumişlək söz, diskurs, diskurs nəzəriyyəsi, kommunikativ qrammatika, kommunikativ akt, nitq kommunikasiyası nəzəriyyəsi

Ключевые слова: терминология, термин, интернациональное слово, интер национальный термин, общие слова, дискурс, теория дискурса, коммуникативная грамматика, коммуникативный акт, теория коммуникации речи.

Key words: terminology, term, international word, international term, common word, discourse, theory of discourse, communicative grammar, communicative act, theory of communicative speech

Dillərin inkişafı ilə bağlı olaraq terminlər, eləcə də gələcəkdə terminoloji səciyyə alacaq bir çox ümumişlək sözlər dilin inkişafının lap qədim dövrlərində yaranmışdır. Əlbəttə, bu terminlərin sahələrə ayrılması, onların bölgüsü ilk dövrlərdə olmamışdır. Bölgü sonralar meydana çıxmışdır. Elm sahələrinin differensiasiyası prosesi gücləndikcə, sahə terminologiyalarının inkişafı da sürətlənmişdir. Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrlə bağlı terminlərin yaranması, inkişafı əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə beynəlmiləl elmi terminlərin alınmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləridir. «Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə ierarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır» (1, 5). Xüsusi leksikanın, terminlərin təşəkkül tarixi qədimdir. Bu qədimlik tarixən ümumişlək söz kimi istifadə olunan vahidlərin sonradan terminləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Bu, müasir dövrdə terminoloji sistemi olan dillərə xas xüsusiyyətdir. Terminologiya tədqiqatçıları göstərir ki, «Dünyada 2000-dən artıq dil olsa da, inkişaf etmiş elmi terminologiya yalnız 60 dildə mövcuddur və 300-ə qədər peşə predmet sahəsini əhatə edir. Bununla yanaşı hər bir dildə terminoloji cəhətdən işlənmiş sahələr o qədər də çox deyildir. Hər bir sahədə terminoloji fəallıq yeni anlayış və

terminlərin yaradıldığı sahənin məhsuldarlığından, bu prosesdə iştirak edən amillərdən və beynəlxalq əməkdaşlıqda qazanılan uğurlardan asılıdır» (2, 4).

Elmlərin inkişafı ilə bağlı olaraq terminologiya indi sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elm, elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin differensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin integrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təsadüf olunur. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən fəvqəladə hallarla bağlı terminolojisyada bir çox sahələrin fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə izini buraxır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Başqa dillərdən alınma sözlərin dildə çoxalması da cəmiyyət həyatı və sosial dəyişmələrlə bağlıdır. Dildə differensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zəruridir. Məsələn, kompüterlə iş, internetdən istifadə, hüquq, iqtisadiyyat, mühasibat, ictimai-siyasi hadisələr üzrə məlumatlara yiyələnmək əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkildə alınırdı. Sahə mütəxəssisləri və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrdə muraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik üzə çıxmır. Hər bir elmi araşdırmadakı terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bununla belə, elm sahələrinin bəzilərində terminologiya ilə bağlı problemlər yaranmaqdadır. Tədqiqatçılar bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil edir: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş «nominasiya partlayışı» və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 4) elm sahələrinin

integrativliyinin artması; 5) terminalma proseslərinin tənzimlənməməsi (3). Əlbəttə, qeyd olunanların hamısı eyni zamanda bütün terminoloji sahələrə aid edilə bilməz. Bununla yanaşı, bəzi məsələlərin həllinə müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların təsiri vardır. Bu cəhət yuxarıdakı amillərin hər birini əhatə edir. Lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Bizim fikrimizcə, çağdaş dünyamızda terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Müasir dövr terminologiyasında termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildirən terminlərin internetdən ingilis dilindən götürülməsinə şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qisim isə alınma terminə üstünlük verir. Başqa qisim kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Hər bir dil daşıyıcısı üçün biliyin dil vasitəsi ilə təzahürü mövcuddur. Bu təzahür dil daşıyıcısının ictimai elmi bilikləri mənimsəməsində göstərir. Belə mənimsəmənin mühüm vasitələrindən biri termindir. Termin predmet və dilin ifadə vasitəsi olub elmi mətnə dayaq, baza rolunu oynayır. Termin elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır. «Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiyası ilə bağlı olmuşdur. Bu, daha çox müxtəlif ekstralingvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralingvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapmışdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sisteminin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır» (1, 6). Məhdud istifadə dairəsinə malik olan terminlərin qeyri-terminlərlə (milli dilin ümumişlək leksikası ilə) qarşı-qarşıya qoyulması haqqında fikir (4) özünü doğrultmur. S.Sadıqova haqlı olaraq qeyd edir ki, «Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirsək, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər

biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur» (1, 10). Göründüyü kimi, müəllif ümumişlək sözlərlə terminləri iki tam fərqli qrup kimi qarşı-qarşıya qoymur. Əksinə, dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissələri arasındakı əlaqələri aşkarlayır. Təsadüfi deyil ki, o, dildə reterminləşmə və determinləşmə proseslərinin daimi baş verməsini xüsusi vurğulayır. Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güclənir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Bir zamanlar avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsinə iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi zəminində yanaşılırdısa, hazırda bu lüğətin yalnız bir tipinin olması qənaəti güclənir. Lüğətin iki tipi kimi dilin əsas lüğəti və terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulur. Hazırda reterminləşmə və determinləşmə bu lüğətlərdə eyni sözlərin və ya terminlərin olmasını gerçəkləşdirir. Onların fərqləndirilməsi avtomatik lüğətlərin optimal strukturunun təyin olunması məsələsinə terminoloji aspektdən yanaşmanı tələb edir.

Diskurs nəzəriyyəsi terminlərin şifahi nitqdə, danışiq dilində, mətndə və ümumiyyətlə, kommunikativ aktda istifadə olunması xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək zərurətini ortaya atır. Ayrı-ayrı diskurslarda diskurs vahidlərinin bir-biri ilə kogeziyası, diskursdaxili və mətnə daxili əlaqələrin yaranması prosesində terminlərin rolu hələ ki, müəyyənləşdirilməmişdir.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisə olub cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir. Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnən nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılarında duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir. İnformasiyanın ötürülməsi zamanı onun müəyyən dilin vahidləri və vasitələri ilə kodlaşdırılması baş verir. Kodlaşdırılan vahidlər arasında terminlər, təbii ki, müəyyən çoxluq təşkil edir. Deməli, informasiyanın ötürülməsində terminlər də iştirak edir. Bu terminlərin hansı sahəyə aidliyi ötürülən informasiyanın sahə mənsubluğu kontekstin məzmunu ilə bağlıdır.

Terminologiyada mübahisə obyektı olan məsələlərdən biri elmi dillə ədəbi dil arasındakı münasibətdir. Bəzi tədqiqatçılar (Danilenko V.) elmi dili müstəqil obyekt kimi ayırır. Terminoloqların çoxu isə (Məs.: Qolovin B., Kobrin R) elmi dilə ədəbi dilin alt sistemi kimi baxırlar və bu zaman aşağıdakı əlamətlərə istinad edirlər: 1) elmi dilin nizamlılığı və işlənməsi; 2) normativlik və kodlaşdırılma; 3) sabitlik; 4) peşə kollektivinin hamısı üçün

məcburilik; 5) xüsusi kommunikasiyanı təmin edən universallıq. Qeyd olunan əlamətlər həm ədəbi dilə, həm də elmi dilə aiddir. Elmi dili əsas fərqləndirici cəhət bu dildə terminlərin çox istifadə olunmasıdır. Eyni zamanda elmi dildə verbal vasitələrlə yanaşı, averbal vasitələrdən (sxem, çertyoj, formul, diaqram, qrafik, işarələr və s.) də istifadə edilir. Bu cəhətlər elmi dili fərqləndirilir. Eyni zamanda ədəbi dildə terminlərin işlənməsində müəyyən sərbəstlik vardır. Bəzən bu sərbəstlik terminin çoxmənalılığına, onların müəyyən qədər başqa cür yozulmasına da imkan yaradır. Bütün bunlar terminoloji tədqiqatlara hansı prizmadan yanaşmanı müəyyənləşdirməyi tələb edir. Müasir dövrdə dildə, informasiyanı özündə birləşdirən diskurs və ya məndə terminlər daha çox işlənir. Şübhəsiz ki, terminlərin işlədilməsində müşahidə olunan artımın səbəblərini dəqiqləşdirmək, reterminləşmə və determinləşmənin hansı sahələrdə daha çox getməsinə aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənmişdir. Elmlərin differensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, reterminləşmə və determinləşmə, yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbatın artması terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsinə səbəb olmuşdur. Yeni terminlərin yaradılması prosesinin ümumişlək sözlərin yaradılmasını üstələməsi, terminlərin ədəbi dilə və danışq dilinə sürətlə nüfuz etməsi bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri - Bakı: Elm, 2010- s.5-11
2. Супернская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - Москва, Наука. 1989
3. Развитие терминологии теории воспитания во взаимодействии с лексикой других наук// <http://portalus.ru> (с)
4. Паршина О. Д. Терминологическая лексика в аспекте семантики, структуры и функционирования (Дидактика) : Дис. ... канд. филол. наук. Самара, 2006// <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/175729.html>

И.Магеррамова

**О процессах в терминологии в современный период
Резюме**

В статье изучается процесс опережения создания новых терминов процесса создания общих слов в современный период, причины связи терминологии с новыми направлениями лингвистики, роль терминов используемых в дискурсе и коммуникативном акте в теории коммуникации и дискурса. Термины туризма, формирующиеся с помощью морфологического метода в азербайджанском и английском языках, были изучены в этой статье. Таким образом, наиболее продуктивные английские суффиксы активно участвуют в формировании терминов туризма и в создании общей лексики современной английского языка. В азербайджанском языке, в большинстве случаев, семантическое значение корня внутри производного морфемы сохраняет свою целостность. Прежде всего, это свидетельствует о том, что наш язык относится к агглютинативным языкам. В обоих языках роль морфологического метода в формировании терминов высока. Исследуются вопросы сближения терминологических систем.

İ.Meherromava

**About process taking place in terminology in modern period
Summary**

Progress of creation process of new terms than creation of common words in modern period, reasons of relation of new directions of linguistics with terminology, role of terms in discourse and communicative act in the theory of communicative and discourse are studied. Tourism terms formed via morphological method in azerbaijani and English languages have been studied in this article. To sum up, the most productive English suffixes possess high activeness in the formation of tourism terms and in the establishment of general lexicon of the modern English language. In most cases, in azerbaijani language, the semantic meaning of the root inside the derived morpheme maintains its integrity. First of all, this is an evidence of the strength of principle of agglutination of our language. In both languages a degree of formation of terms via morphological method is high.

Questions of bringing closer of terminological systems are studied.

Rəyçi:

İradə Şəmsizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏHLA BALACAYEVA

ADU

shahla@mail.ru

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRƏ İXTİSAS DİLİNİN TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİMİNƏ DAİR

Açar sözlər: tələbəyönümlülük, şifahi nitq, kontekst.

Key words: student-centredness, oral speech, context.

Ключевые слова: student-centredness, устный речь, контекст.

Ölkəmiz müstəqil dövlət statusunu əldə etdikdən sonra onun çox-sahəli beynəlxalq əlaqələri inkişaf etməkdədir. Son illərdə Azərbaycanda keçirilən keyfiyyət xarakterli islahatlar təhsil sisteminin bütün problemlərini əhatə etməyə başlamışdır. Dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalan təhsilin strukturu, məzmunu, təlim üsulları tədricən qabaqcıl dünya təcrübəsinə inteqrasiya edilir. Təhsil sisteminin vacib və ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan ali təhsil keçirilən dinamik xarakterli islahatlar sistemində xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. İxtisas dilində kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək bacarığına malik olan mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin əsas vəzifəsidir. Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi, ixtisaslarını mükəmməl bilmələri, bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığının genişlənməsi, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin bərqərar olunması global səviyyədə istifadə edilən və dünyada aparıcı dillər hesab edilən ingilis, fransız və alman dillərinə yiyələnmələridir. Ənənəvi tədris sistemində islahatların tətbiq edilməsi məqsədilə ilk növbədə xarici dildə kommunikativ səriştəsi olan yüksək səviyyəli dil müəllimləri hazırlamaq lazımdır. Qlobal səviyyədə ünsiyyətə girə bilən ingilis dili mütəxəssislərinin hazırlanması prosesi həmin dildən dil danışıcılarının necə istifadə etmələrini nəzərə almaqla qurulmalıdır. Lakin global dil olan ingilis dilinin tədrisinə gəldikdə nəzərə almaq lazımdır ki, bu dildən istifadə edən insanlar müxtəlif qruplara bölünür və bu qrupları təmsil edənlər dilin imkanlarından özünəməxsus formada istifadə edirlər. Buna misal olaraq, Şimali İrlandiya, Şotlandiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Keniya, Hindistan və digər ölkələrin sakinlərinin eyni dildə tamamilə fərqli şəkildə danışmalarını göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda ünsiyyətdə olan insanların eyni dildən istifadə etmələri hətta qarşılıqlı

anlaşmanı mürəkkəbləşdirir. İngilis dilinin auditoriya şəraitində tədrisi zamanı biz standart ingilis dilini öyrətməklə kifayətlənməyi məqsəduyğun hesab edirik. Tələbəyönümlü yanaşmanın əsasını tələblərin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürmə bilmək, mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair qərarlar qəbul edə bilmək, qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Real dil mühitinin olmadığı bir şəraitdə müəllim tələbələr üçün bir növ nümunə olmalıdır. Müəllim həm dil daşıyıcıları, həm də dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən, lakin dil daşıyıcısı olmayan şəxslərlə ünsiyyətə girərək onların professional maraqları çərçivəsində olan mövzular ətrafında söhbət etməyə qabil olmalıdır. Müəllimin dil vasitələri və diskursu tənzimləyən strukturlardan istifadə etmə strategiyaları maksimum dərəcədə linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcılarının strategiyalarına uyğun olmalıdır. Buna nail olmaq üçün mövcud tədris şəraitində ciddi islahatlar aparılmalıdır. Zənnimizcə, dillərin tədrisinə tələbəyönümlü yanaşmanın tətbiqi bu islahatların ən önəmlisidir. “Tələbəyönümlülük” (“learner-centredness”) termininin tarixini araşdırarkən ingilis dilində son zamanlar bu terminə kifayət qədər tez-tez rast gəldiyimizi qeyd etməliyik. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, “learner-centredness” termini müxtəlif tədris kontekstlərində tam fərqli şəkildə başa düşülür. [2, s.85] Bu cür şəraitdə yeni ideyaların təcrübəyə tətbiq edilməsi olduqca vacib və aktualdır. Bu gün Azərbaycan təhsil sistemində ciddi islahatlar aparılır. İslahatların keçirilməsində əsas məqsəd effektiv, çevik və daim dəyişən təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsidir. Öyrəncilərin tələbatlarını ödəmək üçün dil müəllimləri zamanın nəbzini tutmaq, metodlarını, biliklərini, istifadə edilən tədris materialları və ona uyğun təlim texnologiyaları müntəzəm olaraq yeniləşdirməlidir. Xarici dil müəllimləri nəzərə almalıdırlar ki, tələbələrin inkişafında onların rolu olduqca əhəmiyyətlidir. “Tələbəyönümlü” tədrisin necə təşkil edilməsi haqqında fikirlərdə fərqlilik mövcuddur. Dil tədrisi sahəsində çalışan bəzi mütəxəssislər tələbəyönümlü tədris dedikdə tələbələrin tamamilə nəzarətsiz şəkildə istədikləri kimi hərəkət etdiklərini başa düşürlər. Bu tamamilə yanlışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbəyönümlü yanaşma ənənəvi, lakin günün tələbələrinə tamamilə zidd olan müəllimyönümlü didaktik üsullardan tədricən uzaqlaşma və daha çevik, tələbələrin maraq və tələbatları üzərində qurularaq onların tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində təşkil edilməsini də nəzərdə tutur. Tələbə yönümlü yanaşmanın əsas məğzi tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək

maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərtlə bir və ya bir sıra problemlərin həllinə nail olmaq, başqa sözlə, bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balansı gözləməklə akademik və pragmatik bilikləri birləşdirməkdən ibarətdir. [3,s.43] Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti tələbə-yönümlülük ideyasını alqışlayır və bu ideyanın vacibliyini xarici dillərin tədrisində keyfiyyətin təkmilləşdirilməsində görür. Dillərin tələbəyönümlü tədrisinin (learner outcomes) üstünlüklərindən biri tələbələrin əldə ediləcək nailiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulmasındadır. Dillərin tədrisi prosesi və mənimsəmə metodları tələbələrin nəzərdə tutulmuş nailiyyətlərinin əldə etməsini təmin etməlidir. Xarici dillərin tədrisi sistemi bütövlükdə tələbəyönümlü olmalı və buna müvafiq olaraq dillərin tədrisi metodları tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilməlidir. İstifadə edilən metodların arzu edilən nailiyyətlər və nəticələrə uyğun olması mütləq tələblərdəndir. Tədris prosesinin təşkili zamanı tələbələrin müxtəlif üsullarla öyrədilməsi və dillərin mənimsəmə prosesinin aktiv, dinamik bir proses olmasını nəzərə almaq olduqca vacibdir. Nəzərə alınacaq digər amil ondan ibarətdir ki, tələbələr tərəfindən nitq fəaliyyəti prosesində müstəqil şəkildə mənimsənilməsi xarici dilin “knowledge-transmission” üzərində qurulan tədris modellərindən dəfələrlə səmərəlidir. Bilik hər hansı bir şəxs tərəfindən verildikdə dinləyici tərəfindən yalnız qismən mənimsənilir. O, həmin şəxsin öz biliyi olaraq qalır. Bu bilik istifadə edilmədiyi halda, çox güman ki, tez bir zamanda unudulur. [5,s.80] Müvəffəqiyyəti təmin edən əsas amillərdən biri məqsəd və ya məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Məqsədlər və gözlənilən nəticələr aydın və konkret olmalıdır. Həm dil müəllimləri, həm də tələbələr tədris kursunun nəticəsi olaraq hansı bilik, vərdiş və bacarıqların əldə ediləcəyi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi bilavasitə onların fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislər kifayət qədər hazırlıqlı və səriştəli olmalıdır. Müəllimin təkmilləşdirilməsi mütləq tələbə nailiyyətlərini daha yüksək səviyyədə olmaları ilə nəticələnməlidir. Dil müəllimləri aşağıdakı suallara cavab tapmalıdırlar: Tələbələrin mənimsəmə prosesinin daha səmərəli təşkili üçün nə edilməlidir? Tələbələrin stimullaşdırılması və onlarda dil öyrənilməsində motivasiyanın yaradılması istiqamətində nə edilməlidir? Bunun üçün hansı addımlar atıla bilər? Biz tələbələrimizi dil öyrənmə prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb etməklə onların daha yüksək nailiyyətlər əldə etmələri üçün müvafiq şərait yarada bilirikmi? Tələbəyönümlü tədrisin əsas göstəricisi xarici dillərin tədrisi prosesinə məhz tələbələrin mövqeyindən yanaşmaqdır. Tələbələrin dili mənimsəmə strategiyaları ilə təmin etmək olduqca vacibdir. Müxtəlif dil öyrənmə

qabiliyyəti olan tələbələr üçün səmərəli şəraitin yaradılması ilə bu məqsədə müəyyən dərəcədə nail olmaq mümkündür. Həm dilin mənimsənilməsi prosesi, həm də gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi müəllimlərin nəzarəti altında olmalıdır. Dili tədris edən müəllimlər tələbələrini tədris olunan xarici dildə ünsiyyət prosesinə cəlb etməli və onlarda özlərini düzgün qiymətləndirmək üçün kifayət qədər imkan yaratmalıdırlar. Dil öyrəncilərinə, xüsusilə də dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə tədris olunan dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şəraitin yaradılması olduqca vacibdir. Dillərin tədrisi prosesi bir sıra ictimai, mədəni, iqtisadi, təhsillə əlaqələnən və şəxsi amillərdən asılı olan, əslində həm müəllimlərin, həm də tələbələrin yanaşmalarından daha dinamik və mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dil müəllimlərinin müasir tələblərə cavab verən tədrisin nə anlama gəlməsi barədə anlayışı olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, keyfiyyətli tədris keyfiyyətli mənimsəməni təmin edə bilən əsas şərtlərdəndir. Dil müəlliminin vəzifəsi öyrəncilərə hərtərəfli yardım edərək onlara dil sahəsində ən yüksək nailiyyətləri əldə etməyə kömək etməkdir. Müəllimin tələbələrə müsbət münasibətinin olması mütləqdir. Müəllim həmçinin hər bir tələbəyə fərdi şəkildə yanaşmağı bacarmalıdır. Müəllim-tələbə münasibətləri xarici dil tədrisi prosesinin əsas amillərindən biridir. Bu münasibətlər qarşılıqlı hörmət, məsuliyyət və əməkdaşlıq üzərində qurulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. MacLennan, S. 1987. " Integrating Lesson Planning and Class Management ELT Journal, 41,3,193-7.
2. MacCorquodale, Kenneth. 1970. On Chomsky's Review on Skinner's Verbal Behavior. Journal of the Experimental Analysis of Behavior 13: 83-99.
3. McCulloch, D. Languages hit the Grammar Gap. " Sunday Times" (25.05.94).
4. Morgan, J and M. Rinvulcri. Once Upon a Time, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 14-18.
5. McGroarty, Mary. 1984. Some Meanings of Communicative Competence for Second Language Students. TESOL quarterly 18:257-272.

SH. Balacayeva

**On the learner- centredness in ELT
Summary**

The article deals with the main principals of **the learner- centredness in ELT** . Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

Ш.Баладжаева

**К вопросу о “learner- centredness”
Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу о **“ learner- centredness”** .Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ZƏHRA QƏHRƏMANOVA
ADU
zahra@mail.ru

**KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASINA
DAİR BƏZİ QEYDLƏR
(ingilis dili materialları əsasında)**

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: communication, oral speech, context.

Ключевые слова: коммуникация, устный речь, контекст.

Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya*, *diskursiv kompetensiya*, *sosiolinqvistik kompetensiya*, *strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfolojiya, fonologiya ilə əlaqəli olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolinqvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni sərəştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiliyi ilə əlaqələndirilir (canale and swain). Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki, qrammatik (linqvistik), diskursiv, sosiolinqvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir. “Kommunikativ kompetensiya” terminini “kommunikativ dil qabiliyyəti” termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu deyirlər: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər. 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolinqvistik, linqvistik və pragmatik. Bununla bərabər, pragmatik kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən, onların dil istifadəçilərinin nitqi idarə edən prinsiplər haqqında məlumatlı olduqlarını müəyyənləşdirərkən, aşağıdakı əsas prinsipləri göstərilir: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi. Beləliklə, kompetensiyaya dil öyrənənlərin və dil istifadəçilərinin cümlələri ardıcıl şəkildə təşkil etməklə nitq prosesinin səlisliyini təmin etmək qabiliyyəti və bununla əlaqəli olan müvafiq bilikləri nəzərdə tutur. Belə ki, diskursiv kompetensiya dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnmişdirlər: nitq prosesini

struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti; nitqin mövzunu müəyyənləşdirmək, nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti; nitqin səlisliyi və təbiiliyini təmin etmək, məntiqi ardıcılığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti; nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarıq. Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlislik, məntiqilik, rəbitəliyə riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər Mətnə olan hər hansı element və onun şərhı üçün əhəmiyyətli olan digər elementin arasında olan semantik əlaqələrə koeziya deyilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar koeziyanın tərifini verərkən nitq prosesində ayrı-ayrı cümlələrin mənalərini birləşdirən əlaqələri nəzərdə tuturlar. Məsələn, 1. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. One is to become a criminal, the other is to become a boxer. Dad chose boxing. 2. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. He never treated me any differently from my brother. I looked around the sitting room of the comfortable home. Burada əsas məqsəd ardıcıl şəkildə təqdim edilmiş cümlələrin hansılarının mətn təşkil etdiyini, hansılarının isə cümlə yığını olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, birinci halda cümlələr mənə baxımdan bir-birini tamamlayın, burada mətnə xas olan mənə bütövlüyü və məntiqilik müşahidə edilir. İkinci halda cümlələr arasında heç bir əlaqəlilik olmadığı üçün, onlar cümlə yığını kimi qiymətləndirilməsi və qəbul edilməlidir.

Beləliklə, diskursiv kompetensiya tələbələrə ayrı-ayrı cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin aşılmasını nəzərdə tutur. Tanınmış alim Henry Widdowson özünün "Teaching Language as Communication" əsərində diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir. [5, s. 56] İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən başlayaraq məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyyə edir. [5, s. 34] Təhsilin pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

Belə ki, tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tanışlıqdan sonra tələbələrdən bir sıra tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tələb edilir. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-

kommunikativ, həm də kommunikativ çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Dil çalışmalarının tələbələrə dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səlisliyi, məntiqliyi, rabitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamadır.

Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində tələbələrin maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət edilməsidir. Kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi yönümündə aparılan işi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv, reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ. Reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin tələbələrə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə tələbələr dildəşiyicilərinin danışq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olur və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildəşiyicilərinin nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar. Reprodaktiv mərhələdə tələbələr onlara təqdim edilmiş autentiv mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətnə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmunu söylənilir, mətnə dair özlərinin fikir və ideyalarını söyləyirlər. Produktiv (yaradıcı) mərhələdə tələbələr baza mətnindən bir qədər uzaqlaşaraq, özlərinin danışq mətnlərini yaradır.

Kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün, burada ardıcılıq prinsipinə riayət edilməli, diskursun bir növündən başqalarına mərhələli, ardıcıl şəkildə keçid təmin edilməlidir. H.Widdowson tərəfindən təklif edilmiş sxemin təsiri çox böyük idi. Həmin sxem əsasında işlənilib-hazırlanmış cədvəl 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, sxemlə əlaqədar olaraq ən azından iki sual meydana çıxır. Onlardan birincisi xarici dil dərslərində hansı fəaliyyət növünə üstünlüyün verilməsi, ikincisi isə cədvəldə təqdim edilmiş bir fəaliyyət növündən digər nitq fəaliyyət növünə keçidi asanlaşdırmaq üçün hansı tapşırıq və çalışmaların istifadə edilməsidir. Bu sualları cavablandırmaq və beləliklə tələbələrin dərş prosesində fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün xarici dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrinin dərşdə hansı kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsini müəyyənləşdirməlidir. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş cədvəldə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilir: təkrar, imla,

şifahi sual/cavab, şifahi suallara yazılı şəkildə cavabların verilməsi, ucadan oxu, üzünü köçürmə, yazılı şəkildə verilmiş suallara şifahi cavablar, yazılı suallara yazılı cavablar.

Diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılınması məqsədilə istifadə edilən tapşırıq və çalışmalardan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

- 1.Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications.
- 2.Alschuler A.S. Teaching achievement motivation / A.S.Alschuler, D.Tabor, J.Mc Intire. Middletown, Conn, 1970.
- 3.Ausubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968, 733 p.
- 4.Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, №4, p.17
5. Widdowson, J.G. Teaching Language as Communication, Oxford University Press, 1978
- 6.Sharan, S. 1980. Cooperative learning in small groups: Recent methods and effects on achievement, attitudes, and ethnic relations // Review of Educational Research, 50, 2, p. 241-71
- 7.Slavin R.E. Cooperative learning // Review of Educational. Research, 1980, №50, 2, p. 315-142
- 8.Sheerin, S.1987. "Listening Comprehension: teaching or testing? ELT Journal 41/2: 89-96

Z.Qahramanova

On the communicative competence

Summary

The article deals with the main principals of competence. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

3. Гахраманова

К вопросу о коммуникативных компетенции

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу **о коммуникативных компетенции**. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞƏBNƏM HÜSEYNOVA
Milli Aviasiya Akademiyası
nsh_hl@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNİN SOSİOLİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili, aspektlər, sosial-lingvistik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: английский язык, аспекты, социолингвистическая характеристика

Key words: English language, aspects, sociolinguistic characteristics

Görkəmli Rus yazıçısı A.N. Tolstoyun da qeyd etdiyi kimi xalqlar arasında mövcud olan mədəniyyətin inkişafında dillərin danılmaz rolu hələ əsrlər əvvəl təsdiq edilmişdir. Dil insanlar, sosial, iqtisadi və mədəni əlaqələrlə sıx şəkildə bağlıdır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq və elmi-texniki, ictimai-siyasi və iqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə insanlar arasında yeni dillərin öyrənilməsinə və mənimsənilməsinə tələbat da artmışdır. Zaman keçdikcə bəzi dillər öz populyarlığını itirsə də, bəzi dillər əksinə daha da geniş yayılmış və bir çox xalqların əsas dilinə çevrilmişdir. Təbii ki, burada iqtisadiyyatın və elmi-texniki tərəqqinin rolu danılmazdır. Artıq Dünyada insanlar uğur əldə etmək üçün bir neşə dil öyrənməyə, mükəmməl təhsil almağa və dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərə uyğunlaşmağa çalışırlar.

İqtisadi inkişaf və ticari əlaqələr genişləndikcə müxtəlif ölkələrlə yeni əməkdaşlıqların yaradılması üçün daha çox dillərin öyrənilməsi məsələsi də geniş yayılır. Dünya xalqları arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, ünsiyyətin daha da asanlaşdırılması məqsədilə qəbul olunmuş və geniş yayılmış dillərdən biri olan və demək olarki, bütün dünyanın qəbul etdiyi və hər gün daha da geniş əhatə dairəsinə sahib olan İngilis dili bu gün dünyada beynəlxalq araşdırma cəmiyyətinin, beynəlxalq əməkdaşlığın, bilik mübadiləsinin dili kimi qəbul edilmişdir.

Bugün İngilis dili nəinki tədris müəssisələrində, seminar və müəhazirələrdə istifadə olunur, kütləvi informasiya vasitələrinin, qəzet və jurnalların dili olaraq fəaliyyət göstərir eyni zamanda bu dildə elmi-publisistik məqalələr çap olunur və kitablar nəşr edilir. Ən görkəmli yazıçısı və şairlər əsrlərinin dünyadakı geniş oxucu kütləsinə çatdırılması üçün İngilis dilinə tərcümə olunmasına çalışır.

Eyni zamanda öz mədəniyyətini, folklorunu və ədəbiyyatını dünyaya çatdırmaq istəyən və dünyada mövqeyini göstərmək istəyən xalqlar da öz mədəni irs nümunələrini, görkəmli ədib və yazıçıların əsərlərini İngilis dilində nəşr etdirərək sürətlə yayılmasına çalışır.

Müasir dövrümüzdə dünyanın qabaqcıl universitetlərində İngilis dili populyar ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, İngilis dilli ölkələrdən kənarda da elmi cəmiyyətin əsas tədris dili kiimi qəbul olunmaqda davam edir. Ana dili İngilis dili olmayan lakin ingilis dilində danışan və təhsil alan insanların sayı hər gün daha sürətlə artır.

İngilis dilinin belə sürətlə yayılmasında və geniş kütləyə çatdırılmasında universitetlərin qloballaşması, beynəlxalq tələbə mübadilələrinin həcmnin artması və transmilli təhsilin inkişafı əsas təsir edici qüvvələrdəndir. Beləki dünyanın qabaqcıl tədris müəssisələrində təhsil almaq, xarici universitetlərdə yaradılan şəraitdən yararlanmaq üçün imkan yaradan Beynəlxalq layihələrə qoşulmaq istəyən tələbələr İngilis dilini daha dərinlən öyrənir və biliklərini inkişaf etdirirlər.

Modernləşdirmənin dil üzərindəki təsiri.

Modernləşmənin inkişaf etməkdə olan dil üzərindəki təsiri həm struktur həm də stilistik aspektlər cəhətindən təsirlidir. Təbii ki, burada ilk və ən bariz təsir özünü lüğətdəki sözlərin həcmnin və hədudlarının genişlənməsi ilə göstərir.

Bugün Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili olaraq ölkə əhalisinin 90% i tərəfindən danışılısada, İngilis dili bir çox rəsmi görüşlərin, tədbirlərin və sənədlərin ikinci əsas dili olaraq qəbul edilmişdir.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra bir çox dünya ölkələri ilə mədəni-texniki sahədə əməkdaşlıq razılaşmalarının və ən əsası Əsrin Müqaviləsinin imzalanması bir sıra Beynəlxalq qapıların Azərbaycanın üzünə açılmasında, ölkənin İnternetə geniş çıxış əldə etməsi, turizm əlaqələrinin genişlənməsindən sonra İngilis dili daha çox populyarlıq qazandı və onun öyrənilməsinə tələbat artdı. İngilis dilinə marağın artması ilə birgə linqvistik məktəblərin, kursların, firmaların və ingilis dili qısa zamanda öyrətməyi vəd edən mərkəzlərin geniş bir şəbəkəsi yarandı. Əslində bununla da bir sıra yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verilmiş oldu.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da orta və ali məktəblərdə ingilis dili əsas xarici tədris dili, mədəniyyətlər arası və beynəlxalq əməkdaşlığın dili kimi qəbul edilir və istifadə olunur. Dövrün və zamanın tələblərinə cavab verə bilmək, dünyada baş verən global dəyişikliklərdən və elmi yeniliklərdən xəbərdar olmaq, İngilis dilində dərc olunmuş kitab və jurnallardan məlumatlı olmaq məqsədilə tədris sahəsində çalışan professor-müəllim heyəti İngilis dilini öyrənməyə maraq göstərir.

Hal-hazırda Azərbaycanda bir çox ali təhsil müəssisələrində İngilis dilində tədris edilən ixtisaslar var və təbii ki, burada dərs vəsaitləri yeni zamanda bütün mühazirələr, seminar materialları və praktiki vəsaitlər İngilis dilinə tərcümə olunmaqla istifadə edilir. Bir çox universitetlərdə hazırlıq fakültələri də fəaliyyət göstərir ki, burada tələbələrə İngilis dili daha

mükəmməl öyrədilir və onlar yuxarı kurslardakı İngilis dilində olacaq tədrisə hazırlanırlar, eyni zamanda bəzi universitetlər əməkdaşlıq etdikləri xarici universitetlərlə əldə olunmuş razılaşmaya əsasən tələbələrini bir illik və ya bir semestr müddətində həmin universitetə təhsil almaq üçün göndərirlər.

Əbəs yerə deyil ki, bugün təhsillərini aparıcı təhsil müəssisələrində davam etdirmək istəyən və böyük nailiyyətlər əldə etmək istəyən tələbələr daha çox Erasmus + beynəlxalq tələbə mübadilə proqramına və IELTS (ing. Beynəlxalq İngilis dili Test Sistemi) Beynəlxalq İngilis dili imtahan sisteminə böyük maraq göstərir. Tələbələr və ümumiyyətlə gənclərə və elm sahəsində çalışan şəxslərə, gənc alimlərə və tədqiqatçılara geniş imkanlar vəd edən bu proqramların şərtlərini qarşılamaq üçün mükəmməl İngilis dili biliyi tələb olunur.

Azərbaycanda İngilis dilinin yeni funksiyaları pragmatik istifadə və tədrislə məhdudlaşır. Dilin pragmatik istifadəsi daha çox reklam sahəsində özünü göstərir. Beləki aparılan araşdırmalar və sorğular göstərir ki, İngilis mənşəli reklam adları daha prestijli göründüyünə, insanlara daha yüksək keyfiyyət vəd etdiyinə görə daha çox müştərinin diqqətini çəkir. Hətta tərcüməsini bilməsə və keyfiyyətindən əmin olmasa belə alıcı belə reklamlara daha diqqətlə yanaşır.

Təbii ki, İngilis dilində yalnız reklam sahəsində deyil həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin, qəzetlərin və jurnalların çapında da əsas dillərdən hesab olunur.

Dünya media bazarına çıxış, baş verən hadisələri daha yaxşı anlamaq və eyni zamanda ölkəmizin həqiqətlərini baş verən yenilikləri həm dünya əhalisinə, həm də turistlərə, əcnəbi iş adamlarına daha geniş və aydın təqdim etmək məqsədilə bir çox kütləvi informasiya kanalları ingilis dilində xəbərlər proqramı yayımlayır, informasiya agentliklərinin İngilis dilində internet sahifəsi fəaliyyət göstərir və hətta əcnəbi kütlə üçün nəzərdə tutulmuş və ingilis dilində qəzetlər nəşr edilir. ATV International – kanalı bir neçə dildə nümayiş olunur, AzəriTimes – qəzeti ingilis dilində nəşr edilir və ölkədə baş verən hadisələrin əcnəbi oxuculara çatdırılmasında mühüm rol oynayır, Day.az internet xəbər portalı bir neçə dilə tərcümə edilir və geniş oxucu kütləsinə xitab edir. Bununla yanaşı bir çox elmi-tədqiqat institutlarının Azərbaycan və İngilis dillərində nəşr edilən dövrü jurnalları fəaliyyət göstərir.

Bütün dünyada olduğu kimi İngilis dili də Azərbaycan dilinə də çox güclü təsir etmişdir və dramatik dəyişikliklərə səbəb olmaqda davam edir. Azərbaycan dilində İngilisləşmənin ən çox hiss edildiyi sahə leksik hissədir. Kompüter, biznes, turizm və pop-musiqisi terminləri yəqin ki ən çox nüfuz edən domenlərdəndir.

Beləki, proqramlaşdırma və IT ilə əlaqəli olan şəxslər, bir çox iş adamları, turizm şirkətlərinin ümuməndələri və musiqiçilər əcnəbi tərəfdaşa-

ları ilə daha yaxşı əlaqələr yaratmaq məqsədilə bəzi terminləri tərcümə etmədən, olduğu kimi səsləndirir və geniş kütlə tərəfindən də belə qəbul edilir. Ziyahılar, əcnəbi şirkətlərdə çalışan və ya çalışmaq istəyənlər, xarici ölkələrə tez-tez ezamiyyətə yollananlar İngilis dilini öyrənməyə çalışan insanlar arasında daha üstünlük təşkil edir. İstər yerli, istərsə də xarici şirkətlər ingilis dilli kadrlara üstünlük verməklə işin keyfiyyətini artırmağa, xarici layihələrdə uğur əldə etməyə və eyni zamanda tərcüməçilərə əlavə ödəniş etmədən qənaət etməyə çalışırlar.

Məs: Price-list – qiymət siyahısı sözü ilə əvəz edilərək bir çox şirkətlər tərəfindən də məhz bu cür istifadə olunur.

Chat - söhbət sözü ilə əvəzlənərək bir çox gənclər tərəfindən də bu cür istifadə olunur.

All included – hər şey daxil mənasını verən bu termin daha çox turizm və otelçilik sahəsində istifadə olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin və terminlərin dilimizə nüfuzu həmçinin insanların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi, elit həyat tərzinə olan marağın artması, qazanılmış uğurların və inkişafın qeyd olunması sıx əlaqəlidir (məs: image-maker, gym, diving, weekend, colsuming, training, player, high tech, offshore və s.).

Əvvəllər Azərbaycan dilinə sıx işlənən və digər dillərdən alınan və dilimizə yansıyan sözlər də İngilis dilinin təsirindən yan keçməmişdir. Yeni İngilis trendləri daha əvvəllər geniş yayılmış Alman və Fransız trendlərini üstələyir (Məs: Sendviç artıq butterbroad sözünü əvəz edir, make up isə maquillage sözünü əvəz edir).

İngilis dili həmçinin Linqua Franka (ELF) olaraq elmi cəmiyyətin ünsiyyət dili olaraq da bilinir. ELF tədrisi zamanı artıq yerli ingilislər artıq mühüm rol oynamır və onların nitqi əsas model olaraq tətbiq edilmir. Qarşılıqlı anlaşıma və mədəniyyətlərarası ünsiyyət yerli natiqin nitqindən daha çox üstünlüyə malikdir. Təbii ki, yazılı və şifahi nitq normalara baxışlar arasında ziddiətlər də mövcuddur.

J. Housun (2003) fikrincə İngilis dilinin yayılması və geniş mənimsənilməsi yerli dillər və multilingualizm üçün heç bir təhlükə yaratmır. O dilləri iki qrupa ayırmışdır: - ünsiyyət üçün olan dillər və eyniləşdirmə (tanınma) üçün olan dillər. Housun təsnifatına əsasən İngilis dili ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur və o multilingvistik nətiqlər arasında ünsiyyət qurmağa kömək edir. İngilis dili mədəniyyətləri və dilləri fərqli olan insanlar arasında fikirlərin çatdırılmasında alət rolunu oynayır.

Yuxarıda sadalanan istər elmi-publisistik, istər ticari, istərsə də gündəlik yaşam səbəbindən sürətlə yayılan İngilis dilinin tədrisinin Azərbaycan tədris sistemində rolu danılmazdır. Genişlənən əhatə dairəsinə malik olan Azərbaycan İngilis dilini Linqua Franka olaraq qəbul edilməsinə

açıqdır. Lakin ölkədə ingilis dilinin yayılmasında olan bir sıra çatışmamazlıq hələdə həllini tapmamışdır. Azərbaycanda İngilis dilinin tədrisi məktəb kurikulumlarına daxil edilsə də, İngilis dilinin tədrisindəki innovasiyaların mənimsənilməsi və şagirdlərə ətraflı öyrədilməsi üçün kurikulumlar daha da təkmilləşdirilməlidir. Şagirdlərimiz eyni zamanda tələbə və müəllimlər Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün mükəmməl ingilis dili biliklərinə yiyələnməli və bu dildə fikirlərini səliqə çatdırmalıdırlar. Yalnız bu yolla biz böyük mədəni irsimizi dünyaya çatdırmaqla bilirik. Ümumilikdə İngilis dilinin Azərbaycandakı yerinin həm mənfi, həm də müsbət qiymətləndirilə bilər. Amma hər iki halda bu qiymətləndirmə linqvistik deyil siyasi qiymətləndirmə olacaqdır. Əgər təsir sistematik xarakterə malikdirsə bu danışıqların səhvlərinə köklənmiş əksinə dilin təkamülünə şahidlik edir.

Ədəbiyyat

1. A. Ngefac « Sociolinguistic and Structural Aspects of Cameroon Creole English » Cambridge., 2016.
2. Kachru, B.B.: « *Other Tongue: English Across Cultures*» Oxford: Pergamon Institute of English., 1982.
3. J. House «English as a lingua franca: A threat to multilingualism? » Journal of Sociolinguistics, 556-578, 2003

Ш.Гусейнова

Sociolinguistic aspects of English

Summary

Learning language needs careful study of its characteristics, structure and importance. Study of language and its characteristics has always been the main and important goal of linguistics. Language is closely connected with personal, social, and cultural community of any country. The current article «Sociolinguistic Aspects of English» researches the necessity of studying English as Lingua Franca and its implementation forms and development stages in Azerbaijan. As all over the World, English has widely been recognized as the language of the international science and research community in Azerbaijan, as well. The present article gives the popularity reasons and its influence to the native language, the study of the English language in Azerbaijani universities and secondary schools. The priorities and advantages of scientific materials, publications, programs and books published and prepared in English have also been studied in the article. The reasons of determining English as the Language of sports, entertainment,

advertisement and social life have also been mentioned in the article. The author used several English words in the original in order to explain the process more clearly. The current article will be useful for young students and researchers who is working on sociolinguistic aspects of English.

Sh.Huseynova

Социолингвистические аспекты английского языка

Резюме

Обучения языка требует тщательного изучения его характеристики, структуры и важности. Изучение языка и его характеристики всегда было главной и важной целью лингвистики. Язык непосредственно связан с личным, социальным и культурным сообществом во всех странах. Текущая статья «Социолингвистические аспекты английского языка» изучает не только необходимость обучения английского языка как Linqua Franca, но и его формы и этапы внедрения в Азербайджане. Как и во всём мире, так и в Азербайджане Английский язык широко признан языком международного научно-исследовательского сообщества. В данной статье отмечается причины популярности и ее влияние на родной язык, изучение английского языка в высше учебных заведениях и средних школах Азербайджана.

Приоритеты и преимущества научных материалов, публикаций, программ и книг опубликованных и подготовленных на английском языке также было исследовано в статье. Автор также упоминает причины выбора английского языка как язык спорта, развлечений, рекламы и социальной жизни. А также автор использовал несколько английских слов в оригинале, чтобы более четко объяснить процесс. Текущая статья будет полезна для молодых студентов и исследователей, которые работают над социолингвистическими аспектами английского языка.

Rəyçi:

Mübariz Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SİMRUQ QASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

simruq@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN YENİ GRAMMATİK MƏNA YARATMASI

Açar sözlər: sözdüzəldici şəkilçilər, keyfiyyət, qrammatika, suffiks, leksik, semantik

Key words: word-building suffixes, quality, grammar, suffix, lexical, semantic

Ключевые слова: словообразующие суффиксы, качество, грамматика, лексические, семантические

Sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə artırıldıqda onun semantik mənasını dəyişir, sözə yeni leksik – semantik məna erir, yeni leksik vahid yaradır.

Sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə etdikləri sözlərdə yeni leksik məna yaratmır, sözlərin təkə formasını dəyişir, sözdə yeni qrammatik məna əmələ gətirir.

İngilis dilində yeni terminlər yaradılmasında bir çox suffikslər iştirak edir. Belə suffikslər aşağıdakılardan ibarətdir: - *ness*,-*ance*, - *ence*, -*dis*, -*in*, -*th*, -*age* və s.

Azərbaycan dilində də sonu -*ik* suffiksi vasitəsilə bitən sözlər imkanına görə geniş yayılmışdır. suffikslə söz və yaxud termin əlamət və keyfiyyət xarakteri daşıyır. Bu suffikslər söz və yaxud termin əlamət və keyfiyyət xarakteri daşıyır. *Metamorfik təbii qaz* (*metamorphic natural gas*), *mexanik mühəndis* (*mechanical engineer*), *isometrik* (*monometrical*), *hidravlik perforator* (*mud engine*), *qazometrik üsul*(*mud logging technique*), *orqanik süxur* (*organic rock*), *eksentrik boru açarı* (*exsentric tongs*)və s.

Azərbaycan dilində tərzli hərəkət zərfləri ilə sifətlər formaca eyni olurlar və yalnız işlədilməsinə görə bir – birindən fərqlənirlər. Belə ki, sifət ismə aid olub, ismi izah etdiyi halda, zərf fəle aid olub feli izah edir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində tərzli hərəkət zərfləri həm işlədilməsinə görə, həm də formaca sifətdən fərqlənirlər. İngilis dilində tərzli hərəkət zərfləri əsasən sifətlərin sonuna – *ly* şəkilçisini əlavə etməklə formalaşır.

poor- *poorly* *sorted* (*pis seçilmiş*)

moderate (*orta mülayim*) – *moderately* *firm ground* (*orta sıxlığı olan torpaq*)

chic – *chicly* (*qəşəng, zərif*)

chief – *chiefly* (*əsasən, başlıca olaraq*)

nice – *nicely* (*qəşəng*)

quick – quickly (tez, cəld)
 rapid – rapidly (sürətli)
 bad -badly (pis)
 careful –carefully (diqqətli)
 heavy – heavily (ağır, çətin)
 slow – slowly (yavaş)
 perfect – perfectly (mükəmməl)
 clear – clearly (açıq, aydın, təmiz)
 serious – seriously (ciddi)
 fluent – fluently (səlist)
 safe – safely (təhlükəsiz)
 exclusive - exclusively (son dərəcə, yalnız)

Məsələn: 1. Many of the tools and techniques to explore for minerals have been **advantageously** used in academic studies on the Earth's crust and its interior. 2. Portable rigs are **relatively** easy to move and quick to assemble in the oil field. Qeyri müəyyən zaman zərfləri never, seldom, often, just, always, sometimes, ever və -ly şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə zərflərlə ifadə olunduqda xəbərin yanında olur.

Məs:- The operator suddenly stopped the machine. Operator qəflətən maşını dayandırdı. I have known him ever since he was a child. Mən onu lap uşaqlıqdan tanıyıram. This castle was built sometime in the eighteenth century. Bu qəsir vaxtilə on səkkizinci əsrdə tikilmişdir.

Araşdırmalardan görünür ki, suffikslər öz mənşəyinə görə təsnif edirlər. Sözdüzəldici suffikslər leksik qrammatik və semantik sahələr üzrə təsnif olunmuşdur. Bir ilk növbədə sinxron yanaşmaya uyğun olaraq müasir ingilis dilində tez – tez işlənən suffikslər aşağıdakı nitq hissələrinə uyğun olaraq təsnif olunur.

Fel düzəldən suffikslər. Fy/ ify (terrify,speechify, solidify); - ise|ize (equalise); ish (establish).

Zərf bir kəsin bir şeyi necə etdiyini və ya bir şeyin necə baş verdiyini bildirən əsas nitq hissəsidir. Leksik quruluşuna görə zərflər dörd yerə bölünür:

1. Sadə zərflər- (The simple adverbs)

Məsələn: here, there, fast, soon, now,hard etc

2. Mürəkkəb zərflər (The compound adverbs)

Məsələn: sometimes, nowhere etc

3. Tərkibi zərflər- (The composite adverbs)

Məsələn : at all, at once, once upon a time etc

4. Düzəltmə zərflər- (the Derivative Adverbs)

Kök və şəkilçidən ibarət olur. Əksər tərz-i hərəkət zərfləri sifətin sonuna müəyyən şəkilçilər artırılmaqla düzəlir və bunlar aşağıdakılardır.

Zərf düzəldən suffikslər. -ly- [li] - *cloudy, cloudly, silently, slowly, directly, indirectly, equally, hardly, certainly, uniformly.* - **wards, ward** [wɑ:d(z)] – *upward, backward, homewards, northwards.* - **wise** [waiz] – *likewise* - **way/ ways** [weiz] – *sideways* - **long** [lɒŋ] – *headlong.*

Məsələn: *Screw conveyors can be operated with the path inclined upward but the capacity decreases rapidly as the inclination increases.*

Zərfdüzəldici – ward / wards şəkilçisi əsasən zərf və isimlərin sonuna əlavə edilərək, istiqamət bildirən zərflər əmələ gətirir. *Backward – geriyədoğru, forward – irəli, homeward – evədoğru, southward – cənuba doğru, və s.*

Məsələn: *Flight conveyors will operate on an upward slope of 40° to 45°. As the element rotates, the material fed to it is moved forward and discharged.*

Müasir ingilis və azərbaycan dillərində qrammatik ifadə vasitələri biri – birindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində qrammatik inkar “not”inkar ədatı vasitəsilə, Azərbaycan dilində isə - *ma, - mə, - m* inkar şəkilçiləri ilə ifadə edilir.

I don't know how to thank you.

Musa kişi bütün günü heç bir iş görə bilmədi.

Inkar leksik qrammatik ifadəsi isə hər iki dildə inkar əvəzlilikləri və zərflər tərəfindən həyata keçir.

Müasir ingilis dilində cümləni inkara çevirmək üçün aşağıdakı zərflər də iştirak edir.

Seldom, rarely = not often

Hardly, scarcely, barely = almost not (hardly ever, scarcely ever).

N. A. Kobrina “An English Grammar” kitabında qeyd edir ki, bu zərflər cümlədə işləndikdə :

Some, any və onların törəmələri ilə əvəz edilir;

Sometimes və already – ever və yet - ə çevrilir.

Məsələn: *He hardly ever plays tennis now.*

Onlar ayrı-ayrı suallarda həmişə təsdiq cümlə ilə müşayiət olunur.

She scarcely seems to care, does she?

Müasir ingilis dilinə nisbətən Azərbaycan dilində inkar əvəzlilik və zərflərin işlənmə dairəsi daha geniş və zəngindir.

Ədəbiyyat

- 1) Aybəniz Məhərrəmqızı. “Dil quruculuğunun yeni mərhələsi”. (söz yaradıcılığı). Bakı, 2004.
- 2) Dil vahidlərinin funksional struktur təhlili. BDU nəşriyyatı, Bakı – 1988.

- 3) Amalya Bayramova. "Leksik alınmaların dilin zənginləşdirilməsində rolu". Bakı- 2009.
- 4) T.Ə.Abbasquliyev. "İngilis dilindəki ərəb mənşəli sözlərin leksik tərkibinə dair". Metodika və dilçilik. Bakı-1984.
- 5) K.Qayıbova. "İngilis dilinin qrammatikası". Bakı - 1998
- 6) Fəxrəddin Yadigar. "German dilçiliyinə giriş". Bakı – 2001.
- 7) Nərmin Rəcəbova. "Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri". Bakı -2009.

S.Gasimova

New grammatical meaning formation of word-building suffixes in the english language

Summary

Words can be given extra meaning by prefixes at the beginning or suffixes at the end. In this article you can find the right addition to a word to build up the meaning.

Adding affixes to existing words (the base or root) to form new words is common in academic English. Prefixes are added to the front of the base (*like* → *dislike*), whereas suffixes are added to the end of the base (*active* → *activate*). Prefixes usually do not change the class of the base word, but suffixes usually do change the class of the word.

The most common prefixes used to form new verbs in academic English are: *re-*, *dis-*, *over-*, *un-*, *mis-*, *out-*. The most common suffixes are: *-ise*, *-en*, *-ate*, *-(i)fy*. By far the most common affix in academic English is *-ise*.

The most common prefixes used to form new nouns in academic English are: *co-* and *sub-*. The most common suffixes are: *-tion*, *-ity*, *-er*, *-ness*, *-ism*, *-ment*, *-ant*, *-ship*, *-age*, *-ery*. By far the most common noun affix in academic English is *-tion*.

С.Касумова

Новое грамматическое значение формирования словообразующих суффиксов на английском языке

Резюме

Словам можно придавать дополнительный смысл префиксами в начале или суффиксами в конце. В этой статье вы должны найти правильное дополнение к слову, чтобы создать смысл.

Добавление аффиксов к существующим словам (база или корень) для формирования новых слов является распространенным явлением на академическом английском языке. Префиксы добавляются к передней части базы, тогда как суффиксы добавляются в конец базы. Префиксы обычно не меняют класс базового слова, но суффиксы обычно меняют класс слова.

Наиболее распространенными префиксами, используемыми для формирования новых глаголов на академическом английском языке, являются: повторное, *dis-*, *over-*, *un-*, *mis-*, *out-*. Наиболее распространенными суффиксами являются: *-ise*, *-en*, *-ate*, *-(i) -fy*. Безусловно, наиболее распространенным аффиксом в академическом английском языке является *-ise*.

Наиболее распространенными префиксами, используемыми для создания новых существительных на академическом английском языке, являются: *co-* и *sub-*. Самыми распространенными суффиксами являются: *-tion*, *-ity*, *-er*, *-ness*, *-ism*, *-ment*, *-ant*, *-ship*, *-age*, *-ery*.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

AYNUR BAYRAMLI
ADU
drastic_remedy@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN KONVERSIYADAN FƏRQİ

Açar sözlər: omonim, konversiya, polisemiya, affiks, semantika, nominativ məna.

Key words: homonyms, conversion, polysemy, affix, semantics, nominative meaning

Ключевые слова: омонимы, конверсия, полисемия, аффикс, семантика, номинативное значение.

Məlumdur ki, ingilis dili çoxlu sayda səs kompleksləri ilə zəngindir ki, onlardan hər biri iki nitq hissəsinin (bəzən üç və nadir hallarda dörd) əsasını təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, affiksiz sözəmələgətirmə - geniş polisemiyası olan müstəqil sözyaradıcı mərkəzlərin yaranması yoludur (2,27). Məsələn, *father* – “ata” isminin yeddi leksik mənası var, ondan əmələ gəlmiş *father* - “törətmək”, “ata olmaq” felinin isə üç leksik mənası var (bəzi müəlliflər hesab edir ki, bu fel iki omonimə parçalanıb) (3,24). *Double* felinin doqquz mənası var, amma ondan və ona uyğun sifətdən əmələ gəlmiş ismin isə on mənası var (4,23).

Belə hallar da müşahidə edilir ki, ilkin sözdə leksik mənaların sayı ikiqat konversiya ($n > v > n$) nəticəsində artır. Məsələn, *wire*, *cable* və s. isimlərdə olduğu kimi. Bununla bərabər, belə konversiya edilmiş cütlüklər də var ki, bu cütlükdə törəmə sözün ilkin sözdə rast gəlinməyən tamamilə yeni mənaları ortaya çıxır. Məsələn, *cotton* – pambıq, (pambıq) kağız, kağız parça, pambıq (aşılanmış) və *cotton* – razılaşmaq, yola getmək, sevmək, isnişmək, dostlaşmaq. Amma burada omonimlik yoxdur, belə ki, felin mənaları ilkin söz olan (pambıq, aşılanmış pambıq) / (isnişmək) əşyanın xüsusiyyətləri nəticəsində yaranır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, semantika və mənşələrinə görə yaxın sözlər, həmçinin oxşar kökləri və əksər hallarda daha iki omonimik forması olan sözlər – leksik-qrammatik omonimlər deyillər.

Lakin konversiyaya uğrayan köhnə və yeni sözyaradıcı mərkəzlərin semantik cəhətdən qarşılıqlı zənginləşməsi bəzən omonimiyaya gətirib çıxara bilər. Məsələn, orta əsr ingilis dövründə “yandırmaq”, “qızdırmaq” (günəş tərəfindən) və “qızdırıb qızartmaq” mənasında işlənən *toast* (o vaxt *tosten* şəklində yazılırdı) sözü yaranıb. Bu söz norman-fransız dialektindən keçmişdir (bax: *torrere* – “qurutmaq, yandırmaq, qızartmaq” latın sözünün keçmiş zaman feli sifətindən yaranmış qədim fransız feli – *toster*) (4,54).

Bu fel ingilis dilində *toast* ismini əmələ gətirmişdir ki, bu ismin mənası “qızardılmış çörək dilimi”dir. O dövrdə qızardılmış çörək dilimlərini suya, şəraba və ya başqa içkiyə batırıqdan sonra yeyərdilər (5,23). Daha sonra *toast* ismini məcazi mənada, şərəfinə şərab içilən xanıma aid işlətməyə başladılar. Skit öz əsərində şərəfinə şərab içilən qadının *toast* ismi ilə fiqural şəkildə adlandırılmasını ətraflı şəkildə təsvir etmişdir (9, s.651). Adətən bu cür xanım çox gözəl, ziyafətin “məleykəsi” olardı. (“*He described how very lovely she was... when she was a toast at Northampton*”) (5,34). Görünür, bu adət II Richardın hakimiyyəti dövründən başlayaraq müxtəlif ingilis cəmiyyətlərində istifadə edilirdi və əhalinin başqa təbəqələri də həvəslə bu adətə riayət etməyə başladılar. Tədricən *toast* sözü yeni məna kəsb edərək, şərəfinə şərab içilən hər iki cinsə aid edilməyə başladı. Bir müddət keçdikdən sonra, bu sözlə şərəfinə tost deyilən hadisələri də adlandırmağa başladılar (5,43). İsmi yeni mənaları konversiyaya uğramış feldə də yeni mənalar əmələ gətirdi – içmək, kiminsə sağlığına içmək, kiminsə şərəfinə və ya xatirəsinə tost söyləmək” (5,43). Nəticədə, əsas nominativ mənaların semantik cəhətdən uyğunsuzluğu yaranıb və dildə omonimlər qrupu əmələ gəlib:

<i>toast</i> – ocaqda qızardılmış çörək dilimi	(<i>to</i>) <i>toast</i> – qızmaq, qızartmaq
<i>toast</i> – tost; tost təklif etmək; şərəfinə	(<i>to</i>) <i>toast</i> – kiminsə sağlığına içmək
və ya xatirəsinə tost qaldırılan	və ya tost demək.
şəxs, müəssisə və ya hadisə.	
<i>toaster</i> – çörək qızartmaq üçün maşın;	
<i>toaster</i> – kiminsə və ya nəyinsə şərəfinə	
tost söyləyən şəxs.	

Omonimliyin əmələ gəlməsinə, görünür, o fakt şərait yaratmışdır ki, ismin mənalarından biri (şəraba batırılmış çörək) istifadədən çıxmışdır. Orta əsr ingilis feli olan *toast* sözünün semantik inkişafına bu şəkildə yekun vurmaq olar: $V_1 > N_1 > N_2 > V_2$.

Lakin o faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, konversiya hadisəsi yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesində sonsuz imkanlara malik deyildir və tez-tez belə olur ki, yeni sözlərin köhnə sözlərə nisbətən dəfələrlə az leksik mənaları olur. Məsələn, *take* (n.), *hang* (v. və n.), *foot* (n. və v.), *find* (v., n.), *hand* (n., v.), *go* (v., n.), *finger* (n., v.), *join* (v., n.), *get* (v., n.) və s. İlkin sözlər onlardan törənmiş sözlərə nisbətən daha çox leksik mənalara malikdirlər. Bu, konversiyaya xas olan bir xüsusiyyətdir. Bunu omonimiyanın əmələ gəlmə imkanlarını məhdudlaşdıran bir faktor kimi qəbul etmək lazımdır. Konversiyaya uğramış elə cütlüklər var ki, törəmə söz məna zənginliyinə görə ilkin sözlə bir səviyyədədir (məsələn, *drag* (v. və n.), *just* (a. və adv.), *lodge* (n. və v.), *mind* (n. və v.), *peg* (n. və v.), *touch* (v., n.)) və ya hətta on-

dan üstündür: *Frank* (n.) və *frank* (a.), *love* (v.) və *love* (n.), *wave* (v.) və *wave* (n.).

Lakin konversiyaya uğramış bu cür sözlər arasında elə omonimləşməllərini göstərmək olar ki, onlar yuxarıda təsvir olunmuş (*toast*) üsuldan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Wage isminin yeni ingilis dövründə bu cür mənaları var idi: 1) girov; 2) haqq (zəhmət haqqı); 3) çağırış (döyüşə); *wage* feli – 1) beh vermək; 2) ödəmək (zəhmət haqqını); 3) müharibə aparmaq. Artıq XVIII əsrdə ismin 1 və 3-cü mənaları daha az işlədilməyə başladı və indi o, yalnız “zəhmət haqqı” mənasını verir. Yalnız 3-cü mənayı (müharibə aparmaq) saxlamış feldə isə vəziyyət fərqlidir. Konversiyaya uğramış sözlərin semantik birləşməsinə aid olan bu misalı leksik-qrammatik omonimlər kimi nəzərdən keçirmək olar.

Yuxarıda göstərilmiş misallarda konversiyaya uğramış çoxmənalı sözlər öz əsas formalarında, həmçinin ismin ümumi cəm halında və III şəxsin tək halında uyğun gəlirlər. İngilis dilinə xas olan bu xüsusiyyət konversiya etmiş isim və fellər arasında üstünlük təşkil edir. Bununla bərabər, eyni köklü isim və fellərdə normadan qırağa çıxma hallarına da rast gəlinir. Məsələn, *trust* – “inam, etibar” ismi ilə bir cərgədə *trust* – “etibar etmək” feli də durur. XIX əsrin sonunda bu isim daha bir mənə ilə zənginləşdi – “trest”. Amma felin ona uyğun olan “trestləşmə” forması başqa yazılış formasına malikdir – *trustify*.

Glory isminin bu cür mənaları var: “şöhrət, qələbə, qalibiyyət” və s.; felinin isə: *glory* – “fəxr etmək, təntənəli şəkildə qeyd etmək, şadlanmaq” və s. Amma “şərəfləndirmək, şöhrətləndirmək” mənası başqa cür yazılır: *glorify*.

Industry ismi – “zəhmətsevərlik, çalışqanlıq” və “sənaye” mənalarını verir; birinci mənaya – *industrious* sifəti, ikinci mənaya isə – *industrial* sifəti uyğun gəlir.

Belə bir sual meydana çıxır ki, bu fərqlər ilkin sözlərin mənalarının (“etibar” və “trest”, “şöhrət” və “qələbə”, “zəhmətsevərlik” və “sənaye”) ayrılaraq omonimləşdiyini qəbul etməyə əsas verirmi?

Trestlər çox vaxt belə adlanır: “*Companies on Trust*”, yəni “Etibarlı kompaniyalar”. İsmi ilkin mənası ilə (etibar) əlaqə tamamilə aydın şəkildə görünür. “Şöhrət” və “qələbə” mənaları arasındakı semantik əlaqələr də aydındır. *Industry* sözünün mənaları arasında da bu əlaqələr pozulmayıb – “zəhmətsevərlik, çalışqanlıq, müntəzəm iş və zəhmət, xeyirli işlə məşğuliyyət” və digər mənası – “sənaye, sənaye sahəsi”. Bu iki mənə üçüncü mənə tərəfindən birləşdirilir: “*The creation of wealth by human efforts, the production of goods*” (4,7) – “insan gücü ilə zənginliyin yaradılması, malların istehsalı”. Həmçinin, *industrial* sifətinin mənaları ilə

müqayisəli olaraq: “*of or resulting from industry or productive labour*” (6,76) – “səmərəli əmək və zəhmətsevərliyin nəticəsi”.

Bəzi konversiyalaşmış sözlərdə daha bir xüsusiyyət müşahidə edilir – sözyaradıcı cərgələrin uyğun gəlməməsi zamanı onların həmahəngliyi yalnız lüğət formaları ilə məhdudlaşır. Məsələn, *kind* ismi – “cins, növ” və s. və *kind* sifəti – “mehriban, qayğıkeş” və s.; *long* sifəti – “uzun” və s. və *long* feli – “həsərlə gözləmək, can atmaq, darıxmaq”. Bura *continent* ismini – “kontinent, qitə” və *continent* sifətini – “təmkinli, səbrli” də aid etmək olar.

Demək olar ki, *kind* (n.) və *kind* (a.), *continent* (n.) və *continent* (a.) omo-nimdlər, çünki onların invariant mənasını çıxarmaq olmaz. *Long* (a.) və *long* (v.) paradigmatlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq (*long, longer, longest – long, longs, longed, longing*), onlar konversiyaya uğramış sözlərdir, çünki məna yaxınlığı hələ itməyib: *long* – “asta, darıxdırıcı” və *long* – “darıxmaq”. Bir çox ingilis təkdilli lüğətlərində *continent* (n., a.), *long* (a., v.), *kind* (a., n.) omonim kimi göstərilir (7, 35).

Çox nadir hallarda ismin həddən artıq fərqli mənalарının omonimləşməsinə konversiyalaşmış fel mane olur ki, bu felin yeganə mənası ismin hər iki mənasını əlaqələndirir. Məsələn, *pound* – “funt sterlinq” sözünün artıq neçə əsrlərdir ki, *pound* – “funt” (çəki vahidi) sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, amma ilkin olaraq funt sterlinq doğrudan da bir funt çəkisində gümüş olub. Amma *pound* felinin mənası belədir: *Test the weight of coins by weighing the number that ought to weigh a pound* – sikkələrin çəkisini funt ağırlığında olan rəqəmin çəkisi ilə yoxlamaq. İngilis dilinin izahlı lüğətlərində bu sözlər bir bölmədə yerləşdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov C.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1983, 204 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 səh.
3. Ələkbərov A. Fellərin omonimliyi. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, B., Elm, 1985.
4. Branys E. Homonym Substantive in Neuenglischen. Postberg, 1938.
5. Bridges R. On English Homophones, Oxford, 1950.
6. Тышлер И.С. О структуре, семантике и частотности ОМОНИМОВ, Саратов, 1967.
7. Уткина Е.А. По поводу явления ОМОНИМИИ в английском языке, М., 1960.
8. Фалькович М.М. К вопросу об омонимии и полисемии, 1960.
9. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language, N.Y., 1938

A.Bayramlı

Differentiation Homonyms from Conversion Summary

The article deals with the differentiation between homonyms and conversion. It is said that two or more meanings are associated with the same form - the words are homonyms. Two or more words identical in sound and spelling but different in meaning, distribution and origin are called homonyms. In speech as a rule only one of all the possible values is determined by the context. But the process of coining a new word in a different part of speech and with a different distribution characteristic but without adding any derivative element, it is called conversion.

So that the basic form of the original and the basic form of the derived words are homonyms. It should be mentioned that, the process of conversion does not have unlimited opportunities in the process of word formation and old words have more lexical meanings than the new words that have been made of the old ones. All the differentiations are based on the language material and enlarge the English vocabulary.

A.Байрамлы

Разница между омонимами и конверсией Резюме

В статье упоминается разница между конверсией и омонимами. Там говорится о том, что две или больше значений находятся в одной и той же форме, две или больше слов бывают одинаковыми по звучанию и произношению, но разными по значению.

Такие слова создают омонимию и определяются по тексту.

Но конверсия создаёт новое слово, новую часть речи без какого либо нового морфологического знака. Таким образом, основная форма исходного и производного слова создают омонимию. Надо подчеркнуть что, процесс конверсии не имеет бесконечных возможностей в процессе словообразования, и старые слова имеют множество лексических значений в отличие от новых которые были созданы из старых. Всё это укрепляется на основе языкового материала и обогащает содержание словаря.

Rəyçi:

Əzizə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏLƏMDAR BAYRAMOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
bizimsozqezeti@mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN POEZİYASINDA CƏNUB MÖVZUSU

Açar sözlər:Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan ədəbiyyatı, cənub mövzusu, Araz çayı, Xudafərin körpüsü

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, Azerbaijan literature, "Southern theme", Araz river, Khudaferin bridge

Ключевые слова: Бахтияр Вахабзаде, “Южная тема” Азербайджанская литература, Река Араз, мост Худаферин

Ədəbiyyatımızda XX əsrin 30-cu illərindən təşəkkül tapmağa başlayan cənub mövzusu və bu mövzudan doğan obrazlar milli ədəbiyyatımız üçün xarakterikdir. “Türkmənçay” və “Gülüstan” müqavilələri Vətənimizi ikiye bölsə də şairlərimiz bu ədalətsiz bölünməni yalnız kağız üzərində bölünmə hesab etmişlər. Onların əsərlərində Azərbaycan obrazı tamdır, bölünməzdir və yalnız Bakıdan, Naxçıvandan, Lənkərandan, Qarabağdan deyil, eyni zamanda Təbrizdən, Ərdəbildən də ibarətdir. Şairlərimiz, ədəbiyyatımız bununla Vətənimizin bölünməzliyini poeziyanın uca səsi ilə bəyan edirlər. Bu mövzu zaman keçdikcə özünün ifadə formalarını, obrazlar sistemini formalaşdırmışdır. Yurdumuzu ikiye bölən Araz çayı, Xudafərin körpüsü artıq milli ədəbiyyatımızda öz semantikasına görə bədii obraz səviyyəsinə yüksəlmişdir. Cənub mövzusunda yazılmış şeir və poemalarda bu obrazlar aparıcı xətt təşkil edir. Bu anlayışlar milli ədəbiyyatımızda Azərbaycanı əsrlərdə parçalayan həsrətin metaforasına, simvoluna çevrilmişdir. Artıq Araz çayı bizim üçün sadəcə bir çay deyil, Xudafərin sadəcə bir körpü deyil, onlar həsrətin, ayrılığın metaforasıdır.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri bu mövzuya, bu obrazlara müraciət etmiş, özlərindən sonra yaranan ədəbiyyata istiqamət vermişlər. Bu varislik 50-60-cı illər ədəbiyyatında, 70-80-ci illərdə, eləcə də müstəqillik dövrü poeziyamızda öz əksini tapmışdır. Artıq cənub mövzusu milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz bir qoludur.

Bu mövzunun ədəbiyyatımızda təşəkkül tapmasında və formalaşmasında xalq şairi Səməd Vurğunun mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun poeziyasında bu obrazlara müraciət olduqca uğurludur. Şair “Təbriz gözəlinə” şeirində xalqımızın bu mübarizəsinin onun təbii haqqı olduğunu, Təbrizin üstündə azadlıq bayrağının parlayacağını əminliklə bəyan edir:

Gözlərin dolmasın!.. Dayan bir az da!
Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqqdır...
Azadlıq bayrağı güllü bir yazda

Təbrizin üstündə parlayacaqdır. (12, 255)

Xalq şairi Rəsul Rzanın da bu mövzunun ədəbiyyatımızda təşəkkül tapmasında mühüm rolu vardır. Şairin “Təbrizim mənim” şeirində bu ağrı-acı, həsrət tünd boyalarla təsvir edilir:

Laylası məhzun,
Nəğməsi məhzun.
Həsrəti ömründən uzun.
...Ən gözəl şeirim,
Yanıqlı mahnım.
Mənsizim!
Təbrizim! (2, 64)

Cənub mövzusunun ədəbiyyatımızda formalaşmasında ən mühüm xidmətləri olan şair isə əlbəttə ki, xalq şairi Süleyman Rüstəmdir. O, bu mövzuda yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq sonuna qədər yazmışdır. Şairin bir müddət Təbrizdə yaşaması, o mühiti, orada yaşayan insanların həyat tərzini yaxından müşahidə etməsi də bu mövzuya müraciətini və bu mövzuda yazılan əsərlərinin bitkinliyini, təbiiliyini şərtləndirən əsas amillərdəndir:

Məni üzü Təbriz sarı basdırın,
Qıbləm olsun Arazımın o tayı. (1, 8)

- deyən şair bütün ömrü boyu bu əqidəsinə sadıq qalmış, Təbriz, Araz, Xudafərin onun poeziyasının şah bəndi olmuşdur.

Yaradıcılığını milli ədəbiyyatımızın ənənələri üzərində quran Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında da bu mövzu və bu mövzudan doğan obrazlar geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair bu mövzuya yaradıcılığının ilk dövrlərindən müraciət etmişdir. Bu, onun bir vətəndaş, bir şair kimi

xalqının taleyüklü problemlərinə, ağrı-acılarına biganə qalmamasından irəli gəlir. Şairin hələ 1951-ci ildə qələmə aldığı “Cənublu bacıma” şeiri bu baxımdan xarakterikdir. Şeirdə o, cənublu soydaşlarımızın dərđini, ağrı-acısını öz dərđi, öz ağrısı hesab etdiyini bəyan edir:

Ay kamı qəlbində qıvrılan bacım,
Dərđli nəğmələrin tanışdır mənə.
Dumanlı Təbrizin dumanlarından
Şehmi çilənmişdir kipriklərinə? (3, 61)

Bəxtiyar Vahabzadə cənub mövzusuna, ümumiyyətlə Vətənimizin bölünməsinə ən böyük münasibətini əlbəttə ki, 1959-cu ildə qələmə aldığı “Gülüstan” poemasında bildirmişdir:

İpək yaylığıyla o, asta-asta
Silib eynəyini gözüne taxdı.
Əyilib yavaşca masanın üstə
Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı.

Kağıza həvəslə o qol da atdı,
Dodağı altından gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılıncək. (4, 76)

Amma şairə görə bu müqaviləyə imza atan eynəkli cənabla təsbehli ağa bilmədi ki, bir xalqı yalnız kağız üzərində ikiye bölmək olar. Onun ruhunu, mənəviyyatını, gələnlərini heç zaman bölmək və biri-birindən ayırmaq olmaz. Təbriz də, Bakı da bütöv Azərbaycandır, bir bədən, bir can kimi biri-birinə bağlıdır və bu mənəvi bağlılığı heç bir kağız, heç bir müqavilə, heç bir qoşun poza bilməz:

...Ağalar bilmədi birdir bu torpaq
Təbriz də, Bakı da Azərbaycandır.
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.
Böl, kağız üstündə, böl, gecə-gündüz,
Torpağın üstünə dirəklər də düz,
Gücünü, əzmini tök də meydana,
Qoşundan, silahdan sədd çək hər yana.
Torpağı ikiye bölərsən, ancaq
Çətindir bədəni candan ayırmaq! (4, 81)

Qeyd etdiyimiz ki, cənub mövzusu ədəbiyyatımızda özünün obrazlar sistemini də formalaşdırmışdır. Bu obrazlar arasında Xudafərin obrazı xüsusi yer tutur. Əslində birləşdirmək, qovuşdurmaq missiyası daşımali olan körpü bu əsərlərdə ayrılığın simvolu kimi çıxış edir. Şairə görə dünyada Xudafərindən də böyük, ondan da uzun körpülər var, bu uzun körpüləri keçmək olur, amma Xudafərini illərdir ki, keçə bilmirik:

Körpülər var,
uzunluğu
min çərək,
milyon çərək.
Bir körpü də var ancaq,
Uzunluğu qırx çərək.
Qısa ikən
bu qədər
Uzundur
əslərin
eniş-yoxuşu qədər.
Gedirəm,
qədəm-qədəm
Düz əsr yarımdı ki,
Bu balaca körpünü
Başa vura bilmirəm. (4, 193)

Bəxtiyar Vahabzadənin cənub mövzusunda yazılmış əsərlərində diqqət çəkən məqamlardan biri də şairin cənubda yaşayan şair dostlarına şeirlə yazdığı məktublardır. Şairin bütöv Azərbaycanın böyük söz sənətkarı olan cənublu şair Səhəndə 1968-ci ildə yazdığı şeir bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

...O acı fəryadlar, şirin nəfəslər
Mənim də könlümün ahı, naləsi!
Qardaşım, Təbrizdən gələn bu səslər
Bakının səsidir, Bakının səsi!

...Hanı?
Sormadılar – bəs yarı canın?
Niyə ucaltmırsan üsyan səsin?
Hələ görməmişik, Azərbaycanın
Bir yerdə, biz bütöv xəritəsini... (4, 254)

Onun Səhəndə həsr etdiyi “Vüsəldə hicran” adlı şeirində də eyni ovqatı görürük. Səhəndlə görüşən şair bu görüşü, bu vüsəli əslində hicran hesab edir. Çünki onun üçün ən böyük vüsəl ayrı-ayrı insanların görüşməsi, birləşməsi – özü də müvəqqəti – deyil, ən böyük vüsəl Vətənimizin – özü də birdəfəlik, həmişəlik birləşməsidir:

Məni görən kimi sən hönkürərək
Açdın qollarını...
Qucaqlaşdıq biz.
Bu gün qucaqlaşan qollarımız tək,
Nə vaxt birləşəcək bəs Vətənimiz? (6, 31)

Bəxtiyar Vahabzadə 80-ci illər yaradıcılığında da cənub mövzusunda silsilə şeirlər yazmış, bu şeirlərdə də öz cəsarətli və ədalətli mövqeyini ortaya qoymuşdur. Onun 80-ci illərdə bu mövzuda yazdığı poeziya nümunələri arasında “Cavab” şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şeir əslində milliyyətçə azərbaycanlı olan, amma xalqımızın milli varlığını danan, ona hər cür böhtan atmaqdan çəkinməyən Yəhya Zəkənin bədnam çıxışlarına, məqalələrinə cavab olaraq yazılmışdır. Şair bununla öz millətini dananları, özgə daşını öz millətinə atanları, özgənin əlində oyuncaq olub özünə qənim kəsilənləri, qınayır və lənətləyir:

Özgə qapısına daş atan – azğın,
Sən özgə daşını özünə atdın.
Özgəyə qənimi çox eşitmişik,
Özünə qənimi sənmi yaratdın? (7, 146)

Bəxtiyar Vahabzadənin 1981-ci ildə qələmə aldığı, böyük Azərbaycan şairi Məmmədhüseyn Şəhriyara ünvanlanmış “Eyni yaşdayıq” adlı şeiri şairin cənub mövzusunda yazdığı ən təsirli şeirlərindən biridir. Şeir Bəxtiyar Vahabzadənin özünə ustad hesab etdiyi Şəhriyarla 1981-ci il yanvarın 23-də aralarında olan telefon söhbəti əsnasında yazılmışdır. Şeirdən müəyyən olunur ki, söhbət zamanı ustad Şəhriyar ondan yaşını soruşur və öyrənəndə: sən hələ cavansan, sən o gözəl günləri, Vətənimizin birləşməyini görəcəksən – sözlərini deyir. Bəxtiyar Vahabzadə isə onun bu sözlərinə poeziyanın dili ilə, olduqca təsirli cavab verir. Şair bildirir ki, bizim yaşımız fərqli olsa da dərdimiz eynidir, ikimiz də eyni dərdi daşıyıraq, elə ona görə də biz eyni yaşdayıq. Bu misralar cənub mövzusunun, bu ağrı-acının bədii ifadəsi üçün olduqca uğurlu və təsirlidir:

...Doğrudur, bir deyil bizim yaşıımız,
Ancaq yaşa vurma ötən illəri.
Eyni ağırlarla yaşamışığı biz
Ayrılıq dərđini o vaxtdan bəri.
Dərđimin yaşıdır mənım öz yaşıım,
Biz bir arzudayıq, bir tələşdəyıq.
Sənin göz yaşıındır mənım göz yaşıım,
Dərđımız birdirsə, eyni yaşıdayıq. (7, 37)

Bəxtiyar Vahabzadə cənub mövzusunda yaradıcılığını müstəqillik illərində də davam etdirmişdir. Şairin XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda davam edən milli azadlıq mücadiləimizin liderlərindən olan Mahmudəli Çöhrəqanlının 2001-ci ildə Bakıya gəlişi münasibətilə yazdığı şeir bu baxımdan diqqətəlayıqdır. O, bu şeirində xalqımızın haqq mübarizəsində əvvəl-axır qalib gələcəyini, bu həsrətin buzunun nə zamansa əriyəcəyini inamla bəyan edir.

Vətəndən Vətənə gələn yurddaşıım,
Evinə gəlişin mübarək olsun.
Sevincdən od olan mənım göz yaşıım
Gəldiyin yollarda gül-çiçək olsun.

...Zəng səsi yatanı oyandırılı
Millət öz haqqını dərk edəcəkdir.
Quzeydə alışan zəfər tonqalı
Güneyin buzunu əridəcəkdir. (9, 180)

Ədəbiyyatımızda XX əsrin 30-cu illərindən təşəkkül tapmağa başlayan cənub mövzusu və bu mövzudan doğan obrazlar xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında göründüyü kimi öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Bu əsərlərdə ikiyə bölünən Vətənimiz bütöv, tam kimi verilir, bu tarixi ədalətsizliyin əvvəl-axır aradan qalxacağına inam ifadə olunur. Bəxtiyar Vahabzadə bu mövzuda yazdığı əsərləri ilə poeziyamızın ənənələrinə sadiqliyini ifadə etmiş, eyni zamanda öz üslubu, istedadı ilə bu mövzu və obrazlara yaradıcı şəkildə yanaşmışdır.

Ümumiyyətlə, cənub mövzusu Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında öz inkişafının növbəti və keyfiyyətə yeni mərhələsini yaşamışdır və eyni zamanda ondan sonra yaranan ədəbiyyata istiqamət vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
2. Rza R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
3. Vahabzadə B. Əsərləri. 12 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan, 2001, 544 s.
4. Vahabzadə B. Əsərləri. II cild. Bakı: Azərbaycan, 2002, 576 s.
5. Vahabzadə B. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərbaycan, 2002, 512 s.
6. Vahabzadə B. Əsərləri. IV cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 608 s.
7. Vahabzadə B. Əsərləri. V cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 504 s.
8. Vahabzadə B. Əsərləri. VI cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 776 s.
9. Vahabzadə B. Əsərləri. VII cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 356 s.
10. Vahabzadə B. Əsərləri. VIII cild. Bakı: Azərbaycan, 2005, 848 s.
11. Vahabzadə B. Əsərləri. IX cild. Bakı: Azərbaycan, 2005, 784 s.
12. Vurğun S. Əsərləri: 7 cildə, I c. Bakı: Elm, 1985, 448 s.

A. Bayramov

The "Southern theme" in the Poetry of Bakhtiyar Vahabzadeh

Summary

The theme of our literature, which began to be formed in the 30s of XX century, is characteristic for our national literature. This subject has gradually formed its own image system. Araz River, the Khudaferin Bridge has grown to the level of artistic representation in our national literature according to its semantics.

This subject is widely reflected in Bakhtiyar Vahabzadeh poetry. In these poems, he has shown his courageous position. Bakhtiyar Vahabzadeh continued his creative activity in the years of independence. Bakhtiyar Vahabzadeh's approach to this subject is original. In general, "the Southern Theme" has developed a new stage in its development in the poetry of B. Vahabzade. At the same time these works have given direction to newly created works.

The article contains all such issues.

А.Байрамов

“Южная тема” в поэзии Бахтияра Вахабзаде

Резюме

Данная тема в нашей литературе начала формироваться в 30-х годах XX века, который характеризовал в дальнейшем Азербайджанскую национальную литературу. Эта тема постепенно сформировала свою собственную систему образов. Река Араз, мост Худаферин вырос до уровня художественного представительства в нашей национальной литературе в соответствии с ее семантикой.

Эта тема широко отражена в поэзии Бахтияра Вахабзаде. В этих стихах он показывает свою смелую гражданскую позицию. Бахтияр Вахабзаде успешно продолжил свою творческую деятельность в годы независимости. Автор относился к этому вопросу с большой чувствительностью. В целом “южная тема” развила новый этап в развитии поэзии Б. Вахабзаде. В то же время эти работы дали направление вновь созданным работам.

Статья рассматривает эти произведения в творчестве автора.

Rəyçi: **Şirindil Alışanlı**
filologiya elmləri doktoru, professor

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com**

MƏHƏMMƏD İQBAL PAKİSTAN ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Açar sözlər: M.İqbal, urdu ədəbiyyatı, Şərq, Qərb, islam

Ключевые слова: М.Игбал, Урдуская литература, восток, запад, ислам

Keywords: M. Iqbal, Urdu Literature, East, West, Islam

Giriş. Yaradıcılığı və dünyagörüşü üç mühüm düşüncə sistemi – İslam, hind və Qərb əsasında formalaşan Məhəmməd İqbal urdu ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. İslam düşüncəsi və təsəvvüf fəlsəfi təlimini dərinlən öyrənməsi və həmin təməl üzərində Qərb fikir sitemini mənimsəməsi M.İqbalın yaradıcılığında Şərq və Qərb dini-fəlsəfi dünyadərkinə sintezləşdirməyə şərait yaratmışdır. Təsəvvüfə xüsusi meyl edən ədibin böyük türk sufi mütəfəkkiri və şairi Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığından bəhrələndiyini və ilham aldığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. “... Mevlana Cəlaləddin Ruminin əsərləri ona dərinlən təsir göstərmişdir. Hətta bu təsir iki şəxsiyyəti mürşid-mürid əlaqəsinə qədər gətirib çıxarmışdır” (1, s. 10).

M.İqbal şair, filosof, vəkil və müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Maarifçi və islahatçı olan M.İqbal, eyni zamanda, siyasi fəallığı ilə seçilmiş, Hindistanın şimal-qərbində hind müsəlmanlarının dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmışdır.

M.İqbalın düşüncələrinin əsasında kamil insan ideyası dayanır. Mütəfəkkir şair islam cəmiyyəti, eləcə də, bütün dünyada insan mənliliyini mərkəzi qüvvə kimi qəbul etmiş, yaradıcı və mənəvi münasibətləri insan toplumunun problemlərinin həllində vacib əmil kimi qiymətləndirmişdir. M.İqbalın Şərq və Qərb ictimai və fəlsəfi fikrindən əxz etdiyi məsələlər də bu əhəmiyyətli məsələyə istiqamətləndirilmişdir.

M.İqbal islam dininin mövqeyindən çıxış edir, eyni zamanda, onun müasir dünyadakı rolunu düzgün mövqedən dəyərləndirirdi: “Dostum, mən müsəlmanam, Tövhid sahibiyəm. Bu həqiqətə əvvəldən inanmışam. Var olan hər şeyin nəbzində həyat əlaməti bundadır. Və müsəlmanın təsəvvürü bundan güc alır” (2, s.78.)

Həyatı və dövrü. M.İqbal 1877-ci ildə bugünkü Pakistanın Pəncəb əyalətinin şimal-qərbində yerləşən Siyalkut qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. “İqbalın babaları XVII əsrdə islam dinini qəbul edən orta səviyyəli kəşmirli

brahman bir ailədən gəlməkdədir. Atası Kəşmirdən Siyalkuta köç edərək ticarətlə məşğul olmuşdur” (3, s.17).

Gələcək ədibin ailədə altı uşaq böyüdən valideynləri sonuncu övladları olan Məhəmmədin həmin dövrün şərtləri daxilində təhsil almasına cəhd göstərmiş, bu yolda oğlu üçün böyük səy göstərən anası İmam Bibi 1914-cü ildə vəfat etsə də, 90 yaşına qədər ömür sürən atası Nur Məhəmməd oğlunun islam dini ənənələrinə uyğun şəkildə yetişdirmişdir.

Məhəmməd yalnız dini dərslər almamış, uşaq yaşlarından atası oğlunun, eyni zamanda, ingilis məktəbində də təhsil almasına şərait yaratmış, bu da onun dünyəvi elmləri öyrənməsində əhəmiyyətli olmuşdur. Gənc İqbal sonra ingilis dilində təhsil verən Şotlandiya Missioner Liseyində təhsil almış, 1893-cü ildə buradan məzun olduqdan sonra həmin məktəbin yüksək pilləsində davam etmişdir. “Bu dövrdə Mevlanə Mir Həsəndən ərəb və fars dilləri dərsləri almışdır. Mir Həsən İqbalın şeir yazmaq istedadını hiss edərək onu şeir yazmağa yönləndirmişdir. İqbal şeir yazmağa bu yaşda başlamışdır” (3, 17).

M.İqbal təhsilini davam etdirmək üçün 1895-ci ildə Lahor şəhərinə köçmüş və burada Government College - Dövlət Kollecinə təhsil almışdır. 1899-cu ildə magistr pilləsini müvəffəqiyyətlə başa vuran İqbal Oriental College – Şərq Kollecinə əvvəlcə ərəb, sonra isə, eyni zamanda, fəlsəfə dərslərini tədris etmişdir.

Təhsil və tədris sahəsindəki uğurları M.İqbalı 1899-cu ildə Lahor şəhərində olan məşhur Şərq Yüksək Məktəbində ərəb dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamasına gətirib çıxarmışdır. Bir qədər sonra isə İslamiyyə Yüksək Məktəbində ingilis dili və fəlsəfə müəllim kimi işə başlamışdır.

M.İqbalın dərs və tədris prosesindəki uğurlu fəaliyyəti onun Avropada təhsilini davam etdirmək arzusunu reallaşdırmağa şərait yaratmışdır. Xüsusilə də, müəllimi professor Tomas Arnoldun tövsiyyəsi bu sahədə ona böyük mənəvi güc vermişdir. Dövlət Kollecinə çalışan professor Tomas Arnold dövrünün tanınmış şərqşünaslarından biri olmuş, gənc İqbalın istedadını hər zaman yüksək qiymətləndirmişdir. 1905-ci ildə Avropaya gələn İqbal Böyük Britaniyanın Kembric Universiteti nəzdindəki Trinity Collecde hüquq təhsilini tamamlamışdır. “1905-1907-ci illər arasında hüquq dərsləri almış, bu dövrdə, eyni zamanda, fəlsəfə dərslərini də inkişaf etdirmişdir” (1, s. 19). Müəllif M.İqbalın Qərb şərqşünasları, filosofları, eləcə də, F.Nitsşenin təlimi ilə tanış olduğunu qeyd etmişdir.

Elmi fəaliyyətini davam etdirən M.İqbal 1907-ci ildə Almaniyaya getmiş, Münhendə “The Development of Metaphysics in Persia” – “Fars metafizikasının inkişafı” adlı doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir. “Bir müddət sonra İngiltərəyə dönən İqbal 1908-ci ildə Londonda Siyasi Elmlər fakültəsində vəkillik diplomunu da almışdır” (4, s.21).

Təhsil aldığı dövrlərdə M.İqbal urdu dilində şeirlər də yazmış və tanınmağa başlamış, “Nale-i Yetim” adlı şeirini yazaraq “Encümen-i Himayet-i İslâm” toplantılarından birində dinləyicilər qarşısında çıxış etmişdir.

Yüksək təhsil ilə vətəninə dönən M.İqbal böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur. Bir müddət Lahor Dövlət Kollecinə çalışmışdır. İki il yarım kollecdə çalışdıqdan sonra tutduğu vəzifədən istefa verməsini İqbal maraqlı şəkildə ifadə etmişdir. “İstefa səbəbini soruşanlara rəsmi vəzifədə işlədiyi müddətcə görüşlərini olduğu kimi ifadə edə bilməməsinin narahatlığını yaşadığı üçün istefa verdiyini söyləmişdir” (4, s. 22). Göründüyü kimi, şair həqiqətləri ifadə etmək, ölkəsinə faydalı olmaq mövqeyində dayanmışdır. M.İqbalın fikirlərinin əsasında ölkəsindəki müsəlmanların problemlərini həll etmək, onların sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və elmi-mədəni inkişafına nail olmaq dayanırdı. Şair 1911-ci ildə qələmə aldığı “Şikva” adlı şeirində də müsəlmanların dərdlərindən bəhs edir, onların fəryadlarını ifadə edirdi.

M.İqbalın nüfuzu ölkəsi sərhəddində qalmamış, o tezliklə Avropa elmi və ədəbi mühitində də tanınmağa başlamışdır. 1915-ci ildə farsca və Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinin tərzində, eyni vəzində yazılmış “Esrar-i Hoda” əsərinin müəllimi və eyni zamanda, dostu Nikols tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilməsi ilə İqbal Avropada bir şair kimi də tanınmışdır. Şairin bir neçə il sonra yayınladığı “Rumuz-i Bihodi” əsəri də sözügedən nəzm əsərinin davamı kimi yazılmışdır.

1922-ci ildə məşhurluğu ilə sərhədləri aşaraq Orta Şərq və Avropada tanınan M.İqbal ingilis hökuməti tərəfindən “Ser” adı almışdır (4, s. 33). Müəllimləri və ustadlarına çox hörmətlə yanaşan M.İqbal “yalnız müəllimi Mir Həsənə “Şəmsül-Üləma” ünvanı verilməsi şərti ilə öz ünvanını qəbul etmişdir” (1, s. 21).

M.İqbal geniş fəaliyyət sahəsinə məxsus olan şəxsiyyətlərdən idi. O yalnız ədəbi-fəlsəfi deyil, ictimai-siyasi görüşləri və fəaliyyətində də islam dininin mövqeyindən çıxış etmiş, müsəlman xalqlarının və öz ölkəsindəki müsəlmanların inkişafı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır. 1924-cü ildə İslamı Qoruma Dərnəyinin rəhbəri olan Məhəmməd İqbal daha sonra, 1926-cı ildə yaxın dostlarının ısrarı ilə Pəncəb Qanunvericilik Məclisi üzvlüyünə seçilmişdir.

20-ci illərin sonuna doğru M.İqbal siyasi fəaliyyətinə başlamışdır. Özünü siyasətçi hesab etməyən, sevgi və vətənə olan duyğularının onu siyasət meydanına gətirdiyini düşünən İqbal hind müsəlmanlarının siyasi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, Hindistan orta əsrlərdə müxtəlif Avropa dövlətlərinin müstəmləkə uğrunda mübarizə meydanına çevrilmişdir. XX

əsrin əvvəlləri üçün isə Hind yarımadasının yarısından çoxu ingilislərin hakimiyyəti altında idi. “1901-ci ilin məlumatlarına görə, ingilis Hindistanı Hind yarmadasının 61,5%-ni əhatə edirdi. Hindistanın yerdə qalan 38,5%-də isə qarışıq olaraq bütün Hind yarmadasına yayılmış 601 yerli dövlət var idi” (5, s. 54-55).

İngilislərin Hindistandakı siyasi fəaliyyətinin bir istiqaməti də təhsil sahəsində idi. Məmur və katib yetişdirməyə yönəlmiş bu təhsil siyasəti cəmiyyətin yalnız kişilərini əhatə edirdi. İngilis müstəmləkəsinə qarşı narazılıq bir çox istiqamətdən güclənirdi. İngilis missionerləri təhsil verdikləri tələbələrə özləri üçün məmur və katib kimi yetişdirməyə çalışsalar da, təhsil almış, lakin işsiz qalan bir zümrə formalaşmışdır ki, onların etirazları getdikcə artmağa başlamışdır. Digər tərəfdən hind kastlarının ləğvinə yönəlmiş siyasət yerli insanlar arasında ənənələrə vurulan zərbə kimi qəbul olunaraq etiraza səbəb olurdu. Yoxsulluğun artması, Hindistanın zənginliyinin ingilis müstəmləkəçiləri tərəfindən daşınması da siyasi etirazlara gətirib çıxaran səbəblər arasında idi. Buna görə də hələ 1857-ci ildə hindli və müsəlmanların birləşməsindən ibarət üsyan baş tutsa da, ingilislər tərəfindən amansızcasına yatırıldı. Üsyanın yatırılmasına baxmayaraq, ingilislər bir sıra islahatlar keçirməyə məcbur oldular. Hindlilərin qanunvericilik, cəmiyyət və təhsil həyatında iştirakının daha çox təmin olunmasına yönəlmiş yeni islahatlar hindlilərdən fərqli olaraq, ölkənin müsəlman əhalisini qane etmir və onların müqavimətinə səbəb olurdu. Bu vəziyyət XX əsrin ilk onilliklərində də davam edirdi və M.İqbal belə bir şəraitdə ictimai və siyasi həyata daxil olmuşdur.

1920-ci illərdə M.İqbal siyasi liderlərdən biri kimi çıxış edirdi. İslam dünyasında XIX əsrdən etibarən başlayan, müstəmləkəçilərə qarşı maarifçi, reformist, milli və dini hərəkatın davamçılarından olan M.İqbalın bu sahədə mühüm rolu olmuşdur. Cəmaləddin Əfqani ilə başlayan anti-imperialist fəaliyyət S.Əhməd Xan, S.Əmir Ali, Tunuslu Xeyrəddin Paşa, Əli Paşa Mübarək, S.Əbdülrəhman əl-Kəvakibi, Muhammed Əbdüh, Rəşid Rza, Hıfni Nasif, Mevdudi, M.İqbal və digər filosofların düşüncələri ilə davam edirdi.

M.İqbal ədəbi-fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşləri və fəaliyyəti ilə öz sələflərinin yolunu davam etdirmiş, müsəlman Şərq dünyasında nüfuz və təsirə malik olmuşdur. O müsəlmanların azadlığı və mənəvi inkişafına daim inanmışdır. “İqbalın bu qüvvətli inancı və siyasi düşüncələri yalnız müstəmləkə vəziyyətində olan Hindistan torpaqlarında müstəqil bir Pakistan Dövlətinin qurulması ilə qalmamış, bu düşüncələrinin təsiri islam dünyasında müstəmləkə və ya işğaldan qurtulmağa çalışan müsəlman dövlətlərinə də təsir göstərmişdir (1, s. 8).

M.İqbal 1928-ci ildə Allahabadda Hindistan Birliyi Qurultayına başçılıq etmiş və buradakı tarixi çıxışında “İki millət” tezisini səsləndirmişdir. 1931-ci

ildə bir sıra ərəb ölkələrinə səyahət etmiş, Məkkə və Mədinədə olmuşdur. M.İqbal Avropa ölkələri ilə əlaqələrini də davam etdirərək, 1934-cü ildə səhətində yaranan problemlərə qədər Paris və Madrid universitetlərində konfranslar vermişdir.

Görkəmli mütəfəkkir ədib və ictimai-siyasi xadim olan M.İqbal 1938-ci ildə vəfat etmişdir.

Yaradıcılıq yolu. M.İqbal əsərlərini urdu, fars və ingilis dillərində yazmışdır. “Dr. Məhəmməd İqbal pəncəbi olan ana dilindən başqa ingilis və almanca da bilirdi. Eyni zamanda, ərəb, fars və urdu dilini istifadə etmək qabiliyyəti olan İqbalın elmi və ədəbi əsərlərində işlətdiyi dil urdu, fars və ingilis dili idi. Ümumiyyətlə, bəzi dərin fikirli yazı və mənzumələrində farsca və urdu dilindən istifadə edirdisə, fəlsəfi fikirlərini ehtiva edən yazı və məqalələrində urdu və ingilis dillərini tərcih etmişdir” (1, s. 26).

Qeyd olunduğu kimi, M.İqbalın urdu və fars dilində yazdığı əsərləri, əsasən, mənzum əsərlərdən ibarətdir. Bunlarla yanaşı, filosof ədibin tərtib etdiyi əsərlər, kitablar da mövcuddur.

M.İqbalın əsərlərini dil baxımından belə qruplaşdırma bilərik:

Urdu dilində mənzum əsərləri: “Bang-i Dera” (Karvanın çağırısı), “Bab-ı Cibril” (Cəbrailin qanadı), “Darb-ı Kelim” (Hz. Musanın zərbəsi), “İlmü’l İktisat” (İqtisad elmi), “Gülşen-i Râzı Cedid”, “Bendeği-name”.

Fars dilində əsərləri: “Esrar-ı Hodi” (Mənliyin sirləri), “Rumuz-u Bihudi” (Mənsizliyin və ya özündən keçməyin sirrləri), “Peyam-ı Maşrik” (Şərqdən xəbər), “Zebur-ı Acem” (İran ilahiləri), “Cavidname”, “Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvam-ı Şark” (Nə etməli, ey Şərq millətləri!), “Misafir” (Yolcu), “Armağan-ı Hicaz” (Hicaz ərməğanı).

İngilis dilində əsərləri: “The Development of Metaphysics in Persia” (İranda metafizikanın inkişafı), “Six Lectures on the Reconstruction of Religious Thought in İslam” (İslamda dini düşüncənin yenidən təşəkkülünə aid altı konfrans).

Tərtib etdiyi əsərlər: “Letters of Iqbal to Cinnah” (İqbalın Cinnaha məktubları, Lahor, 1943), “Iqbal’s Letters of Atiyya Begum” (İqbalın Atiyya Bəgümə məktubları, Bombey, 1947), “Şad-e Iqbal”, “Guft ar-ı Iqbal” (İqbalın söhbətləri), “Stray Reflection” (Fərqli yansımalar), “Speechs, Writings and Statements of Iqbal” (İqbalın çıxışları, yazıları və şərhləri).

M.İqbalın dünyagörüşü və yaradıcılığının əsasında islam düşüncəsi dayanır. “İqbal XX əsr dünyasında islam düşüncəsinin bir təmsilçisi olaraq qarşımıza çıxmaqdadır” (1, s.7). Tədqiqatçıya görə, M.İqbal artıq 1911-ci ildən sonar islam şairi kimi tanınmağa başlayır (1, 26). Bununla yanaşı, M.İqbalın nəsr və nəzmlə yazılmış əsərlərində müxtəlif məsələlərə də toxunulmuşdur.

M.İqbal fəlsəfi məqalələrini, əsasən, urdu və ingilis dillərində yazmışdır. Nəsrə yazdığı ilk əsəri “İlmü’l İktisat” (İqtisad elmi) adlanır. Əsər iqtisadiyyat elminə həsr olunmuş və urdu dilində yazılmışdır. İlk nəşri 1903-cü ilə aid olan əsərin yazılmasında Tomas Arnoldun təsiri və təşviqinin olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur (1, 27).

“İranda metafizikanın inkişafı” (The Development Of Metaphysics In Persia) əsəri, qeyd olunduğu kimi, M.İqbalın doktorluq dissertasiyasıdır və Almaniyada Munhen Universitetində müdafiə olunmuşdur. İngilis dilində yazılmış tədqiqat işi 1908-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir. Əsər urdu dilinə tərcümə olunaraq 1936-cı ildə Lahorda, fars dilinə tərcüməsi isə 1944-cü ildə Tehrandə çap olunmuşdur. “1971-ci ildə M.M.Şərif tərəfindən türkcəyə tərcümə edilərək İstanbulda nəşr olunmuşdur (6, 27) Bu tədqiqatda panteizm, İran fəlsəfəsinin inkişafı məsələləri araşdırılmışdır.

M.İqbalın Madras, Heydərabad və Aligarh universitetlərində 1928-ci ilin sonu 1929-cu ilin əvvəllərində ingilis dilində verdiyi konfransların məruzələrindən ibarət “İslamda dini düşüncənin yenidən doğuşu” əsəri (Six Lectures On The Reconstruclion Of Religios Thought İn İslâm) ilk dəfə 1930-cu ildə Lahorda çap olunmuşdur. Bu topluya “Elmi və dini təcrübə”, “Dini təcrübə vəhylərinin fəlsəfi ölçüsü”, “Allah qavramı və ibadətin anlamı”, “İnsanın mənliyi, hürriyyəti və ölməzliyi”, İslam mədəniyyətinin ruhu və canlılığı”, “İslam bünyəsində hərəkət prinsipi”, “Din mümkünəldəndirmir?” kimi yeddi konfransın məruzələri daxildir. “İslamda dini düşüncənin yenidən doğuşu” adlı bu əsərin əhəmiyyəti İqbalın həyat fəlsəfəsi və dünyagörüşü haqqında digər bütün nəsr əsərlərindən daha aktual və böyük əks-səda oyandıran bir xüsusiyyət daşımasıdır. Adıkeçən əsər öncə urdu dilinə, daha sonra fransız, benqal, ərəb və farscaya tərcümə edilmişdir. Türkcə tərcüməsi isə ilk dəfə 1964-cü ildə Sofi Huri tərəfindən edilərək İstanbulda nəşr olunmuşdur. Bir başqa tərcüməsi də Ahmet Asrar tərəfindən edilərək 1984-cü ildə İstanbulda çap olunmuşdur (1, s. 30).

M.İqbalın yaradıcılığında mənzum əsərləri mühüm yer tutur.

“Mənliyin sirrləri” (Esrar-ı Hodi) adlanan mənzum əsəri fars dilində yazılaraq 1915-ci ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, əsər məşhur türk mütəfəkkir şairi Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si tərzində qələmə alınmışdır. Əsər 1920-ci ildə R.A.Nikolson tərəfindən “The Secrets of The Self” adı ilə indilis dilinə tərcümə edilmişdir. Mənzumə, eyni zamanda, urdu, peştu, sind, ərəb və türk dillərinə də tərcümə olunmuşdur.

M.İqbalın “Rumuz-i Bihodi” adlı əsəri “Əsrari-Hodi”nin ikinci bölümü kimi 1918-ci ildə Lahorda nəşr olunmuş və “Əsrari-Hodi”yə ikinci cild kimi daxil olmuşdur. Sonralar bu əsərlər bir neçə dəfə birlikdə təkrar nəşr olunmuşdur. Əsərdə insanların cəmiyyətdəki vəzifəsi, fərd və cəmiyyət münasibətləri, ictimai ego məsələləri şərh olunmuşdur.

“Peyam-i Maşrik” – “Şərqdən xəbər” əsəri ilk dəfə 1923-cü ildə Lahorda nəşr edilmişdir. Buradakı əsərlər, əsasən, fars dilində yazılmışdır, eyni zamanda, bir necə urdu dilində olan əsər də topluda yer almışdır. Bu əsərlər mütəfəkkir şairin dünyagörüşündəki yeni mərhələni ifadə etməkdədir. M.İqbalın Avropadan qayıtdıqdan sonrakı dövrdə fikirlərində yaranmış yeni təmayüllər sözügedən kitabda toplanmış əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

M.İqbalın maraqlı əsərlərindən biri də “Peyam-i Məşrik” əsəridir. Əsər məşhur alman şairi Y.V.Götenin “Şərq-Qərb divanı” (1818) əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Şərq ədib və filosoflarının yaradıcılığında Şərq-Qərb problemi mühüm yer tutur, görkəmli şəxsiyyətlər iki böyük dünya və sivilizasiya arasındakı fərqli cəhətləri, problemləri, barışıq yollarını, kəşifən və kəşifməyən məqamları şərh etməyə çalışırdılar. Xüsusilə də, Qərbin madiyatçılıq, Şərqin isə mənəviyyat məsələlərinə üstünlük verməsi Şərq-Qərb probleminin şərhində önəmli yer tuturdu. Sözügedən əsərində M.İqbal Qərbin ifrat maddiyatçılığının eşq və həyacan kimi həqiqi hisslərdən məhrum olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Filosof ədibə görə, Qərbin elmi ilahi məsələlərdən ayırması onun problemlərindən biridir.

Sözügedən əsər alman, fransız, macar, ərəb və türk dillərinə tərcümə olunmuşdur.

M.İqbalın urdu dilində ilk şeirlər kitabı “Bang-ı Dera” – “Karvanın çağırışı” adlanır. Kitab 1927-ci ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Əsərin 32 dəfə təkrar çap edilməsi onun cəmiyyətdə, xalq arasında doğurduğu əks-səda ilə bağlıdır. Bu kitabda toplanmış şeirlərdə M.İqbal müsəlman və hind cəmiyyətinə müraciət edir, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə ruhu aşılrayır, maddi, mənəvi inkişafa yönəlmək əzmi və arzusu ifadə edilir. Kitab, eyni zamanda, peştu, ingilis, ərəb, türk və benqal dillərinə də tərcümə edilmişdir.

M.İqbalın “Zebur-i Acem” – “İran ilahiləri” adlı əsəri fars dilində yazılaraq 1927-ci ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Əsər 56 və 75 parçadan ibarət iki bölmə şəklində qurulmuşdur. Bu kitabdakı əsərlər qəzəl janrında yazılmışdır. Əsərlərin əsas ideyası ilahi eşqin işığında oyanmaq və həqiqətləri dərk etməkdir.

M.İqbalın islam dininin həqiqi sifətlərindən uzaqlaşaraq müxtəlif məzhəblərə uyan müsəlmanlara çağırışı həmin kitaba daxil olan şeirlərdə aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Şairə görə, müsəlmanların əzmlə mübarizə aparmaları, maddi və mənəvi inkişafa nail olmaları onları həqiqi islam mədəniyyətinə gətirib çıxaracaqdır. Kitabın ən önəmli cəhətlərindən biri XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə yazdığı cavabdır. M.İqbal bu bölümü “Yeni Gülşəni-raz” adlandırmış, burada Allah, insan və yaradılış məsələləri şərh olunmuşdur.

“Zebur-i Acem” əsəri də bir çox dillərə - ingilis, italyan, peştü, türk dillərinə tərcümə edilmişdir.

M.İqbalın “Cavidnamə” əsəri fars dilində yazılmış və ədibin ən böyük məsnəvi kitabıdır. 1932-ci ildə Lahorda nəşr olunmuş kitab məşhur italyan şairi Dantenin ilahi komediyasına nəzirə kimi yazılmışdır. Məsnəvi M.İqbalın yaradıcılığında çox əhəmiyyətli yer tutur, burada mütəfəkkir şair Şərq və Qərb düşüncələrini də əsas alaraq kamil insanı dəyərləndirmişdir. Əsərdə həm Mövlanə, həm də Dantenin təsirinin hiss olunması bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. İnsan və Yaradan, ilahi qanunauyğunluq, ruhun Allahına can atması kimi M.İqbalın fəlsəfəsinə xas cəhətlər əsərdə öz əksini tapmışdır. “Cavidnamə” əsəri klassik Şərq məsnəviləri tərzində yazılmışdır.

Əsər alman, fransız, italyan, peştü, sind və türk dillərinə tərcümə olunmuşdur.

M.İqbalın “Bal-i Cibril” – “Cəbrailin qanadı” əsəri də şairin önəmli əsərlərindən biridir. Kitab 1935-ci ildə Lahor şəhərində nəşr olunmuşdur. Bu əsərində də M.İqbal ölkəsindəki müsəlman əhalinin problemlərindən çıxış edərək onları, eləcə də, bütün Avropa müsəlmanlarını haqlarına sahib çıxmağa çağırır. Əsər şairin urdu dilində qələmə alınmış ən əhəmiyyətli kitablarından biridir.

Məlumdur ki, M.İqbal İspaniyaya səyahəti zamanı məşhur Kurtuba camisini də ziyarət etmiş və çox təsirlənmişdir. Həmin hadisə münasibəti ilə və caminin şairdə doğurduğu duyğuları qələmə alan şeiri də “Cəbrailin qanadı” kitabında yer almışdır. Kitab peştü və türk dillərinə də tərcümə olunmuşdur.

“Pes Çi Fayed Kerd Ey Akvam-ı Şark” – “Nə etməli, ey Şərq millətləri” kitabı da M.İqbalın yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur və ilk dəfə 1936-cı ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə M.İqbal ictimai-siyasi görüşlərini ifadə etmişdir. Əsərin mühüm cəhətlərindən biri artıq müsəlman dünyasında inkişaf meyillərinin, xalqın qəflət yuxusundan oyanmasının sevincini ehtiva etməsidir.

Məlum olduğu kimi, M.İqbal bir sıra Şərq və Qərb ölkələrinə səyahət etmişdir. Belə səyahətlərdən biri də 1933-cü ildə reallaşmış əfqan kralı Nadir Şahın dəvəti ilə Əfqanıstan səfəri idi. M.İqbalın “Musafir” əsəri də həmin səfər təssüratından doğmuşdur. Urdu dilində yazılmış bu əsər 1936-cı ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Burada Əfqanıstanın tarixi məkanları ilə bağlı səfər xatirələri öz əksini tapmışdır.

M.İqbalın “Darb-ı Kelim” – “Musa vuruşu” əsəri də 1936-cı ildə Lahorda nəşr olunmuş farsdilli əsəridir. “Əsərin ehtiva etdiyi mövzuları bu şəkildə qruplaşdırıla bilərik: 1) Tövhid inamı və bu inamın insanın mənliliyinin yüksəldilməsindəki rolu. 2) Müsəlmanlar elmlə təchiz olunmalıdırlar. Lakin bu elmi ilahi eşqlə yönləndirilməlidirlər. 3) Allahla bağlı olan müsəlmanların

qədəri öz əlindədir. Millətlərin tarixi isbat edir ki, ümumiyyətlə qədər insanların çalışmalarına və səylərinə tabedir. 4) Öyrənməyin və öyrətmənin məqsədi mənliyin yüksəldilməsidir. Avropanı kor-koranə təqlid edilməsi deyil. 5) Cəmiyyətdə qadının yeri öncə “analıqdır”. Nəsilləri yetişdirən və istiqamət verən qadındır. Qadın daima iffət və şərəfini qorumalıdır. 6) Sənət cəmiyyət üçündür. Cəmiyyətin yüksəlməsi və mənliyin təşəkkülü üçün sənət yolgöstərici olmalıdır” (15).

Əsər fars dilinə tərcümə edilmiş, eyni zamanda, bəzi hissələri ingilis dilinə də çevrilmişdir.

“Armağan-ı Hicaz” - “Hicaz ərməğanı” əsəri isə M.İqbalın Hicaza getmək arzularını ifadə edən bir kitab olaraq 1938-ci ildə mütəfəkkir ədibin ölümündən sonra Lahorda nəşr olunmuşdur. Fars dilində yazılmış əsər urdu və sind dillərinə də tərcümə edilmişdir. Əsər qısaltmalar şəklində türk dilinə də tərcümə edilmişdir.

Pakistanda M.İqbalın yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı işlər hər zaman davam edir. Bu məqsədlə 1950-ci ildə “Bezm-i İqbal”, 1960-cı ildə isə “İqbal Akademiyası” qurulmuşdur. Müasir dövrümüzdə Pakistanda bir çox universitetlərdə İqbal İnstitutu fəaliyyət göstərməkdədir.

M.İqbalın əsərlərinin nəşri sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər İqbalın ingilis və urdu dilində yazılmış 1600-dən çox məktubundan ibarət antologiyası nəşr olunmuşdur.

Ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşü. M.İqbalın yaradıcılığının və dünyagörüşünün əsasında kamil insan ideyası dayanır. Mütəfəkkir şairə görə kamil insan səviyyəsinə yüksələn yaradıcı şəxsiyyətlər insanlara həqiqətin yolunu göstərirlər: “Şairliyin kəmalı aydın, açıq söz söyləməkdir. Sirlərə vəqif olan ariflər yalnız rəmz və eyhamla danışarlar. Sabahlara qədər fəryad, yüzlərlə bəlalı sabah, yüzlərcə atəşli ah! Nəticəsi bir gözəl şeir”(7, s. 114-115).

Kamil insan və Yaradan arasındakı əlaqələr, Allahın insandakı təcəllisi M.İqbalın kamil insan konsepsiyasında ön plandadır. Özünü dərk etməklə qəflət pərdəsini qaldıran insanlar ilahi yaradılışın mahiyyətini də dərk edirlər: “Kimi arayırsan? Çünki o bütün zühuruyla meydanda, sən örtük altında gizlisen. Onu ararsan özündən başqasını görə bilməzsən, özünü ararsan ondan başqasını tapa bilməzsən (8, s. 51).

Gözündən pərdəni qaldıran insanın yeganə yolu Eşqi-Mütləqə qovuşmaqdır, şairə görə, atəşi sönən eşq Kəbədə doğulub bütخانədə ölür (12, s. 50).

“İslamda dini düşüncənin yenidən doğuşu” əsərində M.İqbal insanın Allahın yaratdığı bütün varlıqlar içərisində yaradıcı həyata şüuru bir şəkildə daxil olmağa layiq və qadir olan yeganə varlıq kimi qiymətləndirir və insanı yaradıcı ilahi gücün qəlbində yer tutduğunu söyləyir (10, s. 103).

“Cavidnamə” əsərində şair yaradıcı insanları belə dəyərləndirir: “Qalib, yaradıcı, bacarıqlı və təsir gücünə malikdir. Torpaqdandır, lakin nurlu varlıqların təbiəti ilə, quldur, lakin Mevlanənin sifətiylə. Onun qəlbi hər iki aləmdən ehtiyacsızdır; ümidləri az, qayələri böyükdür. Onun adətləri ürəkaçan, onun gözü sehrbaz, danışığında mülayim, arayışda atəşli, təmiz qəlbli və munsifdir” (11, s. 35).

Məlumdur ki, təsəvvüf və islama söykənən Şərq fəlsəfi poeziyasında ölüm yenidən doğuşa bir vasitə kimi dəyərləndirilir. Fani dünyanın buxovlarından xilas olaraq kamillik yolu tutmuş insanlar üçün ölüm həqiqətin üzərindəki pərdəni qaldırmaq, ilahi başlanğıca qovuşmaq anlamında dərk olunur. Bu düşüncələri davam etdirən M.İqbal fani və gerçək dünyaya doğulmağı çox mənalı və obrazlı şəkildə müqayisə edir, ikisi arasındakı fərqi diqqətə çatdırır: “Sən ey yaxşı adam, doğulmaq yolundan bu dörd cəhətli dünyaya gəldin. Yenə doğulmaq sifətiylə bayıra çıxıb bilərsən, bəndləri qıra bilərsən! Bu ikinci doğuş su və torpaqdan deyil, onu sahib dil olan bilir! O doğum məcburidir, bu öz ixtiyarına görə; o pərdələrdə gizlidir, bu aşikardır. O doğum ağlamaqla olur, bu gülməklə, yəni o arayandır, bu bulan. O kainatda mövcuddur və seyr etməkdədir, bu tamamilə cəhətlərdən bayırda dolaşmaqdadır. O gündüz və gecələrə möhtacdır, o biri üçün gündüz və gecə yalnız minikdir. Uşağın doğulması qarnın parçalanmasındandır, ərənlərin doğulması aləmin çatlamasındandır” (11, s.35).

M.İqbal insan və Yaradan münasibətində cüz və küll nöqteyi-nəzərindən çıxış edərsə də, orijinal tərzini və dünyadərkinə kölgədə qoymur. “Esrar-ı Hodi” əsərində deyir: “Mən bir zərrəyəm, lakin günəş mənim malımdır. Yaxamda yüzlərcə səhər vardır” (12, 27).

M.İqbalın yaradıcılığında ictimai-siyasi görüşləri, milləti və müsəlman dünyası haqqındakı fikirləri önəmli yer tutur. Əsərlərini və fəaliyyətini müsəlmanların elmi, mədəni, sosial və siyasi müstəvidə inkişafına həsr etmiş M.İqbal ədəbi-fəlsəfi fikirlərində islam dininin ucalığını göstərməyə çalışırdısa, ictimai fəaliyyəti ilə müsəlmanların və millətinin dünya xalqları arasında layiqli yer tutması uğrunda mübarizə aparırdı. M.İqbal, ilk növbədə, Allaha üz tutur: “Ya rəbb, sən can və tənəni yaradansan! Bu pərişan dərddənin sənə iki cüt sözü var. Bu əski dünyada fitnələr görürəm. Bu fitnələr mənim içimdə də var, cəmiyyətdə də! Aləm sənəin əmr və hökmünə cızdığın tale yolundan ayrılmadan dünyaya gəldimi, yoxsa onu başqa Allah yaratdımı?” (13, s. 46). Nümunə gətirdiyimiz bağlamada M.İqbal türk millətinə də öz münasibətini bildirmişdir. Şairə görə, müsəlman millətlər arasında müasiri olduğu dövr üçün doqmatik yuxudan oyanıb özünü dərk etmiş yeganə millət türklərdir. Şair türklər haqqında yazır: “Türklərə qapalı qapılar açıldı. Misirlilərin binası möhkəm

quruldu. Sən də mənliyin ətəyinə yapış. Onsuz kimsəyə nə mülk, nə də din verilir. Taleyini öz əli ilə yazan millətə Allah ululuq verir” (14, s. 54-55).

Bu şeirində M.İqbal milli məsələlərə, millətin inkişafına əngəl olan cəhətlərə diqqət edərək ictimai görüşlərini ifadə etmişdir. M.İqbal dini və ictimai fikirlərinin ortaq müstəvisində çox əhəmiyyətli məsələləri ortaya qoymuşdur. Şairə görə, milli inkişaf üçün müstəqil mücadilə həlledici amildir. “Kəndlisi başqası hesabına əkin əkən millətlə Allah məşğul olmaz” deyən M.İqbal ilahi qüvvə və ağıl münasibətlərinə aydınlıq gətirmişdir: “Ənəlhəqq ilahiyyət məqamından başqa bir şey deyil. Ona layiq olan vardır mı, yoxdur mu? Əgər bunu bir fərd söyləyर्सə, ona xitab edilir. Əgər bunu bir millət söylərsə, yersiz deyildir. Ənəlhəqq sözü hər budağın üzərində, qanında şəh damcıları olan bir millətə layiqdir. Belə millətlərin millətlər arasında məqamı yüksəkdir. İki dünyada lider o millətdir ki, yaratmaq işindən bir an dayanmaz, ona yuxu və yorğunluq haramdır” (14, s. 54-55). Göründüyü kimi, M.İqbal dini ehkamları fəaliyyətsizliyin səbəblərindən olan “tale” bəhanəsinə əsas gətirilməsini qəbul etmir. Şair müsəlmanlığı millət uğrunda çalışmaqda, mübarizədə görür. M.İqbal Avropa dövlətlərinin Şərqdəki müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxır, bu yolda özünəməxsus şəkildə türklərdən nüsxə almağa çalışır: “Osmanlı türklərinin sözü yaxşı anladıklarını eşitdim, kim onlara mənim bu qərib şeirimi çatdıracaq? (14, s. 54-55).

M.İqbalın milli məsələləri daim diqqətdə saxlaması, eləcə də bütün bunları dini münasibətlərlə birlikdə şərh etməsi təsadüfi deyildir. Dövrün ümumi ictimai-siyasi vəziyyəti sözügedən tendensiyanı aktuallaşdırırdı. İngilislərin yanında çalışan, ingilis tərbiyyəsini görən hind müsəlmanları Qərbin islam dini haqqındakı anlayışsızlığı qarşısında islam mədəniyyətini müdafiyyəyə çalışaraq müsəlmanlıqda islahatlar etməyə qalxmışdılar (15). M.İqbal da XIX əsrin əvvəllərindən etibarən fəal şəkildə müşahidə edilən bu prosesin yeni mərhələdəki davamçılarından idi. Təsadüfi deyil ki, o Cəmaləddin Əfqaninin “Milli birlik” düşüncəsindən təsirlənən gənc müsəlman qrupun üzvlərindən idi. Eyni zamanda, M.İqbal türk ictimai fikrində mühüm rol oynamış M.A.Ersoy, P.S.Halim Paşa, Ziya Gökalp kimi şəxsiyyətlərin fikirlərindən də bəhrələnmişdir. Sözügedən ictimai xadimlərin adları M.İqbalın “Cavidnamə” əsərində də yer almaqdadır (11, s. 7-8).

M.İqbal müsəlmanları köləlikdən xilas olmağa, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparmağa çağırır: “Ey islam milləti, yüksəklik istəyirsənsə, yüksək mübarizəyə başla, bu dünyada üstünlük şahin kimi yüksəklərə yönəlməkdədir, bil! (16, s. 64).

“Bal-i Cibril” əsərində müsəlmanlara müraciət edərək, digər xalqlar kimi, öz müqəddəratı uğrunda çalışmanın zəruriyyətini söyləyirdi (16, s.70).

M.İqbal millət uğrunda, azadlıq naminə şərəfli ölümə hazır olduğunu da şeirlərində ifadə etmişdir: “Aləmdə erkəklər kimi yaşamaq mümkün deyilsə, ərər kimi can vermək əsl həyata qovuşmaqdır (13, s.50.).

Nəticə. Göründüyü kimi, M.İqbal zəngin həyat və yaradıcılıq yoluna malik mütəfəkkir ədib, ictimai-siyasi xadim olmuşdur. M.İqbal həm ədəbi, fəlsəfi, dini və elmi-ictimai əsərləri, həm də milləti və bütövlükdə, müsəlman dünyası uğrunda apardığı mübarizəsi ilə Şərq dünyasının böyük simalarından biridir. Klassik Şərq ədəbiyyatı, yeni dövr maarifçilik düşüncəsi, İslam modernizminin layiqli davamçısı olan M.İqbal XX əsrdə Şərq və Qərb dünyasında islam dini və müsəlman dünyagörüşünü yeni təmayüllərlə vəhdətdə ifadə edərək yaratdığı əsərləri ilə mühüm tarixi missiyasını həyata keçirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Kılıç Cevdet. Büyük mütefəkkir Dr. Muhammed İqbal hayatı, şahsiyeti ve fikirleri. Ankara, Muradiye Kültür Vakfı Yayınlar, 1994.
2. İqbal Muhammed. Kervanın Çağrısı (Bang-i Dera), Doğu'dan Esintiler içinde, çev. A. Asrar, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1988.
3. Karahan Abdülkadir. Dr. Muhammed İqbal'in Eserlerinden Seçmeler, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1974.
4. Asrar Ahmet. Doğudan Esintiler, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1985.
5. Güngör Erol, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1991.
6. İqbal Muhammed. The Development Of Metaphysics In Persia. München 1908, çev: M.M. Şerif, İran'da Metafizik'in Gelişimi, İstanbul, Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Yayınları, 1971.
7. İqbal Muhammed. Peyam-i Meşrik, çev. Ali Nihat Tarlan. Şarktan Haber. Ankara, TTK Basımevi, 1956.
8. İqbal Muhammed. Şarktan Haber, çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 2006.
9. İqbal Muhammed. Esrar ve Rumuz, çevi. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 2005.
10. İqbal Muhammed. İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev. Ahmet Asrar, İstanbul, Birleşik Yayınları, 1995.
11. İqbal Muhammed. Cavidnâme, çev. Annemarie Schimmel, İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1999.
12. İqbal Muhammed. Esrar ve Rumuz (Esrar-ı Hodî, Rumuz-ı Bîhodî), çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 2005.

13. İkbāl Muhammed. Allâme Doktor Muhammed İkbāl'ın Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik), çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 1976.
14. İkbāl Muhammed. Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Musa Vuruşu, çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul, 2006.
15. İkbāl Muhammed. Darb-ı Kelim. İstanbul, R.C.D. Kalkınma İçin İşbirliği Kültür En, 1968.
16. İkbāl Muhammed. Cebrailin Kanadı (Bal-i Cibril), çev. Yusuf Salih Karaca, İstanbul, Furkan Yayınları, 1983.

Б.Азизалиева

Мухаммад Икбал – как видный представитель пакистанской литературы

Резюме

Творчество и мировоззрение Мухаммада Икбала как выдающегося представителя урдуской литературы и философской мысли сформировано на основе трёх важных систем мышления – ислама, индуизма и Запада. Углублённое изучение исламской мысли и суфистского философского течения и принятие западной системы мышления на этой основе, создали условия для синтеза религиозно-философского миропонимания Востока и Запада в творчестве Мухаммада Икбала. Имеющий особую склонность к суфизму, писатель, был обогащён и вдохновлён творчеством великого тюркского суфийского мыслителя и поэта Мевлана Джелаледдина Руми. Мухаммад Икбал выступал в качестве поэта, философа, адвоката и учителя. Просветитель и реформатор М. Икбал, отличающийся политической активностью, также боролся за создание государства индийских мусульман в северо-западной Индии. Человеческий фактор является главным предметом мышления М. Икбала. Поэт-мыслитель воспринимал исламское общество, а также и человеческое самолюбие как центробежную силу всего мира, а творческие и моральные отношения оценивал, как важный фактор в решении проблем человеческого общества. Вопросы, перенятые Икбалом об общественном и философском мышлении Востока и Запада, также были направлены к этой важной проблеме. М. Икбал высказывался с позиции исламской религии и в то же время правильно оценивал роль ислама в современном мире, а также приглашал исламский мир развивать науку и образование.

Muhammad İqbal - as a special representative of the pakistan literature

Summary

Creativity and ideology of Muhammad Iqbal as an outstanding representative of Urdu literature and philosophical thought is formed on the basis of three important systems of thinking - Islam, Hinduism and the West.

An in-depth study of Islamic thought and the Sufi philosophical trend and the adoption of a Western system of thought on this basis have created the conditions for the synthesis of the religious-philosophical worldview of the East and West in the work of Muhammad Iqbal. Having a special propensity for Sufism, the writer was enriched and inspired by the work of the great Turkic Sufi thinker and poet Mevlana Jalaaleddin Rumi. Muhammad Iqbal acted as a poet, philosopher, lawyer and teacher. Illuminator and reformer M. Iqbal, who is politically active, also fought for the establishment of the state of Indian Muslims in northwestern India. The human factor is the main subject of M. Iqbal's thinking. The poet-thinker perceived Islamic society, as well as human pride as the centrifugal force of the whole world, and considered creative and moral relations as an important factor in solving the problems of human society. The questions that Iqbal adopted on the social and philosophical thinking of the East and the West were also directed to this important problem. M. Iqbal spoke from the position of the Islamic religion and at the same time correctly assessed the role of Islam in the modern world, and also invited the Islamic world to develop science and education.

Rəyçi:

Bədirxan Əhmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FATMA MƏCİDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

fatima.mecidova@mail.ru

ƏMİN ƏR-REYHANI YARADICILIĞINDA CƏMİL SİDQİ ƏZ-ZƏHAVİ

Açar sözlər: İraq reallıqları, səfər təəssüratları, müdrik Şərq, ictimai zümrə, oçerk, mübarizə

Ключевые слова: реальности Ирака, впечатлении от поездки, мудрый Восток, общественная плеяда, очерк, борьба

Key words: The reality of Iraq, trip impressions, wise East, public squares, feature article, the fight.

XX əsr ərəb məhcər ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olmuş Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı istər mövzu baxımından, istərsə də janr etibarı ilə olduqca zəngindir. Demək olar ki, kiçik yaşlarından Amerikaya mühacirət etmiş bu ərəbəşilli xristian ədibi qədər müasirləri arasında Ərəb Şərqinə bağlı ikinci bir ədib olmamışdır.

Vətəni Livanda ünsiyyətdə olduğu insanların dili fransız dili idi. Livanın əksər yerlərində olduğu kimi onun yaşadığı Fureykə kəndinin əhalisi kilsədə ibadət etdiyindən balaca Əmin də öz yaşadları ilə birlikdə ilk təhsilini kilsə kahinindən almışdır. Elə bu səbəbdən də sonralar Ərəb Şərqinin dünya şöhrətli ədibi olacaq bu şəxs ərəb dili, ərəb ədəbiyyatı və tarixi barədə tam məlumatsız olmuşdur. Onda Şərqə maraq məhz qürbətdə yaşadığı illərdə, fransız və ingilis dillərində oxududuğu kitablar sayəsində baş qaldırmışdır. Şəxsi mütaliə yolu ilə ərəb dilinə mükəmməl yiyələnən gənc Ərəb aləmini sanki kəşf edir və bu dünya ilə ilə yaxından tanış olmaq həsrəti ilə yaşayır.

Nəhayət 1922-ci ildə Əmin ər-Reyhaniyə Ərəb Şərqi arzusunu reallaşdırmaq nəşib olur. İki ilə yaxın sürən bir müddət ərzində Şərqə səyahətindən sonra ədib çox məhsuldar və səmərəli işləməyə başlayır. Livan ədibinin səfər təəssüratları onun ikicildli “Muluku-l-arab” (“Ərəb hökmdarları”), həmçinin “Feysəl əl-avval” (“Birinci Feysəl”), “Qalbu-l-İraq” (“İraqın qəlbi”) kimi kitablarında öz əksini tapmışdır. Yeri gəlmişkən onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu qalın cildlər bir ədibin və jurnalistin gördüklərinin təhkiyəsi deyil, onlar Qərblə Şərqin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatını dərinliklərinə qədər bilən bir tədqiqatçının zəngin mənbələrə söykənən olduqca real zəminli araşdırmasıdır.

XX əsr Ərəb dünyasının görkəmli simalarından biri, tanınmış İraq şairi, XX əsr Ərəb Şərq poeziyasında islahat səciyyəli fikirlərilə dönüş yarada

bilməmiş Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin İraq poeziyanın inkişafında xüsusi rolu olmuşdur.

Əmin ər-Reyhani Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin “öz elmi ilə islahat xarakterli şeirlərində uzaq vuran topa bənzədiyi, bir sözlə görkəmli bir şair-filosof” olduğunu qeyd etmişdir. Konkret olaraq deməliyik ki, Əmin ər-Reyhani publisistik oçerklərində əz-Zəhavi yaradıcılığına bu prizma altında nəzər salmışdır.

Əmin ər-Reyhani “Muluku-l-ərab” və “Qalbu-l-İraq” əsərlərində İraqın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə daha çox yer ayırması təbii idi. Çünki Əmin ər-Reyhani bu ölkədə yarım ildən çox qalmışdır. Bu müddət ərzində əmirdən başlayaraq fəllaha qədər bütün ictimai zümrələrlə söhbətlər aparmış və Qoca Şərfin bu qədim diyarı barədə eşidib öyrəndiklərini bir daha öz gözləri ilə görmüşdür. Bu ölkə barədə ətraflı məlumatlar toplayan ədib Livana qayıdandan sonra İraq reallıqları barədə gördüklərini ürək dolusu təsvir etmişdir.

Əmin ər-Reyhani ərəbşünas alim f.ü.e.d.prof. V.Cəfərin təbirincə desək, nəinki İraq şeirinin, hətta ümumərəb ədəbiyyatının şairi olan Cəmil Sidqi əz-Zəhavi (1863-1936) ilə İraqda olarkən tanış olmuşdur. Bu zaman İraq şairi 60 yaşın civarında idi. Artıq o, ərəb ölkələrində, xüsusən Misir, Suriya, hətta Livanda yaxşı tanınırdı. Onun 1896-cı ildən Misirdə çap olunan ictimai-siyasi yazıları, Əbdül Həmid rejiminə qarşı yazdığı “Hattə mə təğfulu” (“Nə vaxtadək qəflətdə qalacaqsan”) adlı tənqidi qəsidəsi, 1909-cu ildə “əl-Kəlimət əl-mənzumə” (“Mənzum kəlamlar”) adlı ilk şeirlər kitabı Beyrutda nəşr edilmişdir.

Cəmil Sidqi əz-Zəhavi Ərəb Şərfinin elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Bağdad şəhərində anadan olmuşdur. Əslən İran kürdü olan atası Məhəmməd Feyzi əz-Zəhavi dövrünün savadlı, yüksək natiqlik məharətinə malik din xadimi idi. Oğlunun uşaqlıqdan sənətə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasında, şair kimi yetişməsində məhz onun böyük rolu olmuşdur. Balaca Cəmilə ərəb, fars, türk və kürd dillərini özü öyrətmiş, bu xalqların ədəbiyyatı haqda dərin məlumatlar vermiş, sərf, nəhv, məntiq və bəlağət elmlərindən dərs demişdir. Sonralar özünün yazdığına əsasən deyə bilərik ki, gənc şair öz biliyini sərbəst mütaliə yolu ilə artırmış, klassik ərəb şairləri İmrul Qeys, Zühəyr, Fərzədaq, Cərir, əl-Buhturi, Əbu Tayyib əl-Mütənəbbi, Əbul Əla əl-Məərrini mütaliə yolu ilə sevmişdi[7,132]. O, həmçinin məşhur fars şairləri Firdovsi və Ömər Xəyyamın irsi ilə yaxından maraqlanmış, bir sıra türk şairlərinin divanlarını, türkcəyə tərcümə olunmuş Qərbi Avropa yazarlarının əsərlərini oxumuşdur. Cəmil Sidqi yalnız şeir divanları oxumur, ərəb və türk dillərinə tərcümə olunmuş elmi əsərləri də çox mütaliə etmişdir[1,10].

Əz-Zəhavi 1908-1909-cu illərdə İstanbul Dövlət Universitetində ərəb ədəbiyyatı və İslam fəlsəfəsindən dərslər demişdir. Elə həmin dövrdən də o, Osmanlı Türkiyəsində “Məclis əl-məbustan”ın (Milli Məclisin) üzvü olmuşdur. Türkcəni əla bilən əz-Zəhavi Bağdadın varlı bir türk ailəsinin qızı ilə evlənmiş, əsası vali Midhəd Paşa tərəfindən 1869-cu ildə qoyulan “Əz-zaurə” (Bağdadın keçmiş adlarından biri-V.C. [1,11]) adlı ikidilli həftəlik qəzetin 1888-1890-cı illərdə baş redaktoru olmuşdur [1,12].

Təbiidir ki, Əmin ər-Reyhani İraqa gəldiyi ərəfədə əz-Zəhavinin tərcümeyi-halı, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətindən müəyyən qədər xəbərdar idi. Ona görə də o, əz-Zəhavi barədə yazdığı ilk oçerkində onun yüksək elmi biliyə sahib olması barədə söhbət açaraq ərəb şeirindəki mövqeyini oxuculara bu cür təqdim edirdi:

على ان لجميل صدقي الزهاوي منزلة في الشعر العربي اليوم لا يشاركه احد بها. فهو في علمه، و ادبه، في شعره اقرب نوايغ العرب إلى المعري ابي العلاء. و اذا صح مبدأ التناسخ و الحلول يكون «رهن المحبسين» قد عاد الى هذه الدنيا بعد الف سنة فإتخذت روحه الزهاوي محبسا جديدا و معقلا من الفكرمجيدا، أو ليس شبيها بصوت صاحب اللزوميات صوت من قال:
«نم بعيدا في خلوة الاجداث من رغاء الخطوب و الاحداث
انما الموت خير ما خلفته لبنيتها الالباء من ميراث»

(“Hər halda Cəmil Sidqi əz-Zəhavi bu günki ərəb şeirində elə bir mövqeyə çatmışdır ki, ona heç kim şəriki çıxma bilməz. O, öz şeirlərindəki elmi, ədəbi düşüncəsi ilə ərəblərin ən istedadlı şəxsiyyəti Əbul Əla əl-Məərriyə daha yaxındır. Əgər “ruhun bir bədəndən digərinə keçə bilməsi” nəzəriyyəsi doğrudursa, onda biz deyərdik ki, “iki zindan dustağı”nın ruhu min ildən sonra yenidən bu dünyaya qayıtmış və o, əz-Zəhavinin cismini özünə yeni məhbəs seçmişdir. Həm də o, yeni bir məna ilə yüklənmişdir. Yoxsa, “Lüzumiyyət” sahibinin səsi bu beytləri yazanın səsinə bənzəyərdimi?

Qəbirlərin xəlvətindən uzaq yat,
Hadisələrdən və hayqırılardan da uzaq ol!
Ataların öz oğullarına qoyub getdikləri
Pis mirasdansa, ölüm daha xeyirlidir”)[2, 381].

Zəmanəsini bu cür sözlərlə qamçılayan əz-Zəhavini Əbul Əla əl-Məərriyə bənzədən digər bir tanınmış ərəb mütəfəkkiri, yazıçı və tənqidçisi Taha Hüseyn idi. O da əz-Zəhavinin ruhunda Əbul Əla ruhunun izlərini görürdü. Ancaq bu iki müqayisə arasındakı fərq ondan ibarət idi ki, Taha Hüseyn əz-Zəhavini “Müasir elm və Avropaya bağlılığı” ilə XX əsrin Əbu-l-Əlasi adlandırırırdı [1].

Əmin ər-Reyhani obrazlı şəkildə əz-Zəhavinini fransızlara, türklərə bənzədir, qismən də rus bolşeviklərinə oxşadırdı [2, 381]. Bir sözlə, o, əz-Zəhavinin sifətindən elmi, azadlığı götürdükdə onu tam “zahid şeyx”ə bənzədirdi. Əz-Zəhavinin elmi, onun azadlıq uğrunda apardığı intəhasız mübarizə barəsində çox yazılıb, çox deyilibdir. Ancaq onun şeirlərinin baş qəhrəmanı Leyla əl-Əxyəliyyə barədə az deyilmişdi. Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin özünə siyasi bir rəmz kimi götürdüyü Leyla barəsində belə yazır:

« اجل ان للزهاوي ليلاه، تطرد من نفسه الظلمات، و من قبله الشبهات، و من بيته الطالبات، هي عروس شعره، عروس حياته، عروس افكاره و احلامه. و هي كذلك رمز سياسته. »

(“Bəli, əz-Zəhavinin elə bir Leylası vardır ki, onun (əz-Zəhavinin-F.M) nəfsindən zülmətləri qovur, onun qəlbindən şübhələri çıxarır, onun evindən tələbatları qovub yox edir. Bu onun şeirinin gəlini-baş qəhrəmanıdır. Onun həyatda gəlini, fikirlərinin, arzularının simvoludur. O, həmçinin, əz-Zəhavi siyasətinin rəmzidir”) [2, 381].

Daha sonra Əmin ər-Reyhani şairin lirik dünyasına nüfuz edərək onun gah bu Leylanın vüsalı üçün xəyallara dalmasından, gah da məcnun kimi səhralarda dolaşaraq onun həsrəti ilə, bu vüsalın naminə hər cür əzab əziyyətə dözməsinə hazır olmasından danışır:

أبيع كل حياتي بساعة من وصالك
إني بحبك يا لي لا ماحلة هالك
فهل سأخطر يوماً إذا هلكت ببالك؟

(“Mən sənə bircə saatlıq vüsalına çatmaq üçün
Bütün həyatımı qurban verərdim.
Mən sənə eşqindən, ey Leyla,
məhv olmaq dərəcəsindəyəm.
Əgər bir gün mən həlak olarsam,
heç sənə yadına düşərəmmi?”) [2, 382].

Sonra ər-Reyhani öz təhkiyəsini davam etdirərək bu cür incə ruha malik, aşiqanə şeirlər dünyasında cövlan edən şairin şikayətçi kimi bir gün onun yanına gəldiyini qeyd edir. Onun şikayəti isə kral Feysəldən idi. Həmin şikayət əz-Zəhavinin bu beytində necə də gözəl ifadə olunmuşdur:

«لا يراأس الناس في عصرنعيش به الا الذي لقلوب الناس يمتك»

“Bizim zamanəmizdə xalqın qəlbini ələ almağı bacarmayan kəs, ona rəhbərlik edə bilməz”[2, 383]. Əmin ər-Reyhaninin yanına şikayətə gələn əz-

Zəhavi ona deyir ki: “Ustəz, şair xalqın nümayəndəsidir. Bununla belə onun insanlar üzərində hökm edənlərdən daha çox haqqı vardır. Ustəz, biz aclıqdan, səfalətdən az qala ölən insanlara əllərimizdə od daşıyıyıq. Qapının ağzında dayanan bir qrup insan bizdən soruşmur ki, ay yazıqlar, əllərinizin yanmaması üçün barmaqlarınıza qoruyucu geymisinizmi?” [2, 383].

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin bu fikirlərinə haqq qazandıraraq yazır ki, bu bir həqiqətdir və bütün ərəb ölkələrinin reallığıdır. Ancaq bunlar İraqda oranın böyük şairlərinin timsalında təcəssüm olunur. Məni narahat edən odur ki, onlar zamanın mükafatından daha çox, insanın mükafatına ehtiyac hiss edirlər. Yoxsa onlar özlərinə düşməyə bənzər rəqib axtarmazdılar. Məsələn, ər-Rusafi Leyla və onun heyranları rolunda əcnəbi bir xanıma hücum keçməzdi. Ər-Reyhani keçmişdə ünvanlarına mədh yazdıqları (burada türklər nəzərdə tutulur-F.M) şəxslərdən indi şikayət etməzdi. Əz-Zəhavi deyir: “Mənə əmirin şairi olmağı məsləhət görürlər ki, onlar mənə aylıq məvacib təyin etsinlər. Mən onlara dedim ki, mən pulla mədhiyyə yazmıram. Mən vəzifəni bu şərtlərlə qəbul edərim ki, məmduhdə vacib bildiyim şeyləri gördüyüm halda mədh edim, ya da mənə mədhiyyəsiz vəzifə versinlər. Bu işə kralı qəzəbləndirdi. Bundan istifadə edənlər işə kralın qəzəbinə arxalanıb mənim əleyhimə çevrildilər. Vallahi, yə ustəz, mən dediyim şərtlərlə kralın rəsmi şairi olmağımı təklif etmişəm. Allah eləməsin ki, mənə belə bir zamanda pulla mədh yazan şair adını versinlər”[2, 383].

Əmin ər-Reyhani Əz-Zəhavi haqqında fikirlərini davam etdirərək yazırdı ki, əz-Zəhavi qədər ölkəsinə xidmət edən bir şəxs bu gün İraqda yox dərəcəsidir.

Əz-Zəhavi dövlətdə müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı. Bu vəzifələrdə çalışarkən zamanə gah onun leyhinə, gah da əleyhinə hökm vermişdir. Yəni o, sevinc də dadmışdı, kədər də. Ədəbiyyat, elm sahəsində o, böyük uğurlara nail olmuşdur. O, elm sahəsində “Kainat”(“Əl-kainə”, “Cazibiyyə və onun təhlili”(“Cazibiyyə və təhliluhə”), “Atların yarışma qaydaları” (“Sıbaq əl-xayl”), “Dama oynamaq elmi haqqında kitab” (“Kitəb fi ilmi-d-dama”) və s. kimi kitablar yazmışdır.

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin elmi biliyi barədə fikirlərini davam etdirərək yazır ki,

"فلم يكون الزهاوي شاعرا وطنيا لا قلنا ان في تعليم الامة لو لا وظيفة داما وظيفته الكبرى"
 (“Əgər əz-Zəhavi milli şair olmasaydı, biz deyərdik ki, onun millətin dama oyununa yiyələnməsi uğrunda böyük xidməti olmuşdur”) [2, 383].

«و في هذا الكتاب العجيب ذكر الف لعبة من مختاراته

(“O, bu maraqlı kitabda öz kəşflərinin min oyun variantını xatırlatmışdır”) [2, 384].

Cəmil Sıdqi əz-Zəhavinin yaradıcılığında müasir elmin, xüsusən də dünyəvi elmin təbliği də onun çoxşaxəli yaradıcılığının prioritet sahəsi sayıla bilərdi. Dini bir mühitdə, dini ailədə dünyaya göz açan əz-Zəhavi, çox qərribə də olsa, xürafə meyllərdən tamamilə uzaq bir şair olmuşdur. Elə onun yuxarıda adları çəkilən əsərləri dünyəvi elmlərə böyük maraq göstərməsinin parlaq təzahürüdür.

Bu mənada əz-Zəhavinin elmin təbliği, onun XX əsrdəki uca mövqeyi, elmin misilsiz nailiyyətlərinin kəsb etdiyi zirvə və s. bu kimi süzgəcdən keçirən ər-Reyhani şairin şeirlərindən seçdiyi ən parlaq misraları misal gətirərək qeyd edir ki, əz-Zəhavi böyük şairdir. O, vətəninin çiçəklənməsini, izdiharını istəyən şairdir. İraq şairinin elmlə bağlı yazdığı şeirlərdə elm həmişə cəhalətə qarşı qoyulmuşdur.

O, Ərəb Şərqində maarifçilik ideyalarını ilkin təbliğ edənlərdən biri olmuş və özü demişkən “ərəbləri səsi batana kimi elmə, təhsilə dəvət etmişdir” [8, 240]. “O ölkə bədbəxtidir ki, orada məktəb yoxdur” [8, 249]–deyən əz-Zəhavi “Əl-mədəris” (“Məktəblər”) şeirində məktəblərin, tədris ocaqlarının ulduzlar kimi cəhalətin zülmətini işıqlandırmasını qeyd edir, tədris müəssisələrindən xali olan ölkələri viranə qalmış xarabazarlıq adlandırır. Şair göstərirdi ki, “İraq, tədris müəssisələri olmasa, öz tərəqqisinə nail ola bilməyəcəkdir” [9, 37].

Bu həyat həqiqətidir. Bu məlum həqiqətlərin xalqa, millətə çatdırılmasında qələm sahiblərinin, maarifçilərin və ən başlıcası isə şairlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. O, göstərir ki, əsl şairin ən əsas məziyyətlərindən biri milləti üzən, onu daim xəcalət içərisində saxlayan yoxsulluqdan, kasıbçılıqdan xilas olmağın yolunu göstərməkdir. Bundan xilas olmağın mümkünliyünü isə o, istər fərdin, istərsə də kütlənin gündəlik işlə, əməllə məşğul olmasında görür [2, 385]. Bu fikirləri şərh edərkən ər-Reyhani qeyd edir ki, əz-Zəhavinin həqiqətləri isə təkcə bu deyildir. Əz-Zəhavi öz həqiqətlərinin mərkəzində iki mühüm amilin yanaşı dayandığını görür. O, qeyd edir ki, bu amillər mənşəyində etinasızlıq (xumul), tənbellik qərar tutmuş yoxsulluq, digəri isə məhvərində yoxsulluq dayanmış və onu daima hərəkətdə, öz oxu ətrafında fırlayan cəhalətdir. Cəhalət isə ər-Reyhaniyə təbirincə həyatın düşmənidir, allahın düşmənidir. Dinlərin rəhbərləri isə bu cəhalət vasitəsilə alver edirlər. Bu cəhalətlə alver edən dini rəhbərlər hər bir ölkədə vardır. Onları isə faş edən əz-Zəhavi kimi şairlərdir [2, 385].

Livan ədibi fikirlərini davam etdirərək yazır ki, öz yerlərində və elmlərində donub buza dönmüş adamlar (dini alverçilər nəzərdə tutulur-F.M) bu gün İraqda yetişməkdə olan yeni nəsə və həmin nəslin yol göstərənlərinə (müdərrislərinə-yəni şairlərə) küfr edirlər. Onların bəşər cəmiyyətindəki möv-

cudluqları Allaha və dini əqidələrə inamı azaldır. Məhz bu səbəbdən də əz-Zəhavi məişətdə davamlı olan ətaləti, donuqluğu yox etmək üçün əsil vətənpərvər mövqeyindən çıxış edərək özünün kamil şeirlər divanı olan “Na-zağat əş-şeytan” (“Şeytan vəsvələri”) divanını yaratdı. O, bu divanda Yəmən ülgücü kimi kəsərli, alman topu kimi gurultuludur. Şair həmin divanda ritorik bir sualla öz-özündən soruşur:

«توقفت لا أدري تجاه الحقائق أ أني خلقت الله ام هو خالقي؟»
 ۱۱۱۱ ۱۱۱۱

(“Həqiqətlərin önündə dayanıb qalmışam:
 Bilmirəm mənmi Allahu yaratmışam,
 Yoxsa o, mənim xaliqumdir?”) [2, 385].

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhaviyə həsr etdiyi oçerkində göstərir ki, İraq şairinin Şərqdə cəhaləti, ətaləti, elmə, biliyə biganəliyi, laqeydliyi kəskin tənqid etməsinə baxmayaraq, Qərbin Şərqi istismar etməsinə onun Şərq ökləri xalqlarına bir kölə, qul kimi münasibət bəsləmələrinə heç vaxt dözə bilmirdi.

Deməli ki, Əmin ər-Reyhaninin 1929-cu ildə Beyrutda çap etdirdiyi “Muluku-l-arab” əsərində əz-Zəhavinin digər şeirlərindən də xeyli nümunələr gətirilmişdir. Əmin ər-Reyhani 1935-ci ildə Beyrutda çap etdirdiyi “İraqın qəlbi” əsərində İraq mövzusuna yenidən qayıtmış və əz-Zəhavinin sonrakı dövr yaradıcılığında ərəb aləmində böyük marağa, bir qədər də səs-küyə səbəb olan “Əs-saura fi-l-cəhim” (“cəhənnəmdə inqilab”) adlı 435 beytlik qəsidəsinin təhlilinə böyük önəm vermişdir. Rəvisi “ra” ilə bitən bu qəsidəni ər-Reyhani “Məlhəmə sağıra” (“Kiçik poema”) da adlandırmışdır [3, 241]. Ər-Reyhani yazır ki, əz-Zəhavinin çoxsaylı şeirləri vardır ki, ancaq mənim nəzərimcə onun “Cəhənnəmdə inqilab” poeması bu şeirlərin fəvqündə durur.

Onu da qeyd edək ki, Əmin ər-Reyhani adı çəkilən poemanın Şərq-Qərb müstəvisində müqayisəli şəkildə ilkin şərhçisi, tədqiqatçısı olmuşdur. Bu tədqiqatı ilə o, Cəmil Sidqi əz-Zəhavinə həm Ərəb Şərqinə, həm də Qərb dünyasına əhatəli şəkildə tanıtmışdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov V. Əz-Zəhavi. Bakı, Elm, 1984, 60 s.
2. الريحاني امين. ملوك العرب. الجزء 1، بيروت، 1929، ص 390.
3. الريحاني امين. قلب العراق. بيروت، دار الجيل، 1980، ص 300.
4. الريحاني امين. فيصل الاول. بيروت، دار الجيل، 1980، ص 300.

5. Джафаров В.А. Жизнь и творчество Джамиля Сидги аз-Захави. АКД. Москва, 1971.
6. Иманкулиева АН. Корифеи новоарабской литературы. Баку, Элм, 1991, 320 с.
7. 1960. انور الجندي. الذهوي شاعر الحرّية. القاهرة، دار المعارف، 1960.
8. شوقي ضيف. الادب العربي المعاصر في مصر. القاهرة، دار المعارف، 1964، 307 ص.
- 9 1964. حلال الناجي. الذهوي ديوانه المفقود. القاهرة ، 1964

F.Majidova

Jamil Sidqi az-Zakhavi of Ameen ar-Rihany creation

Summary

The article mentions about study of Ameen ar-Rihany creation in heritage of prelate Iraq poet Jamil Sidqi az-Zakhavi. Ameen ar-Rihany called his contemporary az-Zakhavi as pearl not only Iraq but all Arabic poetry. Poet-philosopher has grown in religious family, demonstrated his love and affection for his homeland in his reformist ideas. According Ameen ar-Rihany opinion, there is no another person in the East who serve his nation Jamil Sidqi az-Zakhavi.

Jamil Sidqi az-Zakhavi was one of those persons who propagated his enlightening ideas in the Arabic East. At the same time the author notices the future article of Ameen ar-Rihany, which is discussed in the social political and literary.

Here the poet was demonstrated highly erudite and intelligent, examples of his poetry are displayed. Considering Az-Zakhavi one of outstanding poets of Iraq, ar-Rihany denotes the echoes of distinguished Arabic poet Abu-l Ala al-Ma'arri.

Ameen ar-Rihany marks that in the poetry of this prominent political poet of Iraq, a protest to the ruling regime Ameen ar-Rihany mentions, despotism and tyranny, as well as a call for freedom and progress is heard.

Джамиль Сидки аз-Захави в творчестве Амина ар-Рейхани

Резюме

В статье повествуется об исследовании наследия выдающегося иракского поэта Джамии Сидки аз-Захави в творчестве Амина ар-Рейхани.

Амин ар-Рейхани называл своего современника аз-Захави жемчужиной не только иракской, но и всей арабской поэзии. Поэт-философ, выросший в религиозной семье, в своих реформаторских идеях демонстрировал любовь и привязанность к родине. По мнению Амина ар-Рейхани, на Востоке нет второго человека, который бы так самоотверженно служил своему народу и Родине как это делает аз-Захави.

Джамиль Сидки аз-Захави был одним из личностей, который впервые пропагандировал свои просветительские идеи на Арабском Востоке.

А также, в статье упоминается очерке Амина ар-Рейхани, в котором он касается социально-политической и литературной деятельности аз-Захави. В очерке он представлен как высокоэрудированным интеллигентом, приведены примеры его стихов. Считая аз-Захави одним из выдающихся поэтов Ирака, ар-Рейхани отмечает отголоски поэзии знаменитого арабского поэта Абу-ль Аля аль-Маарри.

В творчестве этого известного политического поэта Ирака, по словам ар-Рейхани можно услышать протест господствующего режима, деспотизма и тираний, а также призыв свободе и прогрессу.

Rəyçi:

**Vilayət Cəfər
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

GÜLÇİN BABAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutu,

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi

gulchin.babayeva@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MÜASİR İRAN ƏDƏBİYYAŞÜNALIĞI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, İran ədəbiyyatşünaslığı, Xəmsə, nəşr

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Иранская литературоведения, Хамсе, издание

Key words: Nizami Ganjavi, Iranian Literary Studie, Khamse, edition

Məlumdur ki, Azərbaycan – İran ədəbi əlaqələri dünya şərqşünaslıq elminin mühüm bir qolunu təşkil edir. Bu bir danılmaz faktdır ki, Azərbaycan və qonşu İran xalqının mədəniyyət və ədəbiyyatının çox qədim tarixi əlaqələri mövcud olmuşdur və bu xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələləri, həmçinin ədəbi abidələrin tədqiqi, nəşri və öyrənilməsi işi bu gün də davam etməkdədir.

Qeyd etməliyəm ki, XX əsrdə İran nizamişünaslığının inkişafının istiqamətləri və problemlərinə dair 2012-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunan “Nizami Gəncəvi İran ədəbiyyatşünaslığında: tədqiqatlar, elmi-tənqidi mətnlər və tərcümələr” adlı monoqrafiya həsr etmişəm. Bu monoqrafiyada İranın bir sıra görkəmli alimlərinin, o cümlədən Vəhid Dəstgirdi, Səid Nəfisi, Əli Əkbər Şəhəbi, Zəbihulla Səfa, Bəhrüz Sərvəti və başqalarının tədqiqat və nəşrləri əsasında XX əsr İran nizamişünaslığının təşəkkülü və inkişafı ətrafında araşdırma aparmışam. Monoqrafiyada Nizaminin “Divan”ı və “Xəmsə”sinin elmi-tənqidi mətnlərinin İranda hazırlanması və nəşri, şairin tərcümeyi-halı və əsərlərinin ideya-məzmun baxımından təhlili, habelə sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi araşdırmaya cəlb olunmuş, İran nizamişünaslığının nailiyyət və nöqsanları göstərilmişdir.

Təqdim olunan bu məqalədə müasir İran nizamişünaslığının hazırkı durumu, yeni nəşrlər və tədqiqatlar nəzərdən keçirilir, Azərbaycan nizamişünaslığını narahat edən bir sıra ciddi problemlər təhlil olunur.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, İranda mütəmadi şəkildə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş müxtəlif elmi-kütləvi tədbirlər nəzərdə tutulur, müəyyən olunmuş xüsusi prinsiplər əsasında, ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən daim Nizaminin tərcəməyi-halı gündəmə gətirilir, əsərlərinin bədii- elmi təhlili aparılır. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına, poeziyasının Şərq, eləcə də dünya mədəniyyətinə təsiri

problemlərinə həsr olunmuş konfranslar mütəmadi şəkildə keçirilir. Beləliklə, İranda Nizami şəxsiyyəti və onun "Xəmsə" yaradıcılığı mühüm tədqiqat obyekti olaraq bu gün də qalmaqdadır.

XX əsrin sonlarından başlayaraq, dünya elmində yeni təfəkkür formalarının təşəkkül tapması, demokratik ideyaların inkişafı İran nizamışünaslığına da öz təsirini göstərmişdir. Mənbəşünaslıq baxımından, bir sıra görülməli işləri nəzərdən keçirmək vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranda V.Dəstgirdi, S. Nəfisi, B. Sərvəti nəşrlərindən və araşdırmalarından sonra Nizami əsərlərinin çapı işi sonralar da davam etdirilmişdir.

Əbdülhüseyn Zərrinkub, Barat Zəncani, Əhməd Mənzuri, Əmin Seyid Hüseyni, Seyid Hüseyn Rza, Səccadi Ziyaəddin, Mehdi Mahuzi, Əlirza Nəbilu, Məhəmməd Rouşən, Məhəmməd Xatəmi və başqaları Nizami Gəncəvi irsinin nəşri və tədqiqi işində əhəmiyyətli işlər görmüşlər.

Nizaminin "Divan"-ı və "Xəmsə" sinin nəşri işində İran alimi doktor Barat Zəncaninin rolunu qeyd etmək lazımdır.

Əslən azərbaycanlı olan Doktor Barat Zəncani hicri 1303-cü ildə Zəncanda dünyaya göz açmış, Təbriz və Tehran Universitetlərində təhsil almışdır. O, Nizami Gəncəvi "Xəmsə"-sinə daxil olan poemaların və şairin "Divan"-ının elmi- tənqidi mətnini hazırlamış, Tehran Universiteti nəşriyyatı tərəfindən çap etdirmişdir.

Məlumdur ki, vaxtilə dünyada böyük nüfuza malik mənbə kimi qəbul olunan Vəhid Dəstgirdi nəşrlərində həm də nöqsanlar mövcud idi. Vəhid Dəstgirdi mətnləri hazırlarkən Nizami beytlərinə yazdığı şərhlərdə şairin "Xəmsə"-də yer almış türk xalqına məhəbbətini, vətəni Azərbaycana bağlı duyğularını nəzərə almamış, şairin türkçülüklə bağlı görüşlərini təhrif etməyə çalışmış, özünün şərhlərində ciddi səhvlərə yol vermişdir. Bu haqda bundan əvvəlki tədqiqatımda qeyd etdiyim kimi, "Составленный Вахидом Дастгирди на основе 30 древних рукописей текст поэмы «Хосров и Ширин» два раза издавался в Тегеране – в 1313 и 1335 годах хиджры. Эти издания также не свободны от некоторых искажений и недостатков, которые советские низамиведы подвергли серьезной критике, многократно подчеркивая как положительные, так и отрицательные их стороны». (1,50)

Nizami Gəncəvinin "Məxzənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") poemasının Barat Zəncani nəşri bir sıra məziyyətlərilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin 1374-cü ildə Tehran Universiteti nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş bu əsərdə ilk öncə Azərbaycan səbkinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, mətnşünas alim ciddi səylə hazırladığı bu elmi-tənqidi mətnlərdə Azərbaycan ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərinin qorunmasına, Nizami əsərində işlənən türk sözlərinin saxlanmasına, atalar

sözləri və xalq ifadələrinə mətndə xələl gəlməməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məlumdur ki, bir sıra görkəmli şərqşünas alimlər, o cümlədən Y.E. Bertels də XI-XII əsrlərdə yaranmış Azərbaycan ədəbi məktəbini Şərqin ayrıca poetik məktəblərindən biri kimi öyrənmiş, Qətran Təbrizidən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının əsas xarakterik cəhətlərini, onların üslub ümumiliyini müəyyənləşdirmişdir.(2,25)

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrinin əsərlərinin lüğət tərkibi, türk dili və üslubunun təsiri, açıq-aydın görünən milli dil elementlərinin qorunması hər hansı bir mətnin nəşri işində mühüm şərtlərdəndir. Barat Zəncani öz işlərində bu şərti gözləmiş, Nizami mətnlərini səhih nəşr etməyə çalışmışdır. “Məxzənül-əsrar”ın elmi-tənqidi mətnində müxtəlif nüsxə fərqlərinin seçilməsi, əsas variantların qorunması faktı bunu sübut edir. Azərbaycan xalq dilinə məxsus elementlərin bu mətnə izlənməsini aşağıdakı nümunədə görürük:

دشمن دانا که غم جان بود

بهتر از آن دوست که نادان بود (3,150)

Canın qəmi (qənimi) olan ağıllı düşmən,

Nadan dostdan yaxşıdır.

Şairin “Xosrov və Şirin”, “Həft peykər”, “Leyli və Məcnun”, “İskəndərnamə” (“Şərəfnamə” və “İqbalnamə”) poemalarının Barat Zəncaninin hazırladığı mətn əsasında nəşrləri də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alim Nizami mətnlərini dürüst anlamış, şərhlərində əsas mənbə olaraq Nizaminin öz yazdıqlarını əsas tutmuş, həmçinin tədqiqlərini elmi-müqayisəli metod əsasında aparmışdır.

“Həft peykər” əsəri 1994-cü ildə Tehranda Barat Zəncani tərəfindən nəşr edilmişdir. Mötəbər nüsxə olaraq, Yan Ripkanın hazırladığı Praqa nəşri əsas götürülmüşdür. Buna baxmayaraq, hazırlanmış mətnə Bakı nəşrinin də təsiri görünməkdədir.

Bundan əlavə, Barat Zəncani, eyni zamanda, Nizaminin həyat və yaradıcılığı ətrafında da ayrıca tədqiqatlar aparmışdır. O, hicri 1377-ci ildə Tehranda çap olunan “Nizami “Xəmsə”sində obrazların təsviri” əsərində Nizami Gəncəvi poemalarında yer alan - Xosrov, Şirin, Leyli, Məcnun kimi obrazlar, onların daxili aləmi, gözəllik və qəhrəmanlıqlarının, əxlaqi keyfiyyətlərinin təsviri tədqiqata cəlb olunur, Nizami əsərlərinin daşdığı fəlsəfi-ideya mahiyyət, şairin humanist görüşləri tədqiqata cəlb olunur.

Barat Zəncani həmçinin Nizaminin “Divan”ını da hicri 1391-ci ildə nəşr etdirmişdir. Müəllif Nizami “Divanı”nın tam şəkildə əlimizə gəlib çatmadığını göstərmişdir.(10)

Qeyd etmək lazımdır ki, İran alimlərinin əksəriyyəti Nizami Gəncəvinin həyatı və tərcümeyi-halına dair təzkirələrdəki yanlış məlumatları, eləcə də Vəhid Dəstgirdi, M.Moin, Əli Əkbər Şəhəbi, Zəbihulla Səfa və başqaları tərəfindən olunmuş təhrifləri təkrarlamışlar. Barat Zəncani də şairin həyatına dair araşdırmalarında bəzi təhriflərə yol vermişsə də, onun nəşr və tədqiqləri dünya nizamişünaslığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Nizami əsərlərinin İranda nəşri mütəmadi şəkildə aparılır. Son dövrlərdə Mehdi Mahuzinin “Məxzənül-əsrar”a yazdığı şərhlər kitabının (h.1395) və Məhəmməd Rouşənin təshihə və nəşrilə “Həft peykər” əsərinin çapı (h.1394) buna parlaq sübutdur. Qeyd olunmalıdır ki, İranda Nizami Gəncəvi əsərlərinin təkrar nəşrləri mütəmadi şəkildə aparılır.

İran nizamişünaslığının tarixində Nizami Gəncəvinin ədəbi mühiti və həyatının öyrənilməsi işində Əbdülhüseyn Zərrinkubun tədqiqlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, özünün “Gəncə Piri” (h.1372) əsərində Nizaminin doğulub boya-başa çatdığı Gəncə şəhəri, onun strateji əhəmiyyəti, tarixi, mədəniyyəti haqqında mənbələrə əsasən araşdırma aparmış, şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat vermişdir.(11)

Bundan əlavə, İranın Tehran, Məşhəd, İsfahan, Gilan, Rəşd və başqa şəhərlərində keçirilən Beynəlxalq konfranslarda mütəmadi şəkildə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına dair müxtəlif problemlər yer alır. Vaxtaşırı Azərbaycan alimlərinin də qoşularaq məruzələrlə iştirak etdikləri bu konfranslar mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Hicri 1388-ci ildə İslamşəhərdə Azad İslam Universitetində “ Həkim Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş regional konfrans” keçirilmişdir.(14)

Bu konfransda Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş onlarla məruzə dinlənmiş, nizamişünaslığın mühüm elmi problemləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. “Nizaminin “Məxzənül-əsrar”-ının dili - musiqi yaradıcılığı”, “ Nizami əsərlərində musiqi istilahları”, “Gəncəli Nizaminin düşüncələri”, “Pənc Gənc”(Xəmsə) mənzumələri müasir İran ədəbiyyatında”, “Nizami şeirində astronomik inanclar”, “ Huş Ruba qalasının Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərindəki Qırmızı günbədlə müqayisəsi”, “Nizami “Xəmsə”sində günəşin təsviri”, “Nizami Gəncəvinin kəlam haqqında görüşləri”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərlərində təlim və əxlaq” və sair mövzularda məruzələr dinlənmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Бабаева Г. Низами Гянджеви в Иранском литературоведении (Исследования, научно-критические тексты и переводы)
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. «Низами и Физули», Москва, 1962.
3.
بارات زنجانی، احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار، نظامی گنجوی، انتشارات دانشگاه تهران، 1368
4.
بارات زنجانی خیال در خمسه نظامی،، صور انتشارات دانشگاه تهران، 1377
5.
خسرو و شیرین نظامی گنجوی (متن علمی و انتقادی بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1390
6.
لیلی و مجنون نظامی گنجوی، متن علمی و انتقادی بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1374
7.
هفت پیکر نظامی گنجوی (متن علمی و انتقادی بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1388
8.
شرفنامه نظامی گنجوی (متن علمی و انتقادی بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1380
9.
اقبالنامه نظامی گنجوی (متن علمی و انتقادی بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1381
10. دیوان نظامی گنجوی، بارات زنجانی، انتشارات دانشگاه تهران، 1391.
11. 1372 یر گنجه در جستجوی ناکجاآباد، عبدالحسین زرینکوب، تهران، علمی.
12.
کتاب شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی اثر مهدی ماحوزی تهران، 1395
13.
هفت پیکر، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح: محمد روشن، انتشارات صدای معاصر، 1394،
صفحه 376
14.
همایش منطقه ای حکیم دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر در شهر اسلامشهر، 1388
نظامی گنجوی

Г. Бабаева

Низами Гянджеви в современном Иранском литературоведении

Резюме

Научное исследование жизнь и творчества великого Азербайджанского поэта Низами Гянджеви начато иранскими учеными в 20-е годы XX века и продолжается по сей день. Проблема «Низами в Иранском литературоведении» относится к вопросу литературных связей двух народов.

Автор данной статьи посвятил эту монографию книге «Низами в Иранском литературоведении», которая издана в 2012 году в издательстве «Элм».

Основной целью статьи «Низами Гянджеви в современном Иранском литературоведении» Бабаевой Г.А. является определение современного развития и особенностей иранского низамиведения.

В работе также исследуются труды таких ученых как, А.Зерринкуб, Б.Зенджани, А.Манзури, А.С.Хусейни, С.Х.Рза, З.Саджади, М.Махузи, С.С.Али Акбар, А.Хатеми, А.Набилу и другие.

Автор рассматривает современные текстологические издания «Хамсе» Низами в Иране и высоко оценивает труды ученого-текстолога Барата Зенджани, М.Махузи и других. В статье особо отмечается труды современного Иранского ученого Барата Зенджани, который после ценной работы Саид Нафиси и Вахида Дастгирди, составил и комментировал текст поэм Низами Гянджеви и также газели и касыды из «Дивана» великого поэта.

В работе особо подчеркиваются разные противоречия в истории иранского низамиведения в области изучения жизни и творчества великого Азербайджанского поэта.

G.Babayeva

Nizami Ganjavi in modern Iranian literary criticism

Summary

The scientific investigation of life and work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi was started by Iranian scientists in the 1920s and it continues to this day. The problem of "Nizami in Iranian literary criticism" refers to the issue of literary ties between two people.

The author of this article has dedicated this monograph to the book - "Nizami in Iranian Literary Studies", which was published in 2012 in the publishing house "Elm".

The main purpose of the article "Nizami Ganjavi in Modern Iranian Literary Studies" of Babaeva G.A is definition of modern development and characteristics of low-knowledges of Iran.

The article also analyzed the works of such scientists as A. Zerincub, B. Zanjani, A. Manzuri, A. Khuseyni, S. Kh. Rza, Z. Sadjadi, M. Makhuzi, S. Ali Akbar, A. Khatemi, A. Nabil and others.

The author considers the modern textual edition of "Khamse" by Nizami in Iran and highly appreciates the works of the textual scientist Barat Zanjani, M. Makhuzi and others. The article highlights the works of the modern Iranian scientist Barat Zanjani who did valuable work after Said Nafisi and Vahid Dastgirdi, composed and commented the text of the poems of Nizami Ganjavi and also gazelles and kasids from the "Divan" of the great poet. The work highlights various contradictions in history of Nizami research in Iran while studying of the life and work of the great Azerbaijani poet.

Rəyçi: Nüşabə Arashlı
AMEA-nın müxbir üzvü

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə elmlər doktoru
ulker.azadqizi @mail.ru

NOVRUZ İSLAM HƏMRƏYLIYININ ULU QAYNAĞIDIR

Açar sözlər: Novruz, islam həmrəyliyi, bayram, tarix,

Key words: Novruz, Islamic solidarity, holiday, history.

Ключевые слова: Новруз, исламская солидарность, праздник, история

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 10 yanvar 2017-ci il tarixində bu ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında tarixi Sərəncam imzalamışdır (2). Həmin Sərəncamda göstərilir ki, “Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 743-cü ildə tikilən Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əlyazmalar bunun bariz nümunəsidir. Dinlə bağlı sərt qadağaların mövcud olduğu sovet dövrü Azərbaycanında cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərirdi halda, hazırda onların sayı 2000-i ötüb keçmişdir...”. Prezidentin bu Sərəncamı mühüm beynəlxalq və ideoloji mahiyyət daşıyır. “İslam həmrəyliyi” dünya miqyasında baş verən problemlərin həllinə, müsəlman ölkələri arasında birliyin, əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verəcəkdir. Bu ilin may ayında Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunları bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bu mühüm hadisə bütün müsəlman dövlətlərinin nəinki həmrəylik bayramına, həm də xalqların, ölkələrin birləşməsinin əyani sübutuna çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi, İslam dininin tarixi qədimdir. VII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında təşəkkül tapan İslam dini bütün dünyaya yayılmağa başlamış, Azərbaycan ərazisinin islamlaşma dövrü isə təqribən hicrətin 18-ci ilindən (639-cu il) hesab olunur. Tarixi mənbələrə görə, Azərbaycanın marzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad həmin ildə ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Ərəblər bir çox əraziləri – Təbrizi, Naxçıvanı, Beyləqanı, Bərdəni, Şirvanı, Muğanı, Aranı fəth edib Dərbəndə qədər gəliblər. Dərbəndin istehkamı onları heyrətə gətirir və şəhərə “Bab əl-Əbvab” (“Qapılar qapısı”) adını verirlər. Tarixçilərin məlumatlarında

göstərilir ki, artıq xəlifə Əli bin Əbu Talibin hakimiyyəti dövründə (656-661) Azərbaycanda əhalinin böyük bir hissəsi islamı qəbul etmişdi (4 ; 8).

Azərbaycanda İslamın yayılması və bərqərar olması milli birliyin və siyasi sabitliyin formalaşmasına müsbət təsirini göstərdi. Din tarixində ən humanist və ədalətli olan İslam qanun və ehkamları insanları düzgün yola dəvət edir, onlarda dürüstlük, halallıq, sülhsevərlik, xeyirxahlıq və s. ali keyfiyyətlərin aşılmasında əvəzedilməz rol oynayır. Beləliklə də, VII əsrdə Azərbaycanda İslamın qəbul edilməsi türk və qeyri-türk etnoslar arasında, onların həyatında ciddi dönüş yaratdı ki, bu da müxtəlif adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin inkişafına və genişlənməsinə səbəb oldu.

Ümumislam mədəniyyəti İslamı qəbul edən xalqların milli dəyərlərinin zənginləşməsinə və tərəqqisinə böyük təkan verdi. Söz ehtiyatının genişliyi baxımından dünyanın ən zəngin və gözəl dillərindən olan ərəb dili İslam dininin ən mükəmməl qaynağı olan Qurani-Kərimin dilidir. Müqəddəs Qurani-Kərim müsəlmanlara yaşam tərzini, qayda və qanunlarını ərəb dili ilə çatdırmış və bu dili sonuncu səmavi dinin dili zirvəsinə yüksəltmişdir.

Xalqımızın erkən mifoloji təsəvvürlərindən bəhrələnən qədim dövr əkinçilik, maldarlıq, təbiətin yenidən oyanması, yazın gəlişi ilə bağlı görüşlərlə zənginləşən və milli mərasim sistemində əsrlər boyu sabitləşən ən möhtəşəm bayramlardan biri Novruzdur. Bu bayram xalqımızın mənəvi dünyasını əks etdirən, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, etik-estetik görüşləri özündə yaşadıb bu günümüzdə çatdıran bütöv mədəniyyət kompleksidir.

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi əhəmiyyət kəsb edən Sərəncamından sonra Novruz ölkəmizdə artıq rəsmi ümummilli bayram səviyyəsində - Dövlət Bayramı kimi keçirilməyə başladı. Bu əlbəttə ki, Novruzun beynəlxalq arenada daha da tanınmasına və onun möhtəşəmliyinin dünyaya çatdırılmasına zəmin yaratdı. Təsadüfi deyildir ki, 2009-cu ildə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Novruz bayramı dünya sferasında öz layiqli yerini aldı – UNESCO-nun dünya xalqlarının qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edildi. 2010-cu ildə isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş məclisi 21 mart tarixini “Beynəlxalq Novruz günü” elan etdi. Həqiqətən də bu, Azərbaycan dövlətinin və dövlətçiliyinin qururverici uğuru, böyük nailiyyəti idi.

Novruz təbiətin dirçəlişi, oyanışı ilə bağlı yaranan bayramdır. Novruz bayramının mənşəyi erkən təsəvvürlərlə bağlı olduğuna və çox geniş əraziləri əhatə etdiyinə görə, onun konkret yaranma tarixi barədə fikir yürütmək yanlışlıqlara səbəb ola bilər. Amma bu barədə müxtəlif ehtimallar mövcuddur, yəni bayramın ibtidai icma quruluşunun müəyyən mərhələsində

meydana gəlməsi barədə fikirlər var. Bəzi mənbələrə görə, hələ Əhəmənilər dövründə (miladdan əvvəl 558-330) Novruzu keçirmək xalq arasında yayılıb. Bəzi tədqiqatçılar bu bayramın eradan əvvəl III minillikdə Babilistanda keçirilməsi haqqında məlumatlar verirlər.

Ümumiyyətlə, Novruz kulturoloji dəyərlər kompleksi olduğuna görə, onu tarixən müxtəlif din və təriqət nümayəndələri dəstəkləmiş, öz bayramları kimi qəbul etmiş, ona müsbət münasibət bildirmişlər. Məsələn, zərdüştilər Novruz ənənələrini daha da zənginləşdirmiş, onun yayılmasına böyük təsir göstərmişlər. “İslam din xadimləri də Novruza dərin rəğbətlə yanaşmış, hətta bayram günü Həzrət Əlini xilafət mənsəbinə yüksəltməklə onu, necə deyirlər, bir qədər özünüküləşdirmək istəmişlər. Buna nail ola bilmədikdə isə bəzi din xadimləri və hakimlər Novruzu müəyyən dövrlərdə yasaqlamağa təşəbbüslər göstərmişlər” (3, 70).

Mənbələr göstərir ki, vaxtilə “Hörmüz” adı ilə bağlı bayram keçirilmiş, islamın bərqərar olmasından sonra isə qadağan edilmişdir. Xəlifə Müaviyənin (661-680) sarayına gələn din xadimləri “Bu bayram Hörmüz yox, Novruz (Yeni gün) adlanır və o, yaz, təqvim bayramıdır” deyərək ona münasibət bildirmişlər. Bundan sonra Müaviyə bu bayramın keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Həcaci ibn Yusifin (661-719) dövründə Novruza yenidən yasaqlar qoyulmuş, nəhayət, Xəlifə Ömər ibn Əbdüləzizin (717-720) hakimiyyəti illərində isə bayrama qarşı olan bütün qadağalara son qoyulmuş və Novruz daha geniş şəkildə təbliğ olunmağa başlamışdır (3,71).

Uzun yüzilliklər ərzində İslam alimlərinin əsərlərində Novruz bayramının mahiyyəti, həmçinin bu bayramda icra olunacaq müstəhəb əməllər haqqında məlumat verilmişdir.

Orta əsrlərin görkəmli alimi və mütəfəkkiri Əbu Reyhan Əl-Biruni (973-1051/1052) Novruz və İslam münasibətlərinə dair dəyərli tədqiqatların müəllifidir. O, öz əsərlərində İslamın Novruza münasibətini bildirən məqamlara toxunaraq göstərmişdir ki, ərəb xəlifələri ilk dövrlərdə Novruz bayramı üzərinə müəyyən qadağalar qoysalar da, Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam ona yeni bir tərəvət gətirmişdir. Peyğəmbərimizin bayramla bağlı söylədiyi bir əhvalatdan sonra Novruz İslam dünyasında daha geniş yayılmışdır. Əl-Biruni Əbd əs Səməd ibn Əliyə istinadən belə bir rəvayəti qeyd etmişdir ki, “Novruz günü Məhəmməd peyğəmbərə (ə) içərisində halva olan gümüş cam hədiyyə edirlər. Peyğəmbər (ə) “Bu nədir?” deyərək məlumat istədikdə ona deyirlər ki, “Novruz halvasıdır”. Peyğəmbər (ə) “Novruz nədir?” – deyərək təkrar soruşduqda isə ona cavab verirlər ki, Novruz böyük el bayramıdır. Bu zaman peyğəmbər (ə) deyir: “Bəli, bu həmin gün idi ki, o gün Allah-təala ölüləri təkrarən canlandırırmışdır.”

Peyğəmbər (ə) həmin gün ona göndərilən gümüş kasadakı Novruz halvasından bir tikə yemiş, qalanını isə öz əşabələrinə paylayaraq demişdir: “Qoy həmişə Novruz olsun ” (3,71).

Qeyd etməliyik ki, “Qurani-Kərim”də Novruz bayramının adı çəkilməsə də, ümumilikdə müqəddəs kitabda bayram sözünə yalnız bir dəfə rast gəlirik “Maidə” (“Üzərində yemək olan süfrə”) surəsinin 114-cü ayəsində deyilir: “Məryəm oğlu İsa dedi: “Ey Allahım! Ey bizim Rəbbimiz! Bizə göydən bir süfrə endir ki, bizim həm birincimiz, həm də axırıncımız üçün bir bayram və Səndən bir möcüzə olsun. Bizə ruzi ver, Sən ruzi verənlərin ən yaxşısısan!”(5)

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, Novruz çərşənbələrinin əsas qayəsini təşkil edən, dünyanın və insanın yaranmasında bilavasitə iştirak edən dörd müqəddəs varlıq barədə Qurani-Kərimdə də məlumat verilir.

Dini mənbələrdə və səmavi kitablarda Yel –Külək dünyanı idarə edən Tanrı hesab olunur, yaxud da Allah tərəfindən göndərilən bir antropomorf kimi təsəvvür edilir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam buyurub ki, “Külək Allahın qullarına bir nemətidir. Bəzən insanlara rəhmət, bəzən də əzab gətirir. Külək olduğu zaman ona söyməyin, onun xeyrini istəyin, şərinədən də Allaha sığının, başqa sözlə külək Allahın əmrindəndir”. Quranın “Əhqaf” (“Qumsal təpələr”) surəsinin 24-cü ayəsində küləyin dağıdıcı gücü ilə bağlı bir əhvalata işarə edilir: “Bir zamanlar Allaha şərik qoşan Ad qövmünün yanına Allah Hud peyğəmbəri göndərdi ki, onları düz yola gətirsin, lakin bu alınmayanda Allah Ad qövmünün üzərinə “Sarsar” deyilən məhvedici bir rüzgar göndərdi, yeddi gecə və səkkiz gün davam edən bu soyuq qasırğa həmin tayfanı yer üzündən sildi”(5).

İslam dinində dörd mələkdən biri Mikayıl təbiət hadisələrini – yağışın yağmasını, küləyin əsməsini, yaşıllığın bitməsini idarə etmək Allah tərəfindən buyrulmuşdur.

Bildiyimiz kimi, bayram anlayışı bolluq, bərəkət, xeyirxahlıq rəmzidir. İslamda Qurban və Fitrdən əlavə cümə günləri və Qədir-Xum da bayram kimi xüsusi mərasimlərə malik mühüm günlər hesab olunur. İslam alimlərinin bəzi kitablarında isə Novruzla bağlı vacib əməllər və dualar öz əksini tapmışdır. Məsələn, Şeyx Abbas Qumminin dörd məsumdan nəql etdiyi duaları topladığı külliyyat “Məfatihul-Cinan” (“Cənnətin açarları”) əsərində göstərilir ki, İmam Sadiqin (ə) məlumatına görə Müəlla ibn Xuneyse öyrətdiyi kimi, Novruz bayramı yetişdikdə qüsl alın, ən təmiz paltarlarınızı geyinin, ən xoş ətirlərdən istifadə edin və çalışın həmin gün oruc tutun. Elə ki, şam və xüftən namazlarını və onların nafilələrini qıldın, dörd rükət iki-iki Novruz namazı qıl”(6, 604). Bundan əlavə Əllamə Məhəmməd Baqir Məclisinin XVIII əsrdə ərəb dilində yazdığı islami-ensiklopedik kitab “Biharul-Ənvar” (“Nurlar dəryaları”) və ya tam adı ilə

“Biharul-ənvaril-camiəti lidurəri əxbaril-əimmətil-əthar” (“Pak və məsum imamların hədislərindən gövhərləri əhatə edən nurlar dəryaları”) və s. dini kitablarda Novruz günündə icra olunacaq ədəb qaydaları barədə məlumat verilmiş, digər islam mənbələrində də bu bayramla bağlı ayrı-ayrı rəvayətlər toplusu təqdim edilmişdir.

Bundan əlavə, İslam şəriət kitablarında digər rəvayətlər də verilmişdir ki, bu mətnlər islamda Novruz günü barədə müəyyən bilgilərdən xəbər verir. Məs. İbn Fəhd Hilli (841 h.q) rəvayəti təqdim edir: İmam Sadiq (ə) buyurur. “Novruz günü Allah Rəsulunu (s) Qədir-Xumda (Məkkə-Mədinə arasında yerləşən bir məkanın adıdır. Məkkədən iki yüz kilometr məsafədə yerləşir – Ü.Nəbiyeva) müsəlmanlardan möminlərin əmiri Əli (ə) barədə beyət aldığı və müsəlmanların onun vilayətini təsdiq etmələrini istədiyi gündür...

İslam mənbələrinə görə, “Biharul-ənvar”da (“Nurlar dəryaları”) qeyd olunur ki, “Xuneysin oğlu Müəlla deyir ki, Novruz günü İmam Sadiqin (ə) yanına getmişdim. İmam buyurdu: “Bu günün qiymətini bilirsənmi?”... Buyurdu: “Kəbənin Allahına and olsun ki, bu qədim bir adətdir. Dedim: “Ey sərvərim! Sizin bunu mənə açıqlamanız əzizlərimizin dirilməsindən və düşmənlərin məhv olmasından daha vacib olar”. O zaman buyurdu ki, ey Müəlla! Novruz günü Allahın bəndələrindən Ona pərəstiş edib şərik qoşmaları peyğəmbər (ə) və onların höccətlərinə tərəfdar olmaları üçün əhd-peyman aldığı gündür. Bu, günəşin çıxdığı, küləklərin əsməyə başladığı və torpaqdakı güllərin bəhrələndiyi gündür...”. Digər bir mənbədə belə rəvayət olunur ki, “Allah-təala buyurmuşdur ki, Novruz günü mənim yanımda əzəmətli və ehtiramlı gündür. Hər bir mömin bu gündə məndən hacət istəsə, onu yerinə yetirəcəm!”...

Təqdirəlayiq haldır ki, bəşəri və sivil dəyərlərin zirvəsi olan İslam dini minilliklərdən keçib gələn Novruz bayramını yüksək qiymətləndirmiş, ona layiqli dəyər vermişdir. Tarixilik, struktur, ideya və məzmun cəhətdən xalqımızın keçirdiyi digər bayramlarla müqayisə edilməsi mümkün olmayan ulu Novruz İslamın qəbul və pərəstiş etdiyi əziz bayramlarından birinə çevrilmişdir.

Şimal yarımkürəsində astronomik yazın başlanması, yəni, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi ilə bağlı keçirilən bahar bayramı bir çox Şərq ölkələrində, o cümlədən İran, Əfqanıstan, Pakistan, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan və s. ölkələrdə də bayram edilir. Misirdə yazın gəlişi “Şəmmuun-nəsim”- yaz və artım, məhsuldarlıq bayramı ilə bağlı müxtəlif mərasim və ayinlərin icrası ilə qeyd edilir (1, s.57). Şəqr xalqları bu bayramı islamdan əvvəlki dövrlərdə keçirmişlər. Yaxın və Orta Şərqin bir çox ölkələrində bu bayram əziz və səbirsizliklə gözlənilən bir mərasim kimi qeyd edilir. Təbiətə sitayiş, təbiətin qış yuxusundan ayılması ilə bağlı olan Novruzun mərasimləri qədim tarixə malikdir və zaman keçdikcə bu mərasimlər

şamanlıq, atəşpərəstlik, islam kimi dinlərin və etiqadların təsiri nəticəsində dəyişmiş, yeni-yeni elementlərlə zənginləşmişdir(1,s.51). Bu bayramın rəmzlərindən biri də yenilənmə, gələcəyə böyük ümidlər bəsləməkdir. Erkən təsəvvürlərə görə, bayram günü hər şey yenilənir, ilk yaz yağışı yağır, ot bitir. Şərq xalqları baharın gəlişini böyük səbirsizliklə gözləyir, evlərində səliqə-səhman yaradır, hazırlıq işləri aparardılar. Ümumiyyətlə, bugünkü dövrdə Böyük İpək yolu boyunca yerləşən bütün ölkələrdə - Çindən, Orta və Ön Asiya ölkələrində də baharın gəlişi təmtəraqqla qeyd olunur. Əfqanlar, farslar və tatarlar hətta sonuncu çərşənbəni də qeyd edirlər, səməni cücərdib, tonqal qalayırlar. Məsələn, əfqanlar bu bayramı təmtəraqqla qarşılayır, hətta rəngli bayraqları 9 gün saxlayır, yüksək səviyyədə yaz bayramını keçirirlər.

Novruzla İslamı birləşdirən ən əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, hər iki möhtəşəm qaynaq insanların mənəvi dünyasını zənginləşdirir, onların daxili aləmini paklaşdırır, sıxıntılarını, ümitsizliyini yox edir, qəlblərdə inam hissini tərəqqi və qələbə əhval-ruhiyyəsini möhkəmləndirir və gələcək nəsillərə ötürür.

Qürurverici haldır ki, bu gün müasir Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu və mötəbər tədbirlərinin keçirildiyi, beynəlxalq əhəmiyyətli problemlərin müzakirə obyektinə çevrildiyi, müxtəlif məzmunlu forumların təşkil olunduğu ölkələrdən biridir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Gənclərinin I Forumunda demişdi: «Gənclərimiz diinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdərək İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsini və mənəviyyatını zədələsin».

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri 26 avqust 1994-cü il tarixində Təzəpir Məscidində Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu münasibəti ilə keçirilən mərasimdə isə bildirmişdir: «İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlər hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, mili mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eynihüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Taalanın buyruğu, bizim yolumuzdur».

Təsədüfi deyildir ki, 2009-cu il Bakı İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur. 2018-ci ildə ilə Naxçıvanın İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması qərara alınmışdır. 2009-cu ildə Bakıda İslam Konfransı Təşkilatına üzv olan ölkələrin və həm də Avropa dövlətlərinin Mədəniyyət nazirlərinin toplantısı keçirilmişdir.

Azərbaycanda bu istiqamətdə davamlı olaraq aparılan işlər dünya miqyasında təhlükəsizliyin, sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsinə, sivilizasiyalararası dialoqun, islam həmrəyliyi, o cümlədən İslam ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edən tarixi təşəbbüsdür.

Ədəbiyyat

1. Aida İmanquliyeva . Novruz Şərq ölkələrində. Azərbaycan Novruz. Bakı: Çıraq, 2012, s.51-57
 2. Azərbaycan Respublikasında 2017- ci ilin “İslam Həmrəyliyi ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 10 yanvar 2017- ci il
 3. Azərbaycanda Novruz. (Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi red. A. Nəbiyev) Vasim Məmmədaliyev . Novruz və İslam, Bakı: Çıraq, 2012, s.70-71
 4. Bünyadov Ziya. Azərbaycan tarixi VII- IV əsrlərdə(Rus dilindən tərc. edənlər C.Cabbarov və H. Əlizadə) , Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
 5. Qurani- Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V. Məmmədaliyev), Bakı: 1997
 6. Məfatihul- Cinan (Küllüyyat) Şeyx Abbas Qumminin on dörd məsumdan topladığı küllüyyat (Tərc. edənlər Z. Bağirov, R . Şükürov) , Bakı: 2013, 1000 s.
 7. Novruz bayramı Ensiklopediyası(Tərtib edən B.Abdulla, T.Babayev), Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208s.
- İnternet resursları
8. Dinlərin tarixi. azerbaijan.az/p...ligion 01 a.html

У.Набиева

Праздник Новруз - древний источник исламской солидарности

Резюме

В представленной статье говорится о том, что праздник Новруз является древним источником исламской солидарности. Всеисламская культура оказала положительное влияние на развитие национальных ценностей народов принимавших ислам. Новруз- это совокупность культурных ценностей. Многие представители религиозных сект воспринимают его как свой праздник и относятся к нему положительно.

В статье так же повествуется, что в течение многих веков исламские ученые в своих работах описывали основные обычаи и суть этого праздника.

Этот весенний праздник отмечают во многих восточных странах, в том числе в Иране, Афганистане, Пакистане, Узбекистане, Киргизии и т.д.

В статье нашли отражение главные особенности совместности ислама с праздником Новруз.

U.Nabiyeva

Novruz is the first source of Islamic

Summary

Solidarity in the presented article. It is spoken about Novruz holiday as the first source of Islamic solidarity. It is shown that universal Islamic culture has positive impact on the progress of national and spiritual values of the people of Islam as Novruz is complex of cultural values, different religious and progressive delegates accepted it as their holiday for a long time and they had a positive attitude. There is information about the main point of Novruz holiday and the actions that were related to this holiday in the words of Islamic scientists for many centuries.

In the article it is spoken about celebrating of spring holiday in many eastern countries as in Afghanistan, Uzbekistan, Pakistan and Kazakhstan, in the article general features which continue Novruz and Islam are mentioned.

Rəyçi: Yeganə İsmaylova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

QARDAŞXAN ƏZİZXANLI
Xəzər Universiteti,
gardashxan.eziz@gmail.com

ÇAĞDAŞ VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA HƏQİQİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ SURROQAT PATRIOTİZM

Açar sözlər: vətənpərvərlik, vətəndaşlıq lirikası, Araz, Söhrab, Məmməd, Rza, surroqat patriotizm.

Key words: patriotism, civic lyrics, Araz, Sohrab, Mammad, Rza, surrogate patriotism.

Ключевые слова: патриотизм, гражданская лирика, Араз, Сохрaб, Мамед, Рза, суррогатный патриотизм.

Əsl vətənpərvərlik mahiyyət etibarilə vətənə məhəbbət və öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır. Bu bağlılıq, həm də mənsub olduğu millətin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətlərinə arxalanan milli hissiyyət və ya milli qürur kimi anlaşılar. Vətənin və xalqın marağını qorumaq vətənpərvərlik keyfiyyətlərinə aiddir.

“Vətən//pərvər” sözü dilimizdə ən çox yer tutan iki fərqli dilə məxsusdur. “Vətən” ərəb sözü olub, *“bir adamın doğulub böyüdüüyü və vətəndaşı olduğu ölkə, məmləkət”* deməkdir (1). “Pərvər” isə fars sözüdür, *“istəmək, sevmək”* anlamına uyğundur və buna görədir ki, dilimizdə, həm də eyni mənanı verən “vətənsəvər” kəlməsi işlədilir.

Sokrata görə, vətənpərvərlik döyüşdə vuruşub böyük qəhrəmanlıq göstərməklə bitmir (2). Hər bir insanın üzərinə düşən vəzifəni ədalətlə, vicdanla yerinə yetirmək də vətənpərvərlikdir. Əlbəttə, o cümlədən, qələm adamı da öz işini “ədalətlə, vicdanla” yerinə yetirməlidir.

Vətənpərvərlik hissi insanın daxilində olan bir hissidir. Əgər bu hiss sənin daxilində yaranmayıbsa, o zaman nə vətəninə, nə torpağını, nə valideynlərini sevmə bilməzsən. “Vətənpərvəram” deməklə insan vətənpərvər olmur, “vətənpərvər şairəm” deməklə vətənpərvər şair.

Hər bir insan vətənpərvərliyini əməlləri ilə, gördüyü işlərlə sübut etməlidir. Olduqca geniş mənaya malik olan vətənpərvərlik anlayışı özündə vətənə, millətə sevgi hissini, müxtəlif səviyyə və istiqamətlərdə vətənə, millətə xidmət etməyi birləşdirsə, bunların zirvəsində Vətən üçün ölümə hazır olmaq dayanır. Bu, vətənpərvərliyin ən uca və ali formasıdır. Bəşər övladı Vətənə xidmət etməyin bundan uca zirvəsini kəşf etməmişdir. Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə daim aktual olmuş, bu gün də aktual olaraq qalır. Millətin vətənpərvərliyi onun tamlığının, bütövlüyünün təməlidir. Bir xalqın, millətin vətənpərvərlik şüuru onun digər xalqlar və

millətlər tərəfindən qəbul edilməsi, tanınması, hörmətlə qarşılanması, ən əsası isə o xalqın yaratdığı dövlətin bütövlüyü, varlığı, suverenliyi ilə ölçülür.

Ərəb alimi Əbu Turxana görə vətəni, milləti sevmək “onun hər üzvünün uğuruna öz uğurun kimi sevinmək, günahı üçün öz günahın kimi xəcalət çəkməkdir” (3,291). Əbu Turxan göstərir ki, “vətən sevgisi üçün hansı ölkədə doğulmaq yox, hansı ölkənin doğma olması əsasdır. Vətən sevgisi fərdi sevgidən ilahi sevgiyə yüksəliş yolunda bir məqam kimi ortaya çıxır və dünya tarixində ən böyük hünər və qəhrəmanlıqlar vətən naminə edilmişdir (3,296).

Rus tənqidçisi və filosofu V.Q.Belinski əminliklə vurğulayırdı ki, öz Vətəninə mənsub olmayan insan bəşəriyyətə də mənsub deyil və xüsusi ümumidən hasil olduğu kimi, vətənə məhəbbət də bəşəriyyətə məhəbbətdən hasil olmalıdır (3,297). Çünki bəşəri məhəbbətdən kənarda vətən sevgisi yoxdur (A.Frans) /3,297/. Vətənpərvərlik təkcə vətəni sevmək deyil. Bu, daha dərin bir hadisədir... Bu, özünün vətəndən ayrılmaz olduğunu dərk etmək və xoşbəxt və bədbəxt günlərini onunla birgə yaşamaqdır (L.N.Tolstoy) /3,297/ və “öz ölkəsini sevməyən heç nəyi sevməz” (Bayron) /3, 298/. “Torpağı itirənlər ən əvvəl torpaq olub o torpağa qarışmaq haqqını itirirlər” (Y.Qolosovker) /3,299/

“Vətənpərvər” deyəndə, öz vətəni sevmək, öz xalqına və vətəninə sadıq və onların mənafeyi yolunda canından keçməyə hazır olan vətəndaş nəzərdə tutulur, vətənpərvər şair isə şeirlərində xalqa, vətənə sadıqlığı poetik dildə, obrazlı şəkildə təənnüm edir.

V.Əyyub “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” monoqrafiyasında “vətəndaşlıq ideallarının qüvvətli olmasının... Azərbaycan romantik lirikasının vətəndaşlıq səviyyəsini şərtləndirdiyini” yazır (4,47) və ardınca “...vətəndaşlıq hisslərinin güclü olmasının milli özünüdərkə çağırışla xarakterizə olunduğunu” bildirir.(4,47). Şübhəsiz ki, “vətəndaşlıq lirikasında əsas aparıcı motivlərdən biri vətənpərvərlikdir. Vətən məhəbbəti ideyasını öz yaradıcılıqlarında yüksək bir səviyyəyə qaldıran...” (4,47) şairlərimizi, eyni zamanda, çağdaş Azərbaycan romantik poeziyasının layiqli nümayəndələri saymaq olar.

Hələ ötən əsrin 80-ci illərində tənqidçi, türkoloq Aydın Məmmədov “Zamanla səsləşən şeirlər sorağında” məqaləsində məşhur rus tənqidçisi V.Belinskiyə istinadən yazırdı ki, şair mütləq “öz dövrünün oğlu olmalı” (5,3) və o bunu “şüarlarda deyil, şeirlərinin özündə, onların daxilində, mətnində əks etdirməlidir” (*P. Antakolski* /5,3/).

İctimai hadisələri mədh və zamanın ruhunu təhrif edən, həm siyasətçi, həm filosof, həm də tarixçi, bir sözlə, tam hazırlıqlı xadim kimi yetkinləşməyən, özü də, belə bir xadim olduğunu şeirlərində əks etdirməyən

şairlərin şeirləri surroqat ([latınca,— nəyisə qismən əvəz edə bilən geydirmə məhsul) patriotizmdən, yəni saxta vətənpərvərlikdən başqa bir şey deyildir.

A. Məmmədov həmin məqaləsində «yaşa», «alqış», «gözəlsən», «mərd atalar», «igid oğullar», «vüqar», «şan-şöhrət», «şərəf», «günəşli diyar» «vətən eşqi», «odlar diyarı», qurban olum», «başına dönüm», «çanım-gözüm», «baş əyirəm», «sevirəm», «sənsiz neynərəm», «Günəşə, Aya ucalmaq» və s. bu kimi “deklarativ, konkret məzmunu olmayan” (5,13) söz və ifadələrdən, “təmtəraqlı ibarələrdən” (5,13) az-çox bəhrələnən Tofiq Bayram, Qasım Qasımzadə, Qabil, Famil Mehdi, Tofiq Mütəllibov, Davud Ordubadlı, Rasim Kərimli, Atif Zeynallı, Abbasəğa, Güləli Rəsul, Müzəffər Nəsirli, Mövlud Qonaq, Rüşad Zəbioğlu, İbrahim Göyçaylı, Məmməd Kazım və başqa müəlliflərə qarşı bizi “gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrar olunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdırın” (5,17) Məmməd Araz, Hüseyn Arif, Cabir Novruz, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Vəqif Bayatlı Odər kimi şairləri qoyurdu.

Tənqidçi Y. Qarayev də bu tipli “şeir konveyerinə” toxunaraq deyirdi: “...Bir-birini və öz-özünü təqlid bugünkü poeziyada versifikasiya əlamətlərinin, şer axınının digər əsas zəminini təşkil edir. Həqiqi vətəndaşlıq və vətənpərvərlik poeziyası ilə yanaşı, həmin ad altında saxta, yalançı dəb xarakteri daşıyan çoxlu şeirlər də özünə yol tapır. (5,4)

Əsl vətənpərvər poeziya və vətəndaşlıq lirikası dəyişdirici və birləşdirici gücə malikdir.

XX əsrin ikinci yarısında çağdaş Azərbaycan poeziyasında “Axı dünya fırlanır” (B.Vahabzadə), “Söylə, yadımdamı?” (H.Arif), “İllər və sahillər” (N.Xəzri), “Mən səni görmüşəm” (S. Tahir), “Ömür karvanı”, “Qanadlı qayalar”, “Atamın kitabı” (M. Araz), “İnsan himnləri” (C.Novruz), “Addımlar, addımlar” (M. Günər), “Günlərin bir günü” (F.Qoca), “Yaxşı ki, sən varsan” (M.Yaqub), “Axşamlar, səhərlər” (M.İsmayıl), “Od heykəli” (Ə.Salahzadə), “Uzaq yaşıl ada” (V.Səmədoğlu), “Nəfəs” (R. Rövşən), “Xəbər gözləyirəm” (S.Rüstəmxanlı), “Gümüş yuxular” (N.Kəsəmənli), “Ağ saçların işığı” (E.Baxış) və i.a. bu kimi şeir kitablarında vətən mövzusu yeni poetik xarakteri ilə üzə çıxdı.

Belə ki, M. Yaqubun “*Ölsəm də qoynunda qoy ölüm ki, mən, Çürüyüm bir ovuc torpağın artsın!*”, (6,3) yaxud M.Arazın “*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamur olub, qayasında bitərdim*” (7,280) beytləri əsl vətəndaşlıq lirikası yaradan bütün şairlərin yaradıcılığı üçün leytmotiv ola bilər.

Məmməd Araz yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası insanların düşüncə tərzini dəyişdirmək gücünə qadirliyini, sərhədləri keçərək insanları birləşdirmək qüdrətinə malik olduğunu göstərirdi. Şairin “İlhamım” (*Bir ocaq başında bir isinməsək Sən kimə gərəksən, Mən kimə gərək?! /7,399/*), “Şəhriyar gəlmədi” (*Şəhriyar gəlmədi. O gəlsə, başabaş Azərbaycanı*

Geyimli-gecimli qürur görərdi, Qaraqaş, qaragöz Azərbaycanı Qızıl nur görərdi, ağ nur görərdi /7,148/), “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” (*O zamanmı bitdi bizim dilimizin “sənin”, “mənim” qabarı da, O zamanmı bitdi bizim dilimizin “haralısan” damarı da* /7,164/) kimi neçə-neçə şeiri söylədiyimizə misal ola bilər.

Türkoloq, tənqidçi A.Məmmədov “Zamanla səsleşən şeirlər sorasında” məqaləsində M. Arazın “Azərbaycan– dünyam mənim” şeirindən “*Azərbaycan –mayası nur qayəsi nur ki... Hər daşından alov dilli ox ola bilər, “Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bilər*”(5,272) bəndini misal gətirərək yazırdı: “Vətən haqqında onlarla şeir təcrübəsinə malik olan oxucu Məmməd Arazın «Azərbaycan– dünyam mənim» şeirinin sərlövhəsinə baxdıqda, yəqin ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz avtomatizmin təsiri ilə öz birbaşa, lüğəvi mənalarında işlədilən «şan-şöhrət», «əzəmət», «vüqar» və s. kimi təmtəraqlı sözlərlə qarşılaşacağını güman edəcəkdir. Lakin şeir ilə tanışlıq onu hər dəfə gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrar olunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdırır” (5,14). A.Məmmədov M.Arazı haqlı olaraq ənənəni mühafizəkarcasına yamsılamayan, əvəzinə ona müdaxilə edən, hazır assosiasiya və paralelliklərdən imtina edib, yenilərini yaradan şair kimi təqdim edirdi.

Vətəndaşlıq lirikasında müəyyən dərəcədə publisistik ruhun olması normal sayılır. Bu şərtlə ki, publisistika şeirdə poeziyanı üstələməsin, qədərində olsun. Poetik şəkildə deyilmiş fikrin daha da qüvvətlənməsinə kömək etsin.

Məsələn, S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunələrindən sayılan məşhur “Daha” şeirində həm poetik, həm publisistik ruhun üstünlük təşkil etdiyi bəndlərə rast gəlirik. Əgər:

Azad qardaşım var, onunla xoşam,

Mən gərək sahili sahilə qoşam.

İki bölünməkdən elə qorxmuşam,

Çöpü də ikiyə bölmərəm daha. (8,128)

bəndində daha çox poetik ruh üstünlük təşkil edərsə, şeirin əvvəl və sonra gələn digər bəndləri haqqında bunu demək olmaz. Misal çəkilən bəndin özündə də, obrazlılıq daha çox ikinci beytə aiddir. Birinci beytdə yalnız “Azad qardaşım” məcazı diqqəti cəlb edir və oxucu lirik “mən”in Azərbaycan Respublikasını nəzərdə tutduğunu anlayır. İkinci misradakı “sahili sahilə” qoşmaq ifadəsində şairin Güney Azərbaycanı ilə Azərbaycan Respublikasının birləşməsi, qovuşması arzusu əks olunmuşdur. Şeir müəllifi oxucunun duyumuna, bilgisinə arxalanaraq məcazla, rəmzlə danışır. Son dərəcə böyük yangıyla deyilmiş “*İki bölünməkdən elə qorxmuşam, Çöpü də ikiyə bölmərəm daha*” beyti isə təkcə həmin bəndin yox, bütün şeirin,

bütövlükdə S.Tahir yaradıcılığının ən obrazlı misraları olmaqla onun vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətinin inikasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, şeirin başqa bəndlərində poetika publisistikaya udur və şeirdə birbaşa deyim güclənir, əzabkeşlik getdikcə mübariz ruhla əvəz olunur:

Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə,
Ağladım, bir naşı güləndə mənə.
Heç kəs ağlamasın öləndə mənə,
Mən heç vaxt, heç zaman ölməyəm daha.(8,128)

Yaxud:

Ömrümdən qürbətlər, yadlar qovulsun,
Keçmişim yiyəsiz qaldı, qoy olsun!..
Ancaq gələcəyim mənimki olsun,

Mən onu ömrümdən silməyəm daha. (8,128) və s.

Bu gün onlarla, yüzlərlə oxucudan Vətən haqqında bir şeir söyləməyi xahiş etsək, yaşından, savadından, peşəsindən və ədəbiyyata münasibətindən asılı olmayaraq, hamı bir ağızdan M.Arazın “Vətən mənə oğul desə” şeirini xatırlayar. Söhbət cənub mövzusunə həsr olunmuş şeirlərdən getsə, yəqin ki, oxucuların əksəriyyəti S. Tahirin cənub şeirlərini yada salar.

Tədqiqat obyektimiz olan şairlərdən Məmməd İsmayılın şeirləri əsl vətənpərvərliyin poetik ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Onun vətəndaşlıq lirikasında vətən mövzusu özünün yeni poetik xarakteri ilə diqqəti çəkir. Şairin “İlk beşik, ilk yuva” (*Ulu qalalarım çarpan ürəkmiş Sərhəd ayrıcında, qaya başında. Mən indi bildim ki, necə gərəkmiş Mənə, ayağıma dəyən daşın da* /9,315/), “Köksümdən göyərən arzu” (*Mənim pisliyim də, yaxşılığım da Sənin ayağına yazılır, Vətən... Yediyim, içdiyim ruzu- Vətənmiş... Yamacda mələyən quzu- Vətənmiş* /9,318/), “Ana vətəni” (*...ölümünlə Yer kürəsini Eylədin ömrümün ana vətəni* /9,264/) kimi poetik mətnləri diqqəti cəlb edir.

Əlbəttə, şair çox yayılmış, işlənmiş mövzularda yazanda ehtiyatlı olmalı, özündən qabaq həmin mövzuda yazan müəllifləri təkrar etməməli və sözü deyərkən obrazlılıq hesabına onun təsir gücünü artırmalıdır. Belə olmadıqda ən tanınmış, bir sıra yaddaqalan şeirlərinə görə oxucu tərəfindən sevilən şairlər belə öz qələminin, imzasının dəyərini lazımi ucalıqda saxlaya bilmir, beləliklə də, sözünü dəyərdən salır.

Cəsurluğu, qorxmazlığı ilə xalqın yaddaşında iz salmış, neçə-neçə şeiri dilimizin əzbəri olmasına baxmayaraq, bu baxımdan X.R.Ulutürk yaradıcılığı da tənqid, təhlil obyektinə ola bilər. Şairin məşhur “Mən-Azərbaycanam” şeirindən aşağıdakı misralara diqqət edək:

Qorqudum, Koroğlum, şah Xətayimlə
Qüdrətəm, cürətəm, şöhrətəm, şanam. (10, 14)

Yaxud:

Oğlum Xiyabani, doktor Ərani
İşığa qər q etdi zülmət İrani.(10,14)

Bu tipli misralarda şairin vətəndaş sevgisi poetik düşüncə tək yox, publisistik düşüncə olaraq misraya çevrilir. Belə deyimlərin heç bir poetik çəkisi yoxdur.

Şairin “Ayla günəş arasında” adlı başqa bir şeirindən misal çəkək:
Nişat, Ağa Məsih, Zülali, Bahar,
Seyid Əzim kimi ustadların var! (10,18)

Axı hansısa xalq qəhrəmanının, ya da şairin sadəcə adını çəkməklə poetik yükə malik şeir parçası yaratmaq olmaz. Ya da: “... *Dövrən rəzil, mühit yaramaz*” (10,19) və ya: “*Firdovsi, əlbəttə, mətin sənətkar!*”, “*İncidi Firdovsi, əl çəkdi, getdi*”(10,19) misraları heç bir bədii keyfiyyətə və beləliklə də, təsir gücünə malik deyil.

Sənət yoluna yenidən qədəm qoyan gənc qələm sahiblərini apardıqları eksperimentlərə görə hansı kontekstdə başa düşmək olar, amma sözü, sənəti illərin sınağından keçmiş təcrübəli şairlərin, bəzən də ustad sənətkarların Nizami, Nəsimi, Füzuli yadigarı söz sənətinə ruhsuz, hətta başdansovdu və məsuliyyətsiz yanaşması təəccüb və təəssüf doğurur. Bu azmış kimi boş söz yığını olan misralara ədəbi tənqid özü bildiyi şəkildə don geyindirir, heç bir poetik yükü olmayan yenilikdən məhrum şeirləri nümunə kimi misal gətirir. Bu misallar, sadəcə, bir təbiət lövhəsinə, uğurlu, uğursuz bir sevginin təsvirinə deyil, vətən mövzusunə, vətəndaşlıq lirikasına aid olduqda nə “şeir” müəllifini, nə tənqidçi-ədəbiyyatşünası anlamaq olur.

Pis vərdis kimi pis nümunə bu gün də davam edir, baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tənqidçi A.Məmmədov belələrini– istedadlı kasad olanları əməlli-başlı “ələkdən, xəlbirdən” keçirmişdi.

Poeziyadan uzaq olan söz yığını bəndlər halına salınıb, şeir adı ilə zaman-zaman ədəbi orqanlarda çap edilir, bu azmış kimi onların tənqidçi, ədəbiyyatşünas adını daşıyan, əslində tərifi havadarları tapılır və beləliklə də, şeir olaraq heç bir məziyyəti olmayan, heca vəzninin “anasını ağladan” sönük mətnlər barəsində mədhiyyələr yazılır.

Misal üçün Oqtay Rzanın “Adlı, ünvanlı misralar” adlı 312 səhifəlik şeirlər kitabında poeziya naminə nəinki bir şeir, bir bənd, heç bir misra da tapa bilməzsən. Maraqlıdır ki, “Ürək boyda odum qalsa...” adlı sözardıda yazıçı N.Hacızadə müəllifi vətəndaş şair tək təqdim edərək yazır: “Onun Vətən torpağına, ulu xalqımızın şərəfli tarixinə, Azərbaycan bir sıra şeirlər dərsləklərə daxil edilmişdir”. Sonra O.Rzanın “dərsləklərə daxil edilmiş” şeirlərindən misal çəkib, onun haqqındakı təriflərini “əsaslandırır”:

Əsirgəmir uğrunda can,
Min-min igid, Azərbaycan!

Yaşa, eşqi çiçək açan

Azad, vahid Azərbaycan! (11,310) və i.a.

Təsəvvür edin ki, bu cür bəsit, ucuz şüarçılıqdan irəli getməyən, heç bir poetik dəyəərə malik olmayan uğursuz söz yığını şeir adı ilə dərsliklərə salınır, orta məktəblərdə balalarımıza öyrədilir... Biz övladlarımızda beləmi şeir zövqü formalaşdırırıq? Deyirik, ay məktəblilər, budur Azərbaycan poeziyasının nümunəsi, buyurun, tanış olun?!

Kitabdakı “şeyrlər” başdan-ayağa əsl surroqat patriotizm nümunələridir. Dgər mətnlər də yuxarıdakı sitatımızdan mənfi mənada heç də geri qalmırlar. Tanınan, tanınmayan ayrı-ayrı adamlara həsr olunmuş bayağı mətnlər tamam biabırçılıqdır. Təcrübəli pedaqoq olan, qələm adamı adına iddialı bir şəxs üçün bu, əlbəttə, başucalığı gətirmir. Müəllifin “Aydınımız, Dilarəmiş” (*Həlak olub haqq yolunda, Vahid Vətən, xalq yolunda, yolunda.., Şuşa, Şəki, Qax yolunda, Aydınımız, Dilarəmiş /11,7/*), “Əhəd müəllim” (*Öpüb qədəmini Ağdam, Şuşa, Qax, Ordubad, Şamaxı, Balakən, Qazax.., Ocaqda bərkidi Əhəd müəllim... Sülalə fəxr edir onun adıyla və s. /11,11/*), yaxud “*Bayramın mübarək, Nazim Kazımlı, Hamının əzizi–bizim Kazımlı /11,161/*” və i.a. mətnləri (əgər mətn adlandırmaq olarsa) şeir adı ilə kitaba yol tapmamalı idi.

O. Rzanın “Rübai karvanı, dördlük çələngi” adlı digər şeyrlər kitabını vərəqlədik: müəllif “vətənpərvərlik şeyrləri”ndəki yanlışlıqlara bəlkə bu toplusunda düzəlişlər edib, son qoyub? Təəssüf ki, yenə də bu tanışlıqdan yalnız peşmanlıq hissi keçirdik:

Çətin məqamlarda dostunu sına,

Qütbü də dolaşıb gəz yana-yana!

İqlimin doqquz cür əlvən çələngi

Necə də yaraşır Azərbaycana! (12,39)

Və ya:

Yola salacaqsan min qərinəni,

Qəm, kədər qismətin olmasın, Vətən!

Təbiət füsunkar yaradıb səni –

Bircə çiçəyin də solmasın, Vətən! (12,119)

Heç cür anlamaq olmur ki, “ $2 \times 2 = 4$ ” qədər üzde olduğu təqdirdə necə olub ki, filologiya elmləri doktorları V. Arzumanlı, Ə.Tanrıverdi, V.Yusifli və b. ədəbiyyatşünaslar O. Rzanın şeyrlərindən, o cümlədən onun “Rübai karvanı, dördlük çələngi” və “Adlı, ünvanlı misralar” adlı şeyrlər kitabından misallar çəkərək, onu Azərbaycanın bənzərsiz və nadir təbiətini şirin və dolğun misralarda vəsf edən şair tək xarakterizə etmiş, “*Sevinirəm tarixinə varanda, Şah İsmayıl, Həzi, Gəray ruhlusan, Qələbə çal, qələbə çal, həmişə, Milli Ordu, qüdrətli ol həmişə*”, yaxud “*Yumruq kimi birləşir xalq, Gəncə, Tərtər, Tovuz, Qazax, Başın hökmən əziləcək, Qarabağdan əlini çək!*” (13,6) kimi misraları şairin uğurlu poetik axtarışları olaraq qələmə vermişlər.

Fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslar yanlış mövqə sərgiləməklə, oxucu zövqünü korlamaqda müəllifə şərik çıxmışlar.

Ə.Tanrıverdi: “Şairin poetik dünyası baxma bucağından asılı olmayaraq bütün parametrlərdə zəngin və rəngarəngdir” deyir. Sonra O.Rzanın “*İgidlik dərsi al Qorqud elindən*”, “*Banuçiçək nəvəsinə bənzəyir*” və b. bu kimi misralarını “Dədə Qorqud”dakı atalar sözləri səviyyəsinə yüksəlmiş “*Kül təcicik olmaz*”, “*Güyəgü oğul olmaz*” tək deyimlərlə müqayisə edir (13,8). Zənn edirik, burada heç bir şərhə ehtiyac qalmır.

Qafiyəpərdazlıqdan ayrı bir keyfiyyəti olmayan bənd şəklinə salınmış söz yığınlarını ədəbiyyatşünas alim “poetik, təbi misralar” adı ilə beləcə qiymətə mindirərək təqdim edib. Halbuki çəkilən misallardakı qrofamanlıq, şüarçılıq, trafaretlik göz qabağındadır.

O.Rzanın hərəsi bir neçə hissədən ibarət olan ayrı-ayrı illərdə və nəşriyyatlarda çap edilmiş “Adlı, ünvanlı misralar”, “Rübai karvanı, dördlük çələngi” adlı şeirlər kitablarına istinadən müəllifin nə bədii təxəyyülündən, nə onun bədii ümumiləşdirmə bacarığından danışa bilirik. Bu kitablarda “estetik məziyyətin... təzahürü” (14,26) yoxdur. Formanın – köhnə, məzmun ifadəsinin – bəsit və tapdanmış, çeynənmiş olduğunu görürük. Lirik “mən”in vətənlə bağlı arzularının “bədii gücü” olmadığından oxucuda heç bir duyğu oyatmır, oxucu da müəllifə qoşulub, onunla birgə: “*Qəm, kədər qismətin olmasın, Vətən!.. Bircə çiçəyin də solmasın, Vətən!*” (12,119) deyər arzulaya bilmir

Bax, budur vətənpərvərlikdən uzaq, “süni mayalanma” yolu ilə əmələ gələn saxta, surroqat patriotizm! Bəsit, heç bir poetik dəyərə malik olmayan, obrazlılıqdan kənar, cansız misralar bəzi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yuxarıda gətirilən misallardan da göründüyü kimi oxucuya “poetik nümunələr” kimi təqdim edilmişdir.

Dillər əzbəri bir neçə şeirin müəllifi olan istedadlı şair tək tanınmış Tofiq Bayramın “Ana dilim” adlı şeirinə müraciət edək:

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə,
Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm–
Öz ana dilini bilməyənlərə.

Mən qədim "Qarabağ şikəstəsi" yəm,
Üzeyir nəfəsli gül dəstəsiyəm.
Vaqifin, Vurğunun nifrət səsiyəm–
Öz ana dilini bilməyənlərə! (15)

Şeirin birinci bəndindəki “Şahdağına” sözü, əslində, “Şahdağa” şəklində olmalıdır, çünki, dağın adı “Şah dağı” deyil, “Şahdağ”dır. Görünür hecanın tələbinə görə müəllif belə edib. Qalan misralarda da obrazlılıqdan

söhbət gedə bilməz. Xüsusən də, “*Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm*” kimi ifadələrdə şeiriyyət axtarmaq bataqlığa baxıb, xoş bir mənzərə təsəvvür etmək deməkdir.

Bir sözlə, 16 bəndlik şeirdə quru pafosdan başqa bir şey yoxdur.

Ədəbiyyatşünas Cəlal Abdullayev “əsl vətənpərvərlik şeiri” deyəndə mətndə hansı meyarın, ölçülərin əsas götürüldüyünün izahını verərkən şair M.Arazın “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Ayağa dur, Azərbaycan!”, “Əsgər oğlu”, “Tarixçi alimə”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Babək qılıncı”, “Qoruyun dünyanı” kimi şeirlərinə istinad edərək, onları “əsl vətənpərvərliyə aid poetik nümunələr” (16,229) sayır.

Bələliklə, həqiqi vətənpərvərlik siqlətli çağdaş vətəndaşlıq lirikası öz üstün bədii məziyyətlərinə görə surroqat patriotizmdən kəskin fərqlənir. Həqiqi vətənpərvərlik motivlərini şeirdə hay-küysüz, səmimi, poetik bir dillə əks etdirən şair oxucusuna müsbət təsir etməyi bacarır. Yalançı, obrazlılıqdan xali süni patriotizm isə gurultulu, ibarəli, şüar xarakterli “təkəbbürlü görkəmi” ilə ürək bulandırır, oxucu isə “əlini yelləyərək”, cansıxıcı mətnin “yanından ötüb-keçir”.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 4 cildə, 4-cü c. 672 s.
2. <http://gencalim.az/vetenperverlik/200-vetenperverlik-anlayishi.html>
3. “Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər.” (Müəllif-tərtibşi: S.Xəlilov, Bakı, Çarşıoğlu, 2012, 560 səh.
4. Əyyub V. “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2017, 260 s.
5. Məmmədov A., “Zamanla səsleşən şeirlər sorasında” məqaləsi”, “Ulduz” jurnalı, 1981, №1; (“Sözümüz eşidilənədək”, Bakı, Yazıçı, 1988, 244 s.), Kulis.lent.az, 03.12.2015
6. Yaqub M., “Üzü bəri baxan dağlar”, (şerlər və poema), Bakı, Azərnəşr, 1977, 96 s.
7. Araz M., “Seçilmiş əsərləri” (şeirlər və poemalar), Bakı, “Xalq Bank”, 2010, 656 s.
8. AzərAzər S. T., “Əsərləri”, I c., (şeirlər), Bakı, “Zərdabi LTD”, 2012, 528 s.
9. İsmayıl M., “70-dən sonra” (şeirlər), Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 478 s.
10. Ulutürk X.R., “Taparam səni”, (şeirlər və poemalar), Bakı, “Apostrof”, 2014, 300 s.

11. Rza O., "Adlı, ünvanlı misralar", 2-ci hissə, (şeyrlər), Bakı, "Aspoliqraf", 2005, 312 s.
12. Rza O., "Rübai karvanı, dörtlük çələngi", 1-ci hissə (şeyrlər), Bakı, "XXI-YNE", 2006, 280 s.
13. Rza O., "Adlı, ünvanlı misralar", 3-cü hissə, (şeyrlər), Bakı, "Yazıçı", 2013, 316 s.10.
14. "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti" (tərtibçi: Ə.Mirəhmədov), Bakı, "Maarif", 1978, 200 s.
15. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2012/09/26/tofiq-bayram-ana-dilim/>
16. Abdullayev C., Əsərləri. 7 c.-də. V c. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 264 s.

Q.Azizkhanlı

True patriotism and surrogate patriotism in modern civic lyrics

summary

Article considers scientifically poetic samples written with true patriotism feelings as well as poems eulogizing public events and the spirit of time based on the activity of our poets in modern Azerbaijani poetry.

It is indicated that modern civic lyrics is characteristic in terms of the poetic expression of true patriotism. The theme of motherland in civic lyrics in the activities of poets like M. Araz, S.Tahir and M. Ismayıl attracts attention with its new poetic character.

Research touches upon insipid texts in civic lyrics published in literary publications named poem and even praised by literary critics and specialist insincerely that still continues today as a bad habit in Azerbaijani poetry through citing examples from the article by the late critic A.Mammadov's *Zamanla seslənən şeirlər soragında* (In search of poems echoing the time) and displays harmful side of the mentioned for the poetry.

The Article presents the authors of true patriotism poets who played key role in the formation of national revival and Azerbaijanism ideology versus those who published mere verbiage put in the form of couplets having no other quality than rhymestering and those eulogizing them.

The article displays that true patriotism and surrogate patriotism sharply differ from each other in modern civic lyrics. True patriotism motifs are poetic in a poem and they get into readers's hearts thanks to its sincerity. While texts full of false patriotism far from imagery cannot remain in literature.

Г.Азизханлы

**Истинный и суррогатный патриотизм в современной
гражданской лирике**

Резюме

С научной точки зрения в статье рассматриваются поэтические примеры, написанные с подлинным чувством патриотизма на основе творчество наших поэтов в современной азербайджанской поэзии, а также стихи в похвале общественных событий и искажая дух времени .

Указывается на то, что современная азербайджанская поэзия типична с точки зрения поэтического выражения истинного патриотизма. Тема народа привлекает внимания со своим новым поэтическим характером в гражданской лирике М.Араза, С.Тахира и М.Исмаила.

В исследовании приводя цитаты из статьи покойного критика А. Мамедова “В поисках стихов, соответствующие времени” (“Zamanla səsleşən şeirlər soragında”) рассказывается о тупых текстах, касающиеся гражданской лирике, что в азербайджанской поэзии как плохая привычка, которая продолжается и по сей день и опубликуются в литературных органах под названием стихотворения, даже неискренно хвалятся литературоведами и раскрываются для поэзии его вредные стороны.

В статье авторы истинных патриотических стихотворений, сыгравшие важную роль в национальном возрождении и формировании национальной идеологии ставятся против тем, которые опубликовали куплета-образные массы слов, только имеющие качества рифмы в виде поэзии и тем, кто написал панегирики о них.

В статье показано, что в современной гражданской лирике истинный патриотизм и суррогатный патриотизм сильно отличаются друг от друга. В стихотворение мотивы истинного патриотизма бывают в поэтической форме и со своей искренностью находят путь в сердца читателей. Тексты, лишенный образности и наполненные ложным патриотизмом не могут оставаться в литературе.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor.

MƏTANƏT XƏLİLOVA
AMEA Folklor İnstitutu
metanet-xelilova@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ RƏQSLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Açar sözlər: rəqs, xalq, nəğmə, folklor, lirik, halay, məişət, mahnı

Key words: dance, folk, melody, folklore, lyric, halay, life, song and

Ключевые слова: танец, народ, песня, фольклор, лирический, халай, быт, мелодия

Azərbaycan folkloru dünyanın ən qədim və ən zəngin folklor sərvətlərindən biridir. Folklor mətnləri müxtəlif janrlardan ibarətdir. Bildiyimiz kimi folklor epik və lirik olmaqla iki növə bölünür. Xalq mahnıları Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının lirik növünə daxil olub geniş əhatə dairəsinə malikdir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının folklorunda sinkretik strukturu ilə seçilən mahnılar məzmunca məhəbbət, qürbət, həsrət, ayrılıq, vətən sevgisi, qəm-qüssə, eşq mövzularını əhatə etməsi, xalq həyatının ən geniş sahəsini içinə alması ilə seçilir. Türk xalqları və ya boyları mahnıya yır (qazaxlar, qırğızlar, noqaylar, qumuqlar və b.), qoşuq (türkmənlər, qaraqalpaqlar), aşulə və ya qoşuq (özbəklər, uyğurlar), türkü (Anadolu, İraq, Suriya və Balkan) dedikləri halda, yalnız Azərbaycan türkləri mahnı sözünü işlədirlər. Həm də bütün türk xalqlarında, özəlliklə də Anadolu türklərində mahnıların yalnız yazıya alınması diqqət edilmədiyindən sayca çox azdır və öyrənilməsi də istənilən səviyyədə deyildir (1, 135).

Xalq musiqimizin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Ta qədimdən yaranıb bu dövrə qədər gəlib çatması xalqımızın milli sərvəti olan xalq musiqilərinə göstərmiş olduğu dərin məhəbbətin bariz nümunəsidir. Musiqilərimizin köklərinin eramızdan əvvələ gedib çıxdığı söylənilir. Məsələn, mərasim folkloruna aid olan Yallı rəqsinin kökü eramızdan əvvəl V əsrə gedib çıxır. Azərbaycan xalq musiqiləri fərqliliyi, özünəməxsusluğu ilə digər xalqların musiqilərindən seçilir.

Xalq yaradıcılığında xalq nəğmə və mahnı janrlarından başqa xalq nəğmə və rəqsləri də var. Bu tip nəğmə-rəqslərin sayı folklor örnəkləri arasında çoxluq təşkil edir. Onlar əsasən iki formada olur.

1. Reçitativli nəğmə və rəqslər
2. Nəğmə və rəqslər

Reçitativli nəğmə və rəqslərdə mətnin sözləri melodiya əvəzinə eyni tonun üzərində ritmik formada ifa olunur. Nəğmə və rəqslərdə isə mətnin sözləri melodiya əsasında oxunur. Bu tip nəğmə-rəqslər, əsasən, əl-ələ tutan

gənc qız və qadınlar tərəfindən iki qrupa bölünmüş halda və qarşı-qarşıya durmuş ifaçılar tərəfindən icra olunur (2, 91).

Nəğmə və rəqslərə aid çoxlu nümunələr var. Bu nümunələrdən biri də “Oynamaq ovşarısı” rəqs nümunəsidir. Bu havanı 1938-ci ildə nota salan musiqişünas M.S.İsmayılov olmuşdur (2, 110).

“Nəğmə-rəqs” janrına aid nümunələrdən biri də məişətdə çox yayılmış “Haxışta”lardır. Bu nümunələr də Naxçıvan folklor mühitində daha çox yayılmışdır. Bu nəğmə rəqsləri qızlar-gəlinlər oynarlar. Haxıştaların mətnləri müxtəlif mövzulara həsr olunduğu üçün onları məişət mərasimləri “nəğmə-rəqsləri” kimi təsnif etmək daha doğru olardı.

Biz bu məqalədə lirik növə aid olan, mərasim folkloruna aid olan xalq rəqslərindən bəhs edəcəyik. Azərbaycan xalq musiqi janrları arasında çoxsaylı rəqs musiqiləri var ki, onları peşəkar musiqiçilər yaratmışlar. Belə oyun havaları folklor mühitinə aid rəqs havalarından melostrukturuna, tempinə, musiqi forma və janr səciyyəsinə görə fərqlidirlər. İti tempdən tutmuş mülayim, ağır templərə qədər olan xalq rəqs musiqi nümunələri arasında kişi və qadın arasında kişi və qadın rəqsləri və gəncliyin sevdiyi rəqs havaları var (2, 115).

“Lalə” rəqs musiqisi çox məşhur rəqs havasıdır. Bu rəqsə müxtəlif ifaçılar tez-tez müraciət etmişlər. Xalq mahnı və rəqsləri forma və məzmunca milli dəyərlərə söykənən peşəkər musiqi ifaçılarının yaratdıqları sadə quruluşlu bir və ya iki hissəli instrumental, vokal-instrumental havalardır (2, 117).

Folklorumuzda uşaq rəqsləri də vardır. Bu rəqslərə “Qığı məre”, “Əl üstə kimin əli”, “Bir quşum var nə boyda”, “Bənövşə” və s. göstərə bilərik.

Azərbaycan şifahi musiqi yaradıcılığının janrları olan xalq mahnı və rəqsləri aşiq havaları, muğamlar musiqi ifaçılarının repertuarını təşkil edir. Azərbaycan xalq rəqs musiqiləri milli instrumental musiqisinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Tarixi məlumatlar göstərir ki, hələ eramızdan neçə minilliklər əvvəl, tunc dövründə Azərbaycan ərazisində rəqs sənəti insanların məişətlərində müəyyən bir yer almışdır. Qobustanın Böyükdaş qayası üzərindəki rəsmlər Azərbaycan ərazisində qədim zamanlarda xalq rəqs sənətinin müəyyən məzmunu və böyük həyatiliyə malik olduğunu göstərən çox qiymətli tarixi-arxeoloji sənəd hesab olunur.

Sadə və ibtidai xalq musiqi alətləri meydana gəlməzdən çox əvvəl rəqs, oynayanların və tamaşaçıların çəpik çalmaları ilə əldə edilən ritmin zərbələrinin müşayiəti altında ifa edilmişdir.

Məlumdur ki, rəqs sənətinin ən qədim formaları insanların zəhmət prosesi ilə əlaqədar olaraq yaradılmışdır. Bu oyunlarda ibtidai insanların məişət şəraiti, həm də dünyagörüşləri öz əksini tapmışdır.

Rəqs sənəti xalqın iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında meydana gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, yeni məzmun və ifadə vasitələri əldə edir. Beləliklə, xalq rəqsinin tarixi Azərbaycan xalqının ümumi tarixi ilə ayrılmaz surətdə bağlı olub, həm onun milli xüsusiyyətlərini, həm də həyat və məişət şəraitini özündə əks etdirir.

Instrumental musiqinin bir janrı olan xalq rəqslərinin yaranmasında və kütlələr arasında geniş yayılmasında xalq çalğı alətləri ifaçılarının rolu böyükdür. Məhz xalq ifaçılığında rəqslərin rəngarəng variantları meydana gəlmişdir və bu gün də yaranmaqda davam edir. Xalq rəqsləri də mahnılar kimi, xalqın hiss və arzularını, məharət və qəhrəmanlığını əks etdirərək, zəhmət prosesi, məişət və ənənələrlə əlaqədardır. Xalq rəqsləri ritmik xarakterinə, melodik xüsusiyyətlərinə və çalınma sürətinə görə də ağır–mülayim, yüngül–oynaq və ləzginka tipli cəld və iti rəqslərə bölünür. Bu baxımdan “Mirzəyi”, “Turacı”, “Uzundərə” və s. bu kimi ağır və yumşaq xarakterli oyun havaları əksər hallarda yaşlı qadın və kişilər tərəfindən ifa olunur. “Tərəkəmə”, “Brilliant”, “Ceyranı” kimi yüngül və oynaq xarakterli rəqsləri gənc oğlan və qızlar oynayırlar. “Qaytağı”, “Qazağı”, “Xançobanı” kimi cəld və iti rəqslər də var.

Rəqslər üç qismə bölünür: bir nəfər tərəfindən (solo), iki nəfərin iştirakı ilə oynanılan rəqslər (duet) və kollektiv (dəstə) şəkildə ifa olunan rəqslər. Solo rəqslər ayrıca kişilər və ya qadınlar tərəfindən ifa olunur və belə rəqslər xarakterinə, tempinə, melodiyasına görə fərqlənir. Ənənəvi kişi rəqsləri şən və nikbin xarakterə, cəld tempə malik olur. Qadın rəqsləri isə öz təmkinliyi, daxili sakitliyi, aramlılığı ilə fərqlənir. “Qazağı”, “Uzundərə”, “Halay”, “Güldəz”, “Yüzbir”, “İnnabı” və s. belə rəqslərdəndir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda “Cəngi” və “Yallı” kimi kütləvi xarakter daşıyan kollektiv rəqslər də vardır. “Yallı” rəqsinin Naxçıvan, Tovuz, Qarabağ, Qazax və Nuxa (Şəki) variantları qeyd olunmalıdır (5,12).

Xalq rəqs musiqisi mövzu əsasına görə altı böyük qrupa bölünür:

- 1) ənənəvi mərasim rəqsləri
- 2) məişət rəqsləri
- 3) zəhmət rəqsləri
- 4) qəhrəmani, hərbi və idman oyun-rəqsləri
- 5) yallı və halay oyun-rəqsləri
- 6) müxtəlif mövzulu xalq rəqsləri

Birinci qrupa ənənəvi rəqslər, yəni ənənəvi mərasim və etiqad oyun rəqsləri və ənənəvi bayram, toy mahnı–oyun rəqsləri daxildir. Xalq arasında “Kos-kosa”, “Səməni”, “Xıdır İlyas”, “Qodu” və s. adlarla olan mərasimlər bunlara aiddir.

Mahnı və rəqslərin ikinci növünü toy mərasiminin müxtəlif anları ilə əlaqədar olan ənənəvi toy rəqsləri təşkil edir. Məsələn, kişilərin cəsurluğunu, cəldliyini tərənnüm edən “Qazağı”, “Şalaxo”, “Bağdadur” kimi şıdırgı rəqslər, gəlinlərin ifa etdiyi “Uzundərə”, “Qızıl gül”, “Yüz bir”, “Lalə” rəqsləri buna misaldır. Bəy və gəlinin yaşlı valideynlərinin rəqsi üçün “Darçını”, “Mirzəyi” rəqs melodiyaları xarakterikdir.

Uşaq rəqslərindən “Bənövşə” və “Bir quşum var bu boyda” oyun mahnı və rəqsləri geniş yayılmışdır. Məişət rəqsləri janrının böyük bir hissəsini lirik rəqslər təşkil edir. Lirik rəqslərdə məhəbbət motivi iki şəkildə özünü göstərir. Ümitsiz, qüssəli sevgi rəqsləri, şad və xürrəm sevgi rəqsləri.

Məişət rəqs musiqi janrında bitki və heyvanat aləminə aid rəqslər də (“Turacı”, “Ceyranı”) vardır. Yumorlu rəqslər lirik rəqs janrının bir hissəsini təşkil edir. Gəlinlər, qızlar tərəfindən fərdi və ya dəstə ilə ifa olunan “Qıtqılıda” və “Məzhəkəli rəqs” kimi rəqslər buna gözəl nümunədir.

Kişi əməyi ilə əlaqədar zəhmət rəqsləri bir tərəfdən, səpinlə, məhsul yığımı və daşınması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən isə çobanların əməyini tərənnüm edən rəqslər bura aiddir. Qadın əməyi ilə bağlı rəqslər qadının tarlada, bağda, bostanda zəhmətini əks etdirir. Bu mənada «Basma-basma tağları» kütləvi rəqs mahnısı qadının bostanda əməyini əks etdirən rəqslərin parlaq nümunəsidir.

Xalq rəqslərinin təsnifatında dördüncü yeri - musiqi folklorunda xüsusi qrup olan qəhrəmani, hərbi-idman oyun rəqsləri təşkil edir. Mərdlik və mətanəti tərənnüm edən “Qazağı”, “Qaytağı”, “Ləzgihəngi”, “Bağdaduru” kimi rəqslər də qəhrəmani rəqslərə aiddir.

“Cəngi”, “Pəhləvanı”, “Misri”, “Süvarilər rəqsi”, “Çaparlar rəqsi” rəqs melodiyaları hərbi rəqslər silsiləsinə daxildir. İdman rəqsləri isə xalqın bədən tərbiyəsi ilə əlaqədardır və yalnız kişilər tərəfindən ifa olunur. Bu rəqslərin çoxu, məsələn, “Cıdır”, “Kəndirbaz rəqsi” və s. toy mərasimlərinin də ayrılmaz hissəsidir.

Beşinci qrupa – “Yallı”, “Halay”, “Sonacan” və s. kimi rəqslər aiddir. Kütləvi rəqsləri əsasən kişilər, bəzən isə qadınlar ifa edirlər.

Hər hansı şəxsi keyfiyyəti – işi və ağılı, gözəlliyi və ya sənəti ilə fərqlənən ayrı-ayrı şəxslərə – kişilərə və qadınlara həsr olunmuş rəqs melodiyaları mövcuddur. “Gülgəzi”, “Gülüstani”, “Brilliant”, “Xalabacı” rəqs melodiyaları qadınlara, “Arazi”, “İlqarı”, “Sərvəri”, “Cəfəri” və b. rəqs melodiyaları isə kişilərə həsr olunmuşdur. Bir çox rəqs melodiyalarında ölkə, şəhər, kənd adları öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan”, “Qars”, “Əsgəranı” xalq rəqs melodiyaları buna misal

ola bilər. “İnnabi”, “Darçını”, “Narını”, “Çəhrayı”, “Məxməri” və s. xalq rəqs melodiyları təbii rənglərə həsr olunmuşdur.

Rəqs musiqi folklorunda mövcud olan “Beş nömrə”, “Altı nömrə”, “On dörd”, “Yüz bir” və s. rəqs melodiylarının adları rəqəmlərdən götürülmüşdür. Bir çox rəqs melodiyları (“Qavalla rəqs”, “Yaylıgım”, “Nəlbəki”) öz adını rəqsdə tətbiq olunan atributlardan, əşyalardan almışdır. Adını rəqs hərəkətlərindən götürmüş “Süzmə”, “Kəsmə”, “Atlanma” və s. rəqs melodiyları da mövcuddur (2, 98).

“Tərəkəmə”, “Xançobanı”, “Qaytağı”, “Əfşarı”, “Çolağı”, “Kürdü”, “Türkməni” və s. rəqs melodiyları vaxtilə Azərbaycanda yaşamış tayfalara, qəbilələrə həsr olunmuşdur. Musiqişünas B.Hüseynlinin tədqiqatlarında XIX əsrdə Azərbaycanın bir çox rayonlarında, xüsusilə Şamaxı toylarında, Qarabağ şənliklərində dəstgah şəklində ifa olunmuş çox hissəli rəqslərin, o cümlədən, “Çaharzən” adlanan rəqs dəstgahının ifa olunduğu qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan xalq rəqs havalarının kökü qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu rəqslər günümüzədək qorunub saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. F. Bayat. Folklor dərsləri, Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 səh.
2. Rafiq İmrani, Nərgiz İmrani. Azərbaycan xalq musiqisinin nəzəri əsasları. İki cildə . I cild, Bakı, Nurlan, 2013, 216 səh.
3. S. Rüsrəmov. Azərbaycan rəqs havaları. Redaktor X. Qacar. Bakı: Azərnəşr, 1937.
4. Azərbaycan xalq rəqsləri. Not yazısı T. Quliyevin, Z. Bağirovun və M. S. İsmayılovundur. Azərbaycan Dövlət Musiqi nəşriyyatı , Bakı, 1951.
5. Elnarə Dadaşova. Azərbaycan xalq rəqslərinin not yazıları haqqında . “Musiqi dünyası” jurnalı.
6. Azərbaycan xalq rəqsləri (metodik vəsait), Bakı: “Birləşmiş nəşriyyat”, 1959
7. Bayram Hüseynli. Azərbaycan xalq rəqslərinin melodiyları. Birinci dəftər. Bakı: “Azərnəşr”, 1965

M.Khalilova

Some words about Azerbaijan folk dances

Summary

In the article it said about the Azerbaijan folk dances. Here it is also said about the peculiarities of the reheative song and other song and dances.

In the article the examples about the dances are given. According to their rhythmic character, melodic peculiarities and playing speed they differ. But due to their subject the dances are divided into six groups. They are the traditional ceremony dances, the life dances, labor dances, heroic dances, “yalli” and “halay” game dances, different folk dances. The author gives the information about the dances “Mirzeyi”, “Turaji”, “Uzundere”, etc.

In the article the author mentions the role of performers of folk musical instruments in the formation and spreading among the mass being one of the genres of the instrumental music. The investigator also giving information about the children dances such as “Benovshe”, “Bir gushum var ne boyda” tells about them.

М.Халилова

Несколько слов об азербайджанских народных танцах

Резюме

В статье ведется речь об азербайджанских народных танцах. Здесь рассказывается об особенностях речевых и других песен, танцов. Они отличаются ритмическим характером, мелодическими особенностями и со скоростью исполнения. По своей теме танцы делятся на шесть видов. К ним относятся традиционные обрядовые танцы, бытовые танцы, трудовые танцы, героические танцы, игровые танцы яллы и халай, народные танцы на разные темы. В статье автор дает широкую информацию о «Мирзейи», «Тураджи», «Узундере» и др. танцах.

В статье автор подчеркивает роль исполнителей народных инструментов в зарождении и широком распространении среди масс одного из жанров инструментальной музыки, народных танцев. Исследователь, также, дав информацию о таких детских танцах как «Бяновша», «Бир гушум вар на бойда» и др. рассказывает об их исполнении.

Rəyçi:

Ağaverdi Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA HƏSƏNZADƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elmi işçi
qasanzade.leyla@mail.ru

AZƏRBAYCANDA KOREYA ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: Bədii tərcümə, mədəniyyət, ədəbiyyat, tədqiq

Ключевые слова: Художественный перевод, культура, литература, исследование

Keywords: Literary translation, culture, literature, research

Tarixən Böyük İpək Yolunun keçdiyi ərazilərdə mədəniyyət sahəsində ideya mübadiləsi dünyanın başqa ölkələri ilə müqayisədə daha erkən və daha çox olmuşdur. Park Yong-Durk (Türkiyə-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının sədri) öz məruzəsində bildirmişdir: "Bildiyimiz kimi yaradıcı insanlar mədəniyyətin zənginləşməsində həmişə böyük rol oynamışlar. Bu zaman onlar öz mədəniyyətlərini başqa xalqların mədəniyyəti ilə müqayisə etmiş və onlardan elə təsirlənmişlər ki, həmin mədəniyyətlərin müəyyən aspektləri başqa yerlərdə də təkrarlanmışdır. Beləliklə də misilsiz mədəniyyət nümunələri meydana çıxmışdır"[1, s.26]. Azərbaycan-Koreya ədəbi-mədəni əlaqələrinin yaranmasında akademik İsa Həbibbəylinin böyük rolu vardır. Kimçonq Universitetinin "Elmi əsərlər" jurnalının 2012-ci ildə çıxan 33-cü sayında akademik İsa Həbibbəylinin "Azərbaycan-Cənubi Koreya əlaqələrində Naxçıvan" mövzusunda məqaləsi çap edilib. Kimçonq Universiteti bu məqaləni çap etməklə ədəbi-mədəni əlaqələrin gələcək inkişafının günü-gündən möhkəmlənməsinə daha bir şərait yaratdı. Bu məqalədə Cənubi Koreya ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının rabitə, informasiya texnologiyaları, elm və ali təhsil sahəsindəki çoxcəhətli əlaqələrindən sistemli şəkildə bəhs olunur [2, s.11].

Koreyanın qabaqcıl ziyalılarının mədəni və ədəbi yaradıcılıqları 1910-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda daha geniş öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan ziyalıları artıq dərk edirdilər ki, Asiyanın qabaqcıl nailiyyətlərini öyrənməklə xalqımızın qədim adət və ənənələrini, mədəni və bədii yaradıcılığını daha çox zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək olar. Bu günki elmin misilsiz nailiyyətləri ilə dünya xalqları tərcümə vasitəsilə tanış olur. Ümumdünya mədəniyyətinin yaranması və xalqların bir-birini yaxından tanıması işi dövrümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Tərcümə ədəbiyyatının ədəbi əlaqələrin genişləndirilməsində böyük rolu olmuşdur. Tərcümə vasitəsi ilə dünya xalqları bir-birini daha yaxından tanıyır, bir-birinin ədəbiyyatına, incəsənətinə müsbət təsir göstərir. Bir xalqın tarixi, indiyəcən

qazandıqları uğurların və yaşadığı problemlərinin şifrələri ilk növbədə onun ədəbiyyatında — milli ruhunun daşıyıcısı sayılan bədii-poetik nümunələrində axtarmaq lazımdır. Bu mənada son illər iki dövlət şəklində mövcüd olan qədim Koreya torpağı — dünya ölkələri sırasında özünəməxsus yüksək mövqe tutan, “Şərq əjdahaları”ndan sayılan, Azərbaycanla iqtisadi-siyasi əlaqələrin inkişafına görə fərqlənən Cənubi Koreya, eləcə də onun rəqib qonşusu sayılan, XX əsrdə parçalanaraq ayrıca sosialist dövlət kimi formalaşan Şimali Koreyadır. Koreya iki yerə parçalanmış Azərbaycana oxşar tarixi olan qədim Uzaq Şərq ölkəsidir. Tarixən böyük imperiyaların maraq dairəsində olması onun bütün varlığına, eləcə də ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə, dininə, ən əsası da insanına nüfuz edib. İndiyəcən də iki tərəfə — Cənubi və Şimali Koreyaya bölünən, müxtəlif inkişaf yolunu keçən bu maraqlı ölkəni və koreyalıları birləşdirən yeganə nöqtə vahid dili, eyni zamanda, ədəbiyyatı, poeziyasıdır... Fəqət bu qədim mədəniyyətə, zəngin ədəbiyyata malik xalqın estetik-intellektual sərvətləri, bədii-poetik söz sənəti, folkloru, yaradıcılıq nümunələri haqqında çox az sayda insanımız hansısa məlumatlara malikdir. Bu səbəbdən qədim Koreya edebiyatı haqqında bu məqalədə yığcam bir məlumat vermək istədik. Koreya ədəbiyyatına geniş şəkildə baxsaq iki hissəyə bölmək olar: qədim ədəbiyyat və müasir ədəbiyyat. Koreya ədəbiyyatı koreyalıların düşüncə və hisslərini koreya dilində ifadə edən ədəbiyyatdır və “Hunmin conqim” (xalqa doğruları öyrədən səs) kəşf olunmazdan əvvəlki çin hecası ilə yazıya alınmış ədəbiyyat da koreya ədəbiyyatına daxil edilir. Qədim ədəbiyyat qədim dövr ədəbiyyatına, koryo dövrü ədəbiyyatına, cosonun erkən yəni 50-ci illərə qədərki dövr ədəbiyyatına və cosonun 50-ci illərdən sonrakı dövr ədəbiyyatına bölünür. Qədim və müasir ədəbiyyatın fərqi Coson sülaləsindən kral Koconq (3il)un köhnə qaydaları atıb, qərb qayda-qanunlarını nümunə götürərək yeni dövlət sistemini genişləndirdiyi 1894-cü il Kabo islahatlarını apardığı dövrdə götürülür. Beləki ondan sonrakı dövr müasir ədəbiyyat adlanır. Koreya qədim ədəbiyyatının aşağıdakı növləri vardır:

1. İbtidai. Qədim ədəbiyyat.
2. Koryo dövrü ədəbiyyat
3. Cosonun erkən dövrü (50-ci illərə qədərki ədəbiyyat)
4. Cosonun son dövrü ədəbiyyatı (50-ci illərdən sonrakı ədəbiyyatı)

Qədim ədəbiyyat qədim dövrdə ədəbiyyatın yaranmasından başlayaraq Koryo dövlətinin yaranmasına qədərki dövr arasındakı ədəbiyyat olaraq Danqunun dövlət yaratmasından Birləşmiş Şilla dövləti dövrünü əhatə edir (X əsrə qədər). Koreyalılar Koreya yarımadasında məskunlaşıb ovçuluq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olaraq, təbiət hadisələrini mistik şəkildə izah etmiş, hər şeyi fəvqəl təbii allaha bağlamışlar. Bütün təbiət hadisələrinin qorxu və hörmət obyektini kimi dərk etmənin nəticəsində allahlara ehsan

vermə mərasimi yaranmışdır. Allahlara ehsan vermə mərasimi mahnı, rəqs, nəğməli şeirin birləşməsindən yaranmış və Koreya ədəbiyyatının başlanğıcı hesab olunur [3, s.2].

Koreya ədəbiyyatının ilk nəğməli şer olmaqla yanaşı lirik şer növü olan Hyanqa meydana gəldi. Hyanqa Birləşmiş Şilladan sonra Koreya yarımadası ərazisində zövqlə yaradılıb yaşadılan geniş yayılmış Koreya xalqının ədəbiyyatıdır. Hanqıl olmadığı dövrdə məcbur qalaraq çin heroqriflərinin səsi və mənasını götürərək hyanqçalın yaranmasına baxsaq kəskin subyektivlik görünür. Hyanqa Koreya ədəbiyyatının ən mükəmməl lirik şer olmaq baxımından xüsusi ədəbi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bu şeirin sözləri Şilla dövrü dilinin tədqiqatında qiymətli material olub, bu şer şəkli xarici mədəniyyətin qəbul olunması və inkişaf etdirilməsini göstərən bariz nümunədir. Mövzusu yüksək ideal axtarışı olan bu ədəbiyyat növü sadə olmaqla yanaşı dərin ifadə vasitələri ilə zəngindir və şillalılının ruhunu əks etdirir. Həmin dövrdə Koreya dilini yazıya alacaq Koreya əlifbası olmadığından Hyanqçal kimi yazı növündən, yəni çin hecasından istifadə edərək yazıya almışlar. Hyanqa sözü dar mənada Şilla mahnısı, vətən mahnısı və ya adi çin dilində yazıya alınmış Koreya şerindən fərqli olaraq Koreya dilində yazıya alınmış mahnı mənasında adlandırılır. Hyanqanın forması 4,8,10 və s. misralıdır. 4 misralı hyanqa şifahi xalq mahnısının yazıya alınmış formasıdır, 8 misralı hyanqa həmin dövrün paytaxtı olan Kyonqudan başqa ərazilərdə məşhur olan mahnıdır. 10 misralı hyanqa ən mükəmməl forma kimi son hissəsində "aiy" və s. nidaları yer almışdır ki, bu əlamətə sonralar meydana gələn şiconun son hissəsində də tez-tez rast gəlinir, kasa janrında da bu əlamətlər mövcuddur. [4, s. 20].

Qədim ədəbiyyatdan sonra Koryo dövrü ədəbiyyatı gəlir. Koryo dövrünün tipik ədəbi şer janrı olan "Koryo Kayo Koryo" dövründə əhalinin oxuduğu xalq mahnısıdır. Koryo dövründə yaşamış adamlar arasında ağızdan-ağıza keçmiş xalq mahnısı saraya daxil olmuş, hanql yaradılandan sonra yazıya alınmışdır. Əksəriyyətində bölgü var, hər sətirdə müəyyən formalar gözlənilir. [4]. Çağdaş dövrümüzdə Koreyada XX əsr Qərb və Şərq poeziya texnologiyaları təsiri ilə modern, sərbəst, postmodern şer formaları inkişaf etsə də, koreyalı şairlər klassik janrlara tez-tez müraciət edirlər.

Azərbaycanda koreya dilindən ilk bədii tərcümələr XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu mərhələdə əsərlər əsasən transendental yolla, daha dəqiq desək, rus dili vasitəsilə dilimizə çevrilirdi. Mikayıl Rzaquluzadə "Səhər Şəfəqi", H. Hüseynov, Rəsul Rza, Aydın Xan Əbilov və b. koreya şair və yazıçıların əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişlər. Rəsul Rza tərəfindən naməlum müəllifin klassik şerindən nümunə:

Yığasan yer üzündə, nə varsa, qılıncları
Əridəsən ocaqda, eləyəsən süpürgə,
Elə bir süpürgə ki, bütün yadelliləri
Yurdumuzdan süpürüb tamam kənara tökə.
Sonra, qığıb bir yerə tamam süpürgələri
Bir kotan düzəldəsən, yer şumlaya, yer əkə [6, s.3].

Aydın Xan Əbilov tərəfindən naməlum müəlliflərin siodan nümunə:
Dünən gecə əsən o möhkəm külək,
Ərik çiçəklərini tökdü yerə.Süpürüb həyəti təmizləməkçün,
Əlində süpürgə gəlir bir oğlan.Gül eynidir, yerə səpilsə belə,
Onu niyə yığışdırırsan, bala?![7].

Son zamanlar koreya ədəbiyyatı nümunələrini yazıldığı dildən tərcümə etməyə başlayırlar və təbii ki, onların sayəsində Azərbaycan oxucusu kimi koreya ədibləri ilə orijinaldan tərcümə olunmaqla tanış olurlar. Son dövrlərdə koreya ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə Vüsalə Həsənova və Könül Kamilzadə orijinaldan tərcümə edən mütəxəssislərimizdəndir. "İki nəslin faciəsi", "Qarabaşak gülü açan ərəfədə", "Qanlı göz yaşı", "Dağda gül", "İrəlində bir gün", "Azaliya gülü" (Səhləb çiçəyi) və b. Vüsalə Həsənova orijinaldan tərcümə etmişdir. "Azaliya gülü"(Səhləb çiçəyi) şeirinin müəllifi koreyalıların ən sevimli şairi Kim Souolundur. Bu şairin ən məşhur şeiri elə "Azaliya gülü" (Səhləb çiçəyi) şeiridir. Bu şeirdə şair sevgilisindən ayrılmış aşiqin kədərini qəmli şəkildə deyil, nikbin notlarla əks etdirir. Bu şairin əsas xüsusiyyəti odur ki, o öz şeirlərində Koreyanın adət-ənələrini asan dillə, hər kəsin başa düşəcəyi dildə yazırdı. Ona görə də indi də koreyalıların ən sevimli şairi olaraq qalmaqdadır.

Azaliya gülü (Səhləb çiçəyi)

Məni görməyə nifrət edib
Sən gedərkən
Səssiz-səmirsiz göndərirəm.
Yonbyondakı Yak dağındakı
Azaliya gülünü
Bir qucaq dərib yollarına səpdim.
Addım-addım gedərkən
Səpdiyim o gülləri
Sakitcə tapdalayıb gedirsən.
Məni görməyə nifrət edib
Sən gedərkən
Ölsəm də göz yaşımı görməyəcəksən [3, 225,227].

Koreya yazıçısı Han Qanqın "Vegeterian" əsrini Könül Kamilzadə orijinaldan tərcümə etmişdir. Əsər koreyanın müasir dövr yazıçılarındanır.

Gvangjuda doğulub, on yaşında Seula köçmüşdür. Yonsey universitetində Koreya ədəbiyyatı bölümünü oxumuşdur. Koreyalı yazıçının "Vegetarian" əsəri "Men Buker" beynəlxalq mükafatına layiq görülmüşdür, bundan başqa "Baby Buddha" və "Vegetarian" kitabları Bookpage" qazeti və başqa qazet və jurnallarda ilin ən yaxşı katabları sırasında göstərilmişdir.

Bu məqalədə Azərbaycanda Koreya ədəbiyyatının tədqiqi və tərcüməsi məsələləri ümumiləşdirilir. Bu xüsusilə, XX əsrin əvvəllərinə aid olan dövr üçün daha da aktualdır. Ona görə də, bu əlaqələrin XX əsrin birinci yarısı dövrünün ətraflı tədqiqi filologiyamızın qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu əlaqələrin tədqiqi gələcəkdə Azərbaycan-Koreya elmi-mədəni əlaqələrinə öz töhfələrini verəcək, xalqlarımızın ədəbiyyatları arasında münasibətləri daha da yaxınlaşdıracaq.

Ədəbiyyat

1. "Mif, Millət, Ədəbiyyat" (Yeni İpək Yolu Beynəlxalq Ədəbi simpoziumu 2006), SBC Nəşriyyatı, Bakı 2008
2. Mehriban S. "Azərbaycan müəllimi" 2 013, 1 mart.
3. Ким В.Н., Пак И.Л., Сайдазимова У.Т. Литература страны изучаемого языка (Корея): учебное пособие.-Ташкент, 2009
4. Koreya Ədəbiyyatı. BDU, Bakı 2012
5. Корейская классическая поэзия. Москва, 1956
6. Rza R., "Azərbaycan və İncəsənət", 1958, 26 iyul
7. Aydın X. Ə., Klassik Koreya poeziyası: sico, "Ədəbiyyat qəzeti"

Л. Гасанзаде

“Исследование и перевод корейской литературы в Азербайджане»

Резюме

Автор статьи обращается к вышеуказанной проблеме художественного перевода на Азербайджанский язык. В последние годы в республике переводиться довольно много художественных произведений на Азербайджанский язык непосредственно с иностранных языков. Этот процесс, видимо, найдет свое развитие и становление в будущем. Однако анализ показывает, что большое число переводов из других языков мира далек от современных требований, предъявляемых художественному переводу.

Здесь рассматриваются основные этапы и направления исследования этих связей как азербайджанскими, так и корейскими учеными,

литераторами, видными общественными деятелями. В заключение подчеркивается, что такие взаимосвязи способствуют дальнейшему укреплению и развитию не только литературных, но и, в целом, культурных связей между Азербайджаном и Кореей.

L.Qasanzade

"Research and translation of korean literature in azerbaijan"

Summary

The author of article addresses to the problem of the literary translation into Azerbaijani. In recent years quite a lot of art works have been translated into the Azerbaijani language directly from foreign languages. This process, apparently, will find its development and formation in the future. However, analysis shows that a large number of translations from other languages of the world are far from the modern requirements for artistic translations.

The article is devoted to the history of development and research of Azerbaijani-Korean literary relations, and studies basic stages and study methods of these relations both by Azerbaijani, and Korean scientists, writers and public figures. Here the main stages and directions of the study of these links are being studied by Azerbaijani and Korean scientists, writers, prominent public figures. It is concluded, that such interrelations promote the further strengthening and development of not only literary, but also cultural ties between Azerbaijan and Korean.

Reyçi: Ludmila Səmədova
filologiya elmləri doktoru, professor

SÜBHAN MƏMMƏDOV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedov.subhan@gmail.com

MALAY POEZİYASINDA SUFİZM

Açar sözlər: sufizm, malay, ədəbiyyat, Divani-Rubiyat, İslam

Keywords: Sufism, Malay, literature, Divani-Rubiyat, Islam.

Ключевые слова: «суфизм, малай, литература, Дивани-Рубият, ислам.

Çox əski dövrdə meydana gəlməsi ilə seçilən Malay ədəbiyyatı, eyni zamanda çox şaxəli olması və müxtəlifliyi ilə də diqqəti özünə cəlb edir. Bu müxtəlifliyə əsas səbəb kimi qədim zamanlardan Malay adalarında yaşayan yerli və gəlmə etnik birliklərin dünya görüşü, dini inanc, fikir və məfkurə baxımdan müxtəlif olmasını göstərmək olar. Burada əsasən buddist, hinduist, xristiyan və müsəlman topluluqlar yaşayır. məhz buna görə də xalqların məzmunca müxtəlifliyi ədəbiyyatın müxtəlif olması ilə nəticələnmişdi. Malay ədəbiyyat tarixində SUFİ təsəvvüf ədəbiyyatı mühüm yer tutur. Bu ədəbiyyat islamın Malay yarımadası və ona yaxın ərazilərdə yayılmasından sonra təşəkkül tapmışdı. erkən orta əsrlərdə islam dini yarandıqdan az sonra ərəbistan yarımadasından Malay adalarına, daha sonra Çinə səyahət edən ərəb tacirlərin vasitəsi ilə yetişmişdi. islamın Malay adalarında yaşayan etnik birliklərin arasında yayılması isə miladın XIII əsrinə təsadüf edir. Bu dövrdə islam dininin yayılması ərəb, Hind və Fars əsilli SUFİlərin fəaliyyətləri sayəsində mümkün olmuşdu. (6, 99) Malay xalqı arasında islamı təbliğ etmək vəzifəsini SUFİlər həyata keçirdikləri üçün Bu vəziyyət SUFİzmə aid olan təsəvvüf məzmunlu hekayətlərin və SUFİ şerlərinin ərazidə yayılması ilə nəticələnmişdi. Bu ədəbiyyat sufilərin ərsəyə gətirdikləri şer, nəsr, hikmət, nəsihət, məsəllərdən və s: ibarət olan saf duyğuların və dərin bir təcrübənin mövcud olduğu təsəvvüf ədəbiyyatıdır. SUFİ şairlər, öz əsərlərində hikmət, mənəvi təcrübə, təfəkkür, ledünni mənalar və ən dərin insani duyğulara xas incəliklərə toxunaraq bu əsərləri minacat və ilahi eşqi tərənnüm edən ən gözəl formalarla qələmə almışlar. Bununla yanaşı SUFİ ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatına aid edilən ilahi məzmun ifadə edən formalardan istifadə etməklə, allah rızası ilə ölümlərə can vermək, tədbili məkan etmə, ölümlərin danışması, dənizin yarılması, cisimlərin surət dəyişdirməsi, xəstəliklərin sağaldılması, cansız varlıq və heyvanatın dilə gələrək kəramət əhli olan insanlara itaət etməsi, duaların qısa zaman ərzində qəbulu, şiddətli aclıq və susuzluğa səbir, uzaq məkanlarda intişar tapan hadisələri müşahidə edə bilmək kimi bacarıqları ehtiva edir. Sufizminə Malay adalarında inkişaf etməsi, miladın XIII əsrindən etibarən müsəlman

dərvişlərin sufi təlimini təbliğ etmək məqsədi illə gəldiklərindən sonrakı dövrlərdə olduqca yüksək bir mərhələyə çatmışdı. XVI əsrdə isə Açe şəhəri sufi təliminin yayılması baxımından tək bir mərkəz halına gəldi. Hətta bu ülvî təlim, şəhərdəki digər islami ocaqlara və cərəyanlara başçılıq edirdi. Ülvî təfəkkürün bu dövrdə yaşamış qabaqcıl şəxsiyyətlərindən olan Şeyx Əbülhayr və Şeyx Məhəmməd əl-Yemənî, vəhdəti vücud düşüncəsini əsas alaraq SUFİ təliminin öyrənilməsinə və nəşrinə xüsusi diqqət vermişdilər. (2, 30- 32) Bu dövrdə çoxlu SUFİ şerləri və hekayələri ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Qəzəli'nin "Bidâyetül-hidâyə" adlı əsəri, hicri təqviminin 1192- ci ilində Əbdüssəməd Əl-Fələmbânî tərəfindən Hidâyətüs-sâlikîn Fî ilmit-təsəvvüff adı ilə tərcümə edilmişdi. 1193- cü ildə yenə qəzəlinin "İhyâu Ulûmiddîn" adlı əsəri Seyrus-Sâlikîn Fî Tarîxis-sâdətis-Sûfiyyîn adı ilə Fələmbânî tərəfindən Malay dilinə tərcümə edilmişdi. Miladın 1836- cı ilində isə Şeyx Əbdülməlik B. Abdullah tərəfindən İbn Atâullâh əl-İskəndəri'nin "Hikəm" adlı kitabı tərcümə edilmişdi. (7, 153) Daha sonra isə İmam Qəzəliyə aid olan "Minhâcul-Abidîn" adlı əsərin Şeyx Davud əl-Fitânî tərəfindən edildiyi tərcüməsi əldə olunmuşdu. XVI əsrin sonlarında yerli sufilər, yazdıqları əsərlərlə bu sahədə önə çıxmağa başladılar. Bunların başında şeyx Həmzə Əl-Fansûrî gəlir ki özü vəhdəti vücud təliminə bağlı bir şəxs olmuşdu. "Əsrârül-Arifîn Fî Bəyâni Elmis-Sülûk Vət-tövhid", "Şərâbul-âşiqîn", "Rübai Həmzə Əl-Fansûrî", Əl- Müntəhâ" kimi vəhdəti vücud məzmunlu əsərlər Fansûrî'nin irsindəndir. XVIII əsrdə Fələmbanc şəhərində yetişən sufilərə arasında Şeyx Abdussəməd xüsusi seçilirdi. O, 1778-ci ildə "Hidâyətüs-sâlikîn" kimi təsəvvüf ruhlu əsərlərində, İmam qəzəlinin "Bidâyetül-Hidâyə" adlı əsəri başda olmaqla digər kitablarından faydalana-raq əsərlərini yazmışdı. Elə həmin il "Seyrus-sâlikîn Fî tərîqətis-sâdətis-sûfiyyə" adlı əsərini yazarkən qəzəlinin təsirində qalan müəllif, "İhyâu Ulûmiddîn" adlı əsərdən GENİŞ Şəkildə FAYDALANMIŞDI. Urvatül-Vüskâ" və "Râtibu Abdussəməd" ÜNVANLI iki kitab da müəllifin digər təsəvvüf məzmunlu əsərləri arasında yer alır. Şeyx Şəhəbəddin'ə aid "Risâlə" adlı təsəvvüfi kitab da bu dövrdə önə çıxan əsərlərdən biridir. bəncərməsin şəhərində isə təsəvvüf cərəyanı şeyx Ərşəd Əlbəncârî və onun əsərləri sayəsində inkişaf etmişdi. "Tuhfətur-Râgibîn Fî Bəyâni Həqiqəti İmânîl-müminîn və Mâ Yufsiduhu Fî Riddətil-mürtədîn" adlı kitab Bəncəriyə aid təsəvvüfi bir əsərdir. Fitânî vilayətində yetişən Şeyx Davud Abdullah əl-Fitânî isə əl-Cəvâhirul-Səniyyə və Kəşfülyummə" adlı əsərləri ilə bu SUFİ ənənəsinə öz töhfəsini vermişdi. yuxarıda adları çəkilən əsərlərin əsas fərqli xüsusiyyətləri onların təsəvvüfi məzmununa malik olmaları ilə yanaşı, əsərlərin adları, fəsillərin adları, bölmə və mövzu başlıqları ərəb dilində olan söz və söz birləşmələri ilə yazılmışdı. əsərlərin daxilində də ərəb dilində sözlər və təsəvvüf ədəbiyyatına aid ərəb dilində istilahlər var.

əsərlərin müqəddimələri ərəb dilində bəsmələ, həmdlə və səlvələ ilə başlayır və dua və şükür ilə davam edir. əsərlərin sonu isə dua və şükür ilə yekunlaşır. Bu əsərlər vasitəsi ilə fərd Əvsəfi Mahmud ilə bəzənmək və təmizlənmək yolu ilə özünü allaha təslim etmiş kamil bir insan olmağa bacarmışdı. Bu müqəddəs dəyər və əməlləri tövbə, səbir, şükür, rica, əfv, fəxr, tövhid, təvəkkül, məhəbbət, şövq, riza, niyyəti (halisə), ixlās, sıdq, təfəkkür, zikrul-mevt (ölümü daim yadda saxlama) kimi sıralamaq olar. Bəndənin uzaq olması vacib olan vərdiş və əməllər isə əcâyibul qəlb(vəsvəsə və s.: Kimi ürəyə dərd olub insanı narahat edə bilənə hallar), nəfs və ondan qaynaqlanan şəhvani istəklər, kin, intiqam, dünya və mal sevgisi, məqam sevdası, riya və qürur olaraq təqdim edilir. əxlaqi Həmidə ilə bəzənmək və Əvsəfi zəminədən təmizlənmək yolu ilə Allah bəndəsi, Allah dərgahında ən yüksək dərəcələri və Ona yaxınlığı əldə edir. Təsəvvüf ədəbiyyatı janr etibarı ilə nəzm və nəsr olaraq iki formada inkişaf etmişdi. Klassik Malay ədəbiyyatında çoxlu təsəvvüfi hekayəyə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan ən geniş yayılanları “Hekayəti vəsiyyəti loğman Həkim”, “hekayəti Cümcüməyi Bəyzâ”, “hekayəti Məlik Sultan İbrahim ədhəm” və “hekayəti əbû Yezid əl-Bistâmî”dir. Malay ədəbiyyatında Nəsrə aid ədəbi nümunələrlə yanaşı təsəvvüfi şer də təşəkkül tapmışdı. bu mənada, Bûsîrînin “Qəsideyi Bürdə”si əhəmiyyətli yer tutur. “Bürdə”nin təsəvvüfi quruluşu, Malay ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir etmişdi. “Qəsideyi Bürdə”nin ilk tərcüməsinə XVI əsrdə rast gəlinir. Bu tərcümə 162 beytdən ibarətdir və əl yazması hələ Cəmbrijdə universitetinin kitabxanasındadır. bu nüsxə yava dilində yazılmış ərəb hərfləri mətndir. əsər daha sonra latın hərfləri ilə nəşr edilərək holland dilinə tərcümə edilmişdi. bu tərcümələrdən “Qəsideyi Bürdə”nin Malay adalarına, tərcümə edildiyi vaxtdan çox-çox əvvəl gəldiyi məlum olur. Bu dövrdə “Qəsideyi Bürdə”, sufilərin ağır əməyi sayəsində dərviş məclislərində və islami bayramlarda əldən ələ dolaşaraq oxunurdu. Daha sonra “Qəsideyi Bürdə”nin, üç hissədən ibarət olan “Bərzənci MəcmuəTU şərəfülənəm” adlı kitabda ikinci bir tərcüməsi ortaya çıxmışdı. “Bürdə” mətni bu kitabın üçüncü hissəsində yer alır. əsərin tərcüməsi, ərəb dilində kəlmələrin altına Malay dilində sözlərin yazılması yolu ilə edilmişdi. Həsiyə hissələrində isə çətin başa düşülən söz və ifadələrin şərhləri ilə birlikdə beytin mənası qeyd edilmişdi. Ancaq bu tərcümənin, mütərcimi və tərcümə tarixi məlum deyil. ərəb dilində “Qəsideyi Bürdə” mətnləri də Malay adalarında geniş yayılmışdı. Xalq arasında son dərəcə rəğbət görən əsər yuxarıda ifadə edildiyi kimi XVI əsrdə [ərəb dilindən] tərcümə edilmişdi. əsərin ərəb dilində olan orijinalı, tərcüməsi ilə birlikdə bayramlarda və müxtəlif tədbirlərdə oxunurdu. Malay ədəbiyyatında “Qəsideyi Bürdə” ilə birlikdə davamlı olaraq oxunan digər əsər də “Bərzənci mövlidi” olaraq şöhrət Tapan “Mövlidün-nəbəvî”dir. əsər Malay dilinə tərcümə edilən

“məcmuai Şərəfül- Ənâm”da yer alır. Hər iki əsər də müxtəlif bayram və mərasimlərdə ahəstə bir ahənglə oxunmuşdu. əsasən toy mərasimlərində , bəy və gəlinin məclisə gəlməsi ərəfələrində oxunur. Bundan başqa uşağın doğulmasından 7 gün sonra saçının kəsilməsi münasibəti ilə icra edilən ayində də eyni üsuldən istifadə edilir. Bu mərasimdə uşaq beşiyyə qoyulur və uşağın ətrafında yığışaraq adı çəkilən əsərləri oxuyurlar. Məhəmməd Peyğəmbərinə anadan olması günləri münasibəti ilə də hər iki mətnin oxunması adi hal almışdı. (5, 201) “Bərzəncî mövlidi”, “Qəsideyi Bürdə” ilə oxşar olan bəzi ünsürlər kəsb edir. Ona görə də “Qəsideyi Bürdə” ilə birlikdə oxunur və hər iki əsər tək bir əsər kimi hesab edilmişdi. Bu oxşar xüsusiyyətlər , bu əsərlərin bəzi bölmələri nəfisin istəklərindən uzaqlaşdırmaq , Hz. peyğəmbərin mədhi , doğumu, möcüzələri, quranı Kərim, əsra və merac hadisələri, (Allah yolunda) cihad, (şəfaəti Mazhariyyət arzusu) il təvəssül və minacat şəklində sıralamaq olar. (8, 135)“Qəsideyi Bürdə”nin xalq arasında yayınmasının əsas səbəblərindən biri , oxunma və əzbərlənmə rahatlığıdır. Çünki, “Qəsideyi Bürdə”, olduqca asan və başa düşülən tərzdə yazılmış bir mənzumədir. Ona görə Malay xalqı arasında hər hansı bir çətinlik olmadan oxunmuşdu. eyni xüsusiyyətlər “bərzənci mövlidi” əsərinə də aiddir. Bərzəncî'nin əsəri , (misraların sonlarında) qafiyəni əsas götürən qəsidə nəzm forması kimi) ahəngə nail olmaq məqsədi ilə) müəyyən fəsilələrlə tənzim edilmişdi. əsərdə olan mövzular arasına ahənglə söylənilməsi mümkün olan şer parçaları yerləşdirilmişdi. Bu mənzum parçalar *عَطَّرَ الْكَرِيمَ قَبْرَهُ اللَّهُمَّ عَطَّرْ* kimi davamlı olaraq təkrar edilən dua ilə sona çatır. Bu forma , xalqın diqqətini cəlb etmiş və əsərə marağını artırmışdı. Bu mənada həm “Qəsideyi Bürdə”, həm də, “Bərzəncî mövlidi”nin, incə və lətif mənaları olması səbəbindən xalq arasında (rahat yayılmasını demək olar. Bu iki əsərlə yanaşı Həmzə Əl-Fansûriyə aid “Divani Rübaiyyat “ı da, Malay təsəvvüf şeri üçün yeni bir növ olaraq səciyyələndirilə bilər. Müəllif, ərəb dilində olan təsəvvüf qaynaqlarına olan marağı üzündən təsəvvüfi ənənənin təsirində qalmışdı. Daha sonra Fansûrî'nin məşhur tələbəsi Şeyx Şəmsəddin əs- Sumatrânî 1611 ci ildə “Divani Rübâiyyât”ı şərh etmiş və əsərini “Şərhi Rübâiyyâti Həmzə əl-Fansûri” adlandırmışdı. “Divani Rübâiyyât” 42 beytdən ibarətdir. Hər beyt də 4 parçadan ibarətdir. Divan, müəllifin fikir dünyasının və SUFİ təliminə olan məhəbbətinin bir məhsulu kimi qəbul edilir. Bu əsərin Malay ədəbiyyatında mövcud olan digər qədim mənzumələrdən fərqi, Sufizmi təbliğ etməsidir. SUFİ təlimi , Allahla insan arasında mövcud olan mənəvi əlaqədə özünü göstərir. ürək və hissə , ön görməyə və hissi Səlim olmağa söykənir. ətraf aləmə məxsus maddi mövcudatdan ancaq batini mənaları dərk etmək üçün səbəb olarsa o zaman bəhs edər. Fansûrî əsərinə Allahın qüdrətindən , Zətinin digər varlıqlardan üstün olmasından , bəndə ilə

əlaqəsinin səviyyəsindən və təsəvvüfi qayda qanunlarından bəhs edərək başlayır. Daha sonra Allaha yaxınlaşmaq üçün onu tanımaq qaydasından söz açar. Arifi billah olan bir insanın eşqi, məhəbbəti isbat yolu ilə Allahı dərk etmə (mərifətullâh) və bəndənin ürəyinə ilahi təəcəllinin əks edildiyi kimi təsəvvüf məsələləri də əsərin giriş qisminə bəhs edilən digər mövzulardır. Daha sonra dünya və onun ləzzətindən bəhs edərək bu kimi amillərin Allaha qovuşmaqda insana ziyan olmasından danışılır. Fansûrî'nin əsərinin (dövrü üçün) səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdən biri də, təşbeh(bənzətmə)] və təmsil(baş verən hadisələri müvafiq misallarla izah etmək) kimi ədəbi ifadə vasitələrinin olmasıdır. Müəllif, (təşbeh və təmsil) kimi ədəbi vasitələr istifadə edərək (əsərdə təsəvvüf əhval ruhiyyəni bütün varlığı ilə önə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşu. məsələn bəndə körpə uşaq ilə müqayisə edilmişdi. Uşaq himayəyə qorunmağa möhtac olduğu kimi bəndə də Allah tərəfindən hifz olunmağa möhtacdır. Allahın)əsmâ və sifətləri ilə) təəcəlli etdiyi mərtəbələr və Onun camalı, lütfü və hədsiz gözəlliyi xüsusunda rəngarəng gül çiçək və libasların parlaqlığından ötrü göz qamaşıdıran hallarına bənzədilmişdi. Həmzə əl-Fansûrî zərif və münasib təsvirlər təşkil edən bu təşbehlər sayəsində əsərində oxuyucuya təsəvvüfi nəsrə və əhval ruhiyyəni hiss etdirməyi bacarmışdı. mənzuməsində Fansûrîni ərəb dilində ifadələri istifadə etməyə sövq edən amillərdən biri də İslâmî ərəb mədəniyyətindən təsirlənməsidir. Digər bir amil isə ərəb dilində söz və bəndlərin -iki dil arasında olan uyuşma sayəsində - bu əsərdə Malay dilində həddən artıq yayılmasıdır. Bundan başqa ərəb dilindəki terminlərlə, verilmək istənilən təsəvvüfi mənanı ifadə etmək və açıqlamaq daha asandır. Bu amillər Fansûrî'nin, şərinə ərəb dilində və Malay dilli sözlərin qarışığından çox təsirli təsəvvüfi mənaya malik olmuşdu. ərəb dilinin sözlərinin dini istilah halını alması ərəb dilinin (tarixi zaman ərzində qazandığı xüsusiyyətlərdən biridir.) Malay dilində isə bu dini terminlərin mənalarını tam şəkildə əhatə etmirdi. Malay dili ilə yazılmış dini əsərlərin ərəb dilində dua ilə başlaması, ərəb sözləri ilə mətnlərin zənginləşdirilməsi buna əyani sübutdur. Fəsilərdəki mövzu başlıqları da ərəb dilində ifadələrdən ibarətdir. Hətta bu söz və ifadələr kitabın [əsasını təşkil edən əsas mətnə də sirayət etmişdi. Kitabın oxucuları tərəfindən bu qərubsənəcək bir durum olmaqdan çıxmışdı. Ona görə ki Malay dilində istifadə edilən ərəb dilində ifadələr (istilahi məna baxımından) rahat başa düşülür. Fansûrî'nin mənzuməsində təkrarlanan təsəvvüfi məna daşıyan sözlər bunlardır.: Sübhan Allah, kamil, insan, aləm, alim, cahil, daim, vasil, adil, övlad, Məhəmməd, aşiq, ali, zahir, qürur, nəfs, dünya, axirət, həyat, mövcud, cihad, Adəm, hazır, əsmâ, nadir, isbat, rahat, zat, kasıb, miskin, şəriət, həqiqət, qafil, mərifət. Göründüyü kimi Malay ədəbiyyatında sufi poeziyasının xüsusi yeri var. Sufizm Malay adalarına islam dini ilə birlikdə gəlmişdir. Bu ərəzilərdə

islamın yayılmasına rəvac verən sufi mütəfəkkirlər ülvî poeziya vasitəsi ilə xalqı islama dəvət etmişlər. Bunun nəticəsində sufi ədəbiyyatı Malay xalqı arasında populyarlıq qazanmışdı.

Ədəbiyyat

1. Abdurrahman Bədəvî, Şatahətüs-sûfiyyə, Küveyt: Vəkâletül-mətbûa, 1978.
- 4.2. Hawas Abdullah, Pərkəmbangan ilmu Tasawuf dan Tokoh Tokohnya di Nusantara, indonezya: Surabaya, 1990.
3. R. Q. Winstedt, Malay Works Known by Wrendly, 1736, A.D., Jsbras, sayı: 82, 1920, 4. Rosni bin Samah, “Dirâsətül-əsâril-islâm vel-arabiyyə fil-ulûmi ves-səkâfəti fî Malayziya”, Məcəllətül-mənâr, Câmiatü Âlil-beyt, Ürdün VIII,; 3 2000.
- 5.5. Rosni bin Samah, “Dirâsətül-əsəri’l-islâm vəl-ərəbiyyə fəll-ulûmi vəs-səkəfəti fî malayziya”,
6. S. Q. Fatimi, islam Comes to Malaysia, Masri Singapore 1963.
7. V. Arnold, ed-Da’vetü ile’l-islâm.
8. Zeki Mübarek, əl-Mədâihun-nəbəviyyə, Beyrut: Dârul-cîl, 1992.

S.Mammadov

Sufism in Malay poetry

Summary

The Malay people are acquainted with Sufi poetry in the early Middle Ages. During this period, the Arabs, with the aim of spreading the Islamic religion in the Malay islands, Sufi dervishes coming from Arab countries organized various orders on the Malay Peninsula and nearby territories where they propagated Islam. They, along with this activity, also contributed to the formation of literature.

The most common imaginary rhymes in Malay literature were the Busheeri-Bussirian bussiness and the birth of Barzanji, the creation of Barzanji himself. In addition, Divani-Rubiyat Fansuri, can also be described as a new kind of Malay imaginary verse. It is in this article that the Sufi authors are described, as well as the peculiarities of the Malay Sufi poetry, and these works are analyzed.

Суфизм в малайской поэзии

Резюме

Знакомство малайского народа с суфийской поэзией приходится на ранние средние века. В этот период арабы с целью распространения исламской религии на малайских островах, суфийские дервиши, приезжающие из арабских стран организовывали различные ордена на малайском полуострове и близлежащих территориях, где пропагандировали ислам. Они, наряду с этой деятельностью, также внесли свою лепту в формирование литературы.

Самыми распространенными воображаемыми рифмами в малайской литературе были гесидеи-бурда Бушири и Рождение Барзанджи, творение самого Барзанджи. Кроме этого, Дивани-Рубият Фансури, также может быть охарактеризован как новый вид для малайского воображаемого стиха.

Именно в этой статье говорится о суфийских авторах, а также об особенностях малайской суфийской поэзии и анализируются эти произведения.

Rəyçi: Cəlil Nağıyev
filologiya elmləri, doktoru, professor

TÜRK ƏDƏBİYYATI YUNİS İMRƏ

Acar sözlər: tanrı, poeziya, vətən, həqiqət, müqəddəs

Ключевые слова: бог, поэзия, родина, истина, блаженный,

Key Words: god, poetry, nativeland, truth, sacred, humanist

Türk xalqlarının ən görkəmli sənətkarlarından biri Yunis İmrədir. İlahi eşqi tərənnüm edən ədəbiyyatın ilk gözəl nümunələrini Yunis İmrə yaratmışdır. O, bütün türk ellərini demək olar ki, gəzmiş, ilahi eşqi və insana məhəbbəti təbliğ edən şerləri ilə tanınmışdır. Dövrünün, zamanəsinin ən savadlı alimlərindən olan, islam elmini dərinlən öyrənən, heca və əruz vəzninin incəliklərinə dərinlən bələd olub, bu vəznlərdə gözəl əsərlər yaradan Yunis İmrə sənətindən, onun sənətkarlıq qüdrətindən uzun illər boyu ondan sonra gələn sənətkarlar, aşuqlar çox şeylər öyrənmişlər.

Yunis İmrə öz əsərlərində İlahi eşqi tərənnüm edir və bu eşq, məhəbbət insana, təbiətə, vətənin gözəlliklərinə olan eşq və məhəbbətdə birləşir. Sufi şair ətrafında baş verən həyat hadisələrində, hər bir canlı varlıqda Allahın varlığını duyur, Tanrının yaratdığı hər şeydə Günəşdə, Ayda, ulduzda, güldə, çiçəkdə, quşların avazında bir gözəllik görür və bu gözəlliklərə vurğunluğunu poetik dillə vəsf edir. Sufi təlimini öz yaradıcılığında yaşadan, sufizm ideyalarının tərənnümçüsü olan Yunis İmrə həyatın varlığında Tanrının varlığını qəbul edir. Yunis İmrə yaradıcılığı zəngin bir yaradıcılıq olub, türk-Azərbaycan şerinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Onun ədəbi irsi əsrlər keçməsinə baxmayaraq, həmişə, hər zaman sevilmiş, könülləri, ürəkləri oxşamışdır. Yunis İmrənin hər şeri, hər misrası qiymətli, zəngin məna dolğunluğuna malikdir. Onun heca vəznində yazıb-yaratdığı qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri ayrı-ayrılıqda qiymətli sənət nümunələridir. Bu qoşmalar, gəraylılar hər biri bir ustadnamə, dərin məzmunlu məhəbbət dastanlarıdır. Onun əsərləri istər forma, istərsə də məzmun baxımından insan aqlının, zəkasının hüdudlarına sığmayan, ürəkləri ehtizaza gətirən sənət əsərləridir.

Məni məndə demə: məndə deyiləm,
Bir mən vardır məndə məndən içəri.
Süleyman quş dili bilir, dedilər,
Süleyman var, Süleymandan içəri.

Yunis İmrənin hər kəlməsi, hər misrası fəlsəfədir. Onun hər misrası bir dəryadır, onun dərinliklərinə baş vuran bu dəryadan nadir incilər tapıb üzə çıxarar. Bu dərya özü elə bir sənət dəryasıdır ki, onu insan ağılı, zəkası, insan istedadı yaratmışdır. Xalq sufi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, türk xalqlarının sevimli sənətkar Yunis İmrə sənəti ulu ozanlardan dərslərini almışdır. XIII əsrdə yaşamış, saz və sözsənətinin mükəmməl ustadı olan şair şifahi aşiq poeziyasının bütün incəliklərinə dərinlən bələd olan sənətkar idi. Molla Qasım kimi Yunis İmrə Azərbaycan aşiq poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamış və Nizami Xəlilovun dediyi kimi "bu bir həqiqətdir ki, tədqiqatçıların sırf Azərbaycan dili ləhcəsində yazdığı qənaətində olduqları Yunis İmrə eyni zamanda Azərbaycan aşiq şerinin yüksəlməsində, milli aşiq poeziyasının ənənələrinin formalaşmasında öncül və aparıcı mövqeyə malik olmuşdur".

Türk dünyasının qüdrətli sənətkarının zəngin yaradıcılığının aşiq poeziyamızın inkişafında oynadığı mühüm rol ondan sonra gələn və bu dövrdə yaşayıb, yazıb–yaradan aşiq sənətkarlarımızın yaradıcılığında aydın görünür.

Yunis İmrə aşiq şeri tərzində yazıb–yaratmış, aşıqlıq sənətinə dərinlən bələd olmuş, öz əsərlərini sazda çalıb oxumuşdur. Onun əsərlərində ilahi eşq tərənnüm olunur. Əsərlərində eyni zamanda insan sevgisi, sadə xalqa məhəbbət, gördüyü haqsızlıqlara qarşı şikayət, türki–dünyalığa qarşı etiraz motivləri güclüdür. Yunis İmrə yaradıcılığı bir daha bizə bunu deməyə əsas verir ki, digər şifahi folklor nümunələri kimi aşiq poeziyası da çox–çox qədimlərdə təşəkkül tapmış, inkişaf etmişdir. H.Araslı yazırdı ki, "ən qədim aşiq şeri nümunələrini XI əsrin yadigarlarında görürük. Bir çox ölkələri gəzib türk tayfalarının lüğətini yazmağa çalışan və nəhayət, "Divani–lüğət–it türk" adlı məşhur əsərini 1077–ci ildə Bağdadda bitirən Qaşqarlı Mahmud öz kitabında Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olan oğuz, türkmən və qıpçaqların da şifahi və yazılı ədəbiyyatlarından da nümunələr yazmışdır. Bu nümunələr içərisində qoşma, qoşqu adlanan şeirlər qədim ozan şerimizin nümunələridir". Yunis İmrə məhz o qədim ozan şerimizin yetişdirdiyi kamil sənətkar, aşiq–ozan olub, zəmanəsinin və sonrakı dövrlərdəki aşiq poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamış şəxsiyyətdir. Bəlkə də XIII əsrə qədərki dövrlərdə onlarla el aşıqları, ozanları olmuş, lakin onların əsərləri əlimizə gəlib çatmamışdır. Yunis İmrə yaratdığı əsərləri ilə zəmanəmizə qədər gəlib çatmış, özündən sonrakı aşiq poeziyasının heca vəznində yazılan gözəl, əsərləri ilə bu sənətin inkişafında dərin izlər buraxmışdır. Yunis İmrə yaradıcılığında həyat eşqi, yaşamağa, yaratmağa meyl güclüdür. Onun şerlərində canlı bir lirika vardır. O, xalqına, vətəninə bağlı sənətkardır:

Yunis deyər, el quluyam,
Elim varsa, mən uluyam!
Ərənlərin haqq yoluyam,
Xalq ucaldar tutduğunu.

Əsərlərindəki xalqilik Yunis İmrəni sevdilir, şerlərindəki müasirlik şairin yaşadığı dövrdən əsrlər keçsə də öz tərəvətini saxlamışdır: "Elim varsa, mən uluyam"· misrasında sənətkar elinin cəfəkeşi olmasıyla fəxr edir, çünki "qulu"olduğu vətən onun əbədiliyini, ululuğunu təmin edir. Vətənin, torpağın qayğıları ilə yaşayan, onun. istək və arzularını, qəmini, sevincini onunla bölüşən sənətkarı xalq ucaldar, xalq "yüksəkliklərə qaldırır, sənətinə, sənətkarlıq məharətinə qiymət verir, hörmət-izzət "sahibi edər. Yunis İmrə bir el aşığı, sənətkarı kimi xalqına, millətinə, gənc nəsle gözəl, əvəzsiz nəsihətlərini verir, onları ağıllı, vətəninin sevməyə, xalqına, millətinə, onun kasıbına, xəstəsinə qayğı ilə yanaşmağı tövsiyə edir, pis əməllərdən uzaq olmağa çağırır. Eyni zamanda xalq qarşısında öz əməllərinin məsuliyyətini daha dərinədən duyur:

Yanlarına, qona əlim
Söz söyləməz ola dilim,
Qarşıma gələ əməlim
Neyləmişəm—görəm bir gün.

Beş qarış bezdəndir donum"— deyən şair bu dünyada öz yaxşı əməlləri ilə ad qoyub getməyi, dünyanın hər varından, dövlətindən üstün tutur. Çünki bilir ki, bu dünyanı tərk edib gedəndə, o var-dövlətdən ona ancaq beş metr bez düşəcək. Özündən sonra bu dünyada qoyub getdiyi yaxşı əməlləri qalacaq. Yunis İmrə yaradıcılığında xalq adabıyyatıyla möhkəm tellərlə bağlıdır. Osarlarında kainat, dünya, onun yaranması, onu yaradan, yaşadan, yaratdığı dünyada insan sevgisinin hər şeydən üstün tutulduğu vəsf olunur. Onun əsərlərində insan sevgisi Tanrı sevgisiylə birləşir. Ulu ozanın gözündə insan qəlbini almaq, könuəlləri sevindirmək bir Kəbə etmək qədər qiymətli, savabdır. Ona görə də şerlərində insanları bir-birini sevməyə, bir-birinin qayğısını yüngülləşdirməyə çağırır, ancaq humanist prinsipləri qoruyub saxlamağı tərənnüm edir. Ustadın fikrincə, qəlbində Allah sevgisi olan insan sevgini də yüksək tutmalıdır. Əks təqdirdə Allah da bu sevgini qəbul etməz. Çünki yer üzünün bütün canlı maxluqlarını Ulu. Tanrı yaratmışdır. Dünyanın bütün nemətlərini bir olan o tək Tanrı insan həyatı, insan xoşbəxtliyi, onun firəvan, şad yaşaması üçün əta etmişdir. Allah öz bəndəsini bu qədər sevirsə, onun yaratdığı bəndələr də bir-birinə belə ülvi hisslərlə, saf duyğularla yanaşmalıdır. Əgər belə etməzsə bir sınıq qəlbə məlhəm qılınazsa şairin dediyi kimi:

Bir yol könuə yixar olsan
Bu qıldığın namaz deyil.
Yetmiş iki millət gəl
Əlin-üzün yumaz deyil.
Bircə könuə yapdin isə,

Əl-ətəyin tutdun isə,
Bir yol xeyir etdin isə,
Lap mində birsə, az deyil!

Şair insanları dünyanın zövq-səfasma uymamağa, qiyamət gününü unutmamağa, böyük qayğılarla yaşamağa, insan sevgisindən zövq almağa, könüllərdə öz işiylə, əməliylə qalmağa, insanlığa xidmət etməyə çağırır:

Çalış qazan, ye, yedir,
Bir könül ələ gətir.
Yüz Kəbədən yeyrəkdir,
Bir könül ziyarəti.

Yunis İmrənin poeziyası humanist poeziyadır. O, öz hümanist duyğularını verərkən, öz fikir və duyğularını tərənnüm edərkən mifik obrazlardan, dini rəvayətlərdən, müqəddəs kitablardan, folklor obrazlarından, motivlərindən, əfsanə qəhrəmanlarıyla bağlı mövzulardan, süjetlərdən yararlanmışdır. Yunis İmrənin yaradıcılığında İsa, Musa, Xızır, Süleyman, Məhəmməd Peyğəmbər kimi müqəddəs şəxslərin, adı çəkilir, onlarla bağlı xalq arasında geniş yayılmış əfsanələrin motivlərinə toxunulur:

Bir dəm gələr: İsa kimi,
Ölmüşləri diri qılar.
Bir dam gələr kibr evinə,
Firounla hamar olur.

Yunis Əmrə dostluğu, dostluqda sədaqəti haqq tutur. Bu misralarda dostluqda sədaqət simvoluna çevrilir. Aşıq dörd müqəddəs kitabın- "Tövrat", "İncil", "Qur'an". "Zəbur" kimi dini müqəddəs kitabların başariyyət üçün dəyərli olduğunu, insanı düzgün, nurlu saf yola çəkdiyini bildirir və onun "manasındakı nuru", insan üçün qənirsiz qiymətini vurğulayır. Bu müqəddəs kitablar insanları ancaq vəməllərində düzgün olmağa, haqq-ədaləti unutmamağa, qayğıkeş, xeyirxah, savab işlər görməyə, insanları bir-birinə qarşı mərhəmətli olmağa səsləyir, kini, qəzəbi, paxıllığı pisləyir, bəd niyyətlərin Allah tərəfindən lənətləndiyini, şeytan əməli olduğunu, insanları bu şeytan əməllərinə uymamağa, bir-birinə dost, mehriban olmağa çağırır və şair bu müqəddəs kitabların nurunda öz mənəvi saflığını qoruyub saxlayan insanları uca tutur. Aşıq Musa peyğəmbər və onun Tur dağında Allahla olan söhbəti haqqında yayılan dini rəvayətlərdən bəhrələnməklə hər şeyin, ancag insanlığa, insan səadətinə, xoşbəxtliyinə xidmət etmək üçün olduğu qənaətində bulunur. Qədim dini rəvayətlərə görə Musa peyğəmbər Turdağında, Allahla; danışarkən dağı nur

bürüyürmüş və Allah ona işıq şəklində görünərmiş; Hətta bir gün yenə də Sina yarımadasındakı həmin Tur dağında Allahı görmək istədiyi zaman birdən qulağına gələn güclü səsdən, göz qamaşdıran işıqdanhuşunu itirərək üç gün, üç gecə ayılmamışdır. Yunis İmrə insan, insanlıq, bəşərilik, insan duyğuları haqqında fəlsəfi fikirlərini, kamil düşüncələrini bu folklor və dini rəvayətlərdən yararlanmaqla əsaslandırmağa çalışır. Yunis İmrənin şerlərində yararlandığı obrazlardan, biri də Süleyman peyğəmbərdir. Bütün müqəddəs əməl sahiblərini, onların nəcib işlərini, tərənnüm edən şair Allah, insan sevgisində, duyğularını, – hisslərini bərabərləşdirir, insanı yüksəkdə görür, insanı ilahiləşdirir. Məni məndə demə" şerində insan mənəviyyatını, daxili hiss və həyəcanlarını tərənnüm edən aşiq böyük arzularla, fikirlərlə yaşadığını oxucular qarşısında lirik bir dillə tərənnüm edir:

Məni məndə demə: məndə deyiləm.
Bir mən vardır, məndə məndən içəri

-deyən şairini zahiri varlığından əlavə daxilində də bir varlığın olduğunu aşkarlayır. " Bu, mənəvi varlıqdır və görkəmli şairimiz B. Vahabzadənin dediyi kimi "Yunis həmişə görünən "mən"inin dili ilə deyil , gözə görünməyən , içəriki "məni"nin həqiqətin və mərifətin ililə danışib bizi də özü kimi düşünüb, özü kimi hikmət hikmət dili ilə danışmağa çağırır. Şairin burada fikrini daha təsirli , qüvvətli şəkildə vermək üçün , şeirinin bədii təsir qüvvəsini artırmaq üçün yararlandığı Süleyman peyğəmbər obrazı folklor obrazıdır. O:

Süleyman quş ilini bilir dedilər
Süleymanı var Süleymandan içəri

-beytində Süleyman peyğəmbərin heyvanların, quşların dilini bilməsi haqqında xalq arasında yayılan afsanəvi motivlərdən yararlanmaqla , fikirlərini daha qüvvətli tərənnüm etməyə nail olmuşdur. Aşiq bildirir ki, adi gözlə baxmaqla insan daxilində onun ikinci bir dünyası olan mənəvi dünyanı görmək mümkün deyildir. Bunun üçün insanın ağılı, zəkası, idrakı, duyum qüdrəti, insan qayğısı, insan sevgisini, kədərini, insan arzu-istəyini, könül yangısını duymaq qüdrəti olmalıdır. Həmişə qəlbinin dərinliyində insani haqqa, ədalətə, düzliyə, saflığa çağıran, onu haqsızlıqlardan qorumağa çalışan "mən"indəki "mən" in ülviliyinin nurunda yeriyən aşiq insanlarda bu həqiqəti görmək istəyir. Həqiqət aşığın əməlidir və o, bu həqiqəti gəzir.

Yunis İmrə öz əqidəsinə, - etiqadına sədaqətli, mənəvi cəhətdən saf və təmiz, qorxmaz bir aşiq 'kimi'məşhur olan, bu yolda həyatını qurban verən, Allahın insanda təcəlli-etdiyinə inanan, "ənəlhəq" –deyərək insanı hər cür

varlıqdan üstün tutan Həllac Mənsuru şeirində xatırlamaqla, öz fikir və əqidəsinin Ona yaxın olduğunu cəsarətlə söyləyir;

Bir saqıdən "içdim şərab,
Ərşdən uca meyxanəsi.
O saqinin məstləriyik,
Canşlar onun peymanəsi

-misralarında "o saqinin "məstləriyik"— deyəkən "vəhdət şərabının" məstliyini nəzərdə tutur . Özünü siqinin məstlərindən adlandıran Yunis İmrə Allahı ilkin yaradıcı qüvvə bilir. Allah şəklinə insanda təcəlli edən ruhu insanı bilik və elmlə kamala çatdırır və bununlada özündə Allahın surətini tapır, Allah sevgisi ilə insan sevgisi birləşir, Həllac Mənsuru və özünü həqiqi aşiq və arif insan bilən şairin sözlərindəki məna dərinliyini hər cahilin görə bilməyəcəyini bildirir:

Yunis sənin sözün dərin“,
Cahil görməz sahillərin."
Bilməzmi sən cahillərin,
Necə keçir zamanəsi.

Yunis İmrə yaradıcılığı özündən sonra gələn neçə–neçə sənətkarın həyatına, sənətinə dərin təsir göstərmişdir. Bu gün Azərbaycan aşiq poeziyasının və eləcə də digər xalq poeziyasının inkişafında mühüm rol oynayan ən qüdrətli saz və söz ustaları olan Aşıq Abbas,,Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Veysəl və digər Onlarla, „yüzlərlə sənət dühaları Yunis İmrə kimi böyük sənətkarlarımızın yaradıcılıqdan dərs almışlar.Yunis İmrə yaradıcılığı sənətkarlığı araşdırmalı, təsdiq edilməli öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Краткая литературная энциклопедия.М,1972
2. Sadəddin Nazhət Ərgün. Türk şairləri, İstanbul 1976
3. Köprülü Fırat. Türk ədəbiyyatı tarixi . İstanbul 1973
4. Aydın Abi. Türkiyə ədəbiyyatı. B. 2005
5. E.Quliyev “Türk xalqları ədəbiyyatı” B. 2009

A.Gahramanova

Turkish Literature Y.Imre

Summary

In this article information is given about U.Imre well-known representative of Turkish literature.

Yunis Imra's role is great in development of classic poetry traditions and its improvement with local content and ideas. His creative works have been affected to arts of future generations.

Great artist of Turkish world has influenced the development of ashug creativity works. Y.Imra's poetry is humanistic poetry. Y.Imra considers ignorance and ingratitude as human tragedy.

He is a poet of truth and justice. He challenged people not to pleasures of world and not to forget the doomsday.

A.Гахраманова

Турецкая литература Ю.Имре

Резюме

В этой статье повествуется о творчестве Юниса Имре, который внес большой вклад в развитие традиции тюркской классической поэзии. Велика его роль в развитии и обогащении классической тюркской литературы новым содержанием и идеями.

Его творчество повлияло на искусство последующих поколений.

Могучий мастер тюркского мира оказал сильное воздействие на развитие ашугского творчества. Поэзия Ю. Имре является поэзией, насыщенной гуманизмом. Ю. Имре считает невежество, неблагодарность истинной трагедией человека.

Он поэт справедливости и правдивости.

Он призывает человечество к отказу от развлечений и неги мира сего и к тому, чтобы люди ни минуты не забывали о сурном дне.

Rəyçi:

Sakibə Ələskrova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
konulyamemmedli@gmail.com

**SEYRAN SƏXAVƏTİN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNSAN VƏ CƏMIYYƏT
PROBLEMLƏRİ (2000-2016-Cİ İLLƏRDƏ YAZILMIŞ
HEKAYƏLƏR ƏSASINDA)**

Açar sözlər: bəşəri dəyərlər, cəmiyyət, hekayə

Ключевые слова: общечеловеческие ценности, общество, рассказ

Key words: human values, society, story

Seyran Səxavət müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli, bəşəri, fəlsəfi, psixoloji düşüncənin formalaşmasında mühüm xidməti olan bir sənətkardır. Onun əsərlərində əxlaqi, humanist, günümüzün reallıqlarını əks etdirən fəlsəfi, ictimai fikirlərə rast gəlmək olur. Əsərlərinin ana xəttində insan, həyat və bunun əks qütbündə dayanan ölüm, ailə dəyərləri, vətən sevgisi kimi mövzular öz əksini tapmışdır.

Hekayə janrı onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Yazıçı çox uğurla kiçik hekayələrində böyük hadisələri, bəşəri dəyərləri sığdıra bilmişdir. Onun hekayələri həyat həqiqətlərini həm real, həm də fəlsəfi aspektdə əks etdirir. Onun yaradıcılığının üslubi imkanları genişdir. Şikayət motivi ilə yanaşı nikbin ruh, tragizmlə yanaşı incə satira (ironiya) bir-birini izləyir. Əsərlərinin dili xalq ruhundan qidalanmış, axıcılığı, səlisliyi ilə seçilir.

Vətən, millət sevgisi, onun tərəqqisi daim yazıçını maraqlandıran məsələlərdən olmuşdur. Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkürün formalaşması əsas şərtlərdəndir. Millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlandıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar. Bu mənada milli şüurun formalaşmadığı bir cəmiyyətdə hər cür naqisliklərin olması mümkündür.

“Gülümsəyən Amerika, yaxud səkkizinci” rəng hekayəsində ictimai şüurun formalaşması və onun humanist dəyərlər səviyyəsinə qaldırılmasını şair Amerikada gördüyü hadisələrlə işıqlandırır. Hekayə memuar xarakterdədir. Yazıçının məqsədi heç də yalnız ölkənin gözəlliklərinin tərənnümü deyildi. Bu ölkədə yaşayan insanların mədəniyyəti, millətin psixologiyasını nüsxə göstərərək, belə bir cəmiyyətin öz dogma ölkəsində də olmasını arzu edir. Bütün bunlarla yanaşı vətəninə olan sevgisini də gizlətmir. Amerikada insanların əllərində bayraqlarımızın dalğalandırılması onda tamam başqa hisslər oyadır.

Yazıçı keçmiş illərə qayıdaraq orta məktəbdə Amerikanın az qala “xortdan” cildində təqdim edilməsi, daha sonralar universitet illərində “imperianın ideologiya maşını”nın bu təqdimatı davam etdirməsini təəssüf hissi ilə qeyd edir.

Bir sağlamlıq şirkətinin dəvəti ilə Amerikaya gedən, buradakı insanların çalışqanlığını, ünsiyyətçilliyini, səmimiyyətini dəfələrlə vurğulayır. İndiyə qədər onun xəyallarındakı “xortdan Amerika” indi tamam başqa cür canlanırdı. Bu ölkədə cinsindən, rəngindən, tanış olub-olmamasından asılı olmayaraq hamı bir-birinə gülümsəyir, salamlaşır. Bunlar onu doğulduğu Yağlıkənd mühitini xatırladır. Orada da, kənd mühitində də hamı bir-birinə bu qədər səmimi, canayaxındır. Ümumiyyətlə, kənd həyatının təsviri, kənd insanının doğmalığı Seyran Səxavət yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

San-Fransiskoda rastlaşdığı hadisələri Bakı ilə müqayisə edir. Məsələn, burada qədim vaxtlardan qalmış tramvaylardan hələ də istifadə edilir. Bir dəfə şəhər meriyasının tramvayları yığışdırmaq istəyi sakinlərin etirazı nəticəsində uğursuz alınmışdır. Hətta buradakı dilənçilər də bizim dilənçilərlə müqayisədə kübar görünür. Sakitcə əyləşib versən də sağol, verməsən də prinsipi ilə öz qismətlərini gözləyirlər. Evsiz-eşiksiz adamlar üçün yataqxana tipli binalar tikiblər ki, insanları narahat etmələri üçün də bir səbəb olmasın. Həm də axı, onlar da insandır.

Hekayədə Amerika folklorundan gətirilən bir nümunədə deyilir: “Problemin varsa, fikir eləmə, problemin həlli yolu yoxdursa, yenə də fikir eləmə. Onsuz da əlindən bir şey etmək gəlməyəcək” [1,19]. Və yaxud, bir amerikalının, biz insanların üzünə gülümsəməklə, əslində Allaha minnətdarlığımızı bildiririk deməsi yazıçını belə bir qənaətə gəlir, sən demə, burada İslami-İnsani dəyərlər çoxdan kök atıbmiş.

İmkan və istək olan yerdə dünya xalqları birləşər, “üzdənirəq siyasətçilər” olmasa, xalqlar çox asanlıqla bir-birini yola verər və dünya Cənnətin filialına çevrilərdi.

Yazıçının humanist mövqeyi ön plana keçir. Yazıçı bu nəticəyə gəlir ki, xəyallarımızda canlandırıdığımız o utopik cəmiyyəti yaratmaq heç də çətin deyil. Amerikalıların həyatsevərliyi, yaşamağa bir sənət kimi baxmalarının nəticəsidir ki, peşəkarcasına da yaşayırlar.

Burada ağlar qaralarla, ağappaqlar da qapqaralarla bir yerdə yaşayır, o qədər bir-birlərinə qarışmışlar ki, hətta onların rəngi eyni görünür. Bu nəse təzə bir rəng idi-səkkizinci rəng. Səkkizinci rəng-humanizmin, dostluğun, səmimiyyətin, gülərlüylüyün rəngi...

Seyran Səxavət hekayələrinin ana mövzularından biri də ailə və cəmiyyət, əxlaq və mənafeşsizlik kimi dəyərlərdir. Müasir dövrdə yazılmış “Oyun”, “Karusel”, “Boynu əyri kişi”, “Perosna non qrata” kimi hekayələrinin ana xəttini bu mövzular təşkil edir.

Ailə cəmiyyətin ən kiçik parçasıdır. Evlilik cəmiyyəti əxlaqi çöküntüdən qoruyur, xalqın sağlam inkişafının təmin edilməsi, gələcək nəslin vətənə, dövlətə, insanlığa xeyirli yetişməsində mühüm rol oynayır. Ailə milli və ümumbəşəri dəyər kimi qiymətləndirilir.

“Oyun” hekayəsində yazıçı ailə dəyərləri, onun qorunması, günümüzün reallıqlarının ailə dəyərlərini necə laxlatdığına diqqəti çəkmək istəmişdi. Bəşəriyyətin məhvinin yaxınlaşacağını hiss edən narahat insan mövqeyindən çıxış edərək, bu dəyərlərin itirilməsini qınamışdır. İki hissədən ibarət bu hekayədə zaman və məkan fərqi olan iki real dünya təsvir etmişdir. Bir dünyada hələ beş-altı yaşlı uşaqlar və onların evcik-evcik oyunu, o biri dünyada yetkin insanlar və onların boşanma-boşanma oyunu...

Yaşlarının az olmasına baxmayaraq, ailənin müqəddəsliyini, dəyərini ibtidai şəkildə qavrayan bu uşaqlar öz aləmlərində ailə qurmaq oyunu oynayırlar... “Hamar çay daşlarından gələcək bəylə gəlin üçün evcik tikiləcəkdi, təzə cütlük bu evdə yaşayıb oğul-uşaq sahibi olacaqdı...” [2, 14-15]. “Boğazı armud sapına oxşayan oğlan xeyir-dua verdi, İlk xeyir-duasını keçən payız qardaşı evlənəndə gəlinin belini güllü yaylıqla bağlayanda vermişdi” [2,14-15].

Yazıçı burada tarixi köklərimizə qayıdır, milli adət-ənənələrimizin saflığını, koloritini, xalqımızın ailəyə olan qiymətini bədii boyalarla əks etdirir. Bir anlıq arzulayır ki, kaş həmin doxsan, yüz yaşlı nənə, babalar, elə mənim özüm (yazıçı) bu uşaqlara qoşulub evcik-evcik oyunu oynayım. Nolardı ki, dünya dağılmazdı ki?! Yəqin. mənim də övladlarım, nəticələrim xəcalətindən gizlənməyə ayı mağarası əvəzinə siçan deşiyi axtararlar ki, babamız havalanıb...

Hekayənin ikinci hissəsi, məhkəmə salonu, hakim qoltuğunda qara qovluğu açib “boşanma-boşanma” oyununa başlayır. Hadisələri kənardan izləyən yazıçı bu vəziyyətdən narahatlıq keçirir. Gənc anaya verilən başa düşürsünüzmü, “Ailəniz dağılır, təkbaşına iki uşaq böyütmək nə qədər çətindi?” sulları qarşısında ən çox yazıçı narahatlıq keçirir.

“Bayaqdan məni ağrıdıb içimi doğrayan sancı indi göynədirdi, elə bil içimdəki işlək qara əlcəklər çoxalıb dörd olmuşdu” [2, 23].

Yazıçının fikrincə, evcik-evcik oyununu fikirləşib tapan, kəşf edən insan atom bombasını kəşf edəndən min dəfə böyükdür, bəşər tarixinin dahisidir.

“...Yer üzündə nəfəs alan, mövcud olan, sürünən, elə-belə görünən və yaşayan adamlar çox oyunlar görüb, oynayıb, bu günə də oynaya-oynaya gəlib çıxıblar. Yer üzündəki (etiraf olunmuş oyun növlərindən başqa) adamların sayı qədər oyun var və hər kəs öz oyununu oynayır. Bu oyunda udanların sayı uduzanlardan qat-qat artıqdır. Evcik-evcik oyunu bəşəriyyətin fikirləşdiyi yeganə oyundur ki, burda uduzan tərəf olmur” [2, 23]

Bəs “boşanma-boşanma” oyununu kim kəşf etmişdir. Burda udan kimdir, uduzan kimdir? Burda deyəsən, uduzan tərəf çoxdur. Amma qalib tərəf də var:

Bəli, hamı...hamı uduzur bu oyunda.

Heç bir nəfər də udmur ?!

Niyə, udur...

Kim? Kim udur?

Şeytan!

Bəşər övladının yeganə düşməni! [2, 23].

Hələ ki, bu oyun geniş yayılmayıb tədbir görülməli, insanların mənəviyyatının pozulmasının qarşısı alınmalıdır.

“Karusel” hekayəsinin qəhrəmanlarının ailə məsələləri tragikomik planda təsvir olunur. Fatma otuz yaşında, əndamlı bir qadındır. Keçən il həyat yoldaşını itirmiş, indi tək yaşayır. Sabir isə kənddə bir pavyonda aşpaz işləyir. O, da həyat yoldaşını itirmiş, keçən il qızını gəlin köçürmüşdür. Hekayədə bu iki insanın hər kəsdən gizli münasibətləri və münasibətlər fonunda cəmiyyətin tək qadına olan qınağı üstüörtülü şəkildə göstərilir. Hekayənin kulminasiya nöqtəsi Fatma ilə Sabirin gecə vaxtı parkda karuselə minməkləri ilə başlayır. Sabir əlindəki ağacla karuselin düyməsini basır, artıq hava işıqlanmağa başlayanda insanlar görməsin deyə karuseli dayandırmaq istəyərkən uğursuzluqla üzləşir. Heç bir vəchlə düyməni basa bilmir. Karusel isə yellənməkdə davam edir.

“Karuseldən özlərini atsaydılar çilik-çilik olardılar. Sabir fikirləşdi ki, qız rüsvay olacaq... özüm cəhənnəm...” [4]

Cəmiyyətin ictimai qınağı daima mövcud olmuşdur. Amma bəzən, bu ictimai qınaq öz sərhədlərini aşır, insanlar başqaları “nə deyər?” sualı ilə həyatlarını öz istəklərinə görə yox, başqalarının istəyinə görə yaşayır. Axı Sabirin də, Fatmanın da iki azad insan kimi ailə qurmağa təbii haqları vardı. Bu sadəcə tənhalıqdan, qayğısızlıqdan, sevgisizlikdən əziyyət çəkən iki insanın münasibəti idi.

“Şəhərin işıqları Fatma ilə Sabirin xilas ümidi kimi yavaş-yavaş öləziyirdi” [4].

“Fatmanın ara vermədən axan göz yaşları şəhərin işıqlarının üstünə bir-bir damcılayıb onları söndürdükcə rüsvayçılıq yaxınlaşırdı” [4].

Şəhərin Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Mahmud Mahmudzadənin parkda onları belə vəziyyətdə görməsi səhnəsi bir az oxucuda gülüş doğurur. Cütlüyü görən Mahmudov onları yanına çağırtdırır və məsələnin nə olduğunu öyrənmək istəyəndə Sabir deyir:

“ - Yoldaş Mahmudzadə... biz əhd eləmişik ki. evlənməmişdən qabaq gecənin yarısı bura gələk... heç kim görməsin dana... minək karuselə, şəhər gedək ZAQS-a... Mindik, heç kim yox idi. Uzun qarğı vardı, onnan qnopkanı

basdım, karusel yenidən tərpəndi, sonra saxlaya bilmədim, iki saatdır fırlanırıq...” [4].

“Ətrafdakıları gülmək tutsa da, özlərini güclə saxladılar. Sabir isə üstündən ağır yük götürülmüş kimi rahatladı. O, Fatmanı bu rüsvayçılıqdan xilas etmişdi, qalan heç nə haqqında fikirləşmirdi. İndi kim nə deyə bilərdi ki?! Axı indi Fatma onun halalca yoldaşı idi. Kimsə onlar haqqında artıq danışmayacaq, Fatmanı rüsvay etməyəcəkdı” [4].

Yazıçı həmçinin diqqəti cəmiyyətin xüsusən də yalnız qadına olan münasibətini açıb göstərmək istəmişdir. Hətta bütün bu olanlardan sonra kənddəki qadınların həmin karuseli “Fatma karuseli” adlandırması da ironik səciyyə daşıyırdı.

Ümumiyyətlə, insan konsepsiyası Seyran Sexavət yaradıcılığında əsas olmuşdur. İnsanın mənəvi dəyərləri cəmiyyətdəki naqisliklərlə, mənfiliklərlə qarşı-qarşıya qoyulur. Yazıcının bütün bu olanlara münasibəti canlandırıdığı həm real, həm məfhumi olan kəskin zidd xarakterlər vasitəsilə təsvir olunur. “Boynu əyri kişi” hekayəsində hətta özündən belə bezən, ölüm məngənəsində var-gəl edən bir insanın bütün ömrü boyu çalışmasına baxmayaraq, cəmiyyət tərəfindən layiqli qiymətləndirilməyən, daxili iztirablar keçirən bir obrazla qarşılaşırıq. Boynu əyri adlanması burada metaforik səciyyə daşıyır. Zənnimizcə, onun boynu fiziki yox, mənəvi cəhətdən əyilmişdi: bütün haqsızlıqlar və çarəsizlik qarşısında...

Ədəbiyyat:

1. Seyran Səxavət. Gülümsəyən Amerika və yaxud səkkizinci rəng. “525-ci qəzet”, Bakı, 2014-cü il, 18 oktyabr. s.18-19; 30.
2. Seyran Səxavət. Oyun. “525-ci qəzet”2016-cı il, 8 oktyabr. s. 14-15; 23.

İnternet resurslar

Azərbaycan dilində

1. <http://www.azadliq.org/a/1822044.html>
2. <http://www.azadliq.org/a/1821983.html> 9
3. <http://edeb.az/az/view/9498/seyranssexavetkenquruhekaye/>
4. http://525.az/site/?name=xeber&news_id=32877
5. <http://rezonanss.com/n%C9%99-zaman-insan-oluruq-yadlasma/>

K.Mammadova

Problems of humanity and society in Sakhavat's stories

Summary

The article describes modern stories of Seyran Sakhavat, its main themes and ideological directions. In his stories were reflecting actual problems of our period.

The genre of story plays specific role in his works.

The stories like "Oyun", "Karusel", "Perosona non qrata" which were written in modern times.

His stories reflect reality in psychological and philosophical aspects. Along with humor and tragizm follows each other.

National values were discribed the part of human values. Homeland, patriotism, the love for nation, humanism become first place in his stories.

K.Мамедова

Проблемы человека и общество в рассказах Сейрана Сахавата

Резюме

В статье описывается современные рассказы Сейрана Сахавата и их основные темы и идеологические направления. В его рассказах были отражены актуальные проблемы нашего времени. Жанр рассказа играет специфический роль в его рассказах.

Рассказы как "Ойун", "Карусель", "Персона нон грата" были написаны в наше время.

Его рассказы отражает реальность в психологическом и философическом аспекте. Юмор и трагизм следует друг-друга.

Национальные ценности были частью общечеловеческих ценностей. Темы как родина, любовь к родине, гуманизм играет важную роль в его рассказах.

Rəyçi: **Sevinc Kazımova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RÜBABƏ VƏKİLOVA
ADU
rubavekil@mail.ru

MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLK İLLƏRDƏ QƏRBİ ALMANİYADA NƏSRİN ƏSAS İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: müharibə , nəsr, xarabalıq ədəbiyyatı

Key words: war, prose, underground literature

Ключевые слова: война, проза, литература руин

II Dünya müharibəsindən sonra Avropanın böyük hissəsi, həmçinin Almaniya xarabalıqlar içində qaldı. Qərbi Almaniya inkıaf “Stunde Null” ilə başladı, 1948-ci il 21 iyun valyuta islahatları və “iqtisadi möcüzə” ilə davam etdi.

Tez-tez səslənən “Stunde Null” 1945-ci ildən başlanan ədəbi dönüş nöqtəsi idi. Müharibədən sonrakı dövrdə bu anlayışın meydana gəlməsi qaçılmaz idi. Baş verənlərə yazıçıların münasibəti, mövzu və yazı tərzində dəyişiklik, gələcək haqqında təsəvvürlər “müharibədən sonrakı dövr” cəmiyyətindəki mülahizə və mübahisələrə müəyyən aydınlıq gətirdi.

1945-ci il 8 may saat 24:00 Almaniya silahlı qüvvələrin təslim olması tarixi siyasi hadisə olub metoforik olaraq “Stunde Null” adlandırılmışdır. Bu məfhumun “müharibədən sonrakı dövr” ədəbiyyatına gəlişindən sonra isə çoxlu mübahisələr yaranmışdı. Bu dövr tənqidi və sosial tarixi dövr adlanırdı. 1945-ci ildən sonra saysız itkilərlə də olsa hərbi işğal altında qalan alman xalqının öz müqəddaratını həll etməsiylə köhnə alman cəmiyyəti öz varlığını itirdi. Onun köhnə dəyərləri təkzib edilirdi və hər şey yenidən başlamalı, yenidən inkıaf etməli idi. Digər bir qrup isə göstərirdi ki, burada heç bir “Stunde Null”dan söhbət gedə bilməz, çünki, alman cəmiyyətinin mentaliteti tədricən, bəzən də innovativ olaraq dəyişmiş, inkıaf etmişdir. Hətta 1985-ci il mayın 8-də Almaniyanın keçmiş prezidenti Riçard Vaytzeker bildirirdi ki, Almaniya heç bir “Stunde Null” baş verməmiş bunların hamısı sadəcə yeni bir başlanğıc olaraq qəbul edilməlidir.

“Stunde Null” müharibədən sonrakı dövr Almaniya üçün həll edilmiş idi. Beləliklə, Almaniya 1945-ci il ailələr, firmalar, yeni yazarların gətirdiyi ədəbi cərəyanlar, incəsənət, partiyalar-ümumiyyətlə bütün sahələr ayrı-ayrılıqda öz “Stunde Null” dövrünü yaşadı. Hər şey yenidən qurulmalı, inkıaf etməli idi.

II Dünya müharibəsi sona çatsa da gətirdiyi aclıq, qorxu, səfəltə, əziyyət hələ də hökm sürməkdə idi. Faşizm alman xalqını uçuruma sürükləmişdi. Dünyanın bir çox ölkəsini ölüm, dağıntılara məruz qoyan II Dünya müharibəsindən sonra bu dövlətlərin yenidən dirçəlməsi üçün uzun

bir tarixi dövr tələb olunurdu. Bütün sahələrdə yeni bir başlanğıc qaçılmaz idi. Əksər əhalinin düşüncəsini faşizm, onun cəfəng nəzəriyyəsi və ideologiyası korlamışdı. İnsanları maarifləndirmək, Almaniyanın azad və xoşbəxt gələcəyinə inandırmaq lazım idi. Bu sahədə ən böyük məsuliyyət, əlbəttə ki, ədəbiyyatın üzərinə düşürdü.

Hitlerin hakimiyyəti illərində bütün sahələrə olduğu kimi ədəbiyyata da ciddi nəzarət edilir, müəyyən yoxlamalardan, senzuradan sonra hər hansı bir məqalə və ya əsərin çap olunmasına, əhaliyə çatdırılmasına icazə verilirdi.

Bu dövrdə istər AFR, istərsə də ADR- də yaradıcılıqla məşğul olan yazıçıların əsərlərinin mövzusu demək olar ki, eyni idi. Müharibə, onun gətirdiyi aclıq, səfalət, gerilik, zülm, özbaşmalılıqlar, haqsızlıqlar, mənəvi və maddi əziyyətlər bütün əsərlərin əsas sujet xəttini təşkil edirdi.

Almaniyada müharibə vəziyyəti hər sahəyə - o cümlədən də ədəbiyyata öz mənfi təsirini göstərmişdi. Müharibədən sonra həm ADR, həm də AFR-də vəziyyət tədricən dəyişməyə başladı. AFR-də 50-ci illərdə yenidənqurma, "iqtisadi möcüzə" baş verdi. Bu da AFR-in tarixində mühüm bir irəliləyiş oldu. Valyuta islahatının birinci günündən II Dünya müharibəsinin qalığı olan "məcburi əmək" aradan qaldırıldı və sənaye, ticarət genişləndi. Bu dövr kansler Lüdviq Erhardın başçılığı ilə təsərrüfatın inkişafındakı ilk tənəzzülə qədər davam etdi və sonralar "68-lər" dövrü kimi tanınan böyük mentalitet dəyişikliyi ilə sona çatdı. (1)

II Dünya müharibəsindən sonra yalnızca "xarabalıqlar ədəbiyyatı"ndan (Trümmerliteratur) bəhs etmək olardı. "Trümmerliteratur" dağılmış Almaniyanın, dağılmış dünyanın vəziyyətini özündə əks etdirirdi. Bu dövrdə alman ədəbiyyatında da nəzərə çarpacaq gerilik müşahidə olunurdu.

"Xarabalıqlar ədəbiyyatı" məfhumu ədəbiyyatın ən vacib, əsas xəttini təşkil edirdi. "Xarabalıq" dedikdə yalnız müharibə və onun gətirdiyi dağıntılar, dağılan şəhərlərin yerində qalan uçuq-söküklər, xarabalıqlar, viranə qalan evlər deyil, eyni zamanda dağılmış ideyalar, xəyallar, puç olan ümüdlər, müharibənin dəhşətli həqiqətləri, xarabalıqları içində həyatla ölüm arasında mübarizə aparan insanların acı taleyi nəzərdə tutulurdu.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə yaranıb inkişaf etməyə başlayan nəsr istər forma, istərsə də məzmun cəhətdən digər janrlardan fərqli olaraq son dərəcə rəngarəng olmuşdur. Bu rəngarənglik hər şeydən əvvəl, nasist hakimiyyətinin devrilməsi ilə bağlı idi. Müharibə sona yetən kimi faşistlərin qadağan etdikləri yazılar, mühacirətdə yaranan müxtəlif səpgili əsərlər bir-birinin ardınca nəşr olunmağa başladı. Xüsusilə müharibədə iştirak etməyə məcbur edilmiş gənc yazarlar öz təəssuratlarını, şahidi olduqları dəhşətləri, müharibənin bəşər övladının faciəsinə çevrildiyini çox inandırıcı boyalarla təsvir etməyə başladılar. Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı ilk illərdə nəsrin inkişafında üç əsas istiqaməti qeyd etmək lazımdır. Bunlardan

birincisi faşist hakimiyyəti dövründə mühacirətdə olmuş yazıçıların bir qismi vətənə qayıdaraq intensiv şəkildə yaradıcılıq işini davam etdirənlərdir. Bundan əlavə, 30-40-ci illərdə vətəni tərk etməyən, lakin ictimai-siyasi həyatdan tamamilə kənarlaşdırılan “daxili mühacirət” ədəbiyyatının nümayəndələrinin fəaliyyəti bu istiqamətin digər qolunu təşkil edir. Üçüncü istiqamət isə gənc nəslin adı ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, müharibədən sonrakı nəsrin inkişafında bu illərin ədəbiyyatı əsas rol oynamışdır. İndisə, qısa şəkildə də olsa, bu istiqamətləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirəcək.(2)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazıçıların yaşlı nümayəndələrinin bir qismi faşist ideologiyası ilə barışmasalar da, Almaniyanı tərk etmədilər və Hitler hakimiyyəti devrildikdən sonra sərbəst şəkildə humanist mövqedən yaxın keçmişin ibrətli olaylarını, çağdaş dövrün problemlərini birləşdirərək gələcəyin perspektivini müəyyənləşdirməyə başladılar. Başqa sözlə desək, Herman Kazak, Ernst Kroyder, Stefan Anders və başqaları müxtəlif fəlsəfi-əxlaqi və dünyagörüşü baxımından faşist keçmişini, müharibə və onun törətdiyi cinayətləri çıxış nöqtəsi kimi götürərək insan psixologiyasında baş verən təbəddülatları, dəyişkənliyi ön plana çəkildilər.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə Qərbi Almaniya nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Herman Kazakın (1896-1966) “Çayın o tayındakı şəhər” romanı bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Müəllif burada son onilliklərin rəmzi mənasını yaratmağa çalışmışdır. H. Kazak öz məqsədini o vaxt belə izah edirdi: “Nəhayət oxucu bu gün asan başa düşə biləcək ki, kitabda söhbət gerçəkliyin rəmzlərindən gedir. Bu rəmzlər təzahür formasından asılı olmayaraq, öz universal dəyərini həmişə saxlayır”(3,194).

Dağıntılar, fəlakətlər prizmasından həyatın mənasının səciyyələndirilməsi Hans Erix Nossakın bütün yaradıcılığı üçün aparıcı mövzusu olmuşdur. Xüsusilə 1948-ci ildə çapdan çıxan doqquz hekayədən və bir neçə reportajdan ibarət “Ölümlə müsahibə” toplusu yuxarıda adı çəkilən mövzunun müasir gerçəkliklə bağlanması, bu əlaqə prizmasında gələcəyin perspektivinin araşdırılması müəllifinə Avropa səviyyəsində şöhrət qazandırdı.

Faşizm hakimiyyəti dövründə mühacirətdə olan tanınmış yazıçıların özləri qərbi Almaniya qayıtmasalar da, onların əsərləri bu ölkədə tez-tez çap olunmağa başladı. Xüsusilə E. M. Remarkın, L. Foyxtvangerin, Mann qardaşlarının əsərləri Qərbi Almaniyanın geniş oxucu kütləsi arasında rəğbət qazanmışdı. Bu yazıçıların əsərlərinin ümumi ruhu – humanizm, antimusahibə, antifaşizm təbiəti müharibədən sonrakı ilk illərdə qərb gerçəkliyi üçün çox vacib olduğu üçün onlar çoxunun stolüstü kitabına çevrildi.

Ancaq bütün bunlarla bərabər, qərbi Almaniya nəsrinin müharibədən sonrakı ilk illərdəki inkişafı, şübhəsiz ki, gənc nəslin adı ilə bağlıdır.

Qərbi Almaniya 1945-50-ci illərdə nəsrin inkişafı həmin dövrdə çox yayılmış məktubların, gündəliklərin, xatirələrin – yeni bir kitab forması

əsasında inkişaf etməyə başladı. Maraqlıdır ki, onların müəllifləri heç də tanınmış yazıçılar deyil, necə deyərlər, faşizmin vəhşiliklərinin şahidi olmuş, gözləri ilə od götürmüş adi adamlar idi. Daha sonra onlara müharibənin ağırlıqlarını “öz çiyinlərində daşımış” gənclər qoşuldu. Belə gənclər arasında ən seçiləni Volfqanq Borxert idi. Onun “Zəncirotu”, “Siçovullar ki, gecələr yatır”, “Çörək”, “Torpaq”, “Milad töhfəsi”, və s. hekayələri, həcmcə kiçik olsalar da sözün əsil mənasında, “kiçik janrın” böyük nümunələri idi. Müharibədən sonra xarabalıqlarda kiçik qardaşının cəsədini siçovullardan qoruyan uşağın faciəsi (“Siçovullar”..), qarındolusu çörək tapmayan, lakin çətin anlarda “öz çörək paylarından keçməyi bacaran qocalar” (“Çörək”), rus qarından sümüklərinə qədər donmuş gənc alman əsgərinin qorxuları (“Çoxlu, çoxlu qar”) cəbhədə öləndən sonra yad torpaqda basdırılmış alman əsgərinin nisgili (“Torpaq”) müharibədən sonrakı illərdə bütün almanları düşündürən, onlara rahatlıq verməyən problemlər, suallar idi.

Müharibə qurtarandan iki il sonra – 1947-ci ilin sentyabrında “47-lər qrupu” yarandı və beləliklə də, demək olar ki, Qərbi Almanıyanın nəsr-i özünəməxsus inkişaf youna qədəm qoydu. Hans Verner Rixter, Haynrix Böll, Volfqanq Köppen, Volfditrix Şnurre kimi dünya şöhrətli yazıçıların çoxşaxəli yaradıcılığı məhz bu hərəkətlə bağlı olmuşdur. Düzdür, bu qrup rəsmi qeydiyyatdan keçməmişdi və onun heç bir proqramı, sabit üzvləri yox idi, ancaq buraya daxil olan yazıçıları ümumi bir ideya – həqiqət, ümumi bir amal – humanizmə xidmət etmək amalı birləşdirirdi.

“47-lər qrupu”nun ən fəal, eyni zamanda məhsuldar yazıçılarından biri Valter Kolben (əsil adı Valter Hofmann – 1908) idi. Onun “Qəribliyə qayıdış” (1949) romanı müharibədən sonrakı dövrün çətinliklərinə həsr olunmuşdu. Avtobiografik səciyyə daşıyan bu əsərin qəhrəmanı amerikan əsirliyindən qayıtmış bir əsgərdir. O, Qərbi Almaniya şəhərlərinin birində öz həyatını təzədən qurmaq istəyir. Burada ilk illərdə qarşıya çıxan çətinliklərin, insanların bu çətinliklərdən çıxış yolu axtarmaqları, onların psixoloji ovqatının müxtəlif situasiyalarla əlaqədə təsviri bir məsələyə yönəlir və diqqəti ona cəlb edir: Almanıyanın taleyi, bu günü və gələcəyi!

Valter Kolbenhofun qəhrəmanı da aclıqdan, ehtiyacdən, ümitsizlikdən əzab çəkən, “hələ də əsgər şinelini əynindən çıxarmayan” minlərlə gənc almanlardan biridir. Lakin onu çağdaşlarından fərqləndirən bir cəhət var ki, o da onun qismən də olsa bu həyata fəal müdaxilə etmək istəyidir. Və buna görə də daxmasına qayidan kimi qələmi-dəftəri götürüb öz təəssüatlarını, keçmiş və gələcək haqqında düşüncələrini yazmağa başlayır. Beləliklə, Kolbenhof öz qəhrəmanının “qələmi ilə” ölkədəki vəziyyəti, onu bu vəziyyətə salan ictimai-siyasi, sosial kökləri araşdırır və bütün bunları ümumiləşdirərək Yeni Almanıyanın yaradılması üçün perspektivlər yaratmaq istəyir.

Şübhəsiz ki, Qərbi Almaniya, onun müxtəlif illərdəki sosial durumu, siyasi yönümü, perspektivləri sonralar Haynrix Böll, Volfqanq Köppen, Ziqfrid Lents, Qünter Qrass kimi tanınmış yazıçıların hekayə və romanlarında öz əksini daha real, daha geniş, əsaslandırılmış şəkildə tapdı. Lakin onu da unutmamaq olmur ki, V. Kolbenhof “vicdanlı və sadə” bir yazıçı kimi bu sahədə ilk inamlı, möhkəm addımlar atdı.

Tanınmış Qərbi Berlin yazıçısı Volfditrix Şnurrenin də yaradıcılıq yolu “47-lər qrupu” ilə bağlı olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, “47-lər qrupu” nun 1947-ci ilin sentyabrında Bannvaldzedəki ilk tarixi iclası məhz onun “Dəfn mərasimi” adlı hekayəsinin oxunuşu ilə açılmışdır. Ümumiyyətlə V.Şnurrenin hekayələrinin, iri həcmli əsərlərinin aparıcı mövzusu müharibə, faşizm, onların insan məənəviyyətinə vurduğu zərbə olmuşdur. Yazıçını burada narahat edən yalnız faşist keçmişi deyil, həm də dumanlı gələcəkdir. Çünki bəziləri hələ də keçmişin fəlakətlərindən, acı dərslərindən lazımi nəticə çıxarmayıb revanşist ideyalarla yaşayır, Qərbi Almaniyayı yenidən hərbişəldirməyə can atırdılar. Bu baxımdan onun uşaqları təzədən hərbi ruhda tərbiyə olunması məsələsinə həsr olunmuş “Keçid “ (1946) hekayəsi çox səciyyəvidir. Səhər tezdən yuxudan güclə ayılan, hələ də gözlərini ovuşduran kicikyaşlı uşaqlar –qucaqlarında da oyuncaqları ibarəli nitqlər, “vətənpərvər mahnı sədələri” altında cəbhəyə yola salınır. Bir kənarda dayanıb hıçqırıqlarını boğa bilməyən analar “öz körpələrini” vətəni “müdafiəyə” yola salırlar. Deməli keçmiş təkrar olunur!

Yazıçının “Bunun əleyhinə çıxmaq lazım idi” (1947) hekayəsində isə nasist ideologiyasının təsiri altında olan adamların tənha bir passifisti necə vəhşiliklə qətlə yetirdikləri təsvir olunurdu. Müharibədən sonra ilk illərdə yeni yaradıcılığa başlayan Haynrix Böllün, Ziqfrid Lentsin, Volfqanq Köppenin, Qünter Qrassın antimüharibə, antifaşizm ruhunda yazılmış hekayələri də o dövrdə nəsrin inkişafı sahəsində böyük rol oynadılar. Sonralar böyük həyat və yaradıcılıq təcrübəsi toplayan bu yazıçılar özlərinin yaradıcılıq diapazonlarını genişləndirərək daha qlobal məsələlərə müraciət etdilər. Ancaq müharibədən sonraakı illərdə bütün bu yazıçıları birləşdirən əsas mövzular,yuxarıda da qeyd edildiyi kimi əsasən müharibə mövzusu idi. Məsələn, V. Borxet və H. Böllün bir neçə hekayəsinə nəzər salmaq.

V. Borxetin “Qapının çölündə qalan adam” pyesi ilə bərabər ədəbi aləmdə məşhurlaşdıran onun 1946-cı il yanvarın 24-də Hamburqun Müqəddəs Yelizaveta xəstəxanasında yazdığı “Zəncirotu” hekayəsi olmuşdur. Yazıçının ümumiyyətlə, qələmə aldığı 57 hekayə və esselərin birincisi hesab olunan “Zəncirotu” hekayəsini tərəddüd etmədən onun bütün hekayələrinin leytmotivi hesab etmək olar. Başqa sözlə desək, yazıçının bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ümumiləşdirmə və onun böyük ustalıqla şəxsi-fərdi hisslərlə, olaylarla birləşdirilməsi özünü məhz bu hekayədə biruzə verdi.

1945-ci ildə “Tarmar edilmiş vətənə dönən gənc alman”ın tipik, ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmaq üçün Borxert öz bioqrafiyasına, şəxsi yaddaşına, fərdi dünyagörüşünə, başına gələnlərə, çəkdiyi iztirablara, qapıldığı ümitsizliyə müraciət etdi.

Gəzintiyə çıxarılmış 432 nömrəli dustaq həbsxananın həyatında saralmış, tapdanmış ot-aləğin arasında bitmiş zəncirotunu qoparmaq üçün, necə deyirlər, əsl qəhrəmanlıq göstərir. Həmin zəncirotunu parça qoyub su tökür və həmin gecə yuxusunda yer üzünün çiçəkləndiyini görür. Bu dustaq almandır və Borxetrin it adlandırdığı dustaqlar da – çünki onlar adamlara hürür - almandırlar. “Mariya,hamısı Mariya” hekayəsində isə dustaq polyakdır.Təsadüfən ölümdən qurtulan əsgər fikirləşir ki, onu həmişə özü ilə gəzdirdiyi Mariyanın əksi xilas edib.

“Bazar günün səhəri” hekayəsində isə dustaq istəyir ki, hər bazar günü ona öz diş fırçasını versinlər. Bir başqası -17 yaşlı dustaq isə oturub ağlayır ki, indi evlərində piroqu onsuz yeyirlər.

Əlbəttə,zəncirotu da, şəkil də, diş fırçası da, piroq da böyük ümumiləşdirmələrə xidmət edən xırda detallardır. Ancaq bununla belə həmin əşyalar insanlara çətin vəziyyətlərdə, lazım olan anlarda tapılmadığı üçün daha qiymətli olur. Beləliklə, belə xırda əşyalar faşizmin mahiyyətini normal edən vacib detallara çevrilir.

Tərəddüd etmədən demək olar ki, qeyri-adi istedadla birləşən həyat təcrübəsi V. Borxerti təkrarsız sənətkara çevirdi. Yazıçı sonralar özü də etiraf etdi ki, türməyə düşməsə, “Zəncirotu”nu heç vaxt yazı bilməzdi.

Borxertin qəhrəmanları adətən, alçaqdan danışan, kövrək,. titrək adamlardır. Adi, normal həyatın axarından qoparılmış bu adamlar sosial ədalətsizliyin qurbanlarıdır ki, həmin ədalətsizlik də öz konkret ifadəsini faşizmi törətdiyi müharibədə tapır. Beləliklə, müharibə və onun insan taleyinə təsiri, törətdiyi dəhşətlər Borxertin hekayələrinin dəyişməz mövzussuna çevrilir. Bu hekayələrində yazıçı onu və həmyaşıdlarının həyatını cəhənnəmə döndərən səngərləri, həbsxanaların dəmir barmaqlıqlarını (“Bizim balaca Motsart”), ”Bazar günü səhəri”, “Mariya, hamısı Mariya”, dağıdılmış şəhərlərin xarabalıqlarını (“Billbruk”), aclığın, səfalətin insanları necə sarsıtdığını (“Çörək”), günahsız uşaqların öz uşaqlıq dünyalarını itirdiklərini (“Siçovullar ki, gecələr yatır”) lirik-psixoloji aspektdə inandırıcı boyalarla təsvir edir. Eyni zamanda insanların yurdsuz-yuvasız qalması (“Qarğalar axşamlar evə gedir”) insanlar arasında insanın özünü tənha, yalqız hiss etməsi (“Qəhvəyə tərif vermək olmaz”) də Borxertin hekayələrində bu və ya digər dərəcədə, ya açıq ya da gizli tellərlə müharibə - Borxert və onun həmyaşıdlarının gəncliyini darmadağın edən müharibə ilə başlanır.Müharibə Borxertin qəhrəmanlarını o dərəcə sarsıtmış, qorxıtmışdır ki, onlar heç vaxt onun sosial mahiyyətini dərk edə bilmirlər.

Onlar sanki keqli oyunundakı şarlardır, sadəcə olaraq diyirlənilər və “heç biri də bilmir ki, hara diyirlənir”. Həmin qəhrəmanların passivliyi, ümitsizliyi də məhz burada yaranır. Keçmiş gənc Borxerti nə qədər ümitsizliyə düçar etmişsə, gələcək də onu o qədər qorxutmuşdur. Və bu da öz növbəsində Borxert yaradıcılığının istər yeganə pyesini, istərsə də 50-dən çox hekayəsinin pafosunu, ideya məzmununu müəyyənləşdirmişdir. Yazıcının bütün bu hekayələri üçün onun bir şerini epiqraf seçmək olar: o, tufanlı gecələrdə mayak olmaq istəyir, ancaq özü batan gəmidir. Əslində, V. Borxertin bütün yaradıcılığı fəlakətdən xəbər verir. Və fəlakətə düçar olan insanlara yalnız insanlar kömək edə bilər. H. Böll özünün ilk hekayələrini 1947-ci ildən çap etdirməyə başlamışdır. Bu hekayələrin əsas mövzusu müharibə və müharibədən sonrakı Almaniyann ictimai-siyasi, iqtisadi durumu, tənqid obyektinə isə müharibəni başlayan, minlərlə günahsız insanın ölümünə bəis olan faşizm idi. Həmin hekayələr 1950-ci ildə “Yolçu, yoluna düşsə Spar”... adlı kitabda çap olundu və öz müəllifinə şöhrət qazandırdı. Onun “Haradaydın, Adəm?” (1951) adlı ilk romanı da müharibə mövzusunda həsr olunmuşdu. “Heçcə nə demədi” (1953) və “O illərin çörəyi” (1955) povestlərində yazıçı müharibədən sonrakı illərdə Qərbi Almaniyada insanların üzləşdikləri iqtisadi və mənəvi çətinlikləri təsvir edirdi. “Sahibsiz ev” (1954) romanındasa H. Böll Qərbi Almaniyada faşist ruhunun yenidən dirçəlməyə başladığını böyük narahatçılıq hissi ilə qələmə almışdır. Yaşadığı ictimai quruluşun naqis cəhətlərini yazıçı özünün 1959-cu ildə yazdığı “Gecə saat onun yarısında bilyard oyunu” romanında böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Bir bürger ailəsinin üç nəslinin taleyini qələmə alan H. Böll burada yalnız alman faşizminin militarizmlə mənəvi-məntiqi bağlılığını deyil, eyni zamanda müharibədən sonra yeni qurulan qərbi Almaniyanın revanşist xarakterini açıb göstərmişdir. Demək olar ki, bu mövzu onun 50-ci illərdə yazdığı bir çox hekayələrinin də (“Yalnız milad günlərində deyil...”, “Doktor Murkenin süqutu”, “Simperin vağzalı”) əsas aparıcı mövzusu olmuşdur. H. Böll yaradıcılığının tənqidi ruhu 60-cı illərdə yazdığı “Bir təlxəyin düşüncələri” (1963) romanında, “Dəstədən qaçmam” (1964) povestində də qalmışdır. Ümumiyyətlə, H. Böllün yaradıcılığı üçün ictimai-siyasi mövzu səciyyəvidir. Onun istər hekayələrinin, istər povestlərinin, istərsə də romanlarının qəhrəmanları, adətən, mənəvi, iqtisadi cəhətdən həmişə sıxıntı çəkən sadə adamlardır. Bu adamlar yaşadıkları cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə heç cür barışa bilmir və çətinliklə də olsa öz sərbəstliklərini qorumağa, ondan asılı olmamağa çalışırlar. Bu baxımdan H. Böllün hekayələri çox səciyyəvidir. Bütövlükdə götürəndə, yazıcının qələmə aldığı hekayələr, əsasən, iki mövzuya həsr olunmuşdur. Bunlardan birincisi, şübhəsiz ki, onun şəxsi həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur ki, bu da müharibə mövzudur. Əslində, o, ədəbiyyata bu mövzu ilə gəlmişdir. Bir qədər

keçdikdən sonra yazıçı başa düşmüşdür ki, müharibədən sağ çıxanlar üçün müharibə hələ qurtarmayıb. Sadəcə olaraq, bu dəhşətlərin forması dəyişib. Bu adamlar cəbhədən fiziki cəhətdən sağ qayıtsalar da, xarabazara çevrilmiş ölkələrində böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Üstəlik də, ləkəli keçmişdən heç bir nəticə çıxarmayan insanların laqeydliyi, revanşizm cəhdləri...Bütün bunlar H. Böllün hekayələrində rəngarəngliklə ,inandırıcı detallarla təsvir olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi , müharibədən sonrakı ilk illərdə Qərbi Almaniya ədəbiyyatının inkişafında nəsrin cəkisi və rolu böyük olmuşdur və bu janr da xüsusilə 50- ci illərdən sonra çiçəklənməyə başladı.

Ədəbiyyat

1. История немецкой литературы, В 7 т. М., 1962—1982.
2. Млечина И. В. Уроки немецкого. Век XX. — М.: Прогресс-Культура, 1994.
3. Beutin, Wolfgang u. a.: Deutsche Literaturgeschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart. Metzler, Stuttgart 1979 (7., erweiterte Auflage 2008) ISBN 3-476-02247-1.
4. Peter J. Brenner: Neue deutsche Literaturgeschichte: vom «Ackermann» zu Günter Grass. Niemeyer, Tübingen 1996, (2., aktualisierte Aufl. 2004) ISBN 3-484-10736-7.
5. Gerhard Fricke u. a.: Geschichte der deutschen Literatur. 20. Auflage. Schöningh, Paderborn 1988.

R.Vekilova

The main peculiarities of the Post-World War II prose in West Germany

Summary

The article is devoted to the peculiarities of the development of literature in the Federative Republic of Germany in afterwar period.

The social-political situation and literary environment in Germany after World War II are considered here. The literary Works of this period described the events during and after the war and the difficulties that people had to face, the works of prose were especially developed at that time. The research of the literary specifics of proze works is of special importance in the article. The development of "Stunde Nill" movement is dealt in this

article. The beginning of the post-war German literature is closely related with action.

The short stories of H. Böll, Z. Lenz, V. Kerppein, G. Grass, written in antiwar and antifascist spirit, played an important role in the development of that period. The above-mentioned writers began their literary careers in the first years of the afterwar period. In this article the main focus of afterwar writers is analysed in the research.

The prose genre was especially flourishing in 1950s.

Р.Векилова

Развитие прозы в Западной Германии в первые годы войны

Резюме

Данная статья посвящена особенностям развития литературы Федеративной Республики Германии в послевоенный период. Здесь исследуются общественно-политическая обстановка, а также социальная и литературная среда в период после 2 мировой войны в Германии. События, происходившие во время и после войны, трудности, с которыми столкнулись народы мира, ярко описаны в художественных произведениях этого периода. Особое развитие получили прозаические произведения. Значительное место в статье уделяется исследованию идейно-художественных особенностей произведений, написанных в жанре прозы.

Короткие рассказы Г.Белля, З.Ленца, В.Керппенина, Г.Грасса написанные в антивоенном и антифашистском духе, сыграли большую роль в развитии прозы этого периода. Вышеуказанные писатели начали свою литературную деятельность в первые годы послевоенного периода.

Rəyçi:

Vilayət Hacıyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XANIM MİRZƏYEVA
AMEA Folklor İnstitutu
xanim102@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİNİ NAĞILLARINDA ÜÇLƏMƏLƏR

Açar sözlər: dini nağıllar, üçləmə, epizod, Həzrət Əli, üç şərt

Ключевые слова: религиозные сказки, троица, эпизод, Хазрат-Али, три условия

Key words: religious tales, triplets, episode, Hazrat Ali, three terms

Azərbaycan folklorunda epik növün ən geniş yayılmış janrlarından biri olan nağıllar özünün bir sıra kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə digər janrlardan seçilir. Nağıllar özünəməxsus bədii quruluşa, sabit forma əlamətlərinə və dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Eləcə də nağılların formalaşmasında bir sıra ənənəvi priyom və üslubi elementlər vardır ki, onlar bu janrın ayrılmaz tərkib hissələrindən sayılır. “Bunların içərisində ən geniş yayılanı hadisələrin inkişafını ləngitmək məqsədilə fəaliyyət və ya gedişlərin üçlənməsidir” (5, s.23). Azərbaycan folklorşünaslığında “üçləmə”dən ilk dəfə xüsusi bəhs edən folklorşünas alim Nurəddin Seyidov bunu daha çox sehrli nağıllara aid edərək yazırdı: “Sehrli-fantastik nağıllarda ənənəvi priyom olaraq epizodlar, hadisələr üç dəfə təkrar olunur. Bu hadisəyə şərti olaraq üçləmə deyilir.

Üçləmə epizodları hadisələri daha güclü, xoşagələn və təsirli edir. Burada hadisələr tədricən hər dəfə təkrar edildikdə biri digərindən güclü, maraqlı və təsirli olur.

Azərbaycan fantastik nağıllarında bu üçləmə aşağıdakı şəkildə olur: üç qardaş, üç bacı, üç div, üç pəri, üç sual, üç şərt və s. Qəhrəman üç dəfə gedər-gəlməzə, yaxud sehrli əşyalar gətirməyə gedir, üç yolun ayrıcına çıxır, üç gün, üç gücə divlə, pəhləvanla vuruşur, üç sehrli əşya tapır (kisə, papaq, zurna) və s.” (7, s.47). Onu da qeyd edək ki, üçləmələr digər xalqların, o cümlədən türk xalqlarının nağıllarında, eləcə də kərkük folklorunda da işləkdir (4, s.193).

Digər nağıl qruplarında olduğu kimi, dini nağıllarda da üçləmələr özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bir qisim nağılların elə ilk baxışda adında üçləmə diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Üç dilək”, “Peyğəmbərlə üç yolçu”, “Allahın üç səhvi”, “Üç manatın misalı”, “Gündə üç dəfə çubuqlanan şəxslər”, “Bir qıza üç elçi”, “Üç günah”, “Üç quyu”, “Üç ölüm” və s. Digər qisim dini nağıllarda isə üçləmələr ya hadisələrin inkişafını ləngitməyə, ya da onların birinin digərindən qüvvətli olmasına xidmət edir. Saatlı folklor

örnəyi olan “Qəşəmşəm” nağılının birinci mətnində üç üçləmə özünü göstərir. Birinci üçləmə yəhudi padşahı Hüşşamın vəziri ilə Həzrət Əli arasında olur. Vəzir rastlaşdığı adamın Həzrət Əli olmasına inanmır. Onlar arasındakı dialoq birinci üçləmə kimi özünü göstərir: “Deyir, demirsən pəhlivanam, əgər məyi qaldıra bilsən, Əlini də qaldıra bilərsən. Dedi səndə nə var ki. Səni barmağımnan ataram, düşərsən o yana. Dedi, mən nə deyirəm ki! Elə məyi qaldıra bilsən, onu da qaldırarsan. Dedi, yanı sən boydana adam pəhlivan ola bilər? Dedi, məyi qaldıra bilsən, onu da qaldıra bilərsən” (6, s.45).

Göründüyü kimi, bu dialoq – üçləmə eyni bir şeyin təsdiqinə, fikrin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Nağıldakı ikinci üçləmə isə özünü pəhləvan kimi təqdim edən vəzirin Həzrət Əlini havaya qaldırmaq istəməsi ilə bağlı səhnəyə aiddir: “Bu tez yerinnən durdu ayağa, əl atdı bunun kəmərinə ki, bunu qaldırsın, barmağı girmədi kəmərin altına. Bir balaca böyükdən saldı, hayhəhə, hayhəhə bir az güc verdi, dizətən girdi torpağa. Bir də güc verəndə qurşağatan girdi torpağa. Bir də eliyəndə bütöy batdı torpağa. Çığırdı: “Səə qurban olum, məyi çıxart burdan, bir qələtdi eləmişəm”” (6, s.45).

Təqdim olunan bu üçləmə isə biri digərindən qüvvətli olmaqla inkişaf edir və Həzrət Əlinin yenilməzliyinin xidmətinə yönəlmişdir.

Nağıldakı növbəti üçləmə isə iç-içə verilmişdir, əslində burada iki üçləmə vardır; birinci üçləmə Həzrət Əlinin “haran ağrıyır?” sualı və ona verilən cavablar, ikinci üçləmə isə Həzrət Əlinin yəhudi padşahı Hüşşamı üç dəfə islam dinini qəbul etməyə çağırışı və ona verilən cavablardır. Bu üçləmələr isə hadisələrin inkişafını ləngitməyə xidmət edir. “...Əli atdı bunu göyə, vəzir görən hak-hesabı bu da gördü. Düşdü yerə. Dedi, söyütdən sandal iysi gəlsə, mənənnən müsəlman iyi gəlməyəcək. Dedi, məlgün, gəl dön mənim dinimi qəbul elə, genə get padşahlığı elə. Dedi, söyütdən sandal iysi gələr, mənənnən müsəlman iyi gəlməz. Əli qılıncnan vırdı bunu. Dedi, məlgün, haran ağrıyır? Dedi, alnım. Dedi, tay haran ağrıyır? Dedi, dilim. Dedi, tay haran ağrıyır? Dedi, ürəyim. Dedi, alnın möhürə dəyməyib, ona görə ağrıyır. Mən Əlinin adın dilə almamısan, dilin ona görə ağrıyır. Ürəyində Əlinin məhəbbəti yoxdu, ürəyin də ona görə ağrıyır. Gəl mənim dinimi qəbul et, müsəlmanlığı qəbul et, səni birrəşdirəcəm. Dedi, yox. Dedi, onda tərpan. Tərpəndi, parası bu yana düşdü, parası o yana, cəhənnəmə vasil oldu” (6, s.47).

“Qəşəmşəm” nağılının ikinci mətnindəki Həzrət Əli ilə bağlı aşağıdakı üçləmə də diqqətçəkicidir: “Durdu bılar səfər elədilər qəbirəssannığa. Qəbirəssannığa gedəndə üş dəfə fatihə verdi əhli-qəbirəssannığa, əhli-qüburə, əhli-biyabana. Durdu bir məzarın üssə. Dedi, Abdul. Səs gəlmədi. Abdulun qəbriydi ora. Dedi, Abdul, genə səs gəlmədi. Üçüncüdən soora qəbir açıldı” (6, s.50).

Digər dini nağıllarda da başqa dindən olanı, adətən, yəhudiləri islam dininə dəvətlə bağlı üçləmələrə çox rast gəlinir. Ağdaş folklor nümunəsi olan “Salsal pəhlivan” nağılının ikinci mətnində də Həzrət Əli iki qızı oğurlayıb dağa aparmış pəhləvanla vuruşur, onu üç dəfə islam dininə dəvət etməyə çağırır, müsbət cavab almadıqdan sonra isə öldürür: “Didi: “Bilirsən nə var?” Didi: “Yox”. Didi: “Din Məhəmməd dinidi, İslam dinidi, dini qəbul elə”. Didi: “Ə, mən əhalidən qaçıb bura gəlmişəm, əhali mənim əlimdən zara gəlir, nə din qəbul eliyirəm ə, mən. Bu meydan, bu da şeytan”. Qılınclaşdılar, diir, gördü bunnan hasilə düşmür... Genə, diir, tutaşdılar. Dedi: “Bu ikinci dəfədi tutaşram sənnən, din Məhəmməd dinidi, dini qəbul elə, İslamı qəbul elə”. Didi: “Yox”. Didi: “Eləmirsən?” Didi: “Yox”. Allahı çağırır, diir, tokqasınnan tutub qalxızdı yuxarı, qatdadı qoydu yerə. Didi: “Bu üçüncü, ayağımın altındasan, dini qəbul elə”. Didi: “Eləmiyəm, ölləm, eləmiyəm”. Qılınıc qoydu boynunnan” (2, s.267).

Bəzi dini nağıllarda üçləmə üç sual, üç şərt formasında olur. Qarabağ folkloruna aid “Quş sümüyündən ev” nağılının ikinci mətnindəki Süleyman peyğəmbərlə bayquş arasında olan aşağıdakı dialoq üç sual, üç şərt formasındadır:

“(Süleyman peyğəmbər) bayquşa deyir ki, sənnən üç söz soruşajam, əyər dedin, canını qurtardın, demədin elə səni də öldürəyəm.

Deyir:

– Hə... Nolar.

Deyir:

– De görüm, dünyada gedəjəh çoxdu, gələjəh?

Deyir ki, gedəjəh. Deyir:

– Niyə?

Deyir ki, gedəjəh gedifdi, gələjəh gedəjəh. Deyir:

– De görüm, dünyada abadan çoxdu, xaraba?

Bayquş cavab verir ki, xaraba. Deyir:

– Niyə?

Deyir:

– Xaraba xarabadı, abadannar da xaraba olajax.

Deyir:

– De görüm, dünyada arvad çoxdu, kişi?

Deyir ki, arvad. Deyir:

– Niyə?

Deyir:

– Sənin kimi arvad sözünə baxan kişilər də arvatdı elə” (3, s.211)

Ağdaş folkloru nümunəsi olan “Bərəkət surfası” nağılında üçləmənin müxtəlif formaları ilə rastlaşırıq. Birinci mətnə ilk üçləmə çətin tapşırıq – üç şərt formasındadır. Qoca bir kişi Həzrət Əlinin öz məsləhəti ilə onu qul

kimi bazarda bir yəhudiyə satır (Burada Həzrət Əlinin məqsədi həmin şəhər əhlini müsəlman etmək idi). Kişi yəhududən Həzrət Əlinin ağırlığı qədər qızıl alıb gedir. Yəhudi Həzrət Əlinin qarşısında üç çətin tapşırıq – üç şərt qoyur: birincisi, dağda suyun qabağını kəsmiş əjdəhanı öldürmək; ikincisi, vəhşi heyvanlarla dolu meşədə olan bütün odunları onun qapısına gətirib tökmək; üçüncüsü, Çığırğan Əlinin (Həzrət Əlinin) başını gətirmək. Nağıldakı uyğun hissəyə diqqət edək: “Diif: “Birinci vəsini yerinə yetirdin, ikincini də yerinə yetirdin. İndi üçüncünü – Çığırğan Əlinin başını gətirərsən”. Diir: “Allah səə nəhlət eləsin. Birinci əjdəhanı öldürdüm, başa düşmədin. İkinci meşədə nə qədər odun var, vəşi heyvan var, gəldi, başa düşmədin. Çığırğan Əli mənəm. Cənab Əli mənəm. Bu şə, bu meydan”. Diib: “Onda get məə üç gün vaxd ver. – Yəhudi diib ha. – Get sən də qoşunu götür gəl. Üş dimirsən, beş gün verirəm”.” (2, s.260).

Həzrət Əli köməkçisi Qəmbərlə gəlib həmin yəhudiləri islama dəvət edir. Bu dəvət də üç dəfə olur ki, bu da ikinci üçləməni təşkil edir: “Qılıncı qoyuf diif ki, kim müsürmannığı qəbul eliyir, kəlmeyi-şəhadəti qəbul eliyir, gəlsin qılıncımın altınna keçsin. Qılışdan dönmüşü da. Qəbul eliyənin hamısı keçir. Bu nəhlət eləmiş nəhqədər diir, diir: “Bu söyüddən sandal iyi gəlsə, mənən müsürman iyi gələr”. Diif: “Vurun ə, onu”. Vuranda qışqırır. Diif: “Noluf?” Diyif: “Dilim çaşdı, alnım...” Diif: “Alnın möhür görmüyüf, dilin kəlmeyi-şəhadət gətirmiyif. Vurun ə, onu”. Cəhənnəmə vasil oluf” (2, s.260).

Həmin nağılın ikinci mətnində isə İ.Rüstəməzadənin də qeyd etdiyi kimi, üçləmə belə qurulmuşdur: “Həzrət Əli xaçpərestə borcu olan kişiye kömək etməyi boynuna götürür. Məhəmməd peyğəmbər Həzrət Əlinin fikrində nə qədər qərarlı olduğunu müəyyən etmək üçün ondan üç dəfə xəbər alır, yalnız bundan sonra kömək etməyə icazə verir” (5, s.23). Mətnə nəzər salaq: “(Peyğəmbər) çörlüdü didi ki, verə bilərsən? Didi: “Hə”. İkinci bir də çörlüdü didi ki, verə bilərsən? Didi: “Hə”. Üçüncü bir də çörlüf didi: “Verə bilərsən?” Didi: “Hə”. Didi: “Get o kişinin pulunu ver”.” (2, s.261-262).

“Üç manatın misalı” nağılında isə qoca bir kişi dəvəni bazarda satmağı Həzrət Əliyə təklif edir, Əli isə imtina edir. Nağılda bu da üçləmə şəklində öz əksini tapmışdır: “Didi: “Can oğul, nolar, bu dəvəni mənən alginən, qoja kişiyəm, daa nəfəsim batıf, gedəmmirəm, apar bazarda sat”. Didi: “Vallah, mən nə dəvə alanam, nə də dəvə satanam. Mən ömrümdə heylə iş görməmişəm”. Didi: “Ə kişi, neçəyə isdəsən verəjəm”. Didi: “Ə kişi, sənən nə gizlədim, bir köpüyüm də yoxdu”. Didi: “Nisyə verirəm. Bax bu dəvənin qiyməti bilirəm ki, bazarda on manata gedəjəhdi. Al, beş manata verirəm. Apar sat, beş manat da xeyrin olsun. Olsun ki, mən burdan qayıdım”.” (2, s.270).

Ağdaş folkloruna aid “Üç dilək” nağılı da üçləmə baxımından maraqlı doğurur. Bu nağılın süjeti belədir: “Odunçu Allahdan üç dilək haqqı alır: birini arvadına verir, birini qızına, birini isə özünə saxlayır. Arvadı on beş yaşında

gözəl bir qız olmasını istəyir. Bulaq başına su gətirməyə gedəndə padşahın oğlu onu atın tərəfinə alıb qaçırır. Odunçu Allahdan arvadının itə çevrilib həyatə zəncirlənməsini istəyir. Odunçunun qızı sonuncu diləkdən istifadə edib anasını əvvəlki şəklinə qaytarır” (5, s.210).

Göründüyü kimi, odunçu dolanışığ üçün Allahdan dilək arzulasa da, Allahın verdiyi üç diləkdən faydalana bilmir. Bu nağılın Saatlı folklor örnəklərinə aid olan variantı isə “İbni Bağur” adlanır (6, s.190-192).

“Üç günah” nağılında isə üçləmə şərt şəklindədir. Nağılda təsvir edilir ki, Şeytan bir abidi nə qədər yoldan çıxarmağa çalışsa da, bacarmır. Bir qadın şeytanla qızıldan mərcələşir və deyir ki, mən abidi yoldan çıxaracağam. Qadın abidin qabağını kəsir və onun qarşısında üç şərt qoyur: ya şərab içməli, ya bu uşağın başını kəsməli, ya da mənimlə zina etməlisən. Çarəsiz qalan abid şərab içməyə razılıq verir. Şərab içəndən sonra isə həm uşağın başını kəsir, həm də zina edir (1, s.116; 2, s.295).

N.Seyidov üçləmələrlə bağlı daha sonra yazır: “(Üçləmələrdə) hadisələr elə sadəcə bir, iki, üç deyə başa gəlmir. Hər bir rəqəm artıqca qəhrəmanın şücaəti, qüvvəti, bacarığı da ona münasib şəkildə artır və gözəl təsir bağışlayır. Bütün bu cəhətlər rəngarəng boyalarla tərənnüm edilir” (7, s.47). Saatlı folklor örnəyi olan “İşi çətinə düşmüş tacir” nağılında Peyğəmbər bir tacirə deyir ki, Allah sənin işini çətinə salacaq. Tacir axşam evə gələndə görür ki, qapının dəstəyi əyilib. Düşünür ki, peyğəmbərin dediyi vaxt gəlib. Tacir öz vətəmindən çıxıb başqa bir yerə gedir. Bir padşahın bağbanının yanında şagird olur. O, canla-başla işlədiyi üçün bağban ən yaxşı alma ağacını ona verir ki, ruzi-bərəkəti sənin olsun. Ağac gül açır, meyvə yetişəndə quruyur, meyvələr zay olur. İkinci il bağban heyva ağacını ona verir. Yenə eyni şey təkrarlanır. Üçüncü il ağaclar bar gətirəndə bağban tacirə deyir ki, mən hələ belə möcüzə görməmişdim, həmin alma və heyva ağacları çoxlu bar verib. Tacir başa düşür ki, əyilmiş işi artıq düzəlib. Vətəninə qayıdır, görür ki, qapının əyrisi də düzəlib (6, s.249-250).

Göründüyü kimi, təqdim olunan nağılda üçləmə il vasitəsi ilə yaranmışdır. Digər nağıllarda üç gün, üç gecə olduğu halda, dini nağıllarda üç il üçlənməsinə də rast gəlinir. Bu nağılda da diqqət edildikdə görürük ki, üçüncü əvvəlki iki rəqəmindən fərqlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, digər nağıl qrupları kimi, dini nağıllarda da üçləmələr hadisə və epizodların daha inandırıcı, daha əhatəli və təsirli alınmasına xidmət edən vasitələrdən biri kimi özünü göstərir. Bu isə nağılın fikir və məna yükünün ifadəsinə yeni bir çalar gətirmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab (Şəki folkloru – II cild), / Toplayıb tərtib edən: H.Əbdülhəlimov. Bakı: Səda, 2002, 564 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006, 496 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 464 s.
4. Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
5. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (Aarne-6.Tompson sistemi əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
7. Saatlı folklor örnəkləri. I kitab / Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, Q.Qubadov, E.Muradov. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 392 s.
8. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. İkinci kitab. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966. s.30-51

X.Мирзоева

Троица в Азербайджанских религиозных сказках

Резюме

Существует ряд традиционных приёмов и стилей, которые считаются неотъемлемыми частями этого жанра. Среди них наиболее распространённая – это троица. С целью замедления развития описанных событий, троица деятельности и действий, как и в других сказочных группах, проявляется и в религиозных сказках. По форме и содержанию троицы бывают различными. В религиозных сказках тоже есть разные примеры троицы. Если с первого раза в названиях некоторых религиозных сказок троица привлекает внимание («Три желания», «Трое путников с Пророком», «Три ошибки Господа», «Три греха», «Три колодца», «Три смерти» и др.), в других религиозных сказках троицы служат или для замедления развития событий, или же для того, чтобы показать, насколько сильнее одно другого. В статье на разных образцах исследуются их разновидности. Становится известным, что и в религиозных сказках троицы выступают как один из способов, делающие события и эпизоды более убедительными,

всеобъемлющими и эффективными. А это привносит новый тон в доказательство идеи и смысла сказки.

K. Mirzayeva

Triplets in azerbaijani religious tales

Summary

There are a number of traditional approaches and stylistic elements in formation of the tales, which are reckoned essentials of this genre. Triplet is the most widespread among them. Triplets of the activity and processes are experienced in religious tales as in other tale groups in order to delay development of the events. Triplets are different from the standpoint of content and form. Separate examples of the triplets are occurred in religious tales as well. While triplets draw attention in the names of some tales at first glance such as ("Three wishes", "Three travelers", "Three mistakes of God", "Three sins", "Three wells", "Three deaths, etc.), in other type of tales triplets serve to delay development of the events or to make one more vigorous than another. Various forms of them are investigated on separate examples in the article. It becomes clear that triplets perform as one of the means, which serve to make event and episodes more decisive, comprehensive and expressive in religious tales too. This brings new shade to the expression of thought and meaning of the tale.

Rəyçi: Muxtar İmanov
akademik

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulay.qurbanova@mail.ru

ESSAY BODY PARAGRAPHS

Key words: academic writing, paragraph, idea, topic sentence, main point, essay

Açar sözlər: akademik yazı, paraqraf, fikir, əsas cümlə, əsas məqam, esse

Ключевые слова: академическое письмо, абзац, идея, тематическое предложение, основной пункт, эссе

In academic writing after the introduction the body paragraphs come. They usually take up most of the essay.

Paragraphs contain three main sections:

- **Main point:** the topic sentence, which describes the focus of the paragraph

- **Support:** explanations, evidence, and examples that reinforce the main point

- **Transitions:** connections between this paragraph and the thesis statement nearby paragraphs.

Academic paragraphs are usually at least three sentences long, and can be longer still. However, don't make those sentences too long. As a rough guide, a sentence longer than three lines is too long.

All paragraphs should be focused: they should discuss only one major point. That point should connect with the overall focus of the essay.

The major point of a paragraph is often called the *controlling idea*. Every paragraph should have a different controlling idea, each one discussing one aspect or part of the overall essay.

Body paragraphs will often begin with a summary of the controlling idea: the topic sentence. The topic sentence summarizes the paragraph in the same way that the thesis statement summarizes the whole essay.

The rest of the paragraph supports that topic sentence, by explaining it in detail, giving an example, or citing evidence that reinforces it.

The largest part of any body paragraph is the support: explanations, evidence, and examples.

Explanations use logic to fully explain the point raised in the topic sentence. It is not enough to just explain an idea, however: you need to show that outside evidence supports it as well.

Evidence can include:

- Facts

- Published opinions
- Research from books, journal articles, websites, etc.
- Published case studies
- Research data

All evidence must be relevant to the topic, and it must be used and credited properly.

Outside sources can be quoted, summarized, or paraphrased. For information on the right and wrong ways to do this, see quoting and paraphrasing. Crediting outside sources is known as referencing, and is described in detail in the section titled introduction to referencing.

Body paragraphs do not exist in isolation. They should fit together like a jigsaw puzzle. Transitions show the connections between paragraphs themselves, and the connections between the paragraphs and the overall focus of the essay (the thesis statement). They often appear at the end of a paragraph.

Transitions are essential for maintaining momentum in your essay and showing the reader how all the ideas fit together. They are described in detail in the next section, essay flow.

The function of the essay's body is to fully develop the argument outlined in the introduction. Each paragraph within the body of the essay elaborates on one major point in the development of the overall argument (although some points may consist of a number of sub-points, each of which will need a paragraph). The main point in each paragraph needs to be clearly stated in the form of a topic sentence, which is then supported with evidence. Let's look at how the student's essay on why Italy in 1860 was seen as an unlikely nation developed (remember the argument is *that Italy was seen as an unlikely nation because of the many obstacles in the way of unification*). The example below shows only the first (or topic) sentence of each paragraph, and not the remaining sentences of each paragraph. This is to highlight the way the main points in the argument can be presented at the beginning of each paragraph to show the logical steps in the argument.

How to Write Body Paragraphs?

In essays of any kind, body paragraphs are essential. These are where you provide your supporting arguments to your thesis. These are also where you write your refutations or rebuttals against the challenges to your claim. Here are several tips on how to write the body paragraphs of your essay.

- *Stick to your topic sentence.* The first sentence of the paragraph should be the idea that you want to develop within the same paragraph. Use it as a guide in writing your succeeding sentences. Avoid drifting away from your topic sentence as doing so may confuse your readers or, worse, lose the

coherence of your essay. Take note of the key words in your topic sentence as these will help you develop the rest of the sentences in the paragraph.

- *Keep the paragraph within 5 to 7 sentences.* Let's face it. Nobody wants to read a very long essay. Thus, keep your paragraphs at just the ideal length. The challenge, then, is to write what only needs to be written. Avoid cluttering your sentences with unnecessary words and phrases. Skip anything that is irrelevant or that doesn't make any clear sense. Always remember that your essay need not be very long just to make a valid point. Write to primarily to express, not to impress, unless you're told to do so.

- *Maintain transitions between paragraphs.* To achieve this, you should end a paragraph using a sentence [a "transition" sentence] that smoothly connects to the first sentence of the next paragraph. In other words, end a paragraph with an idea that logically leads to the idea in the succeeding paragraph. This will make your paragraphs read tight and interconnected which, apparently, saves your essay from reading like a couple of distinct paragraphs simply lumped together.

- *Have a logical flow of sentences within paragraphs.* Since your first sentence is your topic sentence, continue with the next sentence by developing the idea from the first. Do the same pattern for the rest of the sentences until you reach the transition sentence. For example, if your topic sentence is "Blue looks more beautiful than red," the next sentence should develop that idea by saying "Blue has admirable visual characteristics that red does not have". Following that sentence, you may proceed by writing that "Blue has the characteristic of looking relaxing to the eyes". And so on. Having a logical flow of sentences allows your reader to follow your arguments closely and understand better what it is that you are trying to say.

These are just some of the tips on how to write the body paragraphs of your essay. Always remember: to stick to your topic sentence, to keep the paragraph between 5 to 7 sentences, to maintain transitions between paragraphs, and to have a logical flow of sentences within paragraphs. Follow these tips on how to write the body paragraphs of your essay and you'll certainly send your message clearly and effectively.

Within an essay, body paragraphs allow a writer to expand on ideas and provide audiences with support for a chosen topic or argument. Under most circumstances, body paragraphs can be divided into three basic parts: a topic sentence, an illustration, and an explanation. These three parts answer three questions for the reader: What's your point? Can you give an example? How does your example establish your point? If you answer these three questions, you will have also established a conclusion with which to end the paragraph. To write an effective body paragraph, follow these steps:

- begin with a clear topic sentence that logically supports the thesis statement.

- support the argument by providing facts, examples, quotations, or statistics that develop or support the central claim of the paragraph.

- explain the significance of each fact, example, quote, or statistic.

- draw a clear conclusion that is relevant to the thesis statement.

Because it develops evidence to support a claim, an effective body paragraph moves from general to specific information. The most general information should be at the beginning of the paragraph, and, as the paragraph moves forward, the paragraph should become more focused as it provides specific information to reach a clear and specific conclusion.

References

1. Stephen Catterall; Christopher Ireland (October 2010). "Developing Writing Skills for International Students: Adopting a critical pragmatic approach".
2. The Speculative Writer's Toolkit The Don'ts of Academic Writing
3. Wardle, Elizabeth; Downs, Douglas (2011). Writing about Writing (PDF). Bedford/St. Martin's. 2013.
4. Kantz, Margaret. "Helping students use textual sources" 2013.

G.Qurbanova

Esse paraqrafı

Xülasə

Akademik paraqraflar, adətən, ən azı üç və daha artıq cümlədən ibarət ola bilər. Lakin cümlələri çox uzun uzun olması heç də effektiv sayılmaz.

Bütün bəndlər diqqət mərkəzində olmalıdır: onlar yalnız bir əsas məsələni müzakirə etməlidirlər. Bu nöqtə essenin ümumi məzmunu ilə əlaqəli olmalıdır. Paraqrafın əsas məqamları nəzarət ideyası adlanır. Hər bir paraqrafda hər hansı bir aspekt və ya ümumi essenin bir hissəsini müzakirə edən fərqli bir nəzarət ideyası olmalıdır. Paraqraf prinsipləri tez-tez nəzarət ideyasının xülasəsi ilə başlayır: əsas cümlə. Bu cümlə paraqrafı, eləcə də essenin bütün xülasəsini eyni şəkildə ümumiləşdirir. Paraqrafın qalan hissəsi bu cür cümlələri ətraflı şəkildə izah edərək, nümunə verərək və ya onu gücləndirən sübutlara istinad edərək dəstəkləyir.

İstənilən paraqrafın ən böyük hissəsi dəstəkdir: izahatlar, sübutlar və nümunələr.

Г.Курбанова

**Ессе параграфы тела
Резюме**

В академических параграфах обычно как минимум три предложения длинные, и они могут быть дольше. Однако не делайте эти предложения слишком длинными. В качестве приблизительного руководства предложение длиннее трех строк слишком велико.

Все пункты должны быть сфокусированы: они должны обсуждать только один важный момент. Этот момент должен соединиться с общим фокусом эссе. Основная точка абзаца часто называется контрольной идеей. Каждый абзац должен иметь другую управляющую идею, каждая из которых обсуждает один аспект или часть общего эссе.

Пункты тела часто начинаются с сводки контрольной идеи: предложение темы. В этом предложении суммируется абзац так же, как в тезисах содержится резюме всего эссе.

Остальная часть параграфа поддерживает это тематическое предложение, подробно объясняя его, приводя пример или ссылаясь на доказательства, подтверждающие его.

Самая большая часть любого абзаца - поддержка: объяснения, доказательства и примеры.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA RAMAZANOVA
AMEA Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutu
Leylamuellim@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İNDONEZİYA ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, İndoneziya, ədəbiyyat, tədqiqat, tərcümə

Key words: Azerbaijan, Indonesia, literature, research, translation

Ключевые слова: Азербайджан, Индонезия, литература, исследование, перевод

Cənubi-Şərqi Asiyanın ən böyük dövlətlərindən biri İndoneziya Respublikasıdır. Zəngin və mürəkkəb tarixi olan bu ölkə, həmçinin qeyri-adi coğrafiyaya malikdir. On minlərlə irili-xırdalı adadan təşkil olunmuş, ərazisində Aşağı, Yuxarı Paleolit və Mezolit dövrlərinə aid abidələr mövcud olan İndoneziya qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, daim müxtəlif təsirlərə məruz qalmışdır. Mülayim iqlimə, əsrarəngiz təbiətə malik olan bu adalar əvvəlcə hindlilərin, sonra çinlilərin siyasi və iqtisadi təsirinə məruz qalmışdır. Orta əsrlərdə İndoneziyada islam dini sürətlə yayılmağa başlamış və qısa zamanda hakimiyyəti müsəlman sülalələr ələ keçirmişdir. Avropalıların daha dəqiq desək, hollandların bu adalara işğalçı yürüşləri XIX əsrdən başlamışdır. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 40-cı illərinə qədər hollandların hakimiyyəti altında olan İndoneziyanı İkinci Dünya müharibəsi illərində qısa müddət ərzində yaponlar işğal etmişdir. 1949-cu ildə müstəqilliyini elan edən İndoneziya Respublikası hal-hazırda sürətlə inkişaf etməkdə olan, əhalisi iki yüz əlli milyondan çox olan dünyanın ən böyük müsəlman ölkəsidir. Ölkədə baş verən tarixi və siyasi hadisələr, əlbəttə, onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. İndoneziya mədəniyyətindən danışmazdan əvvəl bir fakta aydınlıq gətirmək lazımdır. Bütövlükdə Malay ədəbiyyatı deyildiyi zaman Malay arxepelaqında yaşayan malaziyalıların, sinqapurluların, indoneziyalıların ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Biz bunu ümumtürk adı altında bütün türk xalqlarının nəzərdə tutulması ilə müqayisə edə bilərik. Amma qazaxların, qırğızların, azərbaycanlıların, türklərin ədəbiyyatında, mədəniyyətində özünəməxsus cəhətlər olduğu kimi, malayları da bir-birindən fərqləndirən özəlliklər mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İndoneziya mədəniyyətində hind təsiri çox böyük olmuşdur. Beləki, şamançılığa inan indoneziyalılar, hindlilərin adalara gəlişindən sonra buddizmə etiqad etmiş, hind fəlsəfəsi, hind mövzusu ədəbiyyatda özünə geniş yer tutmuşdur. İslam dinin bu ölkədə yayıl-

masından sonra isə, islam faktoru mədəniyyətinin bütün sahələrində aparıcı mövqedə dayandı. Lakin qeyd etməliyik ki, xarici faktorlarla yanaşı, İndoneziyanın müxtəlif adalardan təşkil olunması da bu ölkədə zəngin və rəngarəng mədəniyyət nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İndoneziya ədəbiyyatı öz janr, üslub, mövzu rəngarəngliyi baxımından çox zəngindir. İndoneziya şifahi xalq ədəbiyyatında nəzm şəklində qələmə alınan bir çox janrlara rast gəlinə də, onlar arasında yalnız atalar sözləri və pantunlar İndoneziya mənşəli hesab edilir. Məlum olduğu kimi, hind, ərəb və fars daha sonralar isə qərb ədəbiyyatının təsiri ilə İndoneziya ədəbiyyatına çox sayda nəzm şəklində olan janrlar daxil olmuşdur. Pantun qədim malay ədəbiyyatına məxsus bir janrdır. Onun özünəməxsus quruluşu və məzmunu var. İlk iki misra samprian adlanır, sonuncu iki misra isə isi adlanır. Bu janr ədəbiyyatımızdakı bayatı janra çox bənzəyir. Belə ki, bayatıda olduğu kimi burada da ilk iki misra mövzuya hazırlıq məqsədi daşıyır, əsas fikirlər isi adlanan 3-4-cü misralarda ifadə olunur. Pantunu xüsusi şəxslər-pavanqlar söyləyirdi. Bir bənd dörd misradan ibarət olan bu janrda hecaları sayı 8-12 arası dəyişir, çox hallarda isə on hecadan ibarət olur. Pantun və bayatılar arasında oxşarlıqlarla yanaşı, fərqli məqamlarda mövcüddür. Bayatı aaba şəklində qafiyələndiyi halda, pantunlar abab şəklində qafiyələnir. Müxtəlif mövzularda yazılsa da, pantunların böyük bir qismi məhəbbət mövzusunda qələmə alınmışdır. Bayatılarla ən böyük fərq də özünü məhz mövzuların işlənməsində göstərir. Bayatılar daha çox vətən, qütbət mövzusunda yazıldığı halda, pantunlar gənclərin bir-birinə qarşı olan sevgisini ifadə edir:

Uzun müddətdir jamu içmirik,
Jamu kasava yarpağı.
Uzun müddətdir görüşmürük,
Bir dəfə görüşmək dəli edir.

İndoneziya folklorunda atalar sözləri də özünəməxsus yer tutur. Bildiyimizi kimi, atalar sözləri də folklor nümunəsi kimi keçmiş insanların dünyagörüşünü, sevgisini, qəzəbini ifadə edirdi. Dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatında ortaq mövzular, ortaq ideyalar olduğu kimi İndoneziya və Azərbaycan atalar sözləri nümunələrində də yaxın səməşləri müşahidə edə bilirik. İndoneziya atalar sözü olan “İnsan dilindən iti heç bir bıçaq, heç bir balta ola bilməz”(1) ifadəsilə Azərbaycan ata sözü olan “Qılnc yarası sağalar, söz yarası yox” mənə etibarı ilə bir-birinə çox yaxındır. Təbii ki, bu ortaqlıqlar hər iki xalqın ədəbiyyatının böyüklüyünü, qədimliyini və qüdrətini göstərir.

Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, Erkən orta əsrlərdə hind və ərəb ədəbiyyatının təsiri ilə arxipelaqda yazı inkişaf etmiş və ədəbiyyata yeni janrlar daxil olmuşdur. Hind ədəbiyyatının, xüsusilə, “Mahabharata” və “Ramayana” eposlarının təsiri burada aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu təsirin nəticəsində İndoneziya ədəbiyyatında purana janrı formalaşmışdır. Puranalar dünyanın yaranmasından dağılmasına qədər tarixi bilikləri özündə əks etdirən dini mətnlərdir. Bu mətnlərdə hökmdarların, qəhrəmanların nəsiləri, hind fəlsəfəsi, coğrafiyası və astronomiyası haqqında məlumat verilmişdir. “Mahabharata” süjetlərini əks etdirən ən böyük əsər “Sanq Bomanın hekayəti” hesab olunur. Əsər hind motivləri üzərində yaransa da, indoneziyalılar məxsus cəhətlərin əlavə olunması ilə yeni, orijinal özəlliklər qazanmışdır. İslam dininin yaranmasından və İndoneziyada yayılmasından sonra müsəlman mənşəli mövzular geniş yayılmağa başladı. İndoneziya ədəbiyyatında təsadüf edilən “Muhammad Hanafiahın hekayəti”, “Amir Hamzahın hekayəti”, “İskəndər Zülkarneynin hekayəti” əsərləri islam dininin əsas müddəalarını özündə əks etdirən bədii əsərlərdir. Dünya xalqlarının bir çoxunun istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatında Makedoniyalı İsgəndər obrazının yer aldığı əsərlər vardır. Qeyd etməliyik ki, bir çox Avropa romanlarının baş qəhrəmanı Makedoniyalı İsgəndər bu romanlarda zalım, əxlaqsız, həm zahir, həm də daxili cəhətdən qüsurlu təsvir olunsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin qələmindən ölümsüzlük qazanan “İsgəndərnamə” əsərinin qəhrəmanı İsgəndər isə öz haqsevərliyi, ədaləti, xarici gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. İndoneziya ədəbiyyatında İsgəndərlə bağlı əsərlərdə də o, Nizaminin qəhrəmanı kimi ağıllı, ismətli, ədalətli obraz kimi təsvir olunmuşdur. Azərbaycan və İndoneziya ədəbiyyatındakı bu yaxınlığı islam faktoru ilə izah edə bilərik. Müqəddəs Quranın “Kəhf” surəsində İsgəndər Zülkarneyn adı çəkilir, onun Yəcuc-məcuc tayfalarına qarşı sədd çəkdirməsi, ədaləti haqqında surələr yer alır. Kəhf surəsinin bəzi ayələrində deyilir: “(Ya Rəsulum!) Səndən Zülqərneyn barəsində soruşarlar. De: "Onun barəsində sizə bir hekayət (bə'zi xəbərlər) söyləyəcəyəm! Biz onu yer üzərində möhkəmləndirib qüvvətləndirdik və hər şey verdik (hər şeyin yolunu ona öyrətdik). (Zülqərneynin qüdrət və səltənəti, səyahəti) belə idi. Biz hələ onun yanında daha nələr olduğunu da bilirik. Zülqərneynin qüdrətini, nə qədər əsgərlə səfərə çıxdığını Allahdan başqa heç kəs dəqiq bilməz (2, 256). Nizami Gəncəvi Qurani-Kərimdəki surələrə az dəyişiklik edərək əsərə daxil etmiş, qəhrəmanın yəcuculara qarşı tədbirlərini təsvir etmiş, onu peyğəmbər səviyyəsinə yüksəltmişdir. Qurandan götürülmüş Zülkarneynlə bağlı süjeti cüzi dəyişikliklərlə malay ədəbiyyatında da müşahidə edirik. İndoneziya ədəbiyyatına ərəb ədəbiyyatının daha güclü təsiri olmuşdur. Bu özünü mövzu və janr xüsusiyyətlərində daha qabarıq şəkildə əks etdirmişdir. İndoneziya ədəbiyyatındakı şair janrı 4 misradan

ibarət bəndlərdən təşkil olunmuş şeir şəkli. Şair janrı xalq arasında məşhur idi. Xüsusilə də qızlar şair janrında qələmə alınmış əsərləri söyləməyi sevirdi. Adətən, şair janrında olan əsərlər musiqi ilə qovuşurdu. Sözügedən şair janrı tarixi, alleqorik, ailə-məişət mövzularında yazıla bilər. Kitab janrı, hidayət janrı da ərəb mənşəlidir. Qədim malay dilində kitab janrında qələmə alınmış əsərlər dini və mistik xarakter daşıyırdı. Kitab janrının hikayət və şair janrından əsas fərq odur ki, bu janrda qələmə alınmış əsərlər məntiqi mənaya malikdir, hikayət və şair janrında qələmə alınmış əsərlər isə daha çox hislərə söykənir.

İslam dinin yayılması ilə bir çox xalqlarda olduğu kimi, malay ədəbiyyatında da sufi ədəbiyyatının yaranmasına səbəb oldu. İndoneziya ədəbiyyatında vəhdətül-vücut ideyasının ən böyük tərəfdaşı Hamzah Fansuridir. Həmçinin Hamzah Fansuri malay dilinin həm mədəniyyət, həm də elm dili kimi inkişafından başqa, şərq dünyasında da xalqlararası bir dilə çevrilməsində əsas rol oynayan fiqur olmuşdur. H.Fansurinin sufi ədəbiyyatı ilə bağlı əsərləri “Qayıq poeması” (“Syair Perahu”), “Qeyri –adi quş haqqında poema” (“Syair Burung Pingai”) və s. əsərləridir. Malay, urdu, ərəb və fars dillərini yaxşı bildiyi üçün H.Fansuri sufizmin əsas götürüldüyü təsəvvüf kitabları ilə də tanış olmuşdur. O hətta fars dilli sufi ədəbiyyatından olan parçaları da malay dilinə tərcümə etmişdir.

Ədəbi, fəlsəfi, dini-ideoloji təlim kimi bütün müsəlman aləmində geniş yayılmış sufizm müsəlman xalqlarının hər birinin yerləşdiyi ərazi, tarixi şəraitlə bağlı olaraq, həm oxşar, ortaq keyfiyyətlər qazanmış, həm də hər bir xalqın özünəməxsus sufi ədəbiyyatı yaranmışdır. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatında Allaha qovuşmağın birinci yolu ilahi eşqdirsə, İndoneziya sufi ədəbiyyatında isə ilahi eşqlə yanaşı, dəniz obrazı da geniş yer tutur. “Təsəvvüf İndoneziya və Azərbaycan ədəbiyyatında” adlı məqalədə Həbib Zərbəliyev və Zaman Əsgərli Azərbaycan və İndoneziya ədəbiyyatındakı sufizmin ortaq və fərqli cəhətlərini tədqiq etməyə çalışmışdır. Hamzah Fansurinin yaradıcılığı əsasında aparılmış araşdırmalarda müəlliflər qeyd edir: “Sumarta sufizminə görə, Haqqa gedən yol dənizdən keçir. Bu yol olduqca çətin, əzablı, hətta qorxuludur. Lakin coşqun dalğalar Haqqa qovuşmaq istəyən sufini qorxutmamalıdır. Məqsədə çatmaq üçün dözümlü və cəsarət lazımdır. H.Fansuri bunu belə təsvir edir: Dalğaların dəhşəti səni bürüyəndə quru axtarmaq barədə düşünmə...Aldadıcı hislərə uymadan, geniş və açıq dənizdə cövlan edən nəhəng dalğalardan qorxub-çəkinmədən onlara sinə girərək hayqır: Mənəm haqq! Yalnız bu zaman dalğalar dənizə çevriləcək”(3, 169). Dəniz obrazı H.Fansurinin “Qayıq poeması” da xüsusilə qabarıq təsvir olunmuşdur.

Haqqa qovuşmaq, həqiqət mərtəbəsinə çatmaq üçün əzablara dözmək, qorxudan uzaq olmaq, maneələri aradan qaldırmaq istəyi

Azərbaycan sufi poeziyasının da əsas ideya motivlərindəndir. Lakin Azərbaycan sufi ədəbiyyatında dəniz obrazına rast gəlinmir. Beləliklə, Azərbaycan və İndoneziya ədəbiyyatında sufizm konsepsiyasının Allahı dərk etmək və Ona qovuşmaq ideyası eynidir, amma Allaha qovuşmaq yolları müxtəlifdir. Həm Azərbaycan, həm də İndoneziya sufi ədəbiyyatında ortaqlar, ortaq adlar vardır. Bu da hər ikisinin eyni qaynaqdan-Qurani-Kərimdən, Şərq dini-fəlsəfi və müsəlman mifoloji təsəvvürlərindən bəhrələndiyindən irəli gəlir. Müasir İndoneziya ədəbiyyatının yaranması XIX əsrə təsadüf edir. Bu dövrün ən məşhur yazıçısı Abdullah bin Abdul Kadir Munşidir. Həm siyasi, həm də ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan Munşi İndoneziya ədəbiyyatına yeni mövzu, yeni janrlar gətirməklə navator yazıçı hesab olunur. Onun malay dilinin təmizliyi uğrunda apardığı mübarizələr, ilk kamil tərcüməçilik fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

XIX əsrdə İndoneziyada malay dilində ilk qəzet yarandı, ədəbiyyata Avropa ədəbiyyatına məxsus roman, povest, dram janrları və Qərbə aid mövzular daxil oldu. XX əsrdə maarifçilik hərəkatı bu ölkədə geniş vüsət aldı. Cəhəlatə, nadanlığa qarşı kəskin mübarizə başlanmış, qadın hüquqlarının müdafiəsinə, köhnə adət-ənənələrə qarşı çıxan çox miqdarda əsərlər qələmə alınmışdır. XXI əsrdə İndoneziya ədəbiyyatında dünya ədəbiyyatında olduğu kimi daha çox ailə-məişət, gündəlik qayğılardan bəhs edən əsərlər geniş yer tutmaqdadır. Şərqi bu rəngarəng, zəngin, qədim mədəniyyəti olan ölkəsi ilə Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yaranması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Azərbaycan oxucuları ilk dəfə İndoneziya nağılları ilə tanış olmuşdur. 1955-ci ildə “Azərbaycan pioneri” jurnalında “Xain meymun və nəcib termitlər”, “Səfeh oğlan” nağılı isə 1956-cı ildə həmin jurnalda ilk dəfə nəşr olunmuşdur. İndoneziya nağılları 1963-cü ildə Ş.Mirbağirovanın tərcüməsində “Bənövşəyi ilan” (4) adı ilə kitab formasında çap olunmuşdur. İyirmi yeddi nağılın yer aldığı bu kitabda qədim malayların əski dünyagörüşü, inancları, təbiətin, insanların, heyvanların yaranması haqqındakı düşüncələri öz bədii əksini tapmışdır. 1957-ci ildə İndoneziya kommunist partiyasının nümayəndələri Bakıya gəlmiş, mədəniyyət və ədəbiyyatımızla yaxından tanış olmuşlar. Nümayəndə heyətinin başçısı şair Sudisman Bakının gözəlliyinə valeh olmuş və “Günəşli Bakı” şeirini yazmışdır:

Yamyaşıl parkların qucağındakı
Küləklər şəhəri, neft yurdu Bakı!
Qol-qanad atmısan göz işlədikcə,
Yanır ulduzların hər gün, hər gecə (5).

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən İndoneziya nəsrindən bəzi tərcümələr edilərək, qəzet səhifələrində dərc olunmuşdur. 1964-ci ildə

Nüşabə Araslı və Məqsud Hacıyevin tərcüməsində Atun Tatanqın “Dilin bəlası” adlı hekayə tərcümə olunaraq “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunmuşdur (6). Novella ünsürləri olan bu əsərdə cəmiyyətdə özünü ali təbəqəyə mənsub olduğunu göstərmək üçün öz kimliyindən çıxan insanların acınacaqlı taleyi təsvir edilmişdir. İndoneziya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri yazıçı Pramudia Ananta Turdur. Turun əsərlərinin qəhrəmanları vətənin sadə adamlarıdır. Müəllifin 1971-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “İnem” hekayəsində də kasıbçılıq, nadanlıq, gerilik, kiçik yaşda qızların ərə verilməsi müəllifin əsas tənqid hədəfləridir. Əsərin baş qəhrəmanı olan İnem səkkiz-doqquz yaşlarında bir qızıdır, ailəsi maddi ehtiyaclar ucbatından qızlarını kiçik yaşda ərə verməyi qərara alırlar. Ali təhsilli qonşunun dilindən verilən hekayədə bütün problemlərin əsas qaynağı kimi təhsilsizlik, savadsızlıq qeyd olunur. Hekayənin sonunda isə ər evindəki iztirablara dözməyən qızçıgöz ailəsinin yanına qayıtsa da, ailəsi onu qəbul etmək istəmir, onu fərqli əzablara məruz qoyurlar. Hekayə “Bəzən İnemin tükürpərdici iniltisi eşidilirdi. Belə vaxtlarda şəhadət barmaqlarımla qulaqlarımı tıxayırdım” (7) sözləri ilə tamamlanır. Bu hekayəni oxuduğumuz zaman Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox yazıçının əsərlərində rast gəldiyimiz qadın hüquqsuzluğu problemini xatırlamamaq olmur. Balaca, məsum qızların kiçik yaşlarda ərə verilməsi problemi daha çox Yusif Vəzir Çəmənzmənin hekayələrində qabardılmışdır. Y.V.Çəmənzmənin “Divanə”, “Toy” və s. hekayələrinin motivləri İndoneziya yazıçısının ideyası ilə üst-üstə düşür. Tale, zamanə və ictimai şərait bu hekayələrin qəhrəmanı olan gənc qızların bütün xoş arzularını ürəklərində qoyur. “Divanə” hekayəsinin qəhrəmanı gözəl Sitarə də, İnem kimi görüb tanımadan, ünsiyyət və məhəbbətsiz zorla ərə verilir və hekayənin sonunda divanə kimi çöllərdə gəzir. Dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq cəhalətə, maarifsizliyə qarşı mübarizə yazıçıların, mütəfəkkirlərin həmişə ən böyük dərdi olmuşdur. Müasir İndoneziya ədəbiyyatının tanınmış yaradıcılarından biri yazıçı, ssenarist, rejissor Misbax Yusa Birandır. Biranın “Kino ulduzu ilə müsahibə” hekayəsini orijinaldan Həbib Zərbəliyev tərcümə etmişdir. Hekayə 1981-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində dərc edilmişdir (8). Hekayədə riyakarlıq, ikiüzlülük, kibir tənqid olunur. Hekayənin qəhrəmanı gözəl və cazibədar aktrisaadır. Bu xanımın xarici gözəlliyi ilə daxili xudbinliyi bir-birinə ziddir. Aktrisa müsahibə verərkən məlum olur ki, o nəinki özündən razı, həm də dünyagörüşü məhdud bir insandır. Dünya klassiklərini tanımır, ədəbiyyatdan, incəsənətdən uzaq bir insandır. Misbax Yusa Biran bu hekayə ilə incəsənətdə olub, incəsənətdən xəbəri olmayan insanları tənqid atəşinə tutmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan-İndoneziya siyasi əlaqələri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. İndoneziya Respublikası Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk

ölkələr sırasındadır. Hər iki ölkədə səfirlik fəaliyyət göstərir, yeni siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr qurulur. Amma təssüflə qeyd etməliyik ki, İndoneziya ədəbiyyatından edilmiş tərcümə və tədqiqatlar çox azdır. Azərbaycan Dillər Universitetində Regionşünaslıq (İndoneziya üzrə) fakültəsində “Cənub-Şərqi Asiyanın incisi” adlandırılan bu ölkənin tarixi, mədəniyyəti, dili tədris olunur. İndoneziya dili üzrə ilk mütəxəssis professor H.Zərbəliyevin 1997-ci ildə tərtib etdiyi “Müasir İndoneziya ədəbiyyatı antologiyası” kitabına daxil edilmiş əsərlər İndoneziya dilindədir və daha çox tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş dərslikdir (9). Geniş oxucu üçün nəzərdə tutulan tərcümələr yox səviyyəsindədir. 2005-ci ildə nəşr olunan “Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələri” kitabına “Yüz əlli Timsah və Qənçil”, “Bir cüt ev ayaqqabısı”, “Hiyləgər Hacıləylək”, “Zirək kəndli” İndoneziya nağılları daxil edilmişdir (10).

Bir neçə ildir ki, Azərbaycan Dillər Universitetində İndoneziya mərkəzi fəaliyyət göstərir. 2016-2017-ci illərdə ölkəmizdə İndoneziya mədəniyyət günləri keçirilmiş, malay musiqisi, rəqsləri, rəsm əsərləri, ölkə haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. 2016-cı ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında “Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri” şöbəsi yaradılmış, Şərq xalqlarının ədəbiyyatı öyrənilib tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bütün bunlar çox geniş dairəyə malik olmasa da, Azərbaycanda İndoneziya ədəbiyyatına olan maraqdan, onun tədqiqi və tərcüməsi sahəsində görülən işlərdən xəbər verir. İndoneziya ədəbiyyatından yeni-yeni tərcümələrə, tədqiqat işlərinə böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Malayya və İndoneziya məsəlləri və atalar sözləri. “Bakı” qəzeti, 8 iyul 1969
2. Qurani-Kərim.Tərcümə edən Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev, Bakı 1991
3. H.Zərbəliyev, Z.Əsgərli “Təsəvvüf İndoneziya və Azərbaycan ədəbiyyatında”. Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı, 2008
4. Bənövşəyi ilan. Tərtib edən Ş.Mirbağirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963
5. Sudisman. “Günəşli Bakı”, Ədəbiyyat qəzeti, 21 dekabr 1957
6. Atun Tatanq. “Dilin bəlası”, Ədəbiyyat qəzeti, 9 may 1964
7. Pramudia Ananta Tur. “İnem”, Ədəbiyyat qəzeti, 27 noyabr 1971
8. Misbax Yusa Biran. “Kino ulduzu ilə müsahibə”, Ədəbiyyat qəzeti, 10 iyul 1981
9. H.Zərbəliyev. Müasir İndoneziya ədəbiyyatı antologiyası, Bakı, 1997
10. Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələri. “Öndər” nəşriyyatı, Bakı, 2005

Л.Рамазанова

**Исследование и перевод индонезийской литературы в
Азербайджане
Резюме**

В статье дается обзор древней истории Индонезии, таинственной географии, красочной культуры, крупнейшей страны Юго-Восточной Азии. Кроме того, изучены китайские, индуистские, арабские западноевропейские мотивы, влияющие на индонезийскую литературу, и были выделены рукописи в художественных произведениях. Были изучены параллели между литературой Азербайджана и Индонезии, изучено тематическое и жанровое партнерство, изучена суфийская литература обеих стран, изучены аналогичные и разные моменты. Статья также переведена из индонезийской литературы, проанализировала работы и подчеркнула необходимость в новых переводах и исследованиях.

L.Ramazanova

**Investigation and translation of Indonesian literature in
Azerbaijan**

Summary

The article gives an overview of Indonesia's ancient history, mysterious geography, colorful culture, the largest country in Southeast Asia.

In addition, Chinese, Hindu, Arabic, Western European motifs influencing Indonesian literature have been studied and manuscripts in literary works have been highlighted.

Parallels between Azerbaijani and Indonesian literature were studied, subject and genre partnership was studied, Sufi literature of both countries was investigated, similar and different points were studied.

The works translated from Indonesian literature have been analyzed and the need for new translations and studies has been emphasized.

Rəyçi:

Bəsirə Əziəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏRYƏM HÜMMƏTLİ

ADU

meryem.hummatli@mail.ru

XURŞİDBANU NATƏVAN “MƏCLİSİ- ÜNS” ƏDƏBİ QURUMUN RƏHBƏRİ KİMİ

Açar sözlər: Xurşidbanu Natəvan, xan qızı, Qarabağ, Məclisi-üns, Şuşa, XIX əsr

Key words: Khurshidbanu Natavan, daughter of the khan, Karabakh, Majlisi- Uns, Shusha, XIX century

Ключевые слова: Хуршидбану Натаван, ханская дочь, Карабах, Меджлиси- Унс, Шуша, XIX века.

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəniyyət və maarif sahəsində də bir sıra yeniliklər nəzərə çarpır.

Hələ XIX əsrin əvvəllərindən ayrı- ayrı şəhərlərdə yeni şairlər və şeir həvəskarları görkəmli şairlərin ətrafında toplaşaraq, mədrəsələrdə və ya evlərdə ədəbi müzakirə və mübahisələr keçirərdilər. Belə yığıncaqlara gələnlərin sayı getdikcə çoxalırdı. Şairlərin tez- tez bir yerə toplaşib müşairələr keçirməsi, ayrı- ayrı şəhərlərdə xüsusi məclislərin yaranması üçün bir zəmin yaratdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məclislərin tarixi qədimdir. XIX əsrdə yaranmış ədəbi məclislərdən çox-çox əvvəl şah saraylarında şairlər məclisi olmuşdur ki, bunlar öz dövrünə görə ədəbiyyat tarixində mühüm rol oynamışdır. Akademik H.Araslı orta əsr ədəbi məclislərinin fəaliyyətinin ümumi səciyyəsinə verərək yazır: “Şairlər... özlərinin məclislərində ədəbi mübahisə düzəldir və müxtəlif ədəbi əyləncələr təşkil edirdilər. Bu ədəbi və yarıməyləncə məclisləri tacirlərin və bəzi hakimlərin evində də təşkil edilirdi. Belə ədəbi məclislərdə qədim məruf şairlərdən nümunələr seçilir və bütün məclis əhli tərəfindən nəzirələr məclisdə müzakirə edilib, hansının daha müvəffəqiyyətli olduğu müəyyənləşdirilirdi. Bu cəhətdən məclisin işi bir növ ədəbi müzakirə səciyyəsi alırdı. Lakin bu müzakirələr əsasən əsərin üzərində deyil, şəkil xüsusiyyətləri ətrafında gedirdi. Bu məclislərdə ən çox müəmmalara fikir verilirdi”[1;14]. Doğrudan da, ədəbiyyatda müəmmaları açmaq xüsusi bilik, hərtərəfli məlumat tələb edir. Lakin ədəbi məclislərin mütəşəkkil şəkllə düşməsi və yaradıcılıq təşkilatı kimi ədəbiyyat tariximizdə daha böyük rol oynaması dövrü XIX əsrə təsadüf edir. XIX əsrdə yaranmış ədəbi məclislər əvvəlki dövrlərin saray məclislərinə nisbətən müstəqil idi. Belə ki, saraylarda təşkil olunmuş ədəbi məclislərə şairlər şahlar və ya

onların təyin etdikləri məliküş-şüəralar tərəfindən seçilib qəbul edilirdilər. XIX əsrdə isə mənsub olduğu sinifdən, varlı və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq, hər bir şair, şeir-sənət həvəskarı rəğbət bəslədiyi, yığıncaqlarında iştirak etmək imkanına malik olduğu məclisin üzvü ola bilirdi. Buna görə XIX əsr ədəbi məclisləri bir növ demokratik, kütləvi yaradıcılıq ittifaqları səciyyəsi daşıyırdı. XIX əsrdə “Divani- Hikmət” (Gəncə- Tiflis), “Gülüstən” (Quba), “Əncümənüş-şüəra” (Ordubad- Naxçıvan), “Fövcül-füsəha” (Lənkəran), “Beytüs-səfa” (Şamaxı), “Məcməüş-şüəra” (Bakı), “Məclisi- üns” və “Məclisi- fəramuşan” (Şuşa) adlı məclislər yaranmışdı. Lakin bu məşhur məclislərlə yanaşı, Dərbənd, Şəki şəhərlərində, həmçinin Qazax və Ağdaşda da kiçik ədəbi dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Bu şəhərlərin alim, şair və arifləri tez-tez bir yerə toplaşar, şeirə və ədəbiyyata, maarif və mədəniyyətə dair arifanə söhbətlər keçirirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında təşkil edilən ədəbi məclislər içərisində həm iştirakçısının sayına, həm də başqa ədəbi məclislərlə əlaqələrinə görə “Məclisi-üns” xüsusi yer tutur. Bu məclisin səsi-sədası nəinki Azərbaycan rayonlarına, hətta Tiflis, İrəvan, Təbriz, Tehran, Aşqabad və başqa şəhərlərə də yayılmışdı. “Məclisi- üns” Şamaxı və Lənkəran ədəbi məclislərinin qızgın fəaliyyət göstərdiyi bir zamanda şair, müğənni və sənətkarlar beşiyi olan Şuşa şəhərində təşkil edilmişdir.

Ərəb,fars və rus dilində təhsil görmüş bir qrup Qarabağ ziyahıları şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə onun yaxın dostu şair Hacı Abbas Ağahın bazar yaxınlığındakı ikimərtəbəli evinə yığışaraq, kitab oxuyur, tarix və ədəbiyyatdan söhbət açırdılar. Belə söhbətlərdə onlar şeir yazmağa meyl göstərir və bu şeir yazmaq cəhdi tədricən sənətkarlıq ehtirasına çevrilirdi. Fəna, Ağah, Növrəs, Məmayi kimi şairlər 1864-cü ildən 1872-ci ilə kimi belə məşğələləri keçirirdilər. Xurşidbanu da ziyahıların məşğələsinə maraq göstərirdi. Dəstənin üzvləri artıqca Şuşada şairlər məclisi təşkil etmək zərurəti meydana çıxırdı. Lakin məclis düzəltmək üçün şərait və imkan yox idi. Ziyahılar yalnız Natəvanın köməyinə ümid edirdilər.

Xurşidbanu kimi ədəbiyyatı, incəsənəti və maarifi qiymətləndirən bir şəxsin şeir sevrələr dəstəsinə yaxınlaşması şairləri xüsusilə ruhlandırır. 1872-ci ildə şair Mirzə Rəhim Fənanın hökumət qulluğundan çıxaraq, mülk və təsərrüfat işlərinə baxmaq üçün Xurşidbanunun evində xidmətə girməsi, məclisin təşkilini daha da sürətləndirdi. Həmin vaxtdan şairlər dəstəsinin Natəvanla tez-tez görüşmək və evinə dəvət edilmə halları çoxaldı. Beləliklə, Xurşidbanu Natəvanın maddi köməyi və mənəvi yardımı ilə arzu olunan məclis tezliklə yarandı. Şairlər məclisi rəsmi olaraq “Məhvili-üns”, yaxud “Məclisi- üns” (Dostluq, ülfət məclisi) adlandırdılar. Məclisə rəhbərliyi və onun bütün xərclərini Natəvan öz üzərinə götürdü. Natəvanın məclisi öz himayəsinə götürməsi onun məşğələlərini daha da canlandırmış, məclis üzvlərinin sayı çoxalıb otuza yaxınlaşmış və şöhrəti Qarabağın hüdudlarını

aşmışdır. Bu məclisin otuzdan artıq üzvü arasında istedadlı sənətkarlardan Mirzə Rəhim Fəna, Hacı Abbas Ağah, Məmo bəy Məmayi ilə yanaşı, İsmayıl bəy Dəruqi, Məşədi Nəsir Lövhi, Baxış bəy Səbur, İsgəndər bəy Rüstəmov və başqaları olmuşdur. Məclisin katibi Mirzə Rəhim Fəna, məsləhətçisi isə qocaman şair Mirzə Sadiq Piran oldu. Şairlərə verilən təxəllüsü Mirzə Sadiq Piran təsdiq edirdi. “Natəvan” təxəllüsü də Xurşidbanuya “Məclisi-üns”ün qərarı ilə verilmişdir.

Mirzə Rəhim öz xatirəsində Qarabağın “şüərayi-namdarlarından” Mirzə Əbdül Şəhidin, Mirzə Hüseyn Salarin, İbrahim bəy Azərin, Abdulla bəy Asinin, Mirzə Məhəmməd Katibin, Mir Mehdi Xəzaninin və Yüzbaşıyev Ağa Həsənin məclis əhli olduğunu göstərir və “Məclisi-üns” ün təsiri ilə Şuşada yaranmış “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisindən də danışır: Bundan sonra şüərayi-məclis çoxaldı. “Məclisi-üns”ə müqabil məscid hövzəsində bir məclisi-şeyr dəxi tərtib tapdı. “Məclisi-fəramuşan”ın üzvləri də məclisin təşkilində Natəvanın maddi-mənəvi yardımına arxalanmışdılar. Qafqazda məşhur olan “Məclisi-üns”ün ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük fərəh və ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmasından və Azərbaycan şəhərlərindən məclisin ünvanına göndərilən təbrik məktublarından bəhs edən M.R.Fəna yazırdı: “Məclisi-üns” sədası Qafqaziyyə şəhərlərində iştihar tapdığına ən əvvəl şüərayi- Şirvan cənab hacı Seyid Əzim Pəncür Ziya, Zühuri qəzəllər yazıb təhniyyət izhar qıldılar. Şəkidən İsmayıl bəy Sədrəddin Məlikov raqim adına izhari-məhəbbət etdilər”[3;59]. 1872-ci ildə “Məclisi-üns”ün təşkili ilə Xurşidbanu Natəvanın yaradıcılığında yeni bir mərhələ başladı. Onun yazdığı şeirlər müntəzəm olaraq izlənilir, əsl sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilirdi.

“Məclisi-üns”ün üzvləri Novruz bayramlarını xüsusi təntənə ilə qeyd edirdilər. Belə günlərdə onlar bir yerə cəm olar, bayram münasibətilə qəzəllər, bahariyyələr, bayram qəsidələri yazardılar. Bayram məclislərinə musiqi xüsusi şənlik və ruh verirdi. Bir qayda olaraq musiqi məclislərinə başçı seçirlər və məclisin gedişinə, qayda-qanuna əməl edilməsinə “padşah” adlandırılan həmin şəxs rəhbərlik edərdi.

Məclis şairlərinin şeirlərində deyildiyi kimi, kibr, riyə və qürurdan uzaq, dostluq, sədaqət, alicənablıq və humanizm ruhunda ünsiyyət etmək “Məclisi-üns”ün səciyyəvi xüsusiyyəti idi.

Məclis üzvləri yalnız qəzəl deyil, həm də hekayə və təmsillər yazır, bədii əsərlər tərcümə edir, təsviri incəsənətlə məşğul olurdular. Bundan əlavə məclisdəkilər musiqi yaradıcılığı ilə də yaxından maraqlanırdılar. Bu məqsədlə şəhərin məşhur xanəndələri və ifaçıları məclisə dəvət edilirdi. Qarabağın adlı-sanlı xanəndə və ifaçılarından Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Molla Vəli, Molla Abbasqulu, Məşədi Dadaş musiqi tarixindən, musiqinin estetik problemlərindən, musiqi ilə söz sənətinin əlaqəsindən söhbətlər açırdılar. Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Qarabağda yaradılan

ədəbi məclislər musiqiyə daha çox diqqətlə yanaşırdılar və təsadüfi deyil ki, XIX əsrin 80-ci illərində M.M.Nəvvab və Hacı Hüsünün rəhbərliyi ilə musiqi məclisi də fəaliyyət göstərirdi. Qocaman tarzən Qurban Pirimovun dediyinə görə “Xurşidbanu nəinki şeiri, eləcə də musiqini çox sevirdi. Xanəndələrdən Hacı Hüsü və Məşədi İsi onun məclisində oxuyardılar. Bu xanəndələr oxuyarkən Natəvanın qəzəllərindən tez-tez istifadə edərtilər. Onun yazdığı qəzəllər uzun müddət məclislərdə oxunmuşdur”. [3;60]

Qarabağ ədəbi məclisləri Azərbaycan şəhərlərindən əlavə, Tiflis, Kəlküttə, Bombey, Buxara, Mərv şəhərləri ilə də ədəbi əlaqə saxlamış və məktublaşmışdır. Asinin, Növrəsin, İbrahim Tahirin cığatay dilində yazdıqları şeirlər Kəlküttə çıxan “Həblül-mətin” səhifələrindən divanlara köçürülmüş mənzumələr bu fikri təsdiq edir. Məclis üzvləri klassik şairləri özlərinə ustad qəbul edirdilər. Onlar Firdovsi, Nizami, Xəyyam, Hafiz, Nəvai, Füzuli və Vaqif kimi sənətkarların şeirlərinə yazdıqları nəzirə, təxmis və iqtibasları ilə poetik zirvəyə qalxmağa, bədii təsir və fikir parlaqlığını saxlamağa çalışırdılar. Bəzi vaxtlarda məclislərdən biri şairlərin istedadına qiymət vermək məqsədi ilə klassiklərin şeirlərindən ən yaxşısını seçib, nəzirə yazmaq üçün başqa məclislərə göndərirdi. Digər məclis üzvləri də öz növbəsində yazdıqları şeirləri ümumi müzakirəsinə verirdilər. Beləliklə, müsabiqədə kimin birinci yer tutması aydınlaşdırılır və həmin əsər haqqında şairlərin verdiyi rəy bütün məclis üzvlərinə elan olunurdu. Bəzən də məclis üzvlərindən birinin ən çox bəyənilmiş şeiri bir qrup şairin mübahisəsində və şeirləşməsinə səbəb olurdu. Müəyyən hallarda da “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” üzvləri bədahətən dedikləri fərdlərdən mənzum əsərlər yaradırdılar. F.Köçərli Şuşada fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərinin ümumən şeirimizin inkişafındakı rolundan danışarkən qeyd etmişdir : “Xüsusi Qarabağ şairləri nəhəng qartallar kimi Şuşa dağlarının poetik zirvəsində məskən salaraq, öz fəvqələrindən poeziyaya ton vermişlər”. [4;12]

Şuşada hər iki məclisin qabaqcıl, mədəni üzvləri sənətkar, gözüaçıq qadınlara yüksək qiymət vermişlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, məhz qabaqcıl fikirlə məclis üzvlərinin yaxından köməyi sayəsində Şuşada olan hər iki məclisdə Natəvan və Kəminə kimi şairələr yaxından iştirak etmiş və bütün Azərbaycan şairləri arasında xüsusi hörmət qazanmışlar. Hətta bu dövrdə hər iki şairənin köməyi ilə qadınlar arasında şairə, ədəbiyyata xüsusi maraq yaranmağa başlamışdı ki, bu işdə Natəvanın xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Məsələn: Ü.Hacıbəyovun anası Şirin xanım Əliverdibəyovanın musiqiyə, şairə, ədəbiyyata meyil və maraq göstərməsində Natəvanın xüsusi köməyi olmuşdur.

Xurşidbanu Natəvan belə bir ədəbi mühitdə yaşayır, eyni zamanda, Nizami, Nəvai, Füzuli kimi nəhəng şəxsiyyətlərin yüksək poetik ənənələrindən tərbiyə alıb böyüyürdü. O, sənətdə Füzuli yaradıcılığını daha çox izləyir və Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından biri kimi şöhrət qazanırdı. Lirik

şair kimi Natəvan, Füzuli sənətini özündə yaşadırdı. Belə canlı ədəbi mühitdə fəaliyyət göstərməsi Natəvanın yaradıcılığını cilalayır, istedadını daha da püxtələşdirirdi. Dövrün poetik hadisələrinin mərkəzində dayanan Natəvan nəinki Qarabağdakı ədəbi məclislərə rəhbərlik edir, hətta Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində yaşayan şairlər arasında da şərəfli mövqe tuturdu.

Ədəbiyyatşünas H.Zeynallı Xurşidbanunun Şuşa, Şirvan və Bakı ədəbi məclislərinə göstərdiyi təsir barədə yazır: “Natəvan bu üç şəhərdəki cəmiyyətə də icrayi-nüfuz etmişdi. Əliaçıq olduğu üçün hər yerdə böyük mövqe, böyük ehtiram qazanmışdı. Lütfü və inayəti cəmiyyətlərin bütün şairlərinə şamil olmuşdu. Buna görə ümumən şairlər Natəvanın təsirindən ayrılı bilməmişdir”. [3;63]

Məlum olduğu kimi, xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq Natəvan tez-tez Bakı, Tiflis və başqa şəhərlərə müalicəyə getməyə məcbur olmuşdu. Bu zaman məclis bir növ başsız qalır, onun üzvləri isə özlərini kimsəsiz hesab edirdilər. Şairəyə bir bədbəxtlik üz verdikdə məclis üzvlərinin hər biri ürək dağlayan şeirlər yazıb, şairənin dərdinə ortaq olur, belə qəmli günlərdə ona ürək-dirək, təsəlli verirdilər. Natəvan bir yana getməyə hazırlaşdıqda Məmai, Həsən, Növrəs və başqaları xüsusi şeirlər yazıb şairəyə olan dərin hörmətlərini səmimi ürək sözləri ilə izhar edirdilər. Yuxarıda adları çəkilən şairlərin “Getmə”, “Sənsiz” və başqa şeirləri məhz bu münasibətdən yazılmışdır. “Məclisi-üns” şairlərinin çoxu Natəvana bu və ya başqa münasibətlə onlarca qəzəllər, mədhnəmələr həsr etmişlər.

Xurşidbanu Natəvanın yazdığı orjinal əsərlər uzun müddət ədəbi məclislərin şeirləşməsi üçün aktual mövzu olmuş və şeir sənətində sadəliyə, mənə dərinliyinə, məzmun gözəlliyinə doğru meyl oyatmışdır. Ədəbiyyatşünaslardan F.Köçərli, H.Zeynallı və F.Qasımsadənin yazılarından bəlli olur ki, Xurşidbanu ədəbi məlumatının genişliyi, mütaliəsi və şeirlərinin bədii keyfiyyəti ilə məclis üzvlərindən fərqlənmişdi. H. Zeynallının dediyi kimi, şairlər bu üstün cəhəti nəzərə alaraq, hər vaxt Şirvandan gələn qəzəllərə və Qarabağda yazılan nəzirələrə qiymət verərkən Natəvanın rəylə hesablaşmışlar.[3;64] Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt eyni rədifli qəzəllərin hamısına nəzirə kimi baxılır. Lakin XIX əsrdə yazılmış bir neçə eyni qafiyəli qəzəllərin yaranma səbəbi ilə tanış olduğdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, bu cür qəzəlləri ucdantutma nəzirə hesab etmək düzgün deyildir. Bu baxımdan XIX əsrdə məclis üzvlərinin yazdıqları “Ağlaram”, “Ağlama”, “Ağlasın” rədifli qəzəlləri və onların yaranma səbəbilə tanış olmaq yerinə düşərdi. Məlumdur ki, Natəvan:

Hicrin edibdi könlümü bərbad, ağlaram
Çoxlar tutar bu halıma irad, ağlaram.

mətləli qəzəlini oğlunun fərağında yazmışdır. Bundan sonra M.A.Fəna pünhan sevdiyi Natəvanı nəzərdə tutaraq:

Hicrin edibdi könlüm evin qarət, ağlaram Bu ağlamaq olubdu mənə
adət, ağlaram

qəzəlini yazıb, Səməd bəy də:

Ey piri-xəstədil, belə bitaqət ağlama, Əğyar görsə giryən, edər töhmət,
ağlama.

Beyti ilə başlanan çox zərif və incə rəmzlərlə dolu qəzəlini yazaraq, Fənaya bir növ nəsihət etmişdir. Bu əhvalatdan xəbər tutan “Məclisi-üns”ün bir neçə üzvü də Səməd bəy kimi hərəkət edərək, Fənaya cavab səciyyəsi daşıyan “Ağlama” rədifli qəzəl qələmə almışlar. Məclisi-üns şairlərinin əsərlərindən belə qənaətə gəlmək olur ki, onlar Natəvanın rəsmlərinə şeirlər yazdıqları kimi, aşıqanə qəzəllərinin bir hissəsini üstüörtülü olsa da bu gözəl qadına həsr etmişlər. Natəvan müasiri olduğu Şuşa şairləri üçün bir ilham mənbəyi idi. Natəvanın Qarabağ şairləri arasında bu qədər nüfuz qazanmasının səbəbi, Ə. Müznibin dediyi kimi, bir tərəfdən onun xan ailəsinə mənsub olması idisə, digər tərəfdən isə müstəsna istedad və qabiliyyəti, həzircavablığı, səxavət və ictimai işlərdə xalqa çox yaxından köməklik göstərməsi olmuşdur.[1;157]

Qarabağda məclislərin yaradılması dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinin inkişafında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki bu məclislər, sadəcə musiqi və ya şeir həvəskarlarının bir yerdə toplaşması demək deyildi. Onların daha böyük ali məqsədlərə xidmət etməsi və Şuşada, bütövlükdə götürdükdə isə Azərbaycanda ictimai şüurun, mədəni inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərməsi şəksizdir.

Ədəbiyyat:

1. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı. Nurlan. 2010
2. Qarabağın şeir və musiqi dünyası. “Azadlıq” qəzeti. 10 noyabr, 2011-ci il
3. Məmmədov B. Xurşidbanu Natəvan. Bakı. Yazıçı. 1983
4. Məmmədov B. Xurşidbanu Natəvanın əsərləri. Bakı. Lider. 2004
5. “Məclisi-üns”ün maarifpərvər üzvü. “Azadlıq” qəzeti. 4 iyun, 2013-cü il
6. Şuşanın dostluq məclisini yaradanlardan biri. “Azadlıq” qəzeti. 5 iyun, 2013-cü il

M. Hummatli

Khurshidbanu Natavan as a leader of literary association

“Majlisi- Uns”

Summary

The role of literary gatherings, which were organized in different periods, is great in the prosperity of Azerbaijan poetry. XIX century is

considered by far the most fruitful period in terms of establishment of literary gatherings. One of such prominent gatherings was “Majlisi-Uns” (Gathering of Friends) arranged in Shusha in 1864.

Participants of “Majlisi-Uns” did not only exchange ideas regarding directions of development of poetry, its daily concerns, but also made a lot of efforts with the purpose of spreading literary heritage among the masses. There is no doubt that the most outstanding poet of “Majlisi-Uns” was definitely Khurshidbanu Natavan.

With her leadership and directly under her sponsorship, popularity of “Majlisi-Uns”, which functioned over the period of more than 20 years, expanded to Karabagh and beyond borders of Azerbaijan to Transcaucasia and Dagestan.

М.Хумметли

**“Хуршудбану Натаван, как руководитель литературного собрания
“Меджлиси Унс» (“Məclisi Üns”)**

Резюме

Большую роль в развитии азербайджанской поэзии играли, создававшиеся в разные эпохи, литературные собрания (меджлисы). Самым плодотворным периодом с точки зрения появления литературных собраний считается XIX век. Одним из таких известных литературных собраний был, создавшийся в 1864 году в Шуше, “Меджлиси Унс” (Меджлис Дружбы). Участники этого собрания наряду с ведением дискуссий о направлениях развития стихов и искусства, об его повседневных заботах, также старались широко распространять литературное наследие среди народной толпы. Несомненно самым мудрым писателем “Меджлиси Унс” была Хуршудбану Натаван. Слава, действовавшей под её руководством и покровительством более 20 лет “Меджлиси Унс”, преступив границы Карабаха и, в целом, Азербайджана, распространялась во всё Закавказье и Дагестан.

Rəyçi: Nurlanə Mustafayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLƏHƏ MƏMMƏDZADƏ
ADU
ilahememmedzade94@gmail.com

İLYAS ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA FOLKLOR

Açar sözlər: İlyas Əfəndiyev, Azərbaycanın xalq yazıçısı, folklor

Key words: Ilyas Afandiyev, People's writer of Azerbaijan, folklore

Ключевые слова: Ильяс Эфендиев, Народный писатель Азербайджана, фольклор

Görkəmli nasir, dramaturq, Azərbaycanın xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev zəngin yaradıcılığı ilə özündən sonra böyük irs qoymuşdur. Sənətkarın yaradıcılığına nəzər yetirdikdə xalq mədəniyyəti ünsürlərindən geniş istifadə etdiyinə şahidi oluruq. İlyas Əfəndiyev əsərlərində şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə tez-tez müraciət etmişdir. Xalqın yazıçısının formalaşmasında ədəbi mühit böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlyas Əfəndiyevin atası rejim düşməni adı ilə damğalanmış, gənc yaşda dünyasını dəyişmişdir. Bu səbəbdən ailə ağır şəraitdə yaşamışdır. Belə çətin zamanlarda İlyasın təhsili ilə anası Bilqeyis xanım məşğul olmuşdur. Gələcəyin sənətkarının formalaşmasında yüksək mədəniyyətə malik Bilqeyis xanımın rolu əvəzolunmazdır.

Sənətkar iki fərqli mühitdə yetişmişdir. Anası Bilqeyis xanım ona xalqımızın ruhunu özündə ehtiva edən gözəl, axıcı nağıllar, əfsanələr söyləmişdir. Yazıçı bununla əlaqədar qeyd edir ki, "Uşaq vaxtı eşitdiyim nağıllar, əfsanələr uzun illər boyunca mənimlə olmuşdur və qəribədir ki, illər keçdikcə elə bil ki, onlar mənim üçün yeni boyalar, çalarlar əldə etmişdir. Sonralar məlum olmuşdur ki, mənim uşaq təfəkkürümü tamam sehrli bir aləmə çəkib aparan həmin əhvalatların bir qismi Azərbaycan nağıllarından, qədim inanc və ayinlərimizdən, bir qismi də hədislərdən, dini şərhələrdən gəlir, onların bəzisini qələmə alarkən mən ilkin mənbələri yox, öz yaddaşıma, hisslərimi əsas götürmüşəm." [2]

Digər tərəfdən İlyas məkətbə getməzdən əvvəl klassiklərə, onların əsərlərinə maraq göstərmişdir.

İlyas Əfəndiyev əsərlərində şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən, ifadə üslubundan və formasından bəhrələnərək gözəl əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Xalq yazıçısı öz yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı ünsürlərinə geniş yer verməsinin səbəbini bu cür izah edir: "Öz xalqının folklorunu dərinləndirib bilmək istedadlı sənətkarı xalqına daha da yaxınlaşdırır, onun buna nüfuz etməyə, onun milli xarakterini, koloritini hiss etməyə kömək edir" [3]

Sənətkar bəzi hekayələrinin mövzunu birbaşa əfsanələrdən və nağıllardan götürmüşdür. "Apardı sellər Saranı", "Qarı dağı", "İsa Musa"

əsərlərində yazıçı yer və heyvanlarla bağlı əfsanələri modern şəkildə qələmə alaraq hekayə janrına uyğunlaşdırmağı bacarmışdır. Eyni adlı əfsanədən bəhrələnərək qələmə aldığı “Apardı sellər Saranı” hekayəsində qızının namusunu qurtarmaq üçün onu dərəyə ataraq öldürən atadan nəql olunur. Başqa biri ilə evli olan Saranı sultan özünə övrət etmək istəyir. Bu hekayədə iki zidd qütblərdə yer alan zülm və ədalət qarşılıqlı gəzən bir şəkildə təhkiyə olunur. Yaradıcılıq fəaliyyətinin hələ ilk dövrlərində bu hekayəni qələmə alan sənətkar buna baxmayaraq güclü təhkiyə texnikasına və mədəni bazisə malik olduğunu sənət dünyasına nümayiş etdirmişdir. İlyas Əfəndiyevin hekayələri öz lirizmi ilə fəqlənir. Yazıçı öz hekayələrində xalqın ruhundan qopub yaranmış bayatılara, mahnılara geniş yer verdiyi kimi bu hekayənin sonunda da mahnıya müraciət edərək əsəri tamamlamışdır. Əsərin sonundakı mahnı sanki hekayəni xülasə edir:

Gedin deyin Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana.
Muğan batıbdır al qana,
Apardı sellər Saranı,
Bir ucaboylu balanı... [4 səh. 29]

“Qarı dağı” əsərində eyni adlı dağın yaranması ilə bağlı əfsanədən bəhrələnərək hekayəni qələmə almışdır. Zalım bir padşah şəhəri mühasirəyə alaraq zəbt edir. Şəhər əhalisinin əksəriyyətini qılıncdan keçirdikdən sonra öz qalibiyyətini qeyd etməyə hazırlaşır. Elə bu anda oğlu xəstələnərək yatağa düşür. Oğlunu sağaltmaq üçün təbib axtarır. Oğlunu sağaltmaq qabiliyyətinə malik olan yeganə insan şəhərdəki yaşlı falçı qadındır. Falçı oğlanı sağaltmaq üçün dağdan otlar, şəfali bitkilər toplayaraq dərman hazırlayır. Xalqa zülm edən padşahın oğlunu sağaltmaq istəyən bu qarıya şəhər əhalisi qarğış tökür. Padşahın oğlunu sağaldan qarı onun inamını qazanır və daha yaxşı bir dərman hazırlayacağını və həmin dərman vasitəsilə bir daha xəstələnməyəcəyini söyləyir. Beləliklə zalım padşahı və oğlunu zəhərləyərək öldürür. Padşahın vəziri qarını komasına dustaq edir və hər əsgər o evin üstünə bir at torbası torpaq tökür. Günün sonunda qarının koması üstündə böyük bir təpə qalxır. Təpəyə “Qarı dağı” deyiblər. “Sonrakı əsrlərin küləkləri, selləri şəhərin xərəbəliklərindən heç bir əsər qoymadı. Onun yeri hər bahar qızıl lalələrlə örtülən bir düzənlik oldu. Şəhərdən yadigar yalnız Qarı dağı qaldı. O vaxtdan bəri Qarı dağının altında bir çeşmə qaynayır. Uzaq mənzildən gəlib keçən yolçular onun suyundan içib, ürəklərinin yangısını söndürürlər...” [4, s. 45]

Dos. Dr. Sədat Adıgözəl “İlyas Əfəndiyev. Zaman və sənətkar” kitabında yazıçının təhkiyə üslubunu təhlil edərək qeyd edir ki, “bu təhkiyə

üslubu yazıçının əfsanə və xalq rəvayətlərindən bəhrələndiyi bütün əsərlərində özünü göstərdiyi kimi, mövzusu əsasən Sovet kənd və kəndlisinin həyatından götürülmüş digər əsərlərində də iks olunmuşdur. Məzmun baxımından əsəri qiymətləndirdikdə yazısının çox böyük bir iş gördüyü üzə çıxır. Hakim idealogiyanın hər cür əks hərəkətin repressiya ilə qarşısını aldığı illərdə sistemin tənqid hədəfi olacaq bir mövzunu hekayədə ana mövzu kimi işləmək əks-reaksiya doğurmuşdur. Müəllifin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra yazdığı əsərlərini təhlil etdikdə bu hekayədə simvolik ünsürlər kimi verilən rəmzlərin əslində reallıqları əks etdirdiyi aydın olur. [10]

Sənətkar əfsanə, rəvayət, nağıllardan və qəhrəmanlıq dastanlarından bəhrələnərək hekayələrinin mövzusunu və qəhrəmanlarını müəyyənləşdirmiş, gözəl sənətkarlıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir. Yazıçı nəinki hekayələrində həmçinin romanlarında da xalq ədəbiyyatı nümunələrinə geniş müraciət etmişdir. Qələmə aldığı əsərlərində böyük ustalıqla xalq mədəniyyəti elementlərini, xalq həyatını, xalqımızın adət-ənənələrini əks etdirmişdir. “Dağlar arxasında üç dost”, “Üçatılan”, “Geriye baxma qoca”, “Sarıköynək və Valehin nağılı” romanlarında atalar sözləri, bayatılar və nağıl elementləri ilə yanaşı xalqımızın adət-ənənələri, məişəti, ənənəvi həyatı təsvir olunmuşdur. Əmin Əfəndiyev “İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı” kitabında sənətkarın özünəməxsus təhkiyə üslubu haqqında qeyd edir ki, “İlyas Əfəndiyev müasir həyat üçün aktual səslənən mövzulara müraciət edir və həmişə gələcək nəsillərə örnək ola biləcək, xalqın ən yaxşı adət-ənənələrini özündə birləşdirən ədəbi qəhrəmanlar yaradırdı...” [1]

XX əsrin ikinci yarısında milli nəsrimizin mövzu və üslub baxımından təşəkkül tapmasını İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı ilə bağlasaq yanlışdır. Yeknəsək və şablon mövzuları ehtiva edən əsərlərin yazılması həmin dövrdə ədəbiyyatımızın inkişafını nəinki ləngidir, həmçinin ədəbi süslüylə gətirib çıxarırdı. Məhz belə bir ədəbi mühitdə sənətkar özünəməxsus təhkiyə üslubu ilə nəsrimizi orijinal, rəngarəng mövzuya malik, fərqli təhkiyə üslubu ilə fərqlənən əsərlərlə zənginləşdirdi. “Bədii ədəbiyyatda, xüsusən xalq yaradıcılığında bir növ, “calaq etmə” mənasında işlənən “kontaminasiya” termini var. Yəni zaman keçdikcə, əsrlər ötdükcə xalq öz yaratdıqlarına bir də qayıdıb nəzər yetirir, onu köhnəlikdən təmizləyir, dövrə müvafiq əlavələrlə təzələyir. İlyas Əfəndiyev də böyük sənətkarlıq intuisiyası ilə qələmini dövrə uyğun üslubi məziyyətlərlə zənginləşdirib təzələyir, həmişə ədəbiyyatın ön sıralarında gedir”. [9]

İlyas Əfəndiyev öz dərin məzmunlu əsərlərində xalqımızın keçdiyi tarixi yolun milli həyatımızda, məişətimizdə, şüurumuzda, psixologiyamızda baş verən hadisələri işıqlandırmışdır. Yaşar Qarayev bu prosesi belə şərh edir: “İlyas Əfəndiyev əfsanə, mahnı və nağıl kimi qələmə aldığı ilk hekayələrlə nəsrə gəlmişdir... Özü də “nağıl”, “əfsanə” sözlərini müəllif

zahirən də gizlətmir, onu hətta başlığa, sərlövhəyə çıxarır. “Sarıköynəklə Valehin nağılı”nda belə səciyyəvi “nağıl ifadələri”, təhkiyə və kompozisiya əlamətləri də vardır: - “aldı Valeh, aldı Sarıköynək” və s. Sanki aşiq dastan danışır. [4, s.5]

Sənətkar özünəməxsus fərdi üslubu ilə müasiri olduğu dövrün yazıçılarından fərqlənir. Onun fərdi üslubunun ən mühüm cəhətlərindən biri şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus təhkiyə tərzidir. Bununla yanaşı, İlyas Əfəndiyev öz roman və hekayələrində folklor nümunələrinə geniş yer verir. “Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sən həmişə mənəmləsən”, “Üçatılan” və başqa əsərlərində atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, xalq mahnıları təhkiyəyə xüsusi bir rəng qatır.

Yazıçı əsərlərinin təhkiyəsini zənginləşdirmək və məna genişliyi yaratmaq üçün bayatı və mahnılardan da geniş istifadə edir. Şifahi xalq ədəbiyyatına aid bayatı və xalq mahnılarından istifadə qəhrəmanlarının duyğu və düşüncələrini daha yaxşı ifadə etməyə kömək olur. “Sən həmişə mənəmləsən” pyesində Nargiləyə qarşı səmimi hisslər bəsləyən Rəşid öz sevgisini “Qaragilə” mahnısını ifa edərək bildirir:

Rəşidin mahnısı eşidilir:

Gəlmişəm otağına oyadam səni,
Qaragilə, oyadam səni.
Nə gözəl xəlp eləyib yaradan səni,
Qaragilə, yaradan səni. [5, s. 100]

Sənətkar “Körpüsalanlar” romanında Səriyyə və Qəribcanın bir-birinə qarşı bəslədikləri duyğuları dilə gətirmək üçün bayatı və mahnılara müraciət edir:

Pəncərədən daş gəlir,
Ay bəri bax, bəri bax.
Xumar gözdən yaş gəlir,
Ay bəri bax, bəri bax. [4 s. 172]

Ay dadaş,
Atma daş.
Mən yaralıyam,
Şəkinin, Şirvanın
Mən maralıyam. [4 s. 197]

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini əsərə daxil edən yazıçı yüksək təhkiyəçilik bacarığını nümayiş etdirir. Bayatı və mahnılarla yanaşı sənətkar “Körpüsalanlar” romanında təhkiyəni zənginləşdirmək üçün atalar sözlərindən də istifadə edir:

“Ağıl yaşda deyil, başdadır”, “İlan vuran al çatıdan da qorxar”, “Köhnə yurdun dəyərini yeni yurdda bilərlər”. “Üçatılan” romanında təhkiyəni zənginləşdirən atalar sözləri və məsəllər bunlardır: “Yuxarı tüpürsən bığ, aşağı tüpürsən saqqal”, “İpin üstünə odun yığmaq olmaz” və s.

İlyas Əfəndiyev “Dağlar arxasında üç dost” romanında Bağdagülün ifa etdiyi bayatılar vasitəsilə Səlimənin dilə gətirə bilmədiyi duyğular əks olunur:

Əzizim gül üşüdü,
Meh düşdü, gül üşüdü,
Güldün ağlım apardın,
O necə gülüşüdü.

Əzizim gülə bəndəm
Bülbüləm, gülə bəndəm
Qəribəm ölkənidə
Bir şirin dilə bəndəm.[7, s. 56]

Bu nümunədən də göründüyü kimi yazıçı folklorə ən sıx tellərlə bağlı olmuşdur və yazıçının əsərlərində xalqdan, xalq təfəkküründən süzülüb gələn ənənələr yaşayır. Sənətkarın yaradıcılığında xalqımızın ruhundan qopan bayatı, əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etməsi səbəbsiz deyildir. Xalq yazıçısı müsahibələrindən birində valehedici el ədəbiyyatımızın ona çox təsiri olduğunu, uşaqılıqdan el nağıllarını, el qoşmalarını çox eşitdiyini qeyd edir. [8] Buradan məlum olur ki, sənətkarın uşaqılıq çağları el bayatılarının, nağıllarının zəngülələri üzərində köklənmişdir. Xalq təfəkkürünün zəngin xəzinəsindən istifadə edərək İlyas Əfəndiyev əvəzolunmaz əsərlərə imza atmışdır. Hər bir sənətkar yaşadığı dövrdən və cəmiyyətdən asılı olmayaraq öz milli-mənəvi köklərinə qırılmaz tellərlə bağlı olduqda və elinə, obasına, xalqına dərin məhəbbətindən qaynaqlanan mənalı, məzmunlu, yüksək ideyaları özündə birləşdirən əsərlər qələmə aldıqda xalqın sevgisini qazana bilər. İlyas Əfəndiyev mənsub olduğu xalqın təfəkkür tərzini, ideoloji duyumunu, bəşəri hisslərini bir yazıçı həssaslığı ilə duymuş və öz yaradıcılığında sənətkarlıqla təcəssüm etdirməyə qadir olmuşdur. Məhz buna görə də xalq tərəfindən qəbul edilmiş, xalqın böyük sevgisini qazanaraq “Xalq yazıçısı” adına layiq görülmüşdür. Hər bir xalqın tarixi həmin xalqın yetişdirdiyi ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərinin, sənətkarlarının adı ilə bağlıdır. İlyas Əfəndiyevin əsərləri bu mənada Azərbaycan tarixinin bədii

salnaməsinin bir qoludur və bu qolda yazıçının oxuculara bəxş etdiyi bədii sənət nümunələrin də məxsus olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin coğrafi xəritəsi ustalıqla həkk olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. İlyas Əfəndiyev Sən ey böyük yaradan. Bakı, 1997, s.10.
2. İlyas Əfəndiyev “Bizim sorğu”, Azərbaycan jurnalı, 1982
3. İlyas Əfəndiyev Seçilmiş əsərləri” I cild, səh. 29
4. İlyas Əfəndiyev Seçilmiş əsərləri II cild səh. 100
5. İlyas Əfəndiyev Seçilmiş əsərləri III cild səh. 172
6. İlyas Əfəndiyev Seçilmiş əsərləri IV cild səh . 56
7. İlyas Əfəndiyev: Yazıçı üçün dil onun ürəyinin tərcümanıdır. “Qobustan” jur., 2009, say.1
8. Dos. Dr. Sədat Adıgözəl “İlyas Əfəndiyev. Zaman və sənətkar” səh. 22
9. Ə.Əfəndiyev. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. səh 7
10. Qasımzadə Qasım. “Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız”, Bakı, Yazıçı, 1988, s.243-244

I.Mamedzadeh

The folklore in Ilyas Afandiyev's works

Summary

Well-prominent novelist, playwright The National Writer of Azerbaijan Ilyas Afandiyev left rich heritage. When we meet his creative works we witness that he used the elements of folk culture in his works widely. Ilyas Afandiyev illuminated the historical methods of our people, the events which take place in our national life, in our conscience and in our psychology. The writer kept relations with the close our people, our people's thinking lives in his works.

People's writer of Azerbaijan Ilyas Afandiyev benefits from folklore patterns which keep alive our people's ancient history. Using legends tales, bayaties and other pearls of people's literature, prominent writer created valuable works. He achieved to create original samples of national creatively. The skilful master achieved to create new, original art samples benefits from creative works, mythical views, motive and characters. We feel love to our country, land and people in his works.

Илаха Мамедзаде

Фольклор в творчестве Ильяс Эфендиева

Резюме

Видный прозаик, драматург Азербайджанский народный писатель Ильяс Эфендиев оставил большое наследие после себя. Глядя на искусство творения, мы становимся свидетелями его работ. Ильяс Эфендиев дал глубокое просветление в его творчестве, касающихся прошедших наших историй, наших миссий, наших целей. Писатель в своём творчестве был близок к фольклору, а так же в его произведении живут народные мысли традиций.

Народный писатель Азербайджана Ильяс Эфендиев в своём творчестве воспользовался фольклорными образцами, которые отражают в себе тысячилетнюю историю нашего народа. Пользуясь легендами, сказаниями, сказками, баяты и другими перлами народной литературы, выдающийся писатель создал ценные произведения. Ему удалось создать своеобразные примеры художественного творчества, пользуясь мифическими представлениями, мотивами и образами из народного творчества. В произведениях писателя, внесшего богатый вклад и созданный нашими предками, чувствуется глубокое уважение и любовь к родине, земле и народу.

Rəyçi: Sofiyə Mirzəyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNAY HƏMİDLİ
ADU
hamitlig@mail.ru

İLQAR FƏHMINİN “QARĞA YUVASI” ROMANINDA POSTMODERNİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İlqar Fəhmi, “Qarğa yuvası”nda postmodernizm, postmodernizmin təzahür formaları, Çənlibel tülküsi.

Key words : Ilgar Fahmi, postmodernism in “Qargha yuvası”, the appearance forms of postmodernism, “Chanlibel tülküsi”

Ключевые слова : Ильгара Факми, Постмодернизм в “Гарга ювасы”, Формы проявления постмодернизма, «Ченлибелская лиса»

Keçmişdən xilas olmaq istəyən modernizmdən fərqli olaraq, postmodernizm cərəyanı keçmişini inkar etmir, əksinə özünəməxsus çaraları və elementləri ilə onu bir növ ayaqda saxlamağa çalışır. Təməli bu cərəyanın üzərində qurulan romanlar isə keçmişlə bugünün arasında körpü rolunu oynayan *postmodernizmin* hərfi mənada ortasında dayanıb nə keçmişdən uzaqlaşa bilir, nə də bugünə tam yaxınlaşa bilirlər.

“Postmodernizm” anlayışı ilk dəfə Rudolf Panvizin “Avropa mədəniyyətinin böhranı” (1917) əsərində öz əksini tapmış, ilk dəfə sistemli şəkildə isə Toynbi tərəfindən 1939 - 1947 - ci illər arasında yazdığı əsərlərdə işlənmişdir. Yarandığı dövrdən indiyədək postmodernizm və onun əsas xüsusiyyətləri ətrafında çoxlu mübahisələr yaranmış, hətta ona bir termin kimi müxtəlif mənalar yükləyərək mənasını keçmiş dövrlərə aid etmişlər. Elə məhz Umberto Eko bu məsələyə öz fikrini istehzayla bildirmişdir : « ... Təəssüf ki, Postmodernizm terminini nəyə desən aid etmək olar. İndi bu sözü tez - tez işlədirlər . Digər tərəfdən indi bəziləri bu sözün mənasını keçmişə aparmaq istəyirlər. Əvvəlcə belə dedilər ki, postmodernizm son 20 ildə yazan bəzi yazıçılara uyğun gəlir. Sonra isə bu sözü əsrin əvvəlinə aid etməyə başladılar. Daha sonra keçmiş zamanlara , indi də onu lap qədim zamanlara aparmaqda davam edirlər . Belə getsə, *bu cənablar Homerin özünü də postmodernist adlandıracaqlar* ». [6] Göründüyü kimi U.Eko bu termini hansısa bir zamana aid etmir, aid edənlərə isə istehzayla yanaşır. «... Postmodernizm tarixi, sosial və milli kontekstlərdən asılı olaraq humanitar fikrin tarixində misli görünməmiş çeviklik , “mühit”ə uyğunlaşma keyfiyyətləri nümayiş etdirən fəlsəfi , epistemoloji , estetik təsəvvürlər kompleksidir » - deyən görkəmli ədəbiyyatşünas və alim Q.Quliyev qeyd edir ki, «...postmodernizm ilk növbədə spesifik mentalitetin – dünyada insanın yerinin və rolunun , həmçinin onun dünyaduyum, dünyanıdərək və dəyərləndirmə imkanlarının üzə çıxarılmasına xidmət edən

ümumhumanitar konsepsiyadır »[4, 254]. Fikrimizcə, burdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, postmodernizmdə lokal, ritorik, qeyri-xətti, irrasional, məntiqsiz, xaotik, anarxik və b.əlamətlərin təzahürü tarixi, sosial və milli kontekstlərdən asılıdır. Həmçinin postmodernizm insanın dünyada yeri və rolunu, dəyərlərini üzə çıxarmaqla bərabər, həmin dəyərləri dağıdıb yenidən özünəməxsus şəkildə dəyərləndirir (F.Nitşe), insanda vahid mənlilik anlayışını aradan çıxararaq şaxələnmiş, çoxalmış kimliklər ortaya qoyur. Bu mənada cərəyanın özülünü təşkil edən əsas kateqoriya və konsepsiyalar prinsipal olaraq bu üslubda yazılmış əsərlərdə təzahür edir. Postmodernist dünyaduyumunun Azərbaycan romanında ilk izləri K.Abdullanın yaradıcılığında (“Yarımçıq əlyazma”, “ Sehrbazlar dərəsi” , “Unutmağa kimsə yox”) nəzərə çarpırsa, sonralar yazılmış başqa romanlarda da görünür : İ.Fəhmi (“Akvarium”) Ş.Sadiq (“OdƏrlər”) , T. Cəfərov (“Fələk qırmancı”) , N.Kamal (“Aç, mənəm”) və b. Postmodernizm elementləri həmçinin İlqar Fəhminin “ Çənlibel tülküsi ” ədəbi layihəsinə daxil etdiyi “ İlk sui - qəsd”, “Qarğa yuvası” və “Kölgədə əqrəb” romanlarında özünü göstərir, belə ki bu əsərlər postmodernist üslubda və onun (*postmodernizmin*) tələb etdiyi sxemdə yaradılmışdır. Bu layihəyə daxil olan “Qarğa yuvası” romanı , digər əsərlərlə birlikdə , müəllif tərəfindən “tarixi - detektiv” adlandırılıb. Bu əsərin yarım tarixi roman kimi təqdim olunması , əsərin xalq qəhrəmanlıq dastanlarının unudulmaz fenomeninə çevrilmiş Koroğluya həsr edilməsi və realılıqla qeyri-reallığın çulğalaşmasından irəli gəlir. Və göründüyü kimi, romanın tarixi-detektiv adlandırılması isə özündə detektiv janrın xüsusiyyətlərini göstərməsi ilə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl isə bu əsər postmodernizm struktruna uyğun yazılıbsa, deməli, romanda postmodernizmin prinsipləri nəzərə alınmışdır. Postmodernizmi dörd sütun üzərində tikilən binaya bənzətsək, onun əsas sütunlarının dekonstruksiya, intertekstuallıq , hipertekstuallıq, istehza olduğunu və çoxmədəniyyətlilik, polifoniklik, oyun, ironiya, pastiş, kollaj, qeyri-ciddilik, təsadüf, müəllif maskası, ikili kod, məkansızlıq, zamansızlıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin qırılması, təsadüf, ziddiyyətlilik, təhkiyənin fraqmentarlığı və b materialların - elementlərin də binanın tikilib başa çatdırılmasına köməyini görə bilərik. Elə isə “Qarğa yuvası” əsərində postmodernizmin təzahür formalarına diqqət yetirək.

Dekonstruksiya (fr.deconstruction)- J.Derridanın adı ilə bağlı olan bu termin “destruksiya”(“dağıtma”, “sökmə”) və “konstruksiya” (“quraşdırma” , “tikmə”) sözlərinin birləşməsindən yaranaraq “dağıdıb yenidən qurma” anlamında işlənmişdir. Mətnə Koroğlu ilə bağlı baş verən hadisələrin deyil, məhz Koroğlu şəxsiyyətinin, dəlilərinin , ümumilikdə, obrazların dekonstruksiyası görünür. Dastanda qorxusuz, adı çəkiləndə belə bəyləri , ağaları titrədən, güclü, tayı bərabəri olmayan əlçatmaz qəhrəman romanda qorxuları olan, -düşünən, ehtiyat edən, ancaq buna baxmayaraq aldanan, əsəbiləşəndə sir-

sifəti dəyişən, adi insanlar kimi xəstələnib müalicə edilən , özünü aciz görüb bunu etiraf edən bir insan təsvir olunur. Ancaq dastan və romandakı Koroğlunu birləşdirən incə bir xətt var, bu da onun xalq içindən çıxması və xalqı düşünüb , xalq üçün addım atmasıdır : «... həm də əsl Koroğluluq Çənlibeldə yeyib içmək , paşaların karvanların çapıb talamaq, bac-xərac almaq deyildü axı. Hərgah elə olsaydı, day Koroğlunun o biri qaçaq-qulduran təfavütü olmazdı ki ? İlxiçı Alı kişinin oğlu Rövsənə Allah-təala elə o səbəbdən bu zərbəti vermişdiki, məzlum xalqın haqqını qorusun, zalımların gözünün odunu alsın ». [2,19]

Əsərdə dastandan fərqli olaraq qəhramanda qorxu hissini görürük. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu qorxu hissi Qara Mahmudun gücü qarşısında gücsüzlüyündən irəli gəlmirdi, əlbəttə , xalqı düşünən igidi xalqın gözündə hörmətdən düşmək qorxudurdu , istəmirdi ki, xalqın gözündə fağır ,aciz görünsün : «... kişi ona görə qəhraman olur ki, öz qorxaqlığın boynuna almağa xəcalət çəkir, utanır, xalqın onu fağır güman eləməsindən qorxur » [2, 57]. Düzü, belə bir mövqedən yanaşdıqda, Koroğluda hardasa özündən razılıq əlaməti duyulur, ancaq unutmaq da olmaz ki dastandan fərqli olaraq romanda hərtərəfli real insan kimi verilir. Həmçinin o, daxilən əzab çəkir, aciz olduğunun fərqi varır, ancaq bunu gizlətməyə də çalışırdı. Onun acizliyinin səbəbi isə düşmənin yenilməzliyi deyil, əksinə Koroğlunun dastandakı kimi Misri qılıncı, qolundakı qüvvəti, Qıratı və dəlilləri ilə birgə həddindən artıq çox güclü olması idi. Çünki paşalarla vuruşan, xanlarla kəllə-kəlləyə gələn , kişi kimi cəng edən Koroğlunun qarşısına çıxan düşmən onunla üz-üzə deyil, bir igidə yaraşmayan hiylə, yalan, kələklə savaşırdı-“oynayırdı”. Məhz buna görə də, Koroğlu, dastandakı gücü ilə bərabər “qəhraman”-romanda isə aciz qalan “insan” paralelliyində çıxış edir. Dastanda Keçəl Həməyə aldanıb Qıratı əldən verən Koroğlunun ehtiyatsızlığını, romanda da görürük. O, Qara Mahmudun namələrinə aldanıb, “görüşə” gedir, bu fürsətdən istifadə edən quldurlar müdafiəsiz qalan kəndi talayır, hətta Sınıq körpüdə dəstəbaşı ilə görüş zamanı Dəli Həsənlə birlikdə axan çaya düşürlər.

Əsərdə Koroğlu ilə eyni səviyyədə Keçəl Həmə də çıxış edir , onu isə bu səviyyədə təqdim edən məhz Koroğlunun özüdür. Çünki Qara Mahmudu ələ keçirmək “...şirü-pələngin siçan axtarmağına bənzəyirdi” [2, 20] Siçanı tutmaq isə tülkü işi olduğu üçün “Çənlibel tülküsi” adlandırdığı Keçəl Həməni bu axtarışın başına gətirir. Əslində Koroğlu bir kölgənin izinə düşməyi özünə yaraşdırmırdı, o ancaq döyüş meydanında vuruşmağa öyrəşmişdi. Və burda səviyyə paralelliyi yaranır : gücdə Koroğlu- hiylədə Həmə.

“Həmənin Qıratı aparması” qolundan məlumdur ki, “... Koroğlu,mən dəyirmandakı vədəmi yerinə yetirdim” [3,184] deyən Həmənin taleyi romanda bəlli olur. Qıratı qaytardıqdan sonra sözünə xilaf çıxmayan Həmənin, Koroğlunun inamını , etibarını yenidən qazandığını və Dona

xanımla birgə Çənlibeldə onlarla birgə yaşamağa başladığını görürük. O, qoçaq, ağıllı, tədbirli, hiyləgər biri kimi romanda çıxış etsə də, Koroğlu dəlisi kimi təsvir olunmur: «... tutalım, Mirzə Səlim dedi ki, mən adlı sanlı xəttatıydım, Toxmaqvrana dedi ki, mən adlı sanlı dəliydim. Aya, görəsən, o dəm mən nə deyəcəm-adlı sanlı keçəl idim?» [2, 155]. Və Keçəl Həmzə əsərdə də düşüncəsi və hərəkəti ilə bildirir ki, Qara Mahmud kimilərini tutmaq dəlilərin deyil, məhz onun işidir: “– Həmzə, deyirəm bəlkə kəndlilərin yarısına bizim adamlar getsin, yarısına da o biri dəlilər”. Həmzə qaşlarını çatıb etiraz elədi: “–Yox əşi, gizləncə adam pusmaq, kiməsə göz qoymaq, belə şeyləri hər kəs bacarmaz. Bu xəncər oynatmaq deyil ki, beş-altı gün Koroğlunun əlinə baxıb öyrənəsən». [2, 43] Əsərdə Keçəl Həmzənin gücü “tülkülyü” ilə, Koroğlunun gücü isə “xəncəri” ilə dar çərçivəyə salınır.

Postmodernizmin əsas tezislərindən biri də intertekstuallıqdır. Y.Kris-teva “intertekstuallıq” konsepsiyasını təqdim edərək qeyd etmişdir ki, “hər bir söz (mətn) başqa sözlərin (mətnlərin) kəsişdiyi yerdir.” [1, 37] Müəllif, özündən əvvəl mövcud olmuş əsərlərə istinad edərək, yeni mətn yaradır ki, əvvəlki mətnlə, sonradan yaradılmış mətn arasında əlaqələr özünü göstərir. «...Mətnin başa düşülməsi yalnız mədəniyyətin diskursu sahəsində” ,yəni başqa mətnlərlə əlaqəli şəkildə mümkündür. Bu əlaqəlilik heç də, hansısa hərfi mənalılıq və ya normativ həqiqətlə bağlı deyil. Əvvəlki mətnlərin zəruri şəkildə iştirakı intermətnlilik hadisəsi yaradır» [7]. “Qarğa yuvası” romanı isə Cəlalilər hərəkatı zamanında xalqın qəhrəmanına çevrilmiş, adına dastanlar qoşulmuş “Koroğlu” dastanı ilə intertekstual əlaqəyə girir. Biz bu əlaqəni, Koroğlunun Aşıq Cünunla dostluğunda, Keçəl Həmzəylə sirdaşlığında ona Kaloğlu adı verməsində, Eyvaz xanla ata-oğul münasibətində, Alı kişi və Rövsən xatırlamalarında, rəmzə çevrilmiş Misri qılıncda, Qıratda və b. sezirik: “... Koroğlu cəld Misri qılıncını taxdı, altdan geyinib üstədən qıfılandı, üstədən geyinib altdan qıfılandı. Qıratı minib dəlilərin qabağına düşdü...” [2, 91]. Həmin bu cümlələri elə müəllifin müraciət etdiyi dastanda da görməmək mümkün deyil: “Koroğlu altdan geyindi, başdan qıfılandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfılandı, Misri qılıncı bağladı...” [3, 177].

Postmodernizmin əsas sütunlarından birini həmçinin hipertekstuallıq təşkil edir. Keçən əsrin 60-cı illərində T.Nelson tərəfindən irəli sürülən bu konsepsiyada başqa mətnlərə keçid görünür, ancaq sonda oxucu təxəyyülündə bu mətnlər bir birilə əlaqəli şəkildə tamamlanır. Salidə Şərifova “Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı” monoqrafiyasında izahını bu cür verir: «Hipertekstin əsas xarakterik cəhəti oxucu mövqeyinin gözlənilməz qarışıqlığının imkanı sayəsində təhkiyə mətni şaxələndir, oxucuya müxtəlif alqoritmləri (müxtəlif ardıcılıq) seçməklə mətnin hissələri ilə tanış olmağa imkan verir» [8, 27]. İ.Fəhminin adın çəkdiyimiz romanında demək olar ki, üç şaxələnmə təhkiyə görürük. Ümumilikdə birinci mətn Koroğluya meydan

oxuyan Qara Mahmud, onun izinə düşən Keçəl Həməzə və ona etibar edən Koroğlu müstəvisində əks olunur. “Seyid qanı və qarğış iyi”, “Dərvişlərin söhbəti və Əhvaz iyi” başlıqlı fəsillərində olan əhvalat başqa ikinci mətni təşkil edir. “Qırmızı kölgə və ləvvatlıq iyi”, “İzdivac və kəndir iyi” başlıqlı fəsillərdə nəql olunan hadisələr isə digər üçüncü mətni təşkil edir. “Müqəddimə” ilə hadisələrin necə olacağına zəmin yaradan roman “təməmiyi-süxən”lə bütün mətnləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə yekunlaşdırır. İkinci mətnə Pərbudaq kəndinin ən varlı adamı olan tacir Məhəmməd Rza ağanın qızı toyuna üç gün qalmış yoxa çıxır. Beş-altı gün sonra isə ağa qızının Xallı qayada olduğunu öyrənib evdən çıxır və qayıtmır, ardınca gedən oğlanları da, həmçinin qızın xiffətin çəkən yetim bir ovçu da Xallı qayada yoxa çıxır. Sonda məlum olur ki, qoşulub qaçan yetim ovçu ilə qız Xallı qayada gizlənərkən onların arxasınca gələn Məhəmməd Rza ağa bilmədən xəncərlə qızı öldürür, bunun təsiriylə ovçu da ağanı və sonradan gələn oğlanlarını doğrayır və Qəzvinə gedir. Romandakı hipertekstuallıq da məhz bura da özünü göstərir ki, həmin yetim ovçu qoca vaxtında küçələrdə gəzərkən deyirmiş ki, “... mənə imkan versələr, üç günə Koroğlunu zəbun eləyəyəm, o tərəflərin bütün dağ-daşına, mağaralarına beş barmağım kimi bələdəm”. [2, 244] Və bu sözünə görə Qara Mahmud Çənlibel mahalına üz tutarkən, qocanı da özüylə aparır və həmin qocanın sirli mağarası quldurların gizlənəcəyi yerə çevrilir. Hipertekstual əlaqələrin özünü əks etdirdiyi digər mətn isə Ərdəbildə şeyxin gizli kitabxanasına daxil olmaq istəyərkən tələyə-quyuya düşən Həməzə və dostlarına quyudakı digər başqa bir əsir Əli bəy Şamlu tərəfindən danışılan əhvalatdan ibarətdir. Əli bəy Şamlu Səfəvi şahı Təhmasibin oğlu Heydər Mirzənin hərəminin eşikağası olub. Şah öləndən sonra Ustaclu tayfası Heydər Mirzəni, digər Qızılbaş tayfaları isə şahın Qəhqəhə qalasına saldıqı oğlu İsmayıl Mirzənin varisliyini müdafiə etməyə başlayırlar. Digər tayfalar Heydər Mirzəni öldürmək üçün saraya hücum edəndə şahzadə Əli bəy Şamlu tərəfindən ələ verilir və başı kəsilir. Şahzadəni ələ verməyinin səbəbi isə onun qaçış üsulu idi. “...Qabağımdakı kəniz...şahzadə Heydər Mirzəydi, əyninə arvad paltarı geyib ləçək bağlamışdı...”[2, 159]. Əli bəy Şamlunun Həməzəyə nəql etdiyi əhvalat isə Qara Mahmudun keçmişi ilə əlaqələndir, çünki Şah Təhmasibdən xəbərsiz Heydər Mirzənin öz kənizindən bir oğlu olmuşdu, sarayda şahzadə öləndən sonra onun tərəfdarları uşağı gizləncə Əhvaza aparır və burada böyüyüb quldur olan həməzə uşaq isə Qara Mahmud idi. Göründüyü kimi fragmentar formada verilən sonda vahid mətnə birləşir.

Postmodernist romanın dayaqlarından biri həm də istehzadır, desək yanlışdır. Çünki postmodernizm ciddiliyi sevmir və keçmişdən imtina etmir, qəbul edir ancaq istehza ilə. Bu mənada U.Ekonun dediyinə görə “... İstehza kvadrat içərisində təkrar edilən söz oyunudur. Buna görə də əgər

modernizmdə kimsə oyun qaydasını bilməyirsə ,əlacı budur ki ,onu inkar etsin.Amma postmodernizmdə oyun qaydasını bilmədən bütün bunları ciddi qəbul etmək lazım gəlir.Məhz bu istehzanın xarakterik xüsusiyyətidir. İstehzanı ciddi qəbul edən adamı isə hər vaxt qəbul etmək mümkündür...” [6] Yəni postmodernist əsərdə keçmişə müraciət, keçmişdən qaynaqlanmaq istehza,parodiya, pastiş və oyun prinsipinə əsaslanır. Haqqında danışdığımız romanda isə “oyun prinsipi” elə əsərin adında özünü göstərir. Romanın məzmunu ilə tanış olmayan oxucu heç vaxt bilməzki, dəlilər oylağı olan Çənlibel ölümə nişan verən ölü qarğalar yuvasına və Qara mahmud kimilərin “oyun”meydanına çevriləcək. Əsərdəki hadisələr isə Aşıq Cünun əhvalatından sonra oyun prinsipi ilə davam etdirilir . Əsərin “oyun” üzərində qurulması isə detektiv janrın xüsusiyyətlərini daha da qabardır. Bilirik ki, dedektiv janrda qətl,qatil və xəfiyyə əsas özlü təşkil edir. Aşıq Cünunun döyülməsi, damğalanması və Çənlibelə ismarıqla göndərilməsi ilə xəfiyyə - Keçəl Həmzə axtarışa başlayır. Damğadan başlayaraq yüsüc təsbehi , ölü qarğa, zahiri geyim-çalma kimi digər dəlillərin izinə düşür.Bunlar isə texniki vasitələr kimi “oyun”un qurulmasına kömək edir.Həmçinin at nallarındakı fərqlilik, quldurların basqından əvvəl dəliləri həmin məkandan uzaqlaşdırmaq üçün qurduqları tələ, basqından sonra isə taladıqları yerlərə od vurmaqları ,Xallı qayanın sirri, təsbehlərdəki cızıqların-rəqəmlərin olması, dəlilərdən Xalu Qurbanın, Kamandarın öldürülməsi, Çənlibel qəbiristanlığındakı iki qəbrin baş daşlarının dağıdılması bu “oyunu” daha da qəlizləşdirir, əsərin həmçinin mistik qüvvəsini artırır. Müəllif tərəfindən kodlarla, oyun prinsipi ilə qurulan mətnə Qara Mahmudun “oyun”larını sona yetirən “Çənlibel tülküsi” adını qazanmış Keçəl Həmzə və onun tülkü kimi iy bilmə bacarığı olur. Və oyunla birlikdə ona paralel olan istehza isə təsvir olunan hadisələrdən daha çox şəxsiyyətlərin parodiyasında, şəxsiyyətlərə münasibətdə özünü göstərir. İroniya mərkəzində Keçəl Həmzə və Koroğlu dayanır. Həmzənin şəxsiyyəti ilə Koroğlu şəxsiyyəti ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, dastanda dəlilər tərəfindən “... keçəllər fəndgir olurlar, Bunun gözləri üçtəpə sağsağanın gözləri kimi qayır-qayır qaynayır.Heç əməlli adama oxşamır ..” [3, 166] kimi tanınan Həmzə romanda hiyləgər və ağıllı olmaqla bərabər, həm də Koroğlu və dəlilərin etibarını qazanmış, onlara dost olmuş, səmimi bir insan kimi təsvir olunur. Koroğlu isə qorxan, aciz, ağıl ilə düşünməyi bacarmayan ancaq gücünə arxalanan, plan qurmağı Həmzəyə tapşırıb ona bel bağlayan, ehtiyatsız hərəkətlər edib aldanan, əsəbindən tut ağacını Qara Mahmud kimi görüb ağacı Misri qılıncdan keçirən biri kimi təqdim olunur. Bu da onun şəxsiyyətinə istehzal baxışı əks etdirir. Həmçinin bu istehza Koroğlu ilə Qara Mahmudun Sınıq körpüdəki görüşü zamanı quldurbaşının nitqi ilə də verilir : «... Başına iki – üç min dəli yığıb bir-iki dılğır paşanın burnunu ovmaqla elə xəyal eləyirsən ki, day səndən yoxdu. Sanki mahal da sənindi, elə bütün vilayət də». [2, 149]

«... sən atanın öldürülməyinə görə elə indiyəcən Xotkarla şəxsi-qərəzliyi aparırsan», « ...xalqdan öləri əlləşəndinsə, bəs niyə atan kor olmazdan əvvəl əlinə xəncər götürməmişdin. Bəyəm onda camaatın güzəranı yaxşıydı» ? [2, 151]. Qara Mahmudun görmə bucağından baxdıqda , xalqın gözündə ucaltdığı Koroğlunu deyil, əksinə öz qisasını almaq üçün xalqı özünə dayaqladığı bir “qəhrəman” görürük. Bununla da, Koroğlu şəxsiyyəti istehza olunur.

Zamanın və səbəb-nəticə əlaqələrinin qırılması, mətnin hissələrinin qarşılaşdırılma şəkildə bir birini əvəzləməsi (permutasiya) da postmodernizmin əlamətləri kimi müəyyən olunur. Adı çəkilən romanda müqəddimədə verilən əhvalatdan sonra ilk fəsil Koroğlu tərəfindən gördüyü yuxunun danışılması ilə başlayır, sonra həmin yuxu görülənəcən olan hadisələr nəql olunur. Burada artıq zaman qırılır. Həmçinin, hadisələrin nəticəsi onun baş vermə səbəbində əvvəl verilərək, postmodernizmin digər əlamətini də önə gətirir : İlk Dəli Həsənin oğurlanması xəbəri Çənlibelə yayılır , sonra Dəli Həsən kimi bir igidin necə ələ keçirilməsinin səbəbi açıqlanır. (Quldurlar şərəfinə bihüşdar töküblərmiş) . Ərdəbildə Şeyxin gizli divanxanasına daxil olmaq istəyən Həmzə və dostlarını düşdükləri quyudan çıxarılması təsvir olunur, sonra digər fəsildə quyudan çıxarılan zamana qədər olan hadisələr göstərilir. (Eyvaz xan Həmzənin gecikməsindən narahat olub İsabalı ,Çəpgöz Murad və bir neçə dəlini onların arxasınca göndərir). İlk Koroğlunun vəsiyyəti ilə tanış oluruq sonra Koroğlunun hansı səbəbdən vəsiyyət edəcək qədər ağır olduğunu öyrənirik .

Postmodernizm cərəyanının təsiri ilə yazılan bu əsərdə “müəllifin ölümü” də gerçəkləşmişdir. Romanda baş verən hadisələri babanın nəvəsinə danışması, müəllifi bir addım geridə qoyur və həmçinin “müəllif maskası” arxasında oxucusu ilə oyuna daxil olma məqamı da özünü göstərir.

Əsərdəki hadisələr Çənlibel və ətraf kəndlərdə (Güllücə, Səbzəkən...) baş verir. Bədii məkan kimi təsvir olunan Çənlibel ,dəlilərin toplanıb məclis qurduğu , saz çalır, ox atdığı “romantik Çənlibel” (V.Yusifli) deyil, bura artıq Koroğludan xəbərsiz qarğaların yuvasına çevrilən bir məkandır. Reallıq tarixi zaman fonunda, qeyri-reallıq isə obrazların şəxsiyyətində, mistik qüvvələrdə özünü göstərərək bu bədii məkanda birləşir. Əslində dastanda Xeyir və Şər mübarizəsi , romanda da Koroğlu və Qara Mahmud timsalında davam edir. Xeyir və Şərin mübarizə meydanına çevrilən Çənlibel , bəlkə də insanın özüdür : «... Hamının içində Qara Mahmud da var, Koroğlu da var. Və ölənin günəcən adamın ürəyi bu iki kişinin qovğa meydanı kimi olur. Kiminin içində Koroğlu zəfər çalır, kiminin içində Qara Mahmud » [2, 290] Ümumiyyətlə, Qara Mahmudların üzə çıxdığı və Keçəl Həmzələrin tülkülik etdiyi, Koroğlu kimilərin gücə arxalandığı dünyada, məkan və zamandayıq. Postmodernizm isə reallığa ,dünyaya bir mətn kimi baxır.

Ədəbiyyat

1. Dilbər Zeynalova “Modernizm.Postmodernizm” (terminoloji lüğət) “Elm və təhsil” Bakı 2015
2. İlqar Fəhmi “Qarğa yuvası” yarımromanı. “Yurd” NPB, Bakı, 2008
3. “Koroğlu” dastanı. “Lider Nəşriyyat”. Bakı-2005.
4. Qorxmaz Quliyev “XX əsr Ədəbiyyatşünaslıq Konsepsiyaları”. Bakı 2012
5. Nərimin Kamal. “Umberto Eco və Postmodernizm Fəlsəfi” Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012
6. Postmodernizm. İstehza və zövq. (Umberto Eko) “Ədəbiyyat” qəzeti. 20.02.2015 .Tərcüməçi Zakir Abbas (əməkdar jurnalist)
7. Postmodernizm - ədəbiyyatlaşan dünya. A.Əsədova. “525” -ci qəzet. 19.09.2012
8. Şərifova Salidə “Çağdaş Azərbaycan Postmodern Romanı” Bakı- « Elm və təhsil » - 2015
9. Şəfa Cəbiyeva “Qarğa yuvası” haqqında. 25.01.2012 http://profliqa.blogspot.com/2012/01/sfa-cbiyeva-qarga-yuvas-haqqinda_25.html
10. Vaqif Yusifli “Azərbaycan” jurnalı. “Böyük kitab” layihəsinin “İkinci məqalə”si. “Müasir Azərbaycan romanı haqqında tənqidi-publisistik düşüncələr”. 20.11.2014

Gunay Hamidli Azizaga

The character of postmodernism in the roman of “Qargha yuvasi” written by Ilgar Fahmi

Summary

“Qargha yuvasi” has been written by Ilgar Fahmi in the postmodernist style is interesting poem... This poem deals with Koroghlu and his personality during the movement of “Jalalilar”.Koroghlu is presented such as strong and weak human in the poem.Bald Hamza is performed in the same level as Koroghlu in the text.Koroghlu is himself who presented him in the same level.It is opened the theme of the stories through the dialogues of the personages and the internal characters, personal views, external characters of them are clarified. We are in the world where Qara Mahmud is discovered, Bold Hamzas cheat, humans like Koroghlu rely on power. Thus the text is connected intertextually üith the epos of “Koroghlu” creating deconstruction of the plots and characters of the epos. In the postmodernist text appeal to

the past, originating from the past are based on irony, parody, “pastush” and the game principle. And in the article it is highlighted the points of using this and other elements of postmodernism.

Гюнай Хамидли Азизага

Особенности постмодернизма в романе « Воронье гнездо »
Ильгара Фахми

Резюме

Роман ““Qarğa yuvası” Ильгара Фахми - образец интересной прозы в постмодернистском стиле ... Этот роман рассказывает о личности Коруглу, во время движения “Джалилалар”. Коруглу представлен в романе одновременно сильным и слабым человеком. В этом пересказе Лысый Хамза выступает на одном уровне с Короглу. По рассказу видно что сам Короглу ставит его на этот уровень. В рассказе по диалогу и настроению можно определить их внутренний мир, их собственное мышление и их видимые личные признаки выходят наружу. Мы в таком мире где истинное лицо Гара Махмуда, хитрость Лысого Хамзи и сила таких людей как Короглу выходят наружу. Текст вступает в интертекстуальную связь с эпосом “Кероглу”, что приводит к деконструкции сюжета и образов. В постмодернистском тексте прошлое подвергается иронии и пародии, В статье также основное внимание уделяется разработке этих и других постмодернистских элементов.

Rəyçi: Dilbər Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ceferli_ayten@mail.ru

ORDUBAD FOLKLOR MÜHİTİNDƏ NAĞILLAR VƏ ONLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: Ordubad, folklor, nağıl məişət, adət-ənənə, xalq, ərazi.

Ключевые слова: Ордубад, фольклор, сказка, быт, обычай, традиция

Key words: Ordubad, folklore, fairy tale, domestic, tradition, people, territory.

Azərbaycan xalq nəsrinin zəngin poetik qəlib və ölçülərini, şifahi nitqin ifadə gözəlliklərini əks etdirən, geniş həyat faktı və hadisələrini əhatə edən nümunələrindən biri də nağıllardır (12, 312). Nağıllar çox funksiyalı janrdır. Onun ən əsas funksiyası estetik funksiyadır ki, bu da özündə sosial, mənəvi, məntiqi, düşündürücü, əyləncəvi xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır (18, 5).

Ordubadda nağılı gündüz söyləməyin məqbul sayılmaması barədə inam mövcuddur: “İnkir-minkir deyir ki, gündüz nağıl deməzdir, gecə dırxax tutmazdır, həlbət bir gün gələrsən yanıma, onda bilirsən səə neyniyərəm? Gündüz nağıl desən, işdən olarsan, gecə dırxax tutmazdır ki, atılar xəərəyə” (10). Kərkük folklorunda da bu inama rast gəlirik. Folklorşünas-alim Qəzənfər Paşayev bu haqda yazır: “Kərkük dolaylarında gündüz nağıl söyləmək məsləhət görülmür. Uşaqlara belə bir inam təlqin edilib ki, kim gündüz nağıl danışsa, nağıl bitəndə çoxu çıxar, yəni başında buynuz bitər. Böyüklər arasında isə belə bir inam var ki, kim gündüz nağıl danışsa, parası pul (qəpik-quruş) olar, yəni müflisləşər” (13, 182). Ordubadda son dövrlərə qədər uzun qış gecələrində eyni məhəllədə yaşayan qonşular bir evə yığışar, nağıl dinləmək, nağıl məclisində iştirak etmək məqsədilə “nağıl səccadəsi” qurardılar. Bəzi evlərdə təndir olardı. Təndir nağıl məclisi olan otağın ortasında düzəldilərdi və yerdən olardı. Yəni təndirin ağzı döşəmə ilə tən olardı. Həmin təndirin üstünə böyük bir dəmir parçası qoyulardı. Əvvəldən yanan təndir artıq sönmək üzrə olanda həmin dəmirin üstünə ya bir palaz, ya da böyük bir yorğan salardılar. Nağılçı tən ortada, dinləyicilər də onun ətrafında – isinən yorğanın və ya palazın üstündə bardaş qurub əyləşərdilər. Gecənin ləzzətinə daha bir ləzzət qatmaq üçün hərə evindən “cəviz”, tut qurusu, “basdıx”, “alana”, “meviz” (üzüm növü), Ordubada xas meyvə qurularından hazırlanmış şirələr- kompotlar da gətirərdilər ki, bu da “nağıllı gecə”ni daha da maraqlı, dadlı-duzlu edərdi. Nağılçı dinləyənlərin diqqətini söylədiyi nağıla cəlb etmək üçün xüsusi mətnlərdən – pişrovlardan istifadə

edərdi. Folklorşünas M.Təhmasibin bu haqda fikirləri yerinə düşür: “Nağılı danışanlar özləri əslı olmayan, uydurma” danışdıqlarını bildikləri kimi, dinləyənlər də “uydurmaya” qulaq asdıqlarını bilirlər. Hətta ustad nağılçılar nağıla başlamazdan, yəni hələ “biri var imiş, biri yox imiş” deməmişdən qabaq qəsdən xüsusi bir “pişrov” deyir, öz dinləyicilərini fantaziya, fantastika, xəyal aləminə aparmaq üçün, bir növ, zəmin, şərait yaradırlar (16, 60). Ərazidə tanınmış nağıl söyləyənlər – nağılçılar olmuşdur: Hüseynqulu, Nazir Kəblə Səttar, Məşədi Ələkbər. Onlar nağıla başlayanda daha çox söylədikləri pişrov belə olardı:

Həməmə həməmə içində,
Xəlbir səməmə içində.
Dəvə dəlləyhlix elər,
Köhnə həməmə içində.
Həməməçinin tasi yox,
Baltaçının baltası yox.
Burda bir tazi gördüm,
Onun da xaltası yox (10).

Bəzən nağıllar müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə miflə eyniləşir. Yuxarıda verdiyimiz pişrov ənənəvi nağıl formullarına daxildir. “Ənənəvi nağıl formulları nağılı mifdən əsaslı şəkildə ayırır” (19, 265).

Məlumdur ki, nağıllar mövzu, ideya, təsvir vasitəsi və üsullarına görə müxtəlif və rəngarəngdir. Nağılların öyrənilməsi və tədqiqatını asanlaşdırmaq üçün bölgü aparmaq, onları qruplaşdırmaq lazımdır. P.Əfəndiyev nağılların aşağıdakı təsnifini verir: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar (8,115). A.Nəbiyev isə Azərbaycan nağıllarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- I. Heyvanlar haqqında nağıllar
 - a) ilkin təsəvvürləri və totemist görüşləri əks etdirən nağıllar;
 - b) alleqorik nağıllar;
- II. Sehrli nağıllar.
- III. Məişət nağılları.
- IV. Uşaq nağılları (12, 315).

Folklorşünas-alim F. Bayat Qrimm qardaşlarının, J.Jakobsun, A.Aar-nenin, P.N.Boratavın, Andersonun və başqalarının çalışmalarını nəzərə alıb Azərbaycan nağıllarını göstərilən formada qruplaşdırmışdır:

1. Heyvanlar haqqında nağıllar.
2. Sehrli nağıllar.
3. Məişət nağılları (6,117).

Tədqiqatçı-alim Yusif Səfərov ümumən Naxçıvan Muxtar Respublikasından toplanmış nağılları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Məişət nağılları.

2. Yarımtarixi nağıllar (15,146).

Ordubad rayonunun Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir bölgəsi olmasına baxmayaraq, biz ərazinin nağıl mətnlərini Prof. Füzuli Bayatın apardığı bölgüyə uyğun qruplaşdırmağı məqsədə müvafiq bildik.

Nağılların müxtəlif söylənmə məqamları da vardır. Novruz bayramı ərəfəsində Yeddiləvində – axır çərşənbə günündə qız-gəlinlər bir yerə toplaşar, gecəni maraqlı keçirmək məqsədilə bir nəfər nağıl danışar, ətrafda oturub onu dinləyənlər isə nağılçıya təşəkkür borcu olaraq bişirdikləri şəkərbura, paxlava, cəvizli kükə və s. bayram çörəklərindən verərdilər. Hazırda isə bu adət, demək olar ki, icra olunmur. Ərazidə məxsusi olaraq uşaqlar üçün də söylənilən nağıllar vardır. Bu zaman çalışırlar ki, söylənilən nağıl uşağa qorxu gətirməsin. Bunun üçün heyvanlar üçün nağıllardan, bəzi məişət nağıllarından istifadə edilir. Məsələn, “Şaxseyen bacının nağılı” (10) adlı mətn uşaqların tərbiyəsi üçün özəl mahiyyət kəsb edir. Nağılda yalançılıq, acgözlük, hiyləgərlik tənqid edilir. Azərbaycan nağılları sırasında yer alan “Tülkü və leylək” nağılındakı tülkü və leylək “obrazları” eyni süjet xəttinə malik olan “Şaxseyen baci” nağılında qarğa və qurd ilə əvəzləşdirilir. Uca çinar ağacının başında yuva quran, yumurta qoyub üç bala çıxaran qarğanın balalarına meşədə ac-yalavac gəzən qurdun “gözü düşür” və hiyləyə əl atır. Qarğanı ağacı kəsəcəyi ilə hədələyərək iki balasını əlindən alıb yeyir. Başqa bir xeyirxah qarğanın bu ana qarğanı – Şaxseyen bacını başa salması sayəsində üçüncü bala xilas olur, qurd isə öz hiyləsini sona qədər sürdürə bilmir. “Qurdun naləsi”, “Birlik”, “Şaxseyen bacının nağılı” ərazinin heyvanlar haqqında nağıllarına ən yaxşı nümunədir. Belə nağıllarda heyvanlar dilləndirilir – insana aid xüsusiyyətlər heyvanlar üzərinə transformasiya olunur. Bu barədə O.Əliyev yazır: “Heyvanlar və quşlar nağıllarda düşünür və danışır. Bu nağıllarda heyvanlar aləmi insan fikri və hissi, onun həyatı görüşlərinin əski forması kimi ifadə olunur. İnsan kimi düşünən, özünü insan kimi aparan, danışan heyvanlar poetik şərtlilik daşıyır” (9, 43). Q.Paşayev isə qeyd edir ki, bu nağılların süjet xəttində əsas yeri yemək uğrunda mübarizə tutur. Yuxarıda təsvirini verdiyimiz “Şaxseyen bacının nağılı” fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün yaxşı nümunədir. Belə nağıllarda xeyirlə şərin mübarizəsi önə çıxarılır. Nəticədə hiylənin, yalanın ümumiləşməsi olan şəhər xeyirə məğlub olur. Söyləyicinin nağılı əraziyəxas dialekt ünsürləri ilə söyləməsi nağıla ərazinin “möhr”ünü vurur. “Qurdun naləsi”ndə isə qoça aldanan qurd nəhayət, ata da aldanır. Nağılın süjet xətti Kərkük nağıl variantı ilə eynidir. Sonda qurdun gileyi poetik şəkildə verilir. Bu parçalar hər iki variantda var, lakin kiçik də olsa, fərqlər nəzərə çarpır: “Haldan düşmüş qurd ağlaya-ağlaya dağın başına çıxır, sonra bu sözləri oxuyur:

– Sən gördün bir dənə qoç, ye qalsın quru qıç. Sən neyləyirsən neçə cüt qoç? Məgər qoç döyüşdürməyə gedəcəkdin?

– Sən gördün bir dənə qoyun, ye qalsın quru boyun. Sən neyləyirsən oyun-moyun? Məgər oyunçuluğa gedəcəkdin?

– Sən gördün bir dənə keçi, ye qalsın quru qıçı. Sən neyləyirsən çoxlu keçi? Məgər çobanlığa gedəcəkdin?

– Sən gördün bir dənə eşşək, ye qalsın köşşək. Sən neyləyirsən yorğan-döşək? Məgər yorğan-döşəkdə yatacaqdın?

– Sən gördün bir dənə at, ye qalsın yerdə mat. Sən neyləyirsən kağız-barat? Məgər qasid olacaqdın?

Bu sözləri deyib ağlayır. Qurd muradına çatmadı. Siz muradınıza çatasınız....” (5, 129). Bu nağılı zəncirvari nağıllar sırasına aid etmək olar. Zəncirvari nağıllar bu və ya digər bir fəaliyyətin təkrarı üzərində qurulur və bu sıralanma zəncirləməni yaradan səbəbin aradan qaldırılması ilə tamamlanır. Bu nağıllarda zəncirləməni yaradan əsas səbəblərdən biri əşyaların dəyişdirilməsidir. Dəyişmə ya azalan, ya da artan istiqamətdə aparılır (14, 33).

Ordubad nağılları içərisində sehrli nağılların xüsusi yeri vardır. Ərazidən əldə etdiyimiz 18 nağıl mətnindən, eləcə də müxtəlif kitablarda verilən “Səxavətli çoban” (4, 134) nağılı, “Naxçıvan folkloru antalogiyası”nda nəşr olunan “Hurilər padşahının qızları”, “Kasıb kişi ilə dərviş” (11, 193), “Beçə Dərvişin nağılı” (2, 110), “Kuzəçioglunun nağılı” (7, 54), “Balıxçı oğlu Əhmədin nağılı” (7, 70), “Tacirin nağılı” (7,70), “Kiçik qızın nağılı” (7,74) və bu kimi nağıl mətnlərinin çoxu sehrli nağıllar sırasındadır. Sehrli nağıllarda ümumi daimi formulalar, tipik yerlər, keçid cümlələr qorunub saxlanılır ki, bu da, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan bir nağıldan digərinə keçir (121,7).

Sehrli nağıllar süjet baxımından daha zəngin və müxtəlifdir. Onların tematik (mövzu) müxtəlifliyi yalnız Orta Asiya xalqları arasında dolaşan (yayılmış) fabulalardan deyil, bütün Şərqi folklor süjetləri, həmçinin digər çoxsaylı xalqların şifahi yaradıcılığının qarşılıqlı təsiri ilə də şərtlənir (17, 82). Sehrli nağılların ən xarakterik cəhəti onun çoxşaxəli olması, sehr, cadu, tilsim kimi ünsürlərin süjet xəttində yer alması, antoqonistin və köməkçi personajların çevrilmədən istifadə etmələri, fantastikanın geniş yer tutmasıdır. Bəzi sehrli nağıllar kontomnasiyalı olub bir neçə nağılı birləşdirməklə nağıl içində nağıl yaratmış olur. Mürəkkəb quruluşa malik olan sehrli nağıllarda mifik təsəvvürlər özünəməxsus şəkildə işlənir. Sehrli nağıllarda quşlar bir göz qırpımında insanı dünyanın ən uzaq nöqtəsinə aparır, ilanlar adamın ağzına tūpürməklə ona heyvanların, quşların, bitkilərin dilini öyrədir, otlar, çiçəklər, meyvələr cansıza can verir, qocanı cavanlaşdırır, divlər uçur, əjdahalar ağzından od püskürür. Sehrli nağıllarda hər şey fəvqəltəbii qüvvəyə malik olub, süjet xəttinin qurulmasında başlıca

rol oynayır (6, 122). V.Y. Propp qeyd edir ki, sehrli nağıllar öz strukturu etibarilə kumilyativ və digər mövzulu nağıllardan fərqlənir (20,148). Bu baxımdan Ordubaddan toplanmış və nəşr olunmuş “Kuzəcioğlunun nağılı” səciyyəvidir (7, 55). Bəhs olunan nağılda müasir məişət elementlərinin mətnə daxil olması da istisnasızdır: “...Bıllar dost olullar. Gethaget-gethaget, bir şəhərə çatdılar. Baxıllar ki, bı şəhərdə elə gözəl, uca-uca binalar var...” (7, 57). Bəzən nağıllar “müasirliyin təzyiq”inə məruz qalır. Bu təzyiq nəinki maraqlı məişət mühakiməsinin düzgün başa düşülməsinə cəhddə, həmçinin onları məntiqi cəhətdən motivləşdirməkdə də təzahür olunur (22,12).

Bu nağıl mifik elementlərlə, sehrli məqamlarla zəngin olmaqla yanaşı, məzmun baxımından başqa Azərbaycan nağılları ilə də səsləşir. “Məlik Məmmədlə Məlik Əhməd” (1, 53) nağılında qarşılaşdığımız obrazlarla burada da qarşılaşıırıq.

Sehrli nağıllarda qadın qəhrəmanları bəzən sehrbazlar, pəri qızlar olurlar. Bir çox nağıllarda pəri qızlar çətinliyə düşər olmuş nağıl qəhrəmanına kömək etməsi ilə xeyrixah xüsusiyyət daşıyır. Ərazidən toplanan “Hurilər padşahının qızları” nağılında isə pəri qızı qəhrəmanı ürəkdən sevir, onun əvəzsiz köməkçisi, xeyrixahı olur (3,116). Nağılda sehrli əşyaların köməyi ilə qəhrəman öz arzusuna doğru inamla addımlayır, məqsədinə çatacağını əvvəldən bilir. Bu tip nağıllarda sehrli əşyalar və sehrli köməkçi obrazlar bir-birindən fərqlənmir. Onlar eyni tərzdə hərəkətə və qüvvəyə malikdirlər (21, 166). Göründüyü kimi, Ordubad bölgəsinə məxsus sehirli nağılların əsas ünsürləri xeyir və şərin mübarizəsi, sehrli qüvvələrin iştirakı ilə iki qarşıdurən tərəf arasındakı ziddiyyətdir.

Məişət nağıllarının, Prof. F.Bayatın qeyd etdiyi kimi, əsas cəhəti reallıqdır. Ümumiyyətlə, nağıllardan, xüsusən də məişət nağıllarından xalqın gerçək yaşamını, nə ilə məşğul olduğunu, hansı təsərrüfat sistemindən yararlandığını öyrənmək mümkündür. Əsası da məişət nağılları milli psixologiyadakı milli təfəkkürü və düşüncəni yansıtan güzgü kimidir. Orada biz özümüzü aydın şəkildə görürük (6,125).

Ərazinin məişət nağılları sırasında “Bacıların nağılı” (7, 67), “Üç gəlin” (5, 153), “Oynağan arvad” (5, 155), “Kasıb kişi və dərviş” (3, 118) nağılları dərin əxlaqi nəticə ilə bitir. “Bacıların nağılı” bu baxımdan daha çox səciyyəyəldir. Nağılda üç bacının adi arzusundan, kiçik bacının isə “qeyri-adi” istəyinin hasil olmasında Allaha inamın böyük rolundan bəhs edilir. Nağılın məzmununa diqqət edək: “İki bacı vəzirin və vəkilin oğluna ərə getməyi arzulayır. Üçüncü bacı isə arzu edir ki, “Allah köməh ola, mən elə olum ki, padşah məəm hamam boxçamı götürsün”. Vaxt gəlir, bu bacının arzusu gerçəkləşir və o zaman kiçik qız arzusunu padşaha xatırladır: “Allahdan arzum oldu ki, şah mənim boxçamı götürsün. Mən həmin qızam. Allaha inanmayana lənət”. Şah qızdakı bu inama heyran qalır, onu öz

oğluna alır” (7, 67-70). Kiçik bacı nağıllarda hər zaman öz ağılı və fərasəti ilə böyükklərdən seçilir. Bu haqda O.Əliyev belə yazır: “Üç bacı haqqındakı nağıllarda öz böyük bacıları ilə müqayisədə kiçik bacı həmişə tərbiyəli, ağıllı təsvir edilir. O, valideynlərinə və böyük bacılarına qarşı mehriban və qayğıkeşdir. Bu tipli nağıllarda xalqın rəğbəti tamamilə kiçik bacının tərəfindədir, o, həmişə xeyirxahlığına, sadəliyinə və əməksevərliyinə görə xoşbəxtlik əldə edir” (9, 41).

Ərazinin nağılları sırasında az da olsa, tarixi şəxsiyyətlərlə, məsələn, Şah Abbasla bağlı mətnlərə təsadüf edilir. “Səxavətli çoban” nağılı bu baxımdan səciyyəvidir: Dərviş libasında idarə etdiyi əyaləti gəzən Şah Abbas öz sualına cavab axtarır: “Səxavət vardandı, ya yoxdan”. Bir kasıb çobanın evində qonaq olarkən sualına cavab tapır. Bir illik əmək haqqını bir gecədə Allah qonağı bildiyi dərvişin – Şah Abbasın yolunda xərc edən səxavətli çoban şahın rəğbətini qazanır. Xalqa zülm edən Qara vəzir isə səxavətin ancaq vardan olması fikrindən əl çəkmir. Şah zülmkar vəzirin boynunu vurdurur, Allahverdi çobanı özünə vəzir təyin edir. Onun vəzirliyi dövründə xalq əmin-amanlıqda yaşayır (4, 134). Alim Y. Səfərov Şah Abbasın Azərbaycan nağıllarında müsbət obraz kimi verilməsinin bəzi səbəbləri olduğunu söyləyir: “1. Şah Abbasın xalq kütlələri arasında şüalı təbliğ etdirməsi. 2. Ordubadlı Hatəm bəyin Şah Abbas sarayında baş vəzir yerini tutması. Şübhəsiz ki, xalq arasında şüalı təbliğ olunduğu yerlərdən biri Naxçıvan ərazisi, xüsusən, onun Ordubad regionu və şəhəri idi. Tarixdən məlumdur ki, Şah Abbas 1606-1607-ci illərdə Azərbaycana Osmanlıdan geri alandan sonra Ordubad şəhərinin şüalı tərəfdarı olduğunu və Səfəviləri müdafiə etdiyini nəzərə alaraq, onu “xəzinəyə verilən bütün vergilərdən azad etmişdir. Belə görünür ki, Hatəm bəy Ordubadının o zaman şahın birinci vəziri olması burada az rol oynamamışdır. Bu kimi tarixi hadisə və tədbirlər xalq yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də folklorə daxil olmuş hər bir motivin arxasında müəyyən tarixi həqiqətlər gizlənmişdir” (15, 161).

Milli folklorun qorunub saxlanması nağılların xüsusi yeri var. Bu baxımdan xalq yaradıcılığı ənənələrini özündə qoruyub saxlayan Ordubad ərazisinə xas olan nağıl janrı da böyük əhəmiyyət daşıyır. Ordubad folklor mühiti öz nağıl janrı ilə tarixi keçmişini qoruyub saxlamağı da yerinə yetirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. I cild, Bakı: MBM, 2005, 296 s.

4. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: Fərzəliyev T., Qasımlı M, Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab. Naxçıvan örnəkləri, II cild / Toplayanı: Cəfərova A., tərtib edənlər: Ələkbərli Ə., Cəfərova A. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
6. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 424 s.
7. El sözü, yurd yaddaşı. Folklor toplusu / Toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı: İsmayıl M. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
8. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik . Bakı: Maarif, 1981, 403 s.
9. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.
10. Mənbə verilməyənlər müəllifin toplayıb, lakin çap etdirmədiyi şəxsi arxivindəndir.
11. Naxçıvan folkloru antologiyası. II cild / Tərtib edənlər: Cəfərli M., Səfərov Y., Babayev R. Naxçıvan: Əcəmi - NPB, 2011, 496 s.
12. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə (orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı), Bakı: Elm, 2006, 648 s.
13. Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 320 səh.
14. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
15. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: Elm, 2005, 240 s.
16. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 397 s.

Rus dilində:

17. Джалалов Г. Узбекский народный сказочный эрос. Ташкент: Фан, 1980. 270 с
18. Леонова Т. Русская литературная сказка XIX века в ее отношении к народной сказке: Поэтическая система жанра в историческом развитии. Томск : Изд-во Томск. ун.та, 1982, 196 с
19. Мелетинский Е. Поэтика мифа. Исследования по фольклору и мифологии востока. Москва: Наука, 1976, 407 с
20. Пропп В. Принципы классификации фольклорных жанров // Советская этнография. Москва: Наука, 1964, №4, с.147-154.
21. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1986, 365 с
22. Шастина Е. Сказки Ленских берегов. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1971, 167 с

А.Джафарова

Сказки в ордубадском фольклорном среде и их общая характеристика

Резюме

Сказки, будучи одним из видов эпического жанра, имеют своеобразное место в ордубадской фольклорной среде. Сохранившиеся в этом регионе сказки разнообразны по своей теме и форме. Сказки, существующие в ордубадском фольклоре отражают образ жизни, быт, обычаи, традиции, желания и надежды народа, в художественной форме. В этих сказках, особенно в бытовых, также рассказывается о встрече простой народной массы с правителями, визирями, мулла, купцами, о бедности, нужде, несправедливости и т.д.

В статье предоставлена информация о лаконичности бытовых и о скоротечности волшебных сказок. Наряду с этим, исследовались корни степени обработки и рассказывания сказок. В исследовании также изложены регионально-географические особенности сказок, присущих ордубадскому региону. Тексты сказок, связанных с историческими личностями, в частности, с Шах Аббасом, было разъяснено соотносительно прошлому этого региона. В ходе исследования стало известно, что в прошлые времена на этой территории существовала особая обстановка для рассказывания сказок. Однако, существование этой обстановки следы, которой все еще сохранились на этой территории, свидетельствует о наличии живой фольклорной среды в этом регионе.

A.Jafarova

Fairy tales in Ordubad folklore environment and their general characters

Summary

As part of the epic genre, tales are also widely used in Ordubad folklore environment . The tales are colorful in content and shape here. Tales existing in Ordubad folklore reflect the lifestyle of the people, its living standards, its traditions and customs, its wishes and hopes with the artistic colors. The tales here are colorful in content and shape. Ordubad folklore shows tales, lifestyle,

traditions, dreams and expectations of the people with artistic dyes. These tales, especially domestic tales deal with the ruler, the vizier, the mullah, the merchant and others confrontation with the ordinary mass of people, poverty, need, and injustice. The article gives a brief overview of the fairy tales and the shortness of the fairy tales. At the same time, the usage and retelling degree roots of the tales are also investigated here. The article also searches the regional and geographical features of Ordubadic tales. Historical personalities in the region, in particular, tale texts related to Shah Abbas, have been explained in connection with the region's historical heritage. During the investigation, it became clear that in the region there was once a special discourse for fairy tales. However, the existence of this preserved discourse still shows the existence of a lively folklore environment in the territory.

Rəyçi:

Rza Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC BAĞIROVA
ADIU
sevins.@mai.ru

RUS ALİM VƏ TƏDQIQATÇILARIN, ƏDƏBİYYATŞÜNASLARIN İSLAM DİNİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ, RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ

Açar sözlər: islam, Rusiya, ədəbiyyat, alim, tədqiqatçı, rəy, mülahizə

Ключевые слова: Россия, ислам, литература, учёный, исследователь

Key words: islam, Russia, literature, scientist, opinion, investigator

Vyaçeslav Serqeyeviç Polosin 1956-cı ilin iyun ayının 26-da Moskva şəhərində dünyaya gəlmişdir. Milliyyətə rusdur. Fəlsəfə elmləri üzrə doktor və politologiya üzrə isə namizəddir. 1978-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsini “sosiologiya” ixtisası üzrə bitirmişdir. Diplomu: “Maks Veberin “kapitalizmin ruhu” konsepsiyasının tənqidi” olmuşdur. 1980-ci ildə pravoslav kilsəsində qiraətçi kimi işə başlamış, 1983-cü ildə isə Moskva Ruhani seminariyasını bitirmişdir. 1983-1985 illər arası Orta Asiyada keşiş kimi fəaliyyət göstərərək, Düşənbə şəhərindəki kilsələrin birində baş keşiş vəzifəsini icra etmişdir. 1985-ci ildən 1988-ci ilə kimi Rus Pravoslav kilsəsinin nəşriyyat şöbəsinin ştatdankənar əməkdaşı olmuşdur. 1988-ci ildən 1991-ci ilə kimi Kaluqa vilayətinin Obninsk şəhərindəki kilsədə protoierey (baş keşişi) vəzifəsində çalışmışdır. 1996-cı ildən isə kilsədə rəsmi fəaliyyətini dayandırmışdır 1990-1993-cü illər arası Kaluqa vilayətindən RSFSR-in (RF) xalq deputatı seçilmiş, Rusiya Federasiyasının (RF) Ali Sovetinin üzvü, RF-nin Ali Sovetinin rəyasət heyətinin üzvü, RF-nin Ali Sovetinin vicdan, din azadlıqları, mərhəmət və xeyriyyəçilik Komitəsinin sədri olmuşdur. Rusiya Federasiyasının “Dini etiqad azadlığı” və “Vicdan azadlığı və dini qurumlar” haqqında qanunlarının və onlara edilən düzəlişlərin həmmüəllifidir. 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasının Prezidentinin inaqurasiya mərasimini işləyib hazırlayanlardan biridir. 1993-cü ildə Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyasını bitirmiş və “1971-1991-ci illərdə SSRİ-də kilsə və dövlət” mövzusunda politologiya üzrə namizədliliyini müdafiə etmişdir. 1994-cü ilin martından 2000-ci ilin noyabr ayına dək RF-nin Dumasının eksperti, Dini qurumlar və ictimai təşkilatlar üzrə Komitənin məsləhətçisi, 3-cü dərəcəli dövlət müşaviri olmuşdur. 1999-cu ildə 440 səhifəlik “Mif, din, dövlət” adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabda dini əfsanə və miflərin cəmiyyətin siyasi inkişafına olan təsirindən bəhs edilmişdir. “Mifin dialektikası və siyasi mif yaradıcılığı” mövzusunda Din fəlsəfəsi üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Dini və dini-siyasi məzmunlu bi sıra publisistik yazıların müəllifidir. 1999-cu ilin mayında

rəsmi şəkildə İslam dinini qəbul etdiyini açıqlamış və Əli adını ikinci ad kimi götürmüşdür. 1999-cu ilin oktyabrından Rusiya Müftilər Şurasının müşaviridir. 2000-ci ildə “Tanrıya doğru düz yol” adlı kitabı çap edilmişdir. Kitabda xristian din mənsubunun İslamı qəbul etməsinin ilahiyyat nöqtəyindən əsaslarından bəhs olunmuşdur. 2001-ci ildə isə “Yeni Rusiyanın manifesti: üçüncü yol – doğru yol!” kitabı və “Bütpərəstliyin aradan qaldırılması” monoqrafiyası işıqüzü görmüşdür. 2000-ci ilin oktyabrından Moskvada yeni yaradılmış “Doğru yol” adlı müsəlman dini icmasının sədridir. 2001-ci ildə Rusiya Müftilər Şurasının buraxdığı “Rusiya müsəlmanlarının sosial proqramının əsas müddəaları”nı işləyib hazırlayanlardan biridir. 2002-ci ilin fevralından “İslam haqqında hər şey” adlı müstəqil qəzetin baş redaktorudur. 2003-cü ilin mayında təsisedici qurultayda Rusiyanın müsəlman jurnalistlər Şurasının Sədri seçilmişdir. Lev Nikolaeviç Tolstoy (1828-1910) - dahi rus yazıçısı, mütəfəkkir, rus ədəbiyyatında və tarixində önəmli payı olan biridir. O bizə daha çox yazıçı kimi məlumdur. Onun fəlsəfi görüşləri, Allah, ruh, elm, məhəbbət, həyatın mənası haqqında düşüncələri əks olunan traktatları bizə çox az məlumdur. Həyatın mənasını, əxlaqi ideali, gizli ümumi varlığın qanunauyğunluğu üçün əzablı axtarışlar, ruhani və sosial kritisizm kimi məsələlər yazıçının bütün yaradıcılığına hopmuşur. 1870-ci ildən etibarən isə ölüm, günah, tövbə və əxlaqi dirçəliş kimi mövzulara diqqəti xüsusilə artırmışdır. Onun tamamilə qeyri-adi olan düşüncələri çox vaxt rus cəmiyyəti üçün anlaşılmaz olmuşdur. O, kilsədən qovulmuş və lənətlənmiş, dost-tanışları ondan üz döndərmişlər. Lev Tolstoy 1910-cu ildə, 81 yaşında evdən çıxmış və Astapovo stansiyasında yolda vəfat etmişdir. Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiəsi, təşkilatlanması iki istiqamətdə - Rusiya Dövlət Dumasının Müsəlman Fraksiyasının fəaliyyəti əsasında və Rusiya müsəlmanları İttifaqının rəhbərliyi altında getmişdir. 1905-ci ilin yazı və yayında, ölkədə inqilabi mübarizənin gücləndiyi bir dövrdə milli burjuaziya və ziyalılar burjuə-liberal hərəkatının sülhpərvər, leqal üsullarından - kollektiv müraciətlərin verilməsi, çar üsul-idarəsi nümayəndələri ilə görüşlərdən istifadə edirdilər. Martın 15-də H.Z. Tağıyevin sarayında burjuaziya və ziyalıların nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Qafqazda islahatların keçirilməsinin vacibliyi məsələsi müzakirə edildi. Müsəlmanlara qoyulan qadağaların göstərildiyi kollektiv müraciət tərtib edildi. Bu müraciət çar hökumətinə Azərbaycan tərəfindən verilən ilk proqram sənəd idi. İslama və islamın müqəddəs kitabına heyranlığı və Şərqin mənalı aləminə bələdliyi Tolstoyda, Nikolay Qoqolda, Bunində, Bolmontda, Lermantovda, Velmir Xlebnikovda və başqa rus yazarlarında görmək mümkündür. Bu bələdlik və heyranlıq rus-xristian təfəkkürünün daşıyıcısı olan müəlliflərin yeni poetik-ədəbi axtarışlarına böyük təkan verib. İslami motivlər rus ədəbiyyatında Puşkinin ədəbi mühitində formalaşan və onun ənənələrini davam etdirən bir çox müəlliflərin yaradı-

cılığında xüsusi yer tutur. Bestujev-Marlinski, Benediktov, Vyazemski, Polejaye, Veltman, İlliçevski və başqaları yaradıcılıqlarında şərq və islamı valehliklə mədh edib. Ümumiyyətlə rus ədəbiyyatında şərq-islam motivləri, “Qurani-Kərim”in rus ədəbiyyatına təsiri ciddi elmi tədqiqat mövzudur. Bu baxımdan tanınmış ədəbiyyatşünas professor Asif Hacılinın 2009-cu ildə nəşr olunmuş “Qurani-Kərim” rus ədəbiyyatında” adlı kitabını çox qiymətli mənbə hesab etmək olar. Kitabın elmi redaktoru professor Kamal Abdulla kitaba yazdığı ön sözdə bu sahənin nə qədər aktual və lazımlı olduğunu vurğulayır: “Əlbəttə ki islama digər dinlərin zəka, elm, sənət nümayəndələrinin ehtiramını, islamı dəyərlər ətrafında mənəvi-fəlsəfi axtarışlarını bilmək və xatırlamaq zəruridir. Bu baxımdan, tarixən müsəlmanlarla mənəvi, coğrafi təmasda olmuş rusiyalı görkəmli alim və sənətkarların, yazıçı və şairlərin islama diqqət və sayqısı böyük maraq kəsb edir”. “And olsun cütə və təkə\And olsun qılınca və haqq döyüşə,\And olsun dan ulduzuna,\And olsun axşam namazına.” (A. Puşkin), “Hey şirin Quranı oxumuşam mən,\ gizli mağarada, didərginlikdə” (A. Puşkin), “Ya Məhəmməd! müjdə\Palma ağacı kimi yetişəcək. Bunu eşidib, sən xalqın\Qoy yeni güclə möhkəmlənsin!” (A. Q. Rotçev), “...Hər şeyi bilənə gizlin aşkardır..” (Manassein), “...lütfən mənə xeyirxah müsəlman kimi baxın” (L. Tolstoy), “Allahdan başqa Allah yox! \ Sirdən güclü güc yoxdur!(İ. Bunin) – rus ədəbiyyatının məşhur simalarının qələmə aldıkları bu fikirlər onların ciddi şəkildə “Qurani-Kərim”dən təsirləndiklərini, islam təfəkkürünə bələd olduqlarını göstərir. Rusiya bu gün də Şərqə, xüsusilə islam Şərqinə ciddi şəkildə maraq göstərir. Eyni zamanda Rusiya ərazisində müsəlmanların sayının artması, islam dininə aid kitabların çap olunmasının genişlənməsi onu göstərir ki, Rusiya özü bu məsələdə maraqlıdır. Düşünürəm ki, nəinki rus ədəbiyyatında, ümumiyyətlə dünya ədəbiyyatında islam, şərq, “Qurani-Kərim” motivlərini araşdırmaqda böyük fayda var. Artıq bu sirr deyil ki, İslami düşüncə və “Qurani-Kərim” faktoru dünya ədəbiyyatına ciddi şəkildə təsir edib. Professor Asif Hacılinın “Qurani-Kərim” rus ədəbiyyatında” kitabı rus ədəbiyyatını dərinlən anlamaq, rus fikrinə, təfəkkürünə dərinlən bələd olmaq üçün qiymətli vəsaitdir. Eyni zamanda gənc tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar üçün əvəzsiz mənbədir. Rus ədəbiyyatında məşhur olan “Şərq hekayətləri” silsiləsi tanınmış yazar və şərqşünas O. İ. Senkovskinin adı ilə bağlıdır. Həcc ziyarətinə gedən O. Senkovski ərəb şərqini üç il müddətində səyahət etmiş, səfər zamanı görüb-əşitdikləri ilə bağlı çoxlu yazılar yazmış, islam dünyası haqqında bir çox elmi araşdırmalar aparıb. Belə məşhur şərqşünaslar sırasında N. N. Berezin, X. D. Fren, A. V. Boldırev və başqa tədqiqatçıların adlarını da çəkmək olar. Bu müəlliflər hesab edirdilər ki, “Quran”ı öyrəndikdən sonra Şərq dünyasının mental xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hətta “İncil”i də fərqli rəqəsdən dəyərləndirmək olar. Belə fikirlər rus romantiklərinin yaradıcılığında Şərq motivlərinin yer almasında, üslub

cəhətdən formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Bir çox rus ziyalıları müsəlman şərqi yalnız elmi materialların deyil, eyni zamanda, bədii əsərlərin köməyi ilə öyrənməyə, tanımağa başlamışlar. Belə ki, Sədi, Hafiz, Nizami, Firdovsi, Cami kimi klassiklərin əsərləri Şərq dünyasına və İslam təfəkkürünə bələd olmaq üçün əsl xəzinə idi. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, rus ədəbiyyatında Şərq və İslam mövzusu sadəcə ornament rolunu oynayıb, rus sənətkarlarına özlərinə tənqidi yanaşma üçün istifadəyə imkan yaradıb. XIX əsr sənətkarları içərisində A.Qriboyedov, P. Vyazemski, S. Qlinka, P.Çadayev, xüsusilə, M. Lermontov və A. Puşkinin əsərlərində islam komponentləri mövcud idi. Böyük rus filosofu V. Solovyovun “Məhəmmədin həyatı”, Qoqolun “Əl-Məmun” kimi əsərləri Rusiyada Şərqə olan marağın yalnız etnoqrafik deyil, eyni zamanda, mənəvi-poetik səciyyə daşdığına işarədir. İnsanların bərabərliyi ideyasının sadıq tərəfdarı olan filosof və şair V.Solovyov 1896-cı ildə “Məhəmməd. Həyatı və dini təlimi” adlı əsərində yazırdı ki, İslam Peyğəmbəri həqiqi dinin məzmun və mahiyyətini tovhiddə görmüşdür. Solovyov İslamın ən mühüm özəllikləri arasında niyyət və əməllərin gözəlliyini görürdü. Alim İslam dininə şamil olunan “cəhaləti və fanatizmi yayan, zor və güc hesabına yayılmış din” anlayışlarının əslində bu dinə və Məhəmməd peyğəmbərə (s.) qarşı haqsızlıq olduğunu cəsarətlə vurğulayırdı. O yazırdı: “Məhəmmədin dini bundan sonra inkişaf etməsə də, geniş əhatədə yayılacaq; çünki “Quran”ın mənəvi qidası bütün bəşəriyyət üçün gərəklidir”. Rus ədəbiyyatında islami mətnlərin yaranmasının səbəblərindən biri də Qafqaz faktoru idi. Çar Rusiyası siyasi fəaliyyətinə görə narazı olduğu sənətkarları, adətən, Qafqaza sürgün etdirirdi və bu fakt həmin söz adamlarının yaradıcılığına təsirsiz ötürmürdü. A. S. Puşkin də Cənuba sürgün olduğu zaman çərkəzlər, arnautlar, Kırım tatarları kimi müsəlman əhali ilə sıx ünsiyyət qurub, onların məişəti və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olub. Şairin yaradıcılığına nəzər salsaq, görürük ki, onun əsərlərində Şərq anlayışı İslam mədəniyyəti kontekstində meydana çıxır. O, “Quran”a müraciət edən ilk rus yazarı olub. Tədqiqatçı K.Qordeyev qeyd edir ki, “Qurana nəzirələr” adı ilə yazdığı şeirlərdə müəllifin məqsədi heç də rus oxucusunu Müqəddəs Kitabda yer almış dini-hüquqi məsələlərlə tanış etmək olmayıb, bu əsərlər sırf lirik poeziya nümunələri olaraq meydana çıxıb.

Ədəbiyyat:

1.J.A.Belyayev:Müsəlman təriqətləri.Tarixi очерklər.Bakı 1958 il.

2.Ə.Ə.Məmmədov:”Ərəb dili”.Zərdabi LTD.MMC.nəşr.Poliqrafiya Müəssisəsi.

3. A.Masse."İslam".Bakı.1964 il.

4. Ə.Həsənov,Q.Mustafayev:"İslamın mahiyyəti".Bakı.1967 il.

S.Bagirova

**Russian scientific investigator and literary critics thoughts, opinion
and references about the Islam religion**

Summary

The article speaks of the image of Islam in Russian classic literature and some of great Russian authors as L.Tolstoy, A.Pushkin, M.Lermontov, Agriboedov and other writers who know the narrative of the prophets and other legends and works of M.Lermontov take special place among his productive works. Any investigator may have proved that M.Lermontov finds the L.Tolstoy always approaches to Arabism and Islam with great love. Said that everyone should approach to the world as prophet Muhammad and then your opinion of the world change to better side. It is shown in the article that the first religious views are developed during years and made a whole system. It is accepted that it is a complicated, durable period.

С.Багирова

**Некоторые мысли и оценки русских писателей и исследователей, а
также учёных о религии Ислама**

Резюме

В статье рассматривается образ мусулманина в русской классической литературе и некоторые мысли и высказывания великих русских классиков как Л.Толстой, А.С.Пушкин, М.Лермонтов, А.Грибоедов и др. писателей. Как известно, в своих произведениях М.Лермонтова особое место занимает его повесть «Восточные мотивы» и др. новеллы и произведения. Автор утверждала что Л.Толстой всегда и всем любовно отнеслись к арабским Востоком и Исламу. Л.Толстой всегда говорил что, к миру надо отнестись к лучшему. Как известно, что религия одно из форм отражения действительности в фантастических образах, представлениях, понятиях. Главным определяющим, признаком религии является вера в реальность сверхъестественного религия представляет собой сложное социальное образование, включающие религиозное сознание и религиозный культ.

Rəyçi:

Həbib Mirzəyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏLİRZA ƏLİYEV
LDU-nun dosenti, filologiya elmləri namizədi
MUSA XANBABAZADƏ
Yazıçı-jurnalist, AYB-nin üzvü

FUNDAMENTAL MONOQRAFIYA

Azərbaycan dilinin, eləcə də, dünya dillərinin terminologiya sistemi zaman-zaman zənginləşir, təkmilləşir və dilin lüğət tərkibində universal həlqələrdən birinə çevrilir. Əlbəttə, bu universallıq cəmiyyətin bütün üzvlərinə deyil, ən çox elmi təfəkkür sahiblərinə xidmət edir, onların leksikasının spesifik layını, qatını şərtləndirir.

Məlumdur ki, terminlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: milli və alınma terminlər. Milli terminlər dilin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığının imkanları hesabına yaranır, dildə yaşamaq hüququ qazanır. Milli terminlər daha çox ədəbi dilin humanitar elm sahələri (fəlsəfə, tarix, məntiq, psixologiya, hüquq, sosiologiya, filologiya vəs.) üçün səciyyəvidir.

Alınma terminlər dilin lüğət tərkibində milli terminlərə nisbətən kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir, özünü daha çox təbiət və texniki elmlərdə göstərir. Alınma terminlər əsas etibarilə sözalan dilin informasiya ifadə etmə ehtiyaclarını təmin etmək üçün bu və ya başqa dildən hazır şəkildə dilə gətirilmiş maddi faktorlardır. Bu maddi fakt-terminlər, obrazlı şəkildə desək, dilin beynəlmiləl ailəsidir və bu ailə doğma sözlərimizə qaynayıb-qarışmış və dilimizin fonetik, leksik-semantik, qrammatik sisteminin inkişaf qanunlarına uyğunlaşmışdır.

Lakin dilçiliyimizdə alınma terminlərin leksik-qrammatik, milli terminologiyanın formalaşmasında funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amilləri, onların inkişaf istiqamətləri, ümumişlək leksikaya cəlb olunması, mənimsəmə prosesi və mərhələləri, lüğət tərkibi və lüğət fonduna güclü təsiri, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, eyni mənşədən törənib formaca dəyişən morfemlərin genetik əlaqəsi, rus mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, bilinçvizm şəraitində Azərbaycan və rus dillərinin funksional və daxili struktur təsirlərinin kompleks araşdırılması və s. indiyədək küll halında, sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış, praktik təcrübə təqdimat verilməmişdir.

Filologiya emləri doktoru, professor Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dilində alınma terminlər” (“Elm və təhsil”, Bakı-2017) monoqrafiyası bu istiqamətdə ilk sanballı əsərdir.

Monoqrafiyanı oxuduqca alimin elmi-nəzəri erudisiyasına, bilik və savadının intəhasızlığına, vüsətli və əhatəli dünyagörüşünə, tədqiqatçı və araşdırmaçı bacarığına, ağır və məsuliyyətli bir yükə çiyin verməsinə, yuxusuz və narahat gecələrinə, dörd yüzə yaxın elmi mənbə və məxəzi səbir və təmkinlə araşdırmasına heyrətlənməmək mümkün deyildir.

Akademik Nizami Cəfərov monoqrafiyaya yazdığı həcmcə kiçik, lakin mənə-məzmun baxımından dərin “Ön söz”ündə haqlı olaraq, göstərir ki, kitabın ümumi mənzərəsi, başqa sözlə, əsərin sxemi hələ məzmun mündərəcəsinə o qədər də dərinlən müdaxilə etmədən öz-özlüyündə aparılan araşdırmaların ciddi intellektual-metodoloji struktura, yaxud modelə əsaslandığını göstərir. Və həmin əsaslılıq, bir tərəfdən, müəllifin elmi təfəkkürünün konseptuallığını nümayiş etdirsə, digər tərəfdən, monoqrafiyanın akademik dilçilik mühitində adekvat dərk olunmasını, bu cür hallar üçün heç də az səciyyəvi olmayan pərakəndə, yaxud ziddiyyətli mülahizəçilikdən, artıq təfərrüatdan qaçılmasını təmin edir. Hörmətli akademik əsərin elmi-nəzəri, praktik-təcrübi məziyyətlərini yüksək qiymətləndirərkən “Ön söz”ün son abzasında yazır: “... professor Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dilində alınma terminlər” monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyinin son illərdə meydana çıxmış ən dəyərli əsərlərindən biridir. Və bu əsər milli linqvistik təfəkkür mədəniyyətimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir”.

Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dilində alınma terminlər” monoqrafiyası giriş, dörd fəsil və nəticədən ibarətdir. Belə ki, monoqrafiyanın birinci fəslə ərəb və fars, ikinci fəslə rus, üçüncü fəslə Avropa mənşəli alınma terminlərə həsr olunmuşdur. Dördüncü fəsil isə hər üç mənşə-mənbədən gələn terminoloji leksikanın azərbaycandilli təfəkkür kontekstində mənim-sənilməsi prosesindən və ya terminologiyalarından bəhs edir.

Müəllif ərəb və fars mənşəli alınma terminləri şərh edərkən göstərir ki, ərəb və fars mənşəli terminlər Azərbaycan dilində daha çoxdur. Həmin terminlər dilimizin tələblərinə uyğun fonetik assimilyasiyaya uğramış, yəni termin-söz bizim dildə işlənərək fonetik-qrafik, orfoqrafik qiymətini dəyişdirmişdir. Elə buna görə də ərəb və fars mənşəli terminlər dilimizdə mənbə dildən fərqli işləyə bilər. Bu, terminlərin təhrifi demək deyildir, sözün milliləşməsidir. Ərəb və fars mənşəli terminlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, başqa türk dillərində də milliləşir. Məsələn, ərəb mənşəli cisim, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, başqırd dilində yisim, dərəcə uyğur dilində dəriçə, fars mənşəli pər özbək dilində pərrək şəklində dəyişikliyə məruz qalması terminin təhrifi yox, həmin formanın milliləşməsi kimi qəbul olunmalıdır (səh.64-65).

Ərəb və fars mənşəli terminlər, əsasən, eyni qrammatik kateqoriya və əlamətlə dilimizdə funksionallaşır. Müəllif bu fikrini ərəb və fars mənşəli bir sıra terminləri tədqiqata cəlb etməklə təsdiqləyir və sübut edir. “Ərəb mənşəli təzyiq, lehim, cihaz, məhlul, təbəqə, fars mənşəli kürə, pəncə, duda, polad və s. terminlər həm mənbə dildə, həm də Azərbaycan dilində isimdir, kəmiyyətə görə təkdir (səh.66-67). Müəllif daha sonra qeyd edir: “Bəzi hallarda mənbə dildə cəmlilik bildirən söz dilimizdə tək məzmununda çıxış edir, yəni ərəb və ya fars dilindən keçən və cəm formada olan bir sıra sözlər cəmlilik şəkilçiləri ilə birlikdə dilimizdə tək mənada işlənir (səh.66-67). Alim fikrini əyanlaşdırmaq məqsədilə əmsal (kofisient), emalat (məmulat) sözlərinə diqqət çəkir. Mənbə dildə əmsal “misl”in, emalat isə “emal”ın cəmidir. Bəzən isə əksinə Azərbaycan dili leksik tərkibində ərəb və fars mənşəli terminin tək yox, cəm forması vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn, “ümumiyyətlə, yeyiləcək və içiləcək şey” mənasında rizq sözünün yalnız ərəz, “ulduzların vəziyyət və hərəkətindən bəhs edən elm” mənasında nəcm sözünün yalnız nücum, “bir şeyin, bir məsələnin ən xırda cəhətləri” mənasında təfərru sözünün yalnız təfərruat cəm forması terminologiyamızda işlənir (67-68).

Prof. Nadir Məmmədli Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınmış ərəb və fars mənşəli terminlər haqqında da fikir söyləməyi unutmur. Müəllif bu məsələni şərh etməzdən qabaq oxucunun nəzərinə çatdırır ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən ərəb və fars mənşəli terminlər indiyədək ayrıca tədqiqat obyekti seçilməmiş, onların dilimizə gəlmə yolları, eləcə də, bu sözlərin tərkibi, mövqeyi, fonetik, orfoqrafik, semantik dəyişməsi, söz yaradıcılığı potensialı dilçilik elminin müasir səviyyəsində az öyrənilmişdir. Bu tipli terminləri tədqiqata cəlb etməkdə alimin əsas məqsəd: Avropa dillərində şəkil və formasını dəyişmiş ərəb və fars mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə alınma yollarını, onların miqdarını, tərkibini müəyyənləşdirmək. Və alim Avropa dillərində geniş yayılmış ərəb və fars terminlərinə (kofe, azimut, kalibr, tarif, tara, almanax, alkoqol, maqazin, zenuit, alqoritm...) diqqət çəkir və göstərir ki, həmin alınmalar Avropa dillərində nəinki geniş yayılmış, hətta bəzi törəmə mürəkkəb sözlərin yaranmasında da baza rolunu oynamışlar. Onların bəziləri (tara, alkoqol, tarif...) internasional səciyyəlidir.

Hörmətli professor ərəb və fars mənşəli terminlərin Avropa dillərinə təsiri yollarını da araşdırmış və onları belə qruplaşdırmışdır:

a) ərəb və fars dillərindən hazır alınmayıb Avropa dillərində formalaşan neologizm-terminlər. Bu cür terminlər hibrid morfeim alınmalara bölünür ki, müəllif onların bir çoxunun konkret izahını verir: “Anilin” termininin Azərbaycan dilinə keçid yolu belədir: ərəb dili → portəgiz dili → fransız dili → rus dili → Azərbaycan dili: ən nil (ərəbcə) → anil

(portəgizcə) → aniline (fransızca), → anulun (rusca) → anilin (azərbaycanca). Alkali sözünün əslı ərəbcə “əl-qalı”-dir, qələvi deməkdir. Avropa dillərində belə dəyişmişdir: alcalı (fransızca) → alkali (ingiliscə) → alkalu (rusca). Alkalid termini əl-qalı ərəb mənşəli sözün latınlaşmış formasına “eidos” yunan sözünün qoşulması ilə yaranmışdır: alcalı+eidos → alcoloid → alkoloid → alkaloid.

b) ərəb və fars dillərindən alınıb Avropa dillərində fonetik substitusiyaya uğramış terminlər. Bu tipli terminlər, əsasən, yunan, latın, fransız, italyan, alman, ingilis, ispan dillərindən rus dilinə keçmiş və rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə adlanmışlar. Professor bu səpkili terminlərin Azərbaycan dilinə 22 keçid yolunu müəyyənləşdirir (səh.82-83; 84-85). Oxuculara (mütəxəssislərə) maraqlı olacağını nəzərə alıb bu yolların bəzilərini burada təkrarən verməyi vacib sayırıq:

1) Ərəb dili → holland dili → rus dili → Azərbaycan dili (əmir-əl-ma → admiral → admiral → admiral);

2) Ərəb dil → ingilis dili → rus dili → Azərbaycan dili (fəqir → fakir → факир → fakir);

3) Ərəb dili → **fransız dili** → **ingilis dili** → rus dili → Azərbaycan dili (məxazen → magasin → magasin → магазин → mağaza);

4) Ərəb dili → latın dili → ingilis dili → rus dili → Azərbaycan dili (əl-kühul → alkohol → alcohol → alkorol → alkoqol) və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə keçənə qədər vasitəli dilin sayından asılı olaraq, ərəb və fars mənşəli terminlər öz prototiplərindən şəkilcə daha çox fərqlənirlər ki, müəllif bu fikrini yuxarıda keçid yolu terminlərlə əsaslandırır.

Prof.Nadir Məmmədli qeyd edir ki, Azərbaycan dilinə tək-cə terminlər (sözlər) deyil, söz və terminlərlə birlikdə şəkilçilər, xüsusən leksik şəkilçilər də keçmişdir və bu proses bu gün də davam etməkdədir. Dilimizdə bu gün leksik şəkilçi funksiyası daşıyan bəzi sözdüzəldici şəkilçilər (-xana, -dar, -gər, -kar, -saz, -keş, -ban, -gah, -namə, -xor, -baz və s.) etimon dildə müstəqil leksik mənaya malikdir ki, bu şəkilçilərin qoşulduğu sözlər mənbə dildə quruluşca sadə sözlərdir. Alınma leksik şəkilçilərin bir qismi yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərə deyil, rus və Avropa sözlərinə də qoşula bilər: poçtxana, teatrşünas, arxivşünas, kimyagər və s.

Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında rus dilinin rolu şəxsizdir və bu proses bu gün də davam etməkdədir.

Rus dilindən dilimizə keçən terminləri müəllif iki qismə - rusizmlər və sovetizmlərə bölür. Onların hüdüdlərini, fərqlərini və tarixi dünyagörüşünü ifadə edən milli leksik vahidlər, işarələrdir, tarixən formalaşmış rus sözləridir. Sovetizmlər isə sovet gerçəkliyini əks etdirən söz-terminlərdir, müəyyən ictimai quruluşun terminoloji fondudur və sovet həyat tərzini, varlığını əks etdirir.

Müəllif rus mənşəli terminlərin işlənmə tezliyini nəzərə almaqla, aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- Texnika terminləri (vater, vikluçatel, porşen, prokat, rubilnik, zolotnik, domna və s.);
- Hərbi terminlər (vzvod, polk, piletkə və s.);
- Dənizçilik terminləri (burtuk, teploxod və s.);
- Tarix terminləri (votçina, qrivna, duma, izqoy, kerenka, atkup, pristav və s.);
- Mətbəə terminləri (babuşka, qranka, kipsey, podborka, podval, nabor və s.);
- Zoologiya terminləri (qorbuşka, zubr, korsak, nelma, prişak, sayra, treska, xamsa və s.);
- Tibb terminləri (salol, santonin, sinqa və s.);
- Etnoqrafiya terminləri (veter, klubyaka, murmolka, zarenik, duxovka və s.);
- Botanika terminləri (qummor, zubrovka, ryanka, krijovnik və s.);
- İdman terminləri (konki, brus, bulava);
- Mühəsibat terminləri (uçot, ssuda, kopiruçot və s.);
- Ədəbiyyatşünaslıq terminləri (koşey, novina, oçerk, povest, çastuşka, zavyazka və s.);
- Kənd təsərrüfatı terminləri (kustovka, sovka, bolomonaj, yarovizasiya və s.);
- Musiqi terminləri (kuçkist, skripka və s.);
- Kulinariya terminləri (selyanka, xolodets, peçenye, piroq, pirojna, pirojki və s.);
- Geologiya terminləri (opoka, yarus və s.);
- Ticarət terminləri (yarmarka və s.);

Professor rus mənşəli alınma terminlərin sinonimliliyinə, çoxmənalılığına və habelə metonimik və metaforik mənalar daşmasına da münasibət bildirir, bu sahənin tanınmış mütəxəssisləri ilə elmi polemika aparmaqdan belə çəkinmir və konkret dil faktları ilə sübutlayır ki, rus mənşəli alınma terminlərdə (əlbəttə, hamısında yox) sinonimlik, ominimlik, çoxmənalılıq və məcazilik bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Terminlərin sinonimlik keyfiyyətindən danışan müəllif belə bir elmi müddəa irəli sürür: “Dilimizdə rus

mənşəli terminlərin sinonim kimi işlənmə səbəblərindən biri eyni əşya və ya eyni obyektin funksionallaşması sferasından asılılıqdır” (səh.170-171).

Bu müddəanı əsaslandırmaq məqsədilə yazır: “Maşınqayırma texnologiyası terminlərinin həmçinin başqa sahə terminologiyasında öz sinonimləri vardır: şnur-qaytan-bağ; şnur-elektrik məftili (izolyasiya edilmiş); şov-qaymaq yeri-bənd yeri; şov-tikiş; brak-zay; uçot-hesablama-siyahıya alma; rubilnik-açar; podrat-öhdəlik; poçt kartoçkası-üzvlük kartoçkası-kataloq kartoçkası; parnik-istixana, nabor-düzmək; bristir-dirək; qotman-dərz qalığı-ot qalığı və s.

Müəllif dublet sinonimlərə münasibət bildirərkən yazır ki, dubletlik sinonimlə həmhdud hadisələrdən biri olsa da, onlardan kəskin şəkildə fərqlənir: 1) leksik sinonimlər kimi formaca müxtəlif olsalar da, vahid mənaya malikdirlər; 2) elmi üslubda onlardan tautologiyaya yol verməmək məqsədilə istifadə olunur; 3) dominantlıqdan məhrumdurlar; 4) kontekstdən asılı olmayaraq, bir-birini əvəz edir və heç bir incəliyi ilə fərqlənmirlər (səh 180-181).

Professor rus mənşəli alınma terminlərin çoxmənalılığını özünəməxsus bilik və bacarığı ilə şərh edərkən yazır ki, hər bir termin təkcə müvafiq terminoloji sistemin üzvü olmayıb, həm də dil hadisəsidir. Ona görə də termin (xüsusilə, bir sözdən ibarət olanlar) işləndiyi və ya alındığı dildə çoxmənalılıq keyfiyyəti qazana bilir (səh.184-185). Fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif yazır: “Stol” sözü rus dilindən dilimizə “miz, masa” mənasında keçmişdir. Bu sözün rus dilində müxtəlif birləşmələrlə terminoloji mənalı vardır: pasportny stol, spavoçny stol. Bu birləşmələr Azərbaycan dilində milli ekvivalentlərlə əvəzlənir: pasport şöbəsi, soraq şöbəsi. Hətta “stol” sözünün “menyu, yemək” mənasının da dilimizdə müvafiq ekvivalentləri vardır: boqatny stol-zəngin süfrə, prazdnıçny stol-bayram süfrəsi, myasnoy stol-ət xörəkləri (səh.190-191-192-193). Bu nümunənin təqdimindən sonra alim “... çoxmənalılıq söz strukturunda leksik-semantik variantların qruplaşmasıdır” qənaəti oxucularla bölüşür (səh.192-193).

Ayındır ki, rus mənşəli sözlər dilimizdə metonimik və ya metaforik keçidlə terminləşə bilmir. Terminoloji çoxmənalılıq metafora, metanimiya, sinekdoxa əsasında mənbə dilin özündə yaranıb hazır şəkildə dilimizə keçir və dilimizdə asanlıqla determinləşir (səh.192-193). Müəllif nəzər diqqəti dənizçilik termini “mayak” sözünə yönəldir və göstərir ki, “mayak”ın məcazi mənası “yenilikçi, qabaqcıl işçi”dir. “Toxucuların mayakları ən yüksək əmək məhsuladrlığına nail olmuşlar” cümləsində “mayakları” sözü artıq məcaz səviyyəsindədir ki, belə terminlərin determinləşməsi iki mərhələdən keçib: 1) söz terminoloji mənasında dilə daxil olur; 2) dildə metonimik, metaforik çalarları qazanaraq məcazi mənada məişət, canlı danışiq sözünə çevrilir (səh. 192-193).

Terminlərin omonimliyindən danışan alim qeyd edir ki, Azərbaycan dilində rus mənşəli elmlərarası, yəni ayrı-ayrı terminoloji sistemlərə mənsub terminoloji omonim nümunələrə rast gəlmək mümkündür: val inşaat terminologiyasında, “bənd, sədd, tikmə”, val maşınqayırma terminologiyasında “fırlanan silindr”, val iqtisadiyyat terminologiyasında “müəyyən müddət ərzində istehsal olunmuş məhsulun dəyərli ölçülən ümumi həcmi” mənasındadır. “Babşka” ovçuluq termini kimi “üzgəc”, “babaşka” mətbəə termini kimi “naborun boş yerlərini doldurmaq üçün qurğusun parçası deməkdir. Bu və buna bənzər omonimlər leksik omonimlər adlanır və bunlar fonetik və ya qrammatik şəraitdən asılı deyil.

Avropa dillərindən vasitəli və vasitəsiz alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini, xüsusilə termin yaradıcılığını kəmiyyət-keyfiyyət baxımından zənginləşdirir və dilin müxtəlif üslublarında leksik-semantik çalarlar yaradır. Bu, müstəqillik qazandığımız dövrdə daha da fəallaşmış terminologiyada Avropa qatının dinamizmini nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşdirmişdir.

Alınma terminlər haqqında namizədlik və doktorluq dissertasiyası yazan alimlərin tədqiqatlarına hörmət və sayğı ilə yanaşan professor Nadir Məmmədli, onlardan fərqli olaraq, öz fundamental monoqrafiyasında Azərbaycan dilində Avropa mənşəli terminlərin təsnifatını, o cümlədən alınma amillərini, geneoloji tərkibini, areallarını, struktur-semantik xüsusiyyətlərini, termin hissəciklərini, formatların termin yaradıcılığında funksiyasını elmi-nəzəri aspektdə araşdırır və indiyədək dilçilik ədəbiyyatlarındakı bu boşluğu, natamamlığı inadla, həm də uğurla aradan qaldırır.

Professor Avropa mənbəli alınma terminləri ümumi dilçilikdə mövcud təsnifat prinsiplərinə uyğun təsnifləşdirdikdən sonra Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və terminologiyasını zənginləşdirən Avropa mənbəli terminləri qruplaşdırır (səh.226-227; 228-229).

Müasir Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli alınma terminləri iki qrupa a) yeni əşya, hadisə və mücərrəd anlayışların adını bildirən, əvvəllər Azərbaycan dili lüğət tərkibində nomenklatur ifadəsi olmayan alınma terminlər; b) yeni reallıq, əşya, hadisə və mücərrəd anlayışla bağlı olmayan alınma terminlər ayıran müəllif hər iki qrupun özünəxas özəl xüsusiyyətlərini misallarla izah edir və göstərir ki, onların xeyli hissəsinin mövqeyi kifayət qədər sabit olmadığından funksionallaşma ehtimalları məhdudlaşır, bəzilərinin isə dilimizdə və müvafiq elm sahələrində semantik və tematik dairəsi genişlənir. Lakin bəzi hallarda milli və alınma terminlər arasındakı tənəsüb pozulur, onlardan biri, əksər hallarda milli vahidlər süni olaraq sıxışdırılır, hətta dilimizdə sabitləşmiş terminlər alınma prototipi ilə əvəz olunur (səh.246-247).

Professor monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli termin işlədir. Əsaslandırır ki, Avropa adlı bir dil olmadığı üçün Avropa mənşəli söz də ola bilməz. Avropa mənşəli alınma terminlərin geneoloji tərkibini müəllif belə təsnif edir: 1. Yunan mənşəli terminlər; 2. Latin mənşəli terminlər; 3. Fransız mənşəli terminlər; 4. İtalyan mənşəli terminlər; 5. İspan mənşəli terminlər; 6. Portəgiz mənşəli terminlər; 7. Rumın mənşəli terminlər; 8. İngilis mənşəli terminlər; 9. Alman mənşəli terminlər; 10. Holland mənşəli terminlər; 11. Şimali German (Skandinav) terminləri; 12. Slavya (Rus, Ukrayn, Belarus) dilləri terminləri; 13. Polyak mənşəli terminlər; 14. Macar mənşəli terminlər.

Yuxarıda göstərilən Avropa dil ailələrindən Azərbaycan dili terminologiyasına transfer olunan Avropa mənşəli terminlər dilimizə vasitəli (bilavasitə) yolla keçmiş və milli terminlərlə bərabər dilin lüğət tərkibində bərabərhüquqlu dil vahidləridir. Alim Avropa mənşəli termin elementlərə münasibət sərgiləyərkən qeyd edir ki, Azərbaycan dili termin sistemində işlənən termin elementləri funksionallığına görə iki qrupa bölünür: 1) prepozitiv (sözün əvvəlinə qoşulan) elementlər; 2) postpozitiv (söz sonuna qoşulan) elementlər (səh.280-281).

Termin tərkibində müstəqilliyini saxlayan prepozitiv elementlər konservativ, şəkilçi xarakteri daşıyanlar isə deformativ elementlər adlanır.

Konservativ termin elementlər söz əvvəlinə artırılır, sözə yeni mənə çaraları verir, yeni söz yaradır, müəyyən qədər öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Alınma termin elementlərinin ən işlək və populyar formaları bunlardır: avia, avto, aqro, anti, arxe, astro, vibro, ekzo, ento, elektro, inter, makro, mikro, mono, moto, milli, radio, ortopnevmo, kino, foto, ferro, tele və s.

Aviasiya, aviamodel; aqrotexnik; kinofilm, kinooçerk, kinoseans; radioaktiv, radiolokator; fotoaparat, fotokamera; monosillabizm, monoton, monokristal; elektrobus, elektrokər; interval, intervokal; ekzotika; mikroamper, mikrolulon və s.

Deformativ termin elementlər affiksəl funksiya yerinə yetirir, onların bir qismi ön söz, bir qismi isə yalnız şəkilçi kimi formalaşmışdır. Hər iki tip termin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyətə malik mənə yükü daşıyır.

Müasir Azərbaycan terminologiya sistemində daha intensiv işlənən Avropa mənşəli deformativ termin elementlər aşağıdakılardır: dez, de, an, bi, bio, re, epi, zoo, di, sub, neo, izo, a. Bu elementlərin bir qismi (dez, de, a) qoşulduğu sözə inkar mənası verir, “rədd etmə”, “məhv etmə”, “parçalama”, “çıxartma” anlayışları bildirir (səh.294-295). Dezinfeksiya, dezintegrasiya, devalvasiya, deqradasiya, assimetriya, asidor.

Qoşulduğu sözlərə kəmiyyət əlaməti verən deformativ termin elementləri bunlardır: di, izoz, isos: izomer, izosporiya, izobaz, divergensiya, dimorfizm, bilinqvizm, bimetal və s.

Qoşulduğu sözə “keçmiş i təkrar etmə, keçmiş i qaytarma, yenidən başlama” mənasını verən termin elementləri aşağıdakılardır: eks, re, neos və s. Eksproporsiya (cəmiyyətdə sinif və ictimai qrup tərəfindən başqa sinif və ictimai qrupa məxsus mülkiyyətin zorla əlindən alınması), eksprezident (keçmiş prezident), reanimatologiya (tibbin insan orqanizminin funksiyalarının sönməsi və bərpasını əsas qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsi), rekombinasiya (nəsildə valideynin genetik materialının yenidən paylanması), regenerasiya (yenidən bərpa olunma, yaranma).

Qoşulduğu sözə “həyat, yaşayış, canlı varlıq” anlamı verən elementlərə daxildir: bio, zoo. Bioloji (həyat, həyatla əlaqədar), biosfer (yer üzündə həyat olan sahə), biologiya (canlı təbiət haqqında elmlər kompleksi), zooxoriya (meyvə və toxumların heyvanlar vasitəsilə yayılması), zoofit (heyvanla bitki arasında keçid təşkil edən canlılar).

Qoşulduğu sözə “yaxınlıq, oxşarlıq” mənə əlamətləri verən elementlər bunlardır: dia, epi, sub. Epidermis (dərinin üst qatı), epiqraf (ədəbi əsərin əvvəlində verilən, onun ruhunu ifadə edən sitat, kəlam), diapozitiv (proyektsiya fonarı vasitəsilə göstərmək üçün şüşə və s. üzərinə salınan şəkil), substansiya (bütün əşya və hadisələrin ilk əsasını təşkil edən maddə), sublimasiya (bərk cisimlərin ərimədən buxarlanması) və s.

Postpozitiv derivasiya elementlərini müəllif aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1) İkili mövqeyə malik postpozitiv termin elementləri. Bu qrupaqraf, fonometr, qram elementləri daxildir və köklərə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir: biblioqraf (çap əsərlərinin uçot və qeydini aparan şəxs); fotoqraf (fotoqrafiyamateriaları üzərində çəkilmiş obyektlərin foto (surətini) təsvirini verən şəxs; diktafon (nitqi lentə yazmaq və yenidən səsləndirmək üçün xüsusi maqnitofon); teleqram (teleqrafla verilən xəbər, məlumat yazılmış blank) və s.

2) Müstəqil formaya malik postpozitiv termin elementlərə drom, qrafio, skopiya tipli derivasiya elementləri daxildir: sindrom (hər hansı bir xəstəliyə aid əlamətlər məcmusu), polindrom (əvvəldən sona və sondan əvvələ bir cür oxunan söz və yaxud ifadə), faktoqrafiya (faktların təhlil edilmədən, ümumiləşdirilmədən və bədii cəhətdən işlənilmədən təsvir edilməsi), stenoqrafiya (xüsusi işarə, qısaldılmış söz və söz birləşmələri sistemlərinin köməyi ilə şifahi nitqi iti surətdə əks etdirən yazı üsulu) endoskopiya (daxili orqanlara işıq salan optik cihazla baxmaq), bronxoskopiya (bronxoskoplə nəfəs borusu və bronx yollarını müayinə etmək) və s.

3) Yalnız şəkilçi kimi formalaşan termin elementlərə Avropa mənbəli həm ölü, həm də canlı dil elementləri (-izm, -ist, -ura, -er, -or, -tor, -ial, -al-, -ioner, -it, -loq, -loji, -logiya) daxildir. Bu şəkilçilər eyni zamanda canlı dillərə məxsus sözlərə qoşulur, internasional səciyyə daşıyırlar: simvolizm, realist,

humanizm, aspirantura, seleksioner, senator, ekvatorial, semitoloq, kardioloji, biologiya və s. tipli sözlər həmin şəkilçilərin vasitəsilə yaranmışdır.

Yuxarıdakı şəkilçilərin bəziləri (-ioner, -izm, -ist, -tura, -at, -or) və milli -çı⁴ və -lıq⁴ şəkilçiləri ilə əvəzlənə bilər. Bu mənada həm şəkilçiləri sinonim şəkilçilər adlandırmaq mümkündür: kolleksioner (kolleksiyaçı), rejissura (rejissorluq), dekanat (dekanlıq), demokratizm (demokratlıq), illüzionist (illüziyaçı) və s.

Azərbaycan dili qrammatik, qrammatik-semantik qayda-qanunlarının gözlənilməsi şərti ilə dilimizdə işlənən Avropa mənbəli prepozitiv və postpozitiv termin elementlər müvafiq anlayış boşluğunu doldurmağa xidmət etdikdə terminoloji sistemimiz zənginləşir, dilimizin leksik qatının inkişaf perspektivləri daha da artır (səh.308-309).

Alınma termin probleminin dilxarici və dildaxili amillərini tədqiq edərkən alim yazır ki, bütün alınmaların həm dilxarici, həm də dildaxili amilləri vardır. Dilxarici amillər sosiolinqvisistik, dildaxili isə mənimsəmə prosesidir. Birincisini terminin dilə keçməsi, onun səbəbləri, ikincini isə onların milli dilin tələblərinə, normalarına uyğunlaşması şərtləndirir və müəllif onları iki bölmədə tədqiqatə cəlb edir: terminologiyanın sosiolinqvisistik amilləri; alınma terminlərin mənimsənilməsi (səh.313).

“Terminalmanın sosiolinqvisistik amilləri” bölümündə alim sosiolinqvisistik amillərə dil əlaqələri, ikidillilik (bilingvizm), dillərin qarşılıqlı təsiri və interferensiyası (dillərin çarpazlaşması) aid edir və qaldırılan bütün problemləri yüksək elmi-nəzəri səviyyədə şərh edir, hər bir dilçilik anlayışının mahiyyətini həssaslıqla, zərgər dəqiqliyi ilə incədən-incəyə tədqiqat işığında aydınlaşdırır ki, bu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çox aktualdır (səh.4-5).

Alınma terminlərin mənimsənilməsi dedikdə sözlərin dilimizin a) fonetik; b) qrafik; c) orfoqrafik; ç) qrammatik və d) semantik normalara təbə olması nəzərdə tutulur. Yəni alınma terminlərin dil sisteminin müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi başa düşülür. Fonetik mənimsəmə o deməkdir ki, mənbə dildən alınma leksik vahid sözlərin dildə özünün səs tərkibini, qiyafəsini dəyişir, yenidən tərtib olunur, fonetik deformasiyaya uğrayır. Bu dil sistemləri arasındakı fərqlərdən, hər bir fonetik sistemin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Müəllif fonetik mənimsəmə haqqında mülahizələrini həm ərəb və fars, həm rus, həm də Avropa dillərindən aldığı konkret dil materialları (terminləri) ilə əsaslandırır (səh.364-365, 366-367, 368-369).

Qrafik mənimsəmə alınma terminin Azərbaycan əlifbası ilə qrafik obrazının yaradılmasıdır ki, bu, 1) qrafik tərtibatlı və 2) qrafik tərtibatsız növlərə bölünür. Qrafik tərtibatlı mənimsəmədə mənbə dilin səs ardıcılığı dilimizin qrafikası vasitəsi ilə verilir, etimon dilin hər fərdiciliyini saxlamaqla dilimizin mövcud qrafikasında yazılır. Qrafik tərtibatsız mənimsəmədə termin söz öz gə dilin yazı sistemində olduğu kimi qəbul edilir.

Orfoqrafik mənimsəməni şərh edərkən müəllif yazır ki, orfoqrafik mənimsəmə alınma terminlərin Azərbaycan dili yazı normalarına görə tənzimlənməsidir ki, bunun əsasında Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları durur (səh.384-385).

Qrammatik mənimsəmə alınma terminlərin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına (cins, kəmiyyət, hallanma və s.) uyğunlaşmasıdır. Məsələn, dilimizdə cins kateqoriyası olmadığından ərəb, fars və rus dillərindən alınmalar cins əlamətləri daşıya bilmirlər. Qrammatik mənimsəmə zamanı alınma terminlər, həmçinin kəmiyyət əlamətlərini də itirirlər və s.

Semantik mənimsəmədə ilk növbədə alınma terminin məna seçimi faktı əsas götürülür, əcnəbi sözün (terminin) mənaları dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılır (səh.390-391).

Professor Nadir Məmmədlinin monoqrafiyası göstərir ki, ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni əlaqələr genişləndikcə, elmi-texniki yeniliklər çoxaldıqca, millətlər-xalqlar arasında əxlaqi-mənəvi bağlar möhkəmləndikcə dilin leksikası, ələlxüsüs terminologiyası da yeni-yeni material və faktlar hesabına zənginləşəcək, dilin (dillərin) daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları mütəmadi olaraq intensivləşəcək.

Və biz əminik ki, hörmətli professorun bu fundamental monoqrafiyası alınma terminlərin gələcək tədqiqatçılarının əsaslanacaqları, təkrar-təkrar baş vuracaqları ən nüfuzlu və ən etibarlı elmi-nəzəri mənbə olacaqdır.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

ELMAR ABDULRƏHİMOV

SUBSTANSIALLIQ SİNFİNDƏN AGENTİVLİK BİLDİRƏN
SİNTAKSEMLƏRİN LEKSİK BAZASI VƏ LEKSİK ƏHATƏSİ
(İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA) 3

LEYLA MAHMUDOVA

MÜASİR FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB
CÜMLƏLƏRİN TƏSNİFİ 10

FATİMƏ VƏLİYEVA

ARXAİK SÖZLƏR AFORİZM VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN
FORMALAŞMASINDA MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ 17

TƏRANƏ XƏLİLOVA

PARONİMİYA VƏ PARONOMAZİYA 23

ELXAN YUSİFOV

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİNİN
EKSTRALİNQVİSTİK VƏ İNTRALİNQVİSTİK SƏBƏBLƏRİ 28

XATİRƏ ƏHMƏDOVA

ALMAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TRANSLİTERASIYA EDİLMƏ QAYDALARI 36

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DƏRSDƏNKƏNAR
SƏRBƏST OXUNUN ƏHƏMİYYƏTİ 41

SAMİRƏ ORUCOVA

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ ONUN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ
MƏSƏLƏLƏRİ 46

NAİLƏ MƏMMƏDOVA

FƏAL-İTERAKTİV TƏLİM ZAMANI KÖMƏKÇİ NİTQ
HİSSƏLİRİNİN TƏDRİSİ 54

SƏLALƏ ABASOVA

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ
DİALOQ SİSTEMLƏRİ 59

ZÖHRƏ NƏBİYEVA

ŞAGİRD LƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMI 68

İLƏHƏ SEYFULLAYEVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN
İŞTİRAKI İLƏ YARANAN MÜRƏKKƏB
(TƏRKİBİ) FƏİLLƏR 76

NAİLƏ QASIMOVA

HOW TO WRITE A PUNCHY

PRESS RELEASE 84

SƏYYARƏ QƏHRƏMANOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN FƏRQLİ OLARAQ ALMAN DİLİNDƏKİ

TƏSİRLİ FELLƏRİN MƏCHULLUĞUNDAN YARANAN MƏNA VƏ

STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏR..... 89

AĞAXANIM QARAYEVA

XARİCİ DİLİN TƏLİMİNDƏ FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN

NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ 94

РЕНА МАГЕРРАМОВА

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ НЮАНСЫ ПРОИЗНОШЕНИЕ

ФОНЕТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 100

AYTƏN İBRAHİMOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLƏRİN TARİXİ 105

KAMALƏ ƏZİZLİ

İNGİLİS DİLİ LÜĞƏTLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA

ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU 111

SEVİNC MƏMMƏDOVA

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏN ALINMIŞ BİRLƏŞMƏLƏRİN

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNMƏSİ 116

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA

GENERAL PROPERTIES OF ENGLISH AFFIXATION 121

TAMİLLA MEHDİYEVA

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

ƏSAS MƏNBƏ KİMİ 126

SARELLA QAİBOVA

DİL MATERIALLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ NİTQ

BACARIQLARININ FORMALAŞMASININ ROLU 131

СЕВДА ИМАНОВА

ИНОЯЗЫЧНЫЕ СЛОВА 136

ROMAN MAMEDOV

“FÜYUZAT”DA TERMİNOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAFI

MƏSƏLƏLƏRİ 141

GÜLNAR QASIMOVA

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN ... 149

LALƏ İLDRİMZADƏ

EFFECTIVENESS OF A TOPIC SENTENCE IN THE

WRITING PROCESS 156

SAFURA GÖZƏLOVA

DİLÇİLİKDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ VƏ LEKSİK LAYIN

FORMALAŞMASI 161

KÖNÜL ABDULLAYEVA

2000-Cİ İLDƏN SONRA AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ 167

AYƏDDİN ƏLİYEV

BƏZ TÜRK ETNONİMLƏRİNİN

LİNGVİSTİK TƏHLİLİ 173

СЕВИНДЖ КУЛИЗАДЕ

МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ МОТИВАЦИИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ

КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ЧТЕНИИ

ЛИТЕРАТУРЫ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ 183

NİGAR HACIYEVA

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»UN DİLİNDƏ XİTABLAR VƏ ONLARIN

İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 194

SEVDA RZAYEVA

FƏAL-İTERAKTİV TƏLİMİN MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ

ÜSULLARI 203

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA

MÜASİR DÖVRDƏ TERMİNOLOGİYANIN

İNKİŞAFI PROSESİ 210

ŞƏHLA BALACAYEVA

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRƏ İXTİSAS DİLİNİN

TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİMİNƏ DAİR 216

ZƏHRA QƏHRƏMANOVA

KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASINA

DAİR BƏZİ QEYDLƏR

(ingilis dili materialları əsasında) 221

ŞƏBNƏM HÜSEYNOVA

İNGİLİS DİLİNİN SOSİOLİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ 226

SİMRUQ QASIMOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN YENİ

QRAMMATİK MƏNA YARATMASI 232

AYNUR BAYRAMLI

İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN KONVERSİYADAN FƏRQİ 237

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏLƏMDAR BAYRAMOV

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN POEZİYASINDA CƏNUB MÖVZUSU . 242

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEV

MƏHƏMMƏD İQBAL PAKİSTAN ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ

NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ 250

FATMA MƏCİDOVA

ƏMİN ƏR-REYHANİ YARADICILIĞINDA

CƏMİL SİDQI ƏZ-ZƏHAVİ 264

GÜLÇİN BABAYEVA

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MÜASİR İRAN ƏDƏBİYYAŞÜNALIĞI 273

ÜLKƏR NƏBİYEV	
NOVRUZ İSLAM HƏMRƏYLIYININ ULU QAYNAĞIDIR	280
QARDAŞXAN ƏZİZXANLI	
ÇAĞDAŞ VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA HƏQİQİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ SURROQAT PATRIOTİZM	288
MƏTANƏT XƏLİLOVA	
AZƏRBAYCAN XALQ RƏQSLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ	299
LEYLA HƏSƏNZADƏ	
AZƏRBAYCANDA KOREYA ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİ VƏ TƏRCÜMƏSİ	305
SÜBHAN MƏMMƏDOV	
MALAY POEZİYASINDA SUFİZM	311
АНТИГА ГАХРАМАНОВА	
TÜRK ƏDƏBİYYATI YUNİS İMRƏ	318
KÖNÜL MƏMMƏDOVA	
SEYRAN SƏXAVƏTİN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNSAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMLƏRİ (2000-2016-Cİ İLLƏRDƏ YAZILMIŞ HEKAYƏLƏR ƏSASINDA)	325
RÜBABƏ VƏKİLOVA	
MÜHARİBƏDƏN SONRAKİ İLK İLLƏRDƏ QƏRBİ ALMANİYADA NƏSRİN ƏSAS İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	331
XANIM MİRZƏYEV	
AZƏRBAYCAN DİNİ NAĞILLARINDA ÜÇLƏMƏLƏR	340
GÜLAY QURBANOVA	
ESSAY BODY PARAGRAPHS.....	347
LEYLA RAMAZANOVA	
AZƏRBAYCANDA İNDONEZİYA ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİ VƏ TƏRCÜMƏSİ	352
MƏRYƏM HÜMMƏTLİ	
XURŞİDBANU NATƏVAN “MƏCLİSİ- ÜNS” ƏDƏBİ QURUMUN RƏHBƏRİ KİMİ	360
İLAHƏ MƏMMƏDZADƏ	
İLYAS ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA FOLKLOR.....	367
GÜNAY HƏMİDLİ	
İLQAR FƏHMINİN “QARĞA YUVASI” ROMANINDA POSTMODERNİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	374
AYTƏN CƏFƏROVA	
ORDUBAD FOLKLOR MÜHİTİNDƏ NAĞILLAR VƏ ONLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ	383
SEVİNC BAĞİROVA	
RUS ALİM VƏ TƏDQİQATÇILARIN, ƏDƏBİYYATŞÜNASLARIN İSLAM DİNİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ, RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ	392

RƏY

ƏLİRZA ƏLİYEV

MUSA XANBABAZADƏ

FUNDAMENTAL MONOQRAFİYA 397

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Yədigar Bağirova

Çapa imzalanmış **08.11.2017**.
Şərti çap vərəqi 48 Sifariş № **15**.
Kağız formatı **70x100 1/16**. Tiraj **300**.

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.